MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Elméleti és módszertani tanulmányok

1828–1978

MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

Készült az MSZMP Központi Bizottságának
Párttörténeti Intézetében

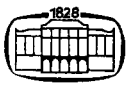

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1978

MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNET TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI TANULMÁNYOK

Szerkesztők:

VASS HENRIK és SIPOS LEVENTE

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1978

ISBN 963 05 1365 X

© Akadémiai Kiadó • Budapest 1978

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna – Műszaki szerkesztő: Agócs András
A fedélterv Lózsy János munkája
Terjedelem: 30,1 (A/5) ív – AK 1298 k 7880
78.4510 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó 11

Andics Erzsébet:
Lenin történeti látásmódjáról 19
Mérei Gyula:
Eszmetörténet – munkásmozgalomtörténet 53
Berend T. Iván:
Gazdaságtörténet – munkásmozgalomtörténet 89
Szabolcsi Miklós:
Irodalomtörténet és munkásmozgalomtörténet 101
Kulcsár Kálmán:
A munkásmozgalomtörténet és a szociológia kapcsolatáról 121
Aradi Nóra:
Képzőművészet és munkásmozgalom 139
Vass Henrik:
Munkásmozgalomtörténet és helytörténet 165
Erényi Tibor:
Munkásosztálytörténet – munkásmozgalomtörténet 195
Kabos Ernő:
Szakszervezettörténet – munkásmozgalomtörténet 227
Sipos Péter:
Üzemtörténet és munkásmozgalomtörténet 261
Kabos Ernő:
A munkáskultúra történeti kutatásának problematikájáról 275
Incze Miklós:
Kortörténet és munkásmozgalomtörténet 301
Vass Henrik:
Munkásmozgalomtörténet és tudatformálás 317

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 11

Эржебет Андич:
Ленинский взгляд на историю 19
Дьюла Мереи:
История идей и история рабочего движения 53
Иван Беренд Т:
История экономики и история рабочего движения 89
Миклош Сабольчи:
История литературы и история рабочего движения 101
Кальман Кульчар:
О связях между историей рабочего движения и социологией 121
Нора Аради:
Изобразительное искусство и рабочее движение 139
Генрик Вашш:
История рабочего движения и краеведение 165
Тибор Эреньи:
История рабочего класса и история рабочего движения 195
Эрне Кабош:
История профсоюзов и история рабочего движения 227
Петер Шипош:
История заводов и фабрик и история рабочего движения 261
Эрне Кабош:
Проблематика исторического исследования рабочей культуры 275
Миклош Инце:
История отдельных эпох и история рабочего движения 301
Генрик Вашш:
История рабочего движения и формирование сознания людей 317

INHALT

Vorwort 11

Erzsébet Andics:
Über Lenins historische Betrachtungsweise 19
Gyula Mérei:
Ideengeschichte – Geschichte der Arbeiterbewegung 53
Iván Berend T:
Wirtschaftsgeschichte – Geschichte der Arbeiterbewegung 89
Miklós Szabolcsi:
Literaturgeschichte und die Geschichte der Arbeiterbewegung 101
Kálmán Kulcsár:
Über das Verhältnis zwischen der Geschichte der Arbeiterbewegung und der Soziologie 121
Nóra Aradi:
Bildende Künste und Arbeiterbewegung 139
Henrik Vass:
Geschichte der Arbeiterbewegung und Lokalgeschichte 165
Tibor Erényi:
Geschichte der Arbeiterklasse – Geschichte der Arbeiterbewegung 195
Ernő Kabos:
Geschichte der Gewerkschaften – Geschichte der Arbeiterbewegung 227
Péter Sipos:
Betriebsgeschichte und Geschichte der Arbeiterbewegung 261
Ernő Kabos:
Über die Problematik der historischen Erforschung der Arbeiterkultur 275
Miklós Incze:
Zeitgeschichte und Geschichte der Arbeiterbewegung 301
Henrik Vass:
Geschichte der Arbeiterbewegung und die Gestaltung des Bewußtseins 317

SOMMAIRE

Préface 11

Erzsébet Andics:
La manière de voir historique de Lénine 19
Gyula Mérei:
Histoire des idées – histoire du mouvement ouvrier 53
Iván Berend T:
Histoire d'économie politique – histoire du mouvement ouvrier 89
Miklós Szabolcsi:
Histoire de la littérature et histoire du mouvement ouvrier 101
Kálmán Kulcsár:
Rapports de l'histoire du mouvement ouvrier et de la sociologie 121
Nóra Aradi:
Beaux-arts et mouvement ouvrier 139
Henrik Vass:
Histoire du mouvement ouvrier et histoire locale 165
Tibor Erényi:
Histoire de la classe ouvrère – histoire du mouvement ouvrier 195
Ernő Kabos:
Histoire syndicale – histoire du mouvement ouvrier 227
Péter Sipos:
Histoire d'entreprises et histoire du mouvement ouvrier 261
Ernő Kabos:
Problèmes des recherches historiques de la culture ouvrière 275
Miklós Incze:
Histoire de l'époque et histoire du mouvement ouvrier 301
Henrik Vass:
Histoire du mouvement ouvrier et formation des consciences 317

CONTENTS

Preface 11

Erzsébet Andics:
Lenin's way of looking at history 19

Gyula Mérei:
History of ideas – worker movement history 53

Iván Berend T:
Economic history – worker movement history 89

Miklós Szabolcsi:
Literary history and worker movement history 101

Kálmán Kulcsár:
On the connection between worker movement history and sociology 121

Nóra Aradi:
Visual arts and the worker movement 139

Henrik Vass:
Worker movement history and local history 165

Tibor Erényi:
Working class history – worker movement history 195

Ernő Kabos:
Trade union history – worker movement history 227

Péter Sipos:
Workshop history and worker movement history 261

Ernő Kabos:
On the problems of historical research into worker culture 275

Miklós Incze:
Contemporary history and worker movement history 301

Henrik Vass:
Worker movement history and the shaping of consciousness 317

ELŐSZÓ

A munkásmozgalom-történetírás a történettudomány viszonylag fiatal ágazata Magyarországon. A felszabadulás előtti polgári történetírás legtöbb hazai irányzata vagy negligáló, vagy rágalmazó álláspontra helyezkedett a munkásmozgalommal szemben, s a politikai viszonyok lehetetlenné tették, hogy a mozgalom oldaláról rendszeres történetírói munka folyjék. Reformista szemléletű szociáldemokrata szerzők kellő kritikával jól értékesíthető, valamint kommunista teoretikusok e kedvezőtlen körülmények között is jelentős, számunkra becses eredményeket értek el a magyar történelem, benne a munkásmozgalom történetének kutatása terén, de a munkásmozgalom-történetírás mint önálló diszciplína kialakulásának feltételei csupán 1945 után, fokozatosan teremtődtek meg. Fejlődését alapvetően meghatározta a hazai és a nemzetközi munkásmozgalom helyzete, a párt politikájának alakulása, a társadalmi viszonyok, s nem utolsósorban a társadalomtudományok, közöttük kiváltképpen a történettudomány mindenkori állapota.

Az 1945 és 1948 közötti évek a kiélezett osztályharc, a politikai hatalom megszerzéséért folytatott küzdelem évei voltak, ekkor még nem kerülhettek előtérbe a marxista történeti kutatómunka feladatai. Ilyen viszonyok közepette inkább csak a korábban elkészült kommunista, és részben a szociáldemokrata szemléletű művek felhasználására került sor és már ezekben az években is számos kisebb munka, oktatási anyag, ismeretterjesztő füzet készült ezekre alapozva. A szervezett és rendszeres párttörténeti kutatások 1948 végén indultak meg, a Magyar Munkásmozgalmi Intézet (a Párttörténeti Intézet elődje) megalakítása után. A személyi és tárgyi feltételek ekkor még szűkös voltából, a módszertani tapasztalatok hiányából fakadó és egyéb kezdeti nehézségeket fokozta az a körülmény, hogy az indulás arra az időszakra esett, amikor az MDP politikájában kibontakozóban voltak azok a negatív vonások, amelyek a szocialista építőmunka súlyos ellentmondásaihoz vezettek. A korabeli politika torzulásai közvetlen hatást gyakoroltak a társadalomtudományokra, közöttük a történettudományra. A párt tevékenységéhez szorosabban kapcsolódó munkásmozgalom-történetírás különösen érzékenyen reagált a politika ellentmondásos hatására, de így is el nem hanyagolható eredmények kapcsolódnak az 1948–1956 közötti periódushoz. Ezek – egy új, marxista szakembergárda kinevelődése, továbbá a munkásmozgalomtörténeti forrásközlés tudományos elveinek kidolgozására támaszkodó, ma is használható dokumentumgyűjtemények közreadása mellett – elsősorban abban jelölhetők meg, hogy a fel-

dolgozások a tárgyalás középpontjába a munkástömegek és a KMP harcainak történeti jelentőségét állították, s megcáfolva a Horthy-korszak ideológusainak a munkásmozgalom diszkreditálását célzó rágalmait, fő vonásaikat tekintve igaz képet rajzoltak arról a küzdelemről, amelyet a kommunista párt a fasiszta rendszer és a világháború ellen, a dolgozók jogaiért és felszabadításáért vívott.

Ugyanakkor a marxizmus dogmatikus elferdítése jelentősen csökkentette az 1949–1956-os években megjelent művek értékét. A személyi kultusz közepette lehetetlen volt reálisan értékelni a tömegek történelemformáló szerepét, a munkásmozgalmi vezetők tevékenységét, a szociáldemokrata párt és a szakszervezeti mozgalom történetét, a Tanácsköztársaságot stb. Ehhez járult a későbbi követelmények visszavetítését igénylő anakronisztikus szemlélet, az objektív gazdasági, társadalmi tényezők voluntarista figyelmen kívül hagyása, az olyan tudománytalan felfogás, amelynek alapján a mozgalom történetét jórészt győzelmek sorozataként ábrázolták, eltakarva vagy kisebbítve azokat a nehézségeket, amelyek a sikerek mellett a mozgalom történeti útját kísérték.

Az 1957-től napjainkig is tartó időszak a munkásmozgalom-történetírás nagyarányú kibontakozásának és fellendülésének a periódusa. Ennek alapját megújhodó pártunk általános tudományos és kulturális politikája jelentette. Az az igény és ösztönzés a pártvezetés részéről, hogy a társadalomtudományok művelői a valóság teljes feltárását, benne a mozgalom történetének sokoldalú, valóban tudományos feldolgozását végezzék el. Az új feltételek között elhárultak a dogmatizmus és a revizionizmus korlátai, de a korábbi időszak helytelen szemléleti és módszertani beidegződéseit csak nehéz, olykor hosszú belső vívódás és harc árán lehetett legyőzni. Tudományágunk alapvető elvi-politikai jellemvonása lett a kétfrontos harc elvének érvényesítése; ennek alapján sikerült leküzdeni a különböző antimarxista, revizionista, dogmatikus és konjunkturális törekvéseket. A kétfrontos küzdelem eredményeként az utóbbi két évtizedben létrejött művek szinte kivétel nélkül marxista–leninista eszmeiségűek, a marxista módszer alkalmazására való törekvés jellemzi őket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy olykor ne fordulnának elő bennük különböző előjelű téves megállapítások, hibás szemléletű megközelítések. Mindez egyes esetekben ideológiai, politikai szemléleti okokkal függ össze, de gyakrabban inkább az alkotói módszer és a felkészültség hiányosságaiból, bizonyos tematikai leszűkítésből, az egyoldalúan politikatörténeti aspektusból ered.

Amilyen ütemben sikerült leszámolni a hibás nézetekkel, úgy gyorsult fel a tudományos feldolgozó munka, gyarapodtak a szakmai és politikai szempontból figyelemre méltó publikációk. Az eddigi munkálatok eredményeként ma már gazdag irodalom áll az érdeklődők rendelkezésére egy sor fontos párt- és munkásmozgalomtörténeti kérdésről. Időtálló monográfiák sora mellett sok száz értékes tanulmány jelzi szakágazatunk tényleges fejlődését, felfelé ívelő útját. Ezeknek az eredményeknek a sorában is megkülönböztetett helyet foglal el „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" című szintézis, amely összefüggő képet ad az egész hazai forradalmi munkásmozgalomról a szocialista mozgalom múlt századi kezdeteitől a szocialista építőmunka első nagy korszakának lezárásáig, a szocializmus alapjainak lerakásáig.

Az újabban kiadott munkásmozgalomtörténeti műveket egyre inkább a hazai és a nemzetközi marxista történetírás szemléleti és módszertani eredményeinek sikeres hasznosítása jellemzi. A kutatók általában igyekeznek reálisan számításba venni az objektív tényezőket, a társadalmi-gazdasági hátteret. Mindinkább jellemzővé válik az egyetemes szemlélet, a munkásmozgalomnak a nemzeti történet szerves részeként való ábrázolása, és a nemzetközi munkásmozgalom történetébe, az egyetemes történetbe való beágyazása. A történettudomány minden ágában terjedőben van az összehasonlító módszer alkalmazása. Jelentősen növekedett a gazdag forrásanyaggal jól alátámasztott, de a faktológia veszélyét elkerülő, széles összefüggésekbe ágyazott, általánosításra és új következtetésekre törekvő munkák száma. Ez nem jelenti azt, hogy ne látnának napvilágot gyengébben sikerült, újat alig mondó írások is, de ezek aránya fokozatosan csökkenő tendenciát mutat. A hagyományos egyéni feldolgozó munkával párosult a nem lebecsülhető eredményeket hozó kollektív munka térnyerése, a tudományág műfaji gazdagodása. Monográfiák, tanulmánykötetek és forráskiadványok mellett munkásmozgalomtörténeti tankönyvek, lexikon, kronológiai kézikönyvek, életrajzi és visszaemlékezésgyűjtemények jelentek meg, nem is beszélve a folyóiratok hasábjain publikált különböző műfajú írások sokaságáról.

Az eddigi munka mérlegét megvonva megállapíthatjuk, hogy a munkásmozgalomtörténetírás az elmúlt húsz esztendőben jelentős mértékben eleget tett a vele szemben támasztott követelményeknek. Helyesen tárta fel társadalmunk vezető ereje, a párt és a munkásosztály oly sok tanulságot nyújtó múltjának sok részletét, pontosan rajzolta meg a magyar munkásmozgalom történetének fő vonásait. Eredményeit felhasználják a többi tudományágak, hasznosítja pártunk, a politikai vezetés. A munkásmozgalom történetének művelői kivették részüket a szocialista tudat formálásából, a marxista történeti szemlélet kialakításából. A társadalmi-történelmi fejlődés törvényszerűségeinek megvilágítása, a történelmi tapasztalatok mozgósító erővel hatnak a tömegekre a jövő feladatainak megoldásában azáltal is, hogy a mai események hátterének, gyökereinek, a valóság bonyolultságának megismertetése révén világosabbá teszik a jelen problémáit.

A különböző társadalmi, oktatási igények, a párt és a nemzetközi munkásmozgalom által támasztott követelmények, továbbá a tudományok belső fejlődésének törvényszerűségei azonban új feladatokat tűznek a kutatók elé, nem is beszélve a „régi adósságokról", a munkásmozgalomtörténet még el nem tüntetett „fehér foltjairól" és a problémalátás bővülésével járó tematikai gazdagodásról. Szakágazatunk jövőbeli központi feladata a magyar munkásmozgalom történetének több kötetes, nagy összefoglaló mű keretében való megírása lesz. Ennek előkészítése és megalapozása érdekében tovább kell szélesíteni a kutatások tematikai és kronológiai határait. A munkásmozgalom teljes történetének az eddiginél sokoldalúbb megvilágítása nagy feladatokat ró a történészekre. Olyan szerteágazó témaköröknél kell elmélyíteni a feltáró és feldolgozó munkát, mint a munkásosztály története, a marxizmus–leninizmus hazai elterjedését feltérképező eszmetörténet, a szocializmus építésének magyarországi története és annak törvényszerűségei, történelmi tapasztalatai, a szomszédos országok és a magyar munkásmozgalom történeti kapcsolatai.

Ezek a feladatok, *a további tudományos eredmények elérése, az új igények kielégítése elodázhatatlanná teszik mindenekelőtt az elméleti-módszertani kérdéseknek az eddiginél elmélyültebb vizsgálatát,* jóllehet már az elmúlt két évtized fellendülése is részben a hazai marxista történetírás módszertani megújulásán alapult.

A történettudományra is vonatkozik az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelveiben olvasható eme figyelmeztetés: „Más tudományágakhoz viszonyítva a társadalomtudományokban még kevésbé kialakultak a korszerű kutatási módszerek." E megállapítás a historiográfia minden szakágazatára érvényes, a munkásmozgalom-történetírásra is.

Napvilágot láttak ugyan olyan tanulmányok és cikkek, amelyek a történetírás gyakorlatában elkerülhetetlenül felmerülő elvi-módszertani kérdéseket fejtegetnek a történelmi materializmus klasszikus tanításai alapján, de nagyobb szabású idevágó művek nálunk még nem jelentek meg. Inkább megfigyelhető a konkrét történeti témákat feldolgozó egyes munkákban az új módszerek meghonosodása, mintsem konstatálható volna a kifejezetten módszertani jellegű művek szaporodása.

Ami a munkásmozgalom-történetírás elméleti és módszertani kérdéseit illeti, kezdeti eredmények ezen a területen is születtek. Ugyanakkor eme, a történettudomány keretei között önálló diszciplína művelői a kutató- és feldolgozó munka folyamán számos olyan megoldatlan módszertani problémával találják magukat szemben, amelyek vagy a történetírás általános alapelveinek e sajátos területen való érvényesülésével függnek össze, vagy pedig éppen e terület sajátosságaiból erednek. Ez a helyzet szükségszerűen napirendre tűz olyan kérdéseket, hogy a munkásmozgalomtörténeti témákat milyen módon közelítsék meg, milyen eljárásokat, eszközöket alkalmazzanak a kutatók. Az újabb, fejlettebb, változatosabb módszerek kidolgozását emellett az is szükségessé teszi, hogy – mint említettük – a munkásmozgalomtörténeti kutatások keretei kitágulnak, tematikájuk szélesedik, eddig a perifériára szoruló kérdések is előtérbe kerülnek.

A munkásmozgalom-történetírás a szocialista forradalom győzelme után hosszú ideig ugyanis szükségszerűen a politikai eseménytörténetre összpontosította figyelmét. Ezt többek között az indokolta, hogy a Horthy-korszak közgondolkodásával szemben, amely kirekesztette a munkásságot a nemzet életéből, helyre kellett állítani a valóságos képet a munkásosztály történelmi útjáról és szerepéről, alátámasztva „történelmi" jogát a nemzet vezetésére. Nem kevésbé indokolta a kutatás és feldolgozás említett irányának középpontba állítását az, hogy a magyar és a nemzetközi munkásmozgalomra negyedszázadon át szórt rágalmakat megcáfoljuk, segítsük a korábbival szemben egy igazabb, hitelesebb kép kialakítását a kommunista mozgalom történetéről, a társadalmi fejlődésben betöltött valóságos szerepéről. Ezt a feladatát betöltötte a marxista történetírás. Feltárta a munkásmozgalom fontosabb eseményeit, megrajzolta a mozgalom fejlődéstörténetének fő vonulatát, sok-sok harcosának portréját, megvilágította a munkáspártok és más munkásszervezetek kialakulásának és tevékenységének történetét, különös tekintettel a kommunisták vezette forradalmi irányzat küzdelmeire. Ugyanakkor ez a politikatörténet-centrikusság óhatatlanul szűkítette a kutatások horizontját, egyes témakörök jó ideig háttérbe szorultak.

Ha tudományterületünk helyzete és feladatai mellett azt is figyelembe vesszük, hogy felnevelkedett egy olyan széles kutatógárda, amely joggal vár sokoldalú szakmai segítséget a kutatások központi műhelyétől, a Párttörténeti Intézettől, akkor úgy véljük, máris kellően megindokoltuk, hogy miért bocsátjuk ezt az elméleti és módszertani tanulmánykötetet az olvasó elé.

A kötet tematikájának megtervezésekor a fentiek mellett figyelembe vettük a tudománytörténeti kutatások ama megállapítását, hogy a tudományok fejlődése során kettős folyamat zajlik le: egy elkülönülési, differenciálódási és egy integrációs folyamat. Tehát egyfelől a régi „klasszikus" tudományokból új szakágazatok szakadnak ki, önállósulnak, másfelől különböző tudományok – különállásukat megtartva – magasabb szinten, konkrét kutatási célok érdekében összefognak: *erősödik a komplex megközelítésre irányuló törekvés, nő az interdiszciplináris kutatások jelentősége.*

E tendenciák érvényesülése nagyon világosan kitapintható a hazai társadalomtudományok szférájában, s közelebbről a történettudománnyal kapcsolatban is. A történettudomány számos, többé-kevésbé önálló szakterületre tagolódik, s ez a folyamat távolról sem zárult le, nem is zárható le. Sőt, egy-egy ágazat további kisebb egységekre bomlik. A munkásmozgalom-történetírásnál maradva, a politikatörténeti tematika mellett megkülönböztethető például a munkásosztálytörténeti, eszmetörténeti, szakszervezettörténeti, művelődéstörténeti stb. témakör. Ezek a kutatási irányok el is válnak egymástól, össze is fonódnak. Sokoldalú kapcsolat áll fenn egy nagyobb sugarú körön, a nemzeti köztörténet körén belül a munkásmozgalomtörténet és a történettudomány számos más területe, elsősorban a gazdaságtörténet, hadtörténet, művelődéstörténet stb. között. Ugyanez vonatkozik a helytörténetírásra. A kör tovább bővíthető a magyarországi munkásmozgalom és az egyetemes történet, a nemzetközi munkásmozgalom történetének irányában is. És végül még tovább lépve: a munkásmozgalom-történetírás, szorosabban vagy lazábban, tulajdonképpen az összes társadalomtudományi szakággal érintkezik, kezdve a filozófiától és szociológiától az irodalomtudományon, s az állam- és jogtudományokon át egészen a művészettörténetig és pszichológiáig.

A marxizmus–leninizmus eszmerendszerének fejlődése összes alkotó részének egységében valósul meg. A marxista társadalomtudományok közös fejlődését a történelmi materializmus biztosítja, amely elméleti és módszertani alapjukat alkotja. E „közös nyelv" használatán túl, amely a hatékony interdiszciplináris kutatásoknak is döntő feltétele, minden tudományág kimunkálta és továbbfejleszti a maga sajátos elméleti és módszertani alapját. Ugyanakkor az egyik szaktudomány módszereit, kutatási eljárásait, szemléleti, megközelítési módjait, általában módosított formában, gyakran fel tudja használni egy másik szakágazat is. A tények azt mutatják, hogy a módszertani tapasztalatcserén túl a tudományközi kutatások nagyon jelentős új határterületi tudományos eredményeket képesek produkálni.

Világos tehát a társadalomtudományok egymásrautaltsága, ami végső soron arra vezethető vissza, hogy valamennyiük kutatási területe a társadalom és a társadalmat alkotó ember, a maga egész bonyolultságával. Amiként a történettudomány sok hasznosítható elemet meríthet a társtudományokból, úgy azok is felhasználják a történettudomány szemléleti és metodológiai eredményeit, márcsak azért is, mert minden

tudománynak érvényesítenie kell a történetiség elvét: *fejlődésében* kell szemlélnie kutatásának tárgyát. A történetiség elvének egyetemes érvényére gondolt Marx és Engels, amikor így fogalmazott „A német ideológiá"-ban: „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát."

A különböző tudomány területek kapcsolatait, kapcsolódásait szem előtt tartva fontos feladatunknak tartottuk jelen kötetünk összeállításakor, hogy elvi-módszertani kérdések megvilágításával elősegítsük a határterületi, tudományközi kutatómunka fejlődését. Így vált lehetségessé – csupán egyetlen példát kiragadva –, hogy az egyik, ez ideig viszonylag elhanyagoltnak számító fontos témakörről, a munkáskultúráról a kötetben féltucat tanulmánynak legyen mondanivalója: a munkáskultúra történeti kutatását centrálisan elemző tanulmány mellett a munkásosztálytörténettel, az eszmetörténettel, az irodalomtörténettel, a művészettörténettel, a szakszervezettörténettel, az üzemtörténettel kapcsolatos tanulmánynak.

A tanulmányok nagy többsége a munkásmozgalomtörténet egyes részterületeihez, a történettudomány más ágazataihoz, továbbá a többi társadalomtudományhoz viszonyítva tárgyalja a különböző elméleti és módszertani problémákat. Ez a megoldás természetesen nem helyettesíti, nem pótolhatja – sőt talán még inkább indokolja – egy-egy meghatározott módszer, konkrét elvi-szemléleti probléma önálló, tanulmány vagy akár monográfia formájában való későbbi vizsgálatát a munkásmozgalomtörténetre vetítve. Mindenesetre reméljük, hogy ez, a problémakörhöz sokféle oldalról közelítő tanulmánykötet hozzájárul a további idevágó kutatómunka megalapozásához.

A kötet alcímében szándékosan használjuk az elméleti és módszertani jellegre utaló meghatározást: elmélet és módszertan összekapcsolódó fogalmak. A kutatások során nincs merev határ az alkalmazott eszközök és az elért eredmények között. A módszer lényegében maga a gyakorlat által hitelesített elmélet, amely ismét a kutatások felé fordul. A módszer szerves egységben van az elmélettel: az ismeretek valamely rendszere módszerré válhat. Így a dialektikus materializmus nem csupán filozófiai rendszer, hanem egyben filozófiai módszer is; a materialista dialektika a marxizmus–leninizmus módszertana. E szerves egység megvalósulásaként egyes tanulmányokban szinte elválaszthatatlanul összefonódnak az elméleti és módszertani kérdések, másokban jobban elválnak – s különböző súlyt is képviselnek –, de itt sem függetlenek egymástól az elméleti és módszertani részek.

A munkásmozgalomtörténeti kutatások jelentős eredményei megteremtették a lehetőséget arra, hogy tudományágazatunk elvi-módszertani fejlődését a gyakorlat talaján, a gyakorlati tapasztalatok általánosítása révén mozdítsuk elő. A kötet számos tanulmánya teszi mérlegre az eddigi eredményeket és historiográfiai értékelés alapján von le következtetéseket a további feladatokat, s azok megoldásának útját illetően. Ily módon a kötet egyrészt igyekszik elterjeszteni a már kipróbált és bevált eszközöket, eljárásokat is, egyben rámutatva a módszertani hiányosságokra; másrészt az új feladatokra, a *teljes* munkásmozgalomtörténet feltárására irányítva a kutatók figyelmét, bizonyos orientáló, tudományszervező funkciót is elláthat.

A kötet részletekbe menő megítélésébe bocsátkozni azonban nem kívánunk, ez elsősorban az olvasók – szakemberek és más érdeklődők – dolga, a kötet értékeinek és

hiányosságainak részletesebb elemzése a tudományos kritika feladata. Nem ringatjuk magunkat illúziókban. A műfaji nehézségek, a járatlan út nem kevés gondot okozott a tervezési, szerkesztési munka folyamán. És nem volt könnyű a szerzők dolga sem, akik szintén úttörő munkára vállalkoztak. Nem is sikerült egyformán megbirkózniuk a feladattal. Ez érződik az egyes tanulmányok kidolgozottságának színvonalán, a problémák megközelítésének mélységében, az egyes témák kapcsán felmerülő kérdések megválaszolásának egyenetlenségében. Úgy véljük, úttörő munkáról lévén szó, ez érthető is. Az „előzmény-nélküliség", az útkeresés mindig zökkenőkkel jár, és ennél a feladatnál sem várhattuk, hogy első nekifutásra minden igényt kielégítő választ találunk a kötetben tárgyalt sokrétű és bonyolult kérdésekre. Várjuk tehát a termékenyítő vita kibontakozását.

A tanulmányok többségét egy korábbi, általában lényegesen szűkebb formájában már közzétettük intézetünk folyóiratában, a Párttörténeti Közleményekben. A kötet tervének megszületése és az összes tanulmány elkészülése között öt-hat év telt el. A publikált írások zöme emiatt lényeges átdolgozás után nyerte el végső formáját és került a kötetbe. A szerzők igyekeztek figyelembe venni korábban napvilágot látott írásuk visszhangját és az időközben megjelent szakirodalmat.

Jóllehet ez a tanulmánykötet csupán az első kísérlet a munkásmozgalom-történetírás módszertani kérdéseinek kidolgozására, előrelépésnek tekinthető a problémakör sokoldalú megközelítésében, megfelelő kiindulópont további, teljesebb kidolgozásához. Ezek a munkálatok már megindultak, és a tervek szerint egy-két éven belül egy, a témáról szóló kollektív nemzetközi tanulmánygyűjteményben fognak nagyobb igénnyel realizálódni. Jelen kötetünk remélhetőleg ehhez is segítséget nyújt.

ANDICS ERZSÉBET

LENIN TÖRTÉNETI LÁTÁSMÓDJÁRÓL

„A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a reá hagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel. . . a körülmények éppen annyira alkotják az embereket, mint az emberek a körülményeket."

Marx–Engels

„A marxizmus abban különbözik minden más szocialista elmélettől, hogy kiválóan egyesíti egyrészt a teljes tudományos józanságot az objektív helyzetnek és a fejlődés objektív menetének az elemzésében – másrészt pedig a tömegek forradalmi energiája, forradalmi alkotó ereje, forradalmi kezdeményezése jelentőségének leghatározottabb elismerését, és természetesen egyes személyekét, csoportokét, pártokét."

Lenin

Lenin történeti látásmódja olyan hatalmas kérdés, hogy az adott keretek között csak egyes oldalaira mutathatunk rá, és ezekre is csak vázlatosan.

Alapállását a történelemmel, annak fejlődési törvényeivel, tapasztalataival és távlataival szemben ő maga határozta meg a legpontosabban, amikor úgy jellemezte Marxot, hogy „a világtörténelmet azok szemével nézte, akik *csinálják*".[1] Személyes vallomásként hatnak a bolsevik párt VIII. kongresszusán elhangzott szavai: az, hogy „felelevenítsem a múltat anélkül, hogy a jelenre és a jövőre gondolnék, számomra, bevallom, erőmet meghaladó feladat volna".[2] Marx tanításának alapvető vonásaként értékelte, hogy a társadalmi kérdéseket „történeti alapra helyezte" és mindjárt rá is mutatott ennek a látásmódnak a leglényegesebb sajátosságára: „történeti alapra mégpedig nemcsak a múlt megmagyarázása értelmében, hanem a jövő merész előrelátása és a jövő megvalósítására irányuló bátor gyakorlati tevékenység értelmében is."[3]

A materializmus ugyanis „a társadalmat mozgásban, éspedig a mozgásnak nemcsak a *múlt* felé forduló oldaláról vizsgálja. . ."[4]

Ez az *alkotó* történeti látásmód egyenesen következett abból a tudományos felfogásból, hogy a történelem „roppant sokoldalúságában és ellentmondásában is egységes,

[1] *V. I. Lenin* Összes Művei. 14. köt. Bp. 1967. 366.
[2] Uo. 38. köt. Bp. 1973. 128.
[3] Uo. 26. köt. Bp. 1971. 65.
[4] Uo. 69.

torvényszerű folyamat",[5] amelynek a történelmi materializmus által felderített mozgási torvényei „természeti-történeti törvények" s mint ilyenek, a múltra, a jelenre és a (belátható) jövőre egyaránt érvényesek Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Lenin, amikor Marx tanításának értelmében rámutat, hogy „az összes osztályokat és az összes országokat nem statikusan, hanem dinamikusan vizsgálja, vagyis nem mozdulatlan állapotukban, hanem mozgásukban", ezt a mozgást „viszont nemcsak a múlt, hanem a jövő szempontjából is vizsgálja" [6] Nem egy helyen ír a múlt gyakorlati kapcsolatáról a jelennel, kapcsolatról a tegnap tapasztalatai és a holnap feladatai kozott Leintette azokat, akik a gyakorlati forradalmi munka kozepette úgy látták, hogy „most nincs idő a történelemmel foglalkozni" Lenin számára a történelem gazdag tapasztalati anyag, megszívlelendő tanulságok tárháza, kiindulási pont a *jelen* és a *jövő* számára

A marxi–leninl felfogás szerint tehát a történelem vizsgálatának indokolatlan és a materializmus szellemével ellentétes leszűkítése lenne, ha az csak a múlt eseményeivel foglalkozna Nemcsak abban a tekintetben, hogy – amint Lenin nemegyszer leszogezte – a jelen története is történelem, hanem abban a messzebb menő értelemben is, hogy miként a valóságban múlt, jelen és jövő kozt nincs áthatolhatatlan kínai fal, nincs objektíve, ugyanúgy nincs a megismerés szempontjából sem Minthogy az *alapvető* társadalmi torvények ugyanazok – ezért lehet és van a múltnak figyelemre méltó érvényességgel bíró mondanivalója a jelen és a jovő számára A múltat és a jelent mozgató torvényszerűségek és osszefuggések vizsgálata teszi lehetővé a *tudományos előrelátást,* értve ezen a jovő fejlődésének alapvető irányát, nem pedig a fejlemények időpontjának, konkrét formájának stb „megjóslását" Az ilyen értelmű tudományos előrelátás a tudományos szocializmus egyik sarkalatos tétele, amit Lenin is erősen hangsúlyozott

A történelemnek *egységes* torvényszerű folyamatként való felfogásából kovetkezik, hogy nemcsak a múlt segíti elő a jelen és bizonyos értelemben a jovő megismerését, hanem a jelen is segít megvilágítani a múltat. Nem csupán abban – az egyébként igen jelentős értelemben –, hogy „a kuzdő érti meg a kuzdőt", hanem annak az általános érvényű marxi ismeretelméleti tételnek az értelmében is, hogy a fejlődés magasabb szakaszai magukba foglalják az alacsonyabb szakaszok elemeit és retrospektíven válik lehetővé azok teljes és igazán mély megismerése.

Amikor arról beszélünk, hogy Lenin, Marxhoz hasonlóan, a történelmet a történelem alkotójának a szemével nézte, arra is rá kell mutatnunk, hogy a múlt tanulságainak, a jelen kuzdelmeinek és a jovő alakításának ez az egységben látása az *elmélet és a gyakorlat egységéből* is kovetkezett. A dialektikus materializmusnak abból a korszakalkotó megállapításából, hogy a feladat nemcsak a világ megismerése, hanem annak megváltoztatása; a világ megváltoztatását célzó történelmi-forradalmi tevékenység nélkul a materializmus felemás, egyoldalú, halott.[7]

*

[5] Uo 51
[6] Uo 67
[7] Uo 67

Lenin politikai fellépésének történeti körülményeiből következett, hogy már legelső elméleti-politikai írásaiban mindenekelőtt a dialektikus materializmusnak a társadalom fejlődésére vonatkozó megállapításait, azaz a *történelmi materializmus* alapvető tételeit kellett részletesen kifejtenie. Olyan fiatalkori műveiben, mint „A narodnyikság gazdasági tartalma . . .", „Kik azok népbarátok . . ." stb. legsürgősebb feladataként „az orosz valóság és történelem marxista értelmezésének a kidolgozását" jelölte meg, azzal a kimondott céllal, hogy a szocialisták – az oroszországi forradalmi mozgalmat zsákutcába vivő kispolgári illúziók és tévedések helyett – a proletariátust „tényleges harcában, a tényleges, az igazi ellenségek ellen" vezessék, olyan vezetők legyenek, „akik az adott társadalmi és gazdasági fejlődés *tényleges útján haladnak*".[8]

Lenin történeti és történetelméleti vizsgálatainak kiindulási pontjai tehát a jelen küzdelmei voltak a jövő alakítása érdekében, amikor a 90-es években az oroszországi narodnyikok és liberálisok nézeteivel, a történelem idealista, szubjektív értelmezésével szemben a történelmi materializmus alaptételeit kifejtette és védelmezte. „Kik azok a népbarátok . . ." című munkájában olvashatjuk: „Egyedül a társadalmi viszonyoknak a termelési viszonyokra s ezeknek a termelőerők fejlettségi fokára való visszavezetése teremtette meg a szilárd alapját annak, hogy a társadalomalakulatok fejlődését természettörténeti folyamatnak fogjuk fel. Márpedig magától értetődik, hogy ilyen felfogás nélkül társadalomtudomány sem létezhet."[9] Lenin ugyanott rámutatott arra is, hogy az idealista történeti irányzatok erre nem voltak, nem lehettek képesek. „Amíg ideológiai társadalmi viszonyokra szorítkoztak (vagyis olyan viszonyokra, amelyek kialakulásuk előtt az emberek tudatán mennek át), a különböző országok társadalmi jelenségeiben nem vehettek észre ismétlődéseket és szabályszerűséget, s tudományuk a legjobb esetben csak e jelenség puszta leírása, nyersanyaggyűjtés volt."[10]

Noha Leninnek elsősorban a történelem szubjektív idealista felfogása ellen kellett küzdenie, álláspontja kezdettől fogva ment volt a leegyszerűsítésektől, egy percre sem esett az ellenkező végletbe: a történelmi fejlődést mechanikus, fatalista módon értelmező, a szubjektív tényezőt elhanyagoló felfogás hibájába. Marx és Engels értelmezésének szellemében a *természettudományos pontossággal* megállapítható történelmi folyamatot a „társadalmi alakulatok" fejlődésére értette, „nem pedig valamely ország, vagy nép, sőt akár osztály"[11] életére.

Amire Engelsnek figyelmeztetnie kellett korának egyes marxistáit (s amit egyes marxisták még napjainkban sem tettek teljesen magukévá), hogy ti. „az emberek önmaguk csinálják történelmüket" – az Lenin számára kezdettől fogva axióma volt. „A materialista szociológus, aki az emberek bizonyos meghatározott társadalmi viszonyait tanulmányozza, ezzel már egyben a valóságos *egyéneket* is tanulmányozza, akiknek tetteiből ezek a viszonyok összetevődnek." Majd ugyanott: „amikor a *valóságos* társadalmi viszonyokat és azok *valóságos* fejlődését vizsgálom, éppen az élő egyének tevékenységének eredményét vizsgálom."[12]

[8] Uo. 1. köt. Bp. 1963. 282.
[9] Uo. 126.
[10] Uo. 126.
[11] Uo. 128.
[12] Uo. 393. és 396.

Lenin már ezekben a munkáiban leszögezte: „A materializmus nem a leginkább tudományos történelemszemlélet . . ., hanem az egyetlen tudományos történelemszemlélet."[13] Ugyanakkor a történelmi materializmust *tudományos módszernek* tekintette, amely egyáltalában nem igényli, hogy kész feleletet adjon a történelmi fejlődés minden kérdésére. Marx tanait Darwin felfedezéséhez hasonlítja (ehhez az összehasonlításhoz ismételten folyamodott). „S amint a transzformizmus egyáltalában nem arra tart igényt, hogy a fajok keletkezésének egész történetét megmagyarázza, hanem csak arra, hogy e magyarázat módszerét a tudomány magaslatára emelje, akként a történelmi materializmus sem lépett fel soha azzal az igénnyel, hogy mindent megmagyarázzon, hanem csak azzal, hogy Marx kifejezése szerint („A tőke"), megmutassa a történelem magyarázatának »egyedül tudományos« módszerét."[14]

Ennek megfelelően Lenin kezdettől fogva úgy fogta fel a marxi elméletet, mint tudományos alapot, amelyet továbbfejleszteni a szocialistáknak Marx és Engels által reájuk rótt kötelessége. „Mi teljesen Marx elméletének talaján állunk – írta Bernstein ellen – . . . ha alaptalan támadásokkal és elrontásokkal és elrontására irányuló kísérletekkel szemben megvédjük ezt az elméletet, amelyet legjobb tudásunk szerint igaznak tartunk – ez még egyáltalán nem jelenti, hogy ellenségei vagyunk *minden* kritikának. Marx elméletét egyáltalán nem tekintjük befejezett és érinthetetlen valaminek; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább *kell* fejleszteniük, ha nem akarnak elmaradni az élettől. Ugy véljük, hogy az orosz szocialistáknak különösen nagy szükségük van arra, hogy *önállóan* dolgozzák fel Marx elméletét, mert ez az elmélet csak általános *útmutató* tételeket nyújt, amelyeket másképpen alkalmaznak többek közt Angliára, Franciaországra, másképpen Franciaországra, mint Németországra, másképpen Németországra, mint Oroszországra."[15]

Lenin tehát kezdettől fogva síkraszállt a marxizmus alkotó, azt történetileg konkretizáló és gazdagító – mert az új társadalmi jelenségeket is felölelő – továbbfejlesztésének szükségessége mellett. Ha a legélesebben elutasította Bernstein híveinek és más revizionistáknak a nézeteit, azt azért tette, mert ezek a nézetek mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban nem előre-, hanem hátravitték volna a marxizmust. „Kérdezzük: mi újat hoztak ebbe az elméletbe azok a nagyhangú megújítói, akik manapság Bernstein német szocialista köré csoportosulva akkora lármát csapnak? *Semmit* a világon: egy lépéssel sem vitték előbbre azt a tudományt, amelynek fejlesztését Marx és Engels kötelességünkké tette; semmiféle új harci módszerekre nem tanították meg a proletariátust; csak hátráltak, csak átvették elmaradott elméletek töredékeit, és a proletariátusnak nem a harc elméletét, hanem az engedékenység elméletét prédikálták. . ."[16]

[13] Uo. 128.
[14] Uo. 132.
[15] Uo. 4. köt. Bp. 1964. 170., 171–172.
[16] Uo. 171. – Leninnek ez a pár mondata rátapint a mindenkori revizionizmus lényegére.

Lenin úgy értelmezte a marxi tanításokhoz való hűségét, az „ortodoxiát", hogy az *„egyáltalán nem Marx egyszerű megmagyarázása"*. Nem jelenti „a kritikai átalakítás és továbbfejlesztés" kizárását és annak megtűrését, hogy „történelmi kérdéseket elvont sémák mögé rejtsenek".[17] Hangsúlyozta, hogy a társadalom fejlődésében érvényesülő alapvető törvények realizálódásuk során nem zárják ki az individuális vonásokat, sokszor nagyon is eredeti, váratlan és sajátos módosulásokat, azt, amit Lenin előszeretettel nevezett a történelem „ravaszságának", „tréfáinak", „iróniájának". „Bár a fejlődés az egész világtörténelemben általános törvényszerűség, ez egyáltalán nem zárja ki, sőt, feltételezi a fejlődés egyes olyan szakaszait, amelyekben sajátszerű a fejlődés formája vagy rendje."[18] „A renegát Kautsky" című munkájában Lenin egyenesen felteszi a kérdést: „Vannak-e a történelemnek a forradalomra vonatkozó olyan törvényei, amelyek alól nincs kivétel? . . . nem, ilyen törvények nincsenek. Az ilyen törvények csak a tipikust tartják szem előtt, azt, amit Marx egyhelyütt »ideálisnak« nevezett, az átlagos, normális, tipikus kapitalizmus értelmében."[19]

Lenin, következetesen alkalmazva a történelmi materializmus módszerét az új történeti korszakra és az újszerű történelmi jelenségekre – mint tudjuk –, nem egy kérdésben: a szocialista forradalom győzelme egy országban, ennek gazdasági és kulturális előfeltételei stb. kritikusan fejlesztette tovább a marxi tanítást; új törvényszerűségeket hozott napvilágra, és ezzel jelentősen gazdagította a tudományos szocializmus elméletét és gyakorlatát.

Igen nagy módszertani és egyben nem mindennapi fontosságú aktuális politikai jelentősége is van annak a lenini megállapításnak, amely szerint az elmélet azzal, hogy megvalósul, egyúttal szükségszerűen módosul is. Ennek a kérdésnek itt csak arra az oldalára akarjuk felhívni a figyelmet, amit Lenin úgy határozott meg, hogy az elmélet csak megközelíti a valóságot, az eleven életet, annál „szürkébb", egysíkúbb. Igen tanulságos ebből a szempontból Lenin ismert megállapítása arról, hogy a februári forradalom győzelmével megvalósult a bolsevik párt évtizedes stratégiai célja: a proletariátus és a parasztság forradalmi demokratikus diktatúrája –, „de rendkívül eredeti módon, számos igen fontos módosulással". Ehhez hozzáfűzi: „Az élet átvitte a formulák birodalmából a valóság birodalmába, életet öntött belé, konkretizálta és *ezzel* meg is változtatta."[20]

Abból a tudományos felfogásból, hogy az emberiség története sokféleségében is egységes és törvényszerű folyamat, következik, hogy a materialista és dialektikus módszer segítségével feltárt és értékelt történelmi tapasztalatoknak *aktív társadalmi szerepük* van a jelenben és értékes kiindulási pontot jelentenek a jövő számára. Főképpen ezzel magyarázható, hogy Lenin elméleti és politikai írásai rendkívül gazda-

[17] Uo. 3. köt. Bp. 1964. 590. és 4. köt. Bp. 1964. 79.

[18] *V. I. Lenin* Összes Művei. 45. köt. Bp. 1975. 377. – Lenin ennél is tovább ment; sémáktól mentes, mélyen dialektikus gondolkodására jellemző, amit a történelmi fejlődés menetét illetően Luxemburggal vitatkozva leszögezett: „Nem dialektikus, nem tudományos, elméletileg helytelen a világtörténelmet úgy elképzelni, hogy simán és egyenletesen halad előre, anélkül, hogy néha óriási ugrásokat ne tenne hátrafelé." (Uo. 30. köt. Bp. 1971. 6.)

[19] *V. I. Lenin* Összes Művei. 37. köt. Bp. 1973. 234.

[20] Uo. 31. köt. Bp. 1972. 134.

gok történelmi hivatkozásokban és példákban. Nem stílusdíszítő elemként, hanem súlyosan latba eső érvként szerepelnek nagy fontosságú társadalmi-politikai kérdések, nemegyszer éles fordulatok az újszerű taktikai lépések alátámasztására, indokolására. Lenin a történelmi érveket a *tények* érveiként értékelte. Nem győzte hangsúlyozni, hogy maga a marxizmus a történelmi tapasztalatok általánosítása; hogy Marx az egyes kérdések kidolgozásánál szigorúan a történelmi tapasztalatok alapján állt; hogy a marxi tanítás „a történelmi tanulságoknak és történelmi útmutatásnak a kvintesszenciája" a munkásmozgalom alapvető kérdéseiben[21] stb., stb.

Lenin írásainak tehát nem filológiai, hanem tartalmi sajátossága, hogy valamely társadalmi jelenség vagy politikai kérdés lényegének a tisztázásával kapcsolatban mindig szerepel ezek történetének vizsgálata is. Ez Leninnél teljesen tudatos módszerbeli követelmény. „Tudományos szempontból. . . – vallotta – a legmegbízhatóbb módszer, a legfontosabb az, hogy ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről, s minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jött létre a szóban forgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most." Valamely társadalmi kérdés vizsgálatánál ezt „csak akkor közelíthetjük meg megbízhatóan és biztonsággal, ha történelmi visszapillantást vetünk egész fejlődésére".[22]

A történelmi tapasztalatok és tanulságok nem kellő figyelembevételét komoly hibának tartotta a gyakorlati munkában is. „Ha nem akarunk merő utópizmussal foglalkozni és üres frázisokat pufogtatni, számolnunk kell az előző évek tapasztalataival. . . Ahhoz, hogy győzzünk, egész mélységében meg kell érteni a régi burzsoá világ történetét. . ." – figyelmeztette Lenin a párt tagjait azokkal a nagy feladatokkal kapcsolatban, amelyeket a szocializmus felépítése jelentett.[23] Meggyőződése volt, hogy a szocialista társadalomért folyó küzdelemben támaszkodni kell az emberiség egész eddigi történelmének a tapasztalataira. Közvetlen taktikai feladatok megoldásával kapcsolatban is hangsúlyozta: „Meg kell szívlelnünk a történelem tanulságait."[24]

Lenin sokat tanulmányozta és jól ismerte a történelmet; *úgy tudott tanulni* a történelemből, mint kevesen az emberiség életében. Rendkívül tanulságos lenne górcső alá venni *módszerét* a történelmi tapasztalatok felhasználása terén; ez nem egy tekintetben éles fényt vetne magára a lenini alkotó műhelyre. Itt csak arra akarunk rámutatni, hogy: 1. Lenint a történelmi tapasztalatok felhasználásánál mindenekelőtt a történelem alapvető összefüggései, törvényszerűségei érdekelték, azokat ragadta meg; 2. a történelmi tapasztalatokat sohasem másolta. Nem elégedett meg keletkezésük konkrét történelmi körülményeinek múltbeli felkutatásával, hanem szigorú történetiséggel, az új – objektív és szubjektív – körülmények pontos számbavételével alkalmazta azokat a jelenben.

Anélkül, hogy megkísérelnénk felsorolni azt a számtalan történelmi hivatkozást, amelyekkel Lenin elméleti és politikai munkáiban, cikkeiben éppúgy találkozunk, mint

[21] Uo. 9. köt. Bp. 1966. 249.
[22] Uo. 39. köt. Bp. 1973. 64.
[23] Uo. 40. köt. Bp. 1974. 241.
[24] Uo. 21. köt. Bp. 1969. 13.

beszédeiben, beszámolóiban és utasításaiban, csak a legfontosabbakra mutatunk rá. Az újkori történelem lenini periodizálása; az oroszországi forradalmi mozgalom fő szakaszait meghatározó megállapítások, a nemzetközi munkásmozgalom fő irányzatainak jellemzése – alapvető jelentőségűek a marxista történettudomány számára. Lenin feldolgozta a kapitalizmus fejlődését Oroszországban, tüzetesen tanulmányozta az állam, a parasztkérdés, a nemzeti és gyarmati mozgalmak történeti alakulását. Sokat foglalkozott a háborúk történetével és elméletével, a nemzeti felszabadító háborúkkal éppúgy, mint az imperialista hódító háborúkkal stb., stb.

Amit külön ki kell emelnünk: rendkívül sokat foglalkozott a történelem forradalmi korszakainak, a társadalmi rendszerek átalakulásának a tanulmányozásával; nevezetesen igen nagy figyelmet szentelt a 18. és 19. század forradalmai történetének.[25] Ezek, mindenekelőtt a jakobinusok politikája a 18. század végi nagy francia forradalom idején, Lenin szerint, gazdag és rendkívül értékes tanulságokat nyújtanak a forradalmi proletárpolitika számára: az alapvető osztályok magatartása, az elavult társadalmi intézmények következetes felszámolása, a forradalmi és ellenforradalmi erők küzdelme, a forradalmi szövetségesek, a forradalmi háborúk és a forradalmi terror, a plebejus tömegek szerepe, a forradalmi diktatúra szükségessége stb. tekintetében. Az utóbbi kérdésben Lenin különösen hangsúlyozta a történelmi tapasztalatok jelentőségét és érvényességét: „Az elnyomott és kizsákmányolt osztály által a kizsákmányolók ellen megvívott forradalmak története a diktatúra kérdésére vonatkozó ismereteinknek legfontosabb anyaga és forrása – írta. – Aki nem értette meg, hogy győzelme érdekében minden forradalmi osztálynak elkerülhetetlenül szüksége van a diktatúrára, az semmit sem értett meg a forradalmak történetéből, vagy semmit sem akar tudni ezen a téren."[26]

A 18. és 19. század polgári forradalmainak, nevezetesen a kispolgárság szerepének a vizsgálata ezekben a forradalmakban, nem kis mértékben segítette hozzá Lenint ahhoz, hogy e réteg társadalmi-politikai magatartásának történeti változásait felmérje és rámutasson arra az ellenforradalmi szerepre, amelyet a kispolgári reformista irányzatok, szocialista jelszavaik ellenére ingadozásaikkal és megalkuvásukkal a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítése idején, majd annak győzelme után ténylegesen játszottak. „1789-ben a kispolgárok még nagy forradalmárok lehettek – írta –; 1848-ban nevetségesek és szánalmasak voltak; 1917–1921-ben pedig – tényleges szerepük szerint – a reakció undorító cinkosai, közvetlen lakájai, akárhogyan hívják is

[25] Lenin különösen hangsúlyozta a 18. század végi francia forradalom jelentőségét az újkori társadalmi fejlődés, az egész modern emberiség számára. „Nem hiába nevezik nagy forradalomnak – írta. – Azért az osztályért, amelynek érdekeit szolgálta, a burzsoáziáért annyi sokat tett, hogy az egész 19. század, az a század, amely az emberiségnek meghozta a civilizációt és a kultúrát, a francia forradalom jegyében zajlott le. Ez a század a világ minden részén csak azt tette, hogy részenként végrehajtotta, megvalósította és betetőzte azt, amit a burzsoázia nagy francia forradalmárai létrehoztak." (Uo. 37. köt. Bp. 1973. 422.) – Lenin büszkén vállalta a modern munkásmozgalom „jakobinusai" elnevezést. „A jelenlegi szociáldemokrácia jakobinusai – a bolsevikok" – írta a „Két taktiká"-ban.

[26] Uo. 41. köt. Bp. 1974. 349.

őket, Csernovoknak és Martovoknak-e, vagy Kautskyknak MacDonaldoknak és így tovább és így tovább."[27]

Ugyancsak a polgári forradalmak történetének tanulmányozása alapján mutatott rá Lenin mint egyik „régi, de örökké új igazságra", hogy a polgári forradalom korszakaiban minden ország polgári demokráciája aszerint alakul, hogy mennyiben megy át a „hegemónia" a nemzet történetének döntő pillanataiban *nem* a burzsoázia, *hanem* az „alsó rétegek", a 18. század „plebejusainak", a 19. és 20. század proletariátusának a kezébe. Ezt Lenin olyan törvényszerűségnek tartotta, amelyet valamennyi európai ország történelmi tapasztalata megerősít.[28]

Bármennyire vázlatosan is tárgyaljuk témánkat, itt egy pillanatra meg kell álljunk. Ez a nagyfontosságú történelmi tapasztalat, ha nem is lett kiindulópontja a Lenin által alapvonásaiban már 1894-ben felvázolt stratégiai tervnek (hogy ti. a küszöbön álló polgári demokratikus forradalomban nem a burzsoáziának, hanem a munkásosztálynak kell a vezető szerepet játszania, s ez megteremti a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövésének az előfeltételeit),[29] de ennek alátámasztására lényeges és Lenin által újra és újra előtérbe állított történelmi bizonyítékul szolgált. Ebben a kérdésben évtizedes harcot kellett folytatnia az orosz mensevikekkel, de mondhatni az egész II. Internacionálé reformista közvéleményével. A

[27] Uo. 43. köt. Bp. 1974. 218–219. – Lenin már 1917 tavaszán és nyarán figyelmeztette a munkástömegeket: ahogy 1848 júniusában a párizsi munkások felkelésének vérbefojtását a Louis Blanc-hoz hasonló kispolgári szocialisták ingadozásai tették lehetővé, ugyanígy az oroszországi mensevikek és eszerek politikája, a „luiblanizmus" „aláássa és tönkreteszi a további forradalom sikerét. . ." (Uo. 31. köt. Bp. 1972. 130.). „Szavakban Louis Blanc is olyan messze volt Cavaignactól, mint ég a földtől. Louis Blanc is számtalanszor megígérte, hogy vállvetve harcol a forradalmi munkásokkal a burzsoá ellenforradalmárok ellen. S ugyanakkor egyetlen marxista történész . . . sem meri kétségbe vonni, hogy éppen a Louis Blanc-ok gyengesége, ingatagsága, a burzsoázia iránti hiszékenysége hozta létre Cavaignacot, hogy ez biztosított számára sikert." (Uo. 32. köt. Bp. 1972. 345.) – Lenin prognózisának helyességét a polgárháború tapasztalatai, a mensevikek és eszerek által szervezett *kispolgári ellenforradalmak* egész sora igazolta; ezek Szamárában éppúgy mint Bakuban, Szibériában éppúgy mint Kronstadtban „csak az ugródeszka, a lépcsőfok, a híd szerepét töltötték be a fehérgárdisták számára". (Uo. 43. köt. Bp. 1974. 22.)

[28] Már Marx és Engels rámutatott arra, hogy még a legkövetkezetesebben végigvitt „klasszikus" polgári forradalomban, a 18. század végén lezajlott nagy francia forradalomban is a burzsoázia túl gyáva volt ahhoz, hogy megvédje a saját érdekeit, s egyedül a plebejusok vitték végig a forradalmat.

[29] Ennek a stratégiai tervnek az alapgondolatát Lenin – mint ismeretes – már 1894-ben a „Kik azok a népbarátok . . ." című munkájában felvázolta. „Amikor majd a munkásosztály élenjáró képviselői magukévá teszik a tudományos szocializmus eszméit, az orosz munkás történelmi szerepének eszméjét, amikor majd ezek az eszmék széles körben elterjednek, és a munkások szilárd szervezeteket teremtenek, amelyek tudatos osztályharccá változtatják a munkások mostani szétforgácsolt gazdasági háborúját –, akkor az orosz *munkás,* valamennyi demokratikus elem élére állva, megdönti az abszolutizmust és a *nyílt politikai harc egyenes útján* elvezeti az *orosz proletariátust* (vállvetve *az egész világ* proletariátusával) a *győzelmes kommunista forradalomhoz.*" *(V. I. Lenin* Összes Művei. 1. köt. Bp. 1963. 285.) – Ezt a stratégiai tervet Lenin az 1905-ös forradalom idején konkretizálta és részletesen kidolgozta „A szociáldemokrácia két taktikája a polgári demokratikus forradalomban" című munkájában és egész sor beszédében és írásában.

„szociáldemokrácia opportunistáival" hadakozva mutatott rá, hogy ezek „minduntalan abba a tévhitbe esnek, hogy a polgári forradalom »gazdája« elkerülhetetlenül csak a liberális burzsoázia lehet".[30] De erős vitái voltak – ha más előjellel is – ebben a kérdésben a forradalmi baloldalon belül is. Luxemburg, Radek és Buharin álláspontjaival szemben Lenin következetesen hangsúlyozta: „Érteni kell ahhoz, hogy a demokráciáért vívott harcot *összekössük* a szocialista forradalomért vívott harccal."[31]

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat ez a lenini stratégiai terv vitte győzelemre. A forradalom negyedik évfordulóján, megemlékezve azokról a küzdelmekről, amelyeket ebben a központi jelentőségű kérdésben a bolsevikoknak évtizedeken át folytatniuk kellett, Lenin joggal állapította meg, hogy az események folyása „igazolta, hogy helyesen értelmeztük ebben a pontban a marxizmust és helyesen vontuk le az előző forradalmak tanulságait".[32] Nem kisebb horderejű kérdésről volt itt szó, mint a szocialista forradalom győzelméhez vezető út konkretizálásáról; ezt Marx és Engels nem dolgozta, nem dolgozhatta ki. A lenini stratégia és taktika nemcsak az oroszországi munkásosztályt tette képessé arra, hogy – a világtörténelemben először – győzelemre vigye a szocialista forradalom ügyét, hanem, mint az elmúlt fél évszázad számos példával bizonyította, olyan politikai elgondolás volt, amelynek hatalmas nemzetközi jelentősége és széles körű érvényesssége szinte felmérhetetlen.

*

A történetiség Leninnél távolról sem csupán a múlt tapasztalatainak nagyfokú figyelembevételében és felhasználásában nyilvánult meg. Történetiségére ennél is meghatározóbb volt rendkívüli tudományos érzékenysége, éles elméleti és politikai reagálása mindarra, ami újat a fejlődés felszínre hozott. Elméleti munkái és politikai állásfoglalásai a történetiség ilyen értelmű alkalmazásának is iskolapéldái. A tudós és a harcos kutató szemével vizsgálta a kapitalista társadalom fejlődésében jelentkező új tényeket, új összefüggéseket, új törvényszerűségeket. Ez a szigorúan történeti látásmód védte meg gondolkodását minden dogmatizmustól, mechanikus másolástól. Nem túlzás

[30] Uo. 20. köt. Bp. 1969. 304.; uo. 43. köt. Bp. 1974. 154–155., 245–246.

[31] *V. I. Lenin* Művei. 35. köt. Bp. 1956. 246.

[32] *V. I. Lenin* Összes Művei. 44. köt. Bp. 1975. 143–144. – Hogyan értelmezte Lenin „az előző forradalmak tanulságainak levonását"? Nem elégedett meg azzal, hogy összehasonlító módszerrel felfedje az e kérdésre vonatkozó törvényszerűségeket, hanem a legnagyobb alapossággal igyekezett tisztázni, hogy milyen mértékben tekinthetjük ezeket érvényeseknek az imperializmus korszakára és nevezetesen a polgári forradalom küszöbén álló cári Oroszország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaira. Ebből a szempontból jellemző többek között az „1789-es típusú vagy 1848-as típusú forradalom? " című cikke. Ebben Lenin sorra veszi a cári Oroszország belső és külső helyzetét, az önkényuralom erejét, a feudális intézmények súlyát, az egyes osztályok és pártok erőviszonyait, a forradalom belső és külső szövetségeseit és egybeveti ezeket a 18. és 19. században lezajlott polgári forradalmak belső és külső helyzetével. Mindezek alapján állapítja meg: „A proletariátus és a burzsoázia antagonizmusa nálunk sokkal mélyebb, mint 1789-ben, 1848-ban és 1871-ben, ezért a burzsoázia jobban fog félni a *proletár*forradalomtól és előbb veti magát a reakció karjaiba." (*V. I. Lenin* Összes Művei. 9. köt. Bp. 1966. 355.)

részunkről, ha azt állítjuk, hogy ez a kovetkezetes történetiség tette képessé Lenint arra, hogy a marxizmust – hűen annak legbensőbb lényegéhez és teljes mértékben érvényesítve tudományos potenciáját – a századforduló idején kialakult új korszakban *teremtően* továbbfejlessze.

Történeti módszert alkalmazott Lenin az imperializmusnak mint a kapitalizmus új szakaszának – s vele egy új történeti korszaknak – a megállapításánál. Történetileg végigkísérte a termelés centralizációját és a tőke koncentrációját a vezető kapitalista országokban, a bankok új szerepének kialakulását, a monopolszervezetek számának és hatalmának novekedését, a tőkekivitel novekedését, a gyarmatosítás meggyorsulását stb. Tételét a tények és a számok konkrét és történeti felsorakoztatásával bizonyította: „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című munkája nem kevésbé történeti jellegű, mint Marx „A tőké"-je.[33] Magának az imperializmusnak a meghatározása is történeti: „A kapitalizmus csupán fejlődésének meghatározott, igen magas fokán vált kapitalista imperializmussá, akkor, amikor a kapitalizmus néhány alapvető jellegzetessége saját ellentétébe kezdett átcsapni, amikor az egész vonalon kialakultak és felszínre kerultek a kapitalizmusból egy magasabb társadalmi és gazdasági rendbe való átmenet korszakának vonásai."[34]

Ugyancsak történeti módszerrel – nevezetes kronológiai táblázataival – mutatta ki Lenin, hogy a századforduló óta egyre gyakoriabbakká váltak a nagyhatalmak kozotti érdekosszeutkozésekből származó fegyveres konfliktusok; ennek alapján teljes megalapozottsággal mutatott rá arra, hogy a kapitalizmus aránylag békés korszakának az ideje lejárt, és napirendre kerultek a világ újrafelosztását célzó imperialista háborúk. Ugyanilyen történeti és alkotó módszerrel dolgozta ki Lenin az osztályok egymáshoz való viszonyának, a munkásosztály osszetételének, az opportunizmus társadalmi alapjának, a szovetségesek kérdésének, a nemzeti kérdésnek, a háborúk kérdésének stb. az új történeti korszak bekoszontével egyutt járó újszerű alakulását. Felfedte, hogy az új történelmi helyzetben a szocialista munkásmozgalom stratégiájának és taktikájának meg kell változnia, új harci módszerek és szervezeti formák szukségesek. Nem kisebb történelmi éleslátással és megalapozottsággal mutatott rá az 1914–1918-as világháború miatt napirendre kerult nagy fontosságú új feladatokra.

*

A történeti látásmód az egyik leglényegesebb előfeltétele és alkotó eleme a helyes *forradalmi elmélet* kidolgozásának. Nem tekinthetjuk véletlennek, hogy a történetiség kovetelménye Lenint élesen szembeállította a jobb- és a baloldali opportunizmus

[33] Példának idézzunk a műből. „A monopóliumok története a kovetkezőképpen foglalható ossze 1 1860-as és 1870-es évek – a szabad konkurrencia fejlődésének legfelsőbb foka, csúcspontja – A monopóliumok csak alig észrevehető csírák. 2. Az 1873-as válság után a kartellek nagyarányú fejlődése, mindamellett ezek még csak kivételek Még nem szilárdak. Még átmeneti jelenségek 3. A 19. század végi fellendulés és az 1900–1903-as válság a kartellek az egész gazdasági élet egyik alapjává válnak. A kapitalizmus átváltozott imperializmussá" (Uo. 27. kot Bp. 1971 305)

[34] Uo 27 kot Bp 1971 365

legkülönbözőbb változataival. Mindezeket ugyanis nagyfokú történetietlenség jellemezte, elméleti és gyakorlati téren egyaránt. Ez a magyarázata annak, hogy Lenin politikai és ideológiai vitáiban oly jelentős helyet foglalt el az ilyen vagy olyan előjelű opportunista irányzatok hamis történeti koncepciójának és módszerének a bírálata, a kérdések történeti és dialektikus megközelítésének a hiányolása.

Már Bernstein fellépése idején ebben látta Lenin a revizionizmus egyik fontos *elméleti* összetevőjét. „»A végcél – semmi, a mozgalom – minden« – Bernsteinnek ez a szállóigéje jobban kifejezi a revizionizmus lényegét – állapította meg Lenin –, mint sok hosszú lére eresztett okoskodás. Esetről esetre történő állásfoglalás, alkalmazkodás a napi eseményekhez, az apró-cseprő politikai változásokhoz, a proletariátus életbevágó érdekeinek és az egész tőkés rend, az egész tőkés fejlődés fő vonásainak elfeledése, ezeknek az életbevágó érdekeknek a feláldozása pillanatnyi valóságos vagy elképzelt előnyök kedvéért – ez a revizionista politika. S magából e politika lényegéből következik, hogy ez a politika végtelen sok formát ölthet, s hogy minden valamelyest »új« kérdés, minden valamelyest váratlan vagy előre nem látott fordulat – mégha csak egészen kis mértékben és csak egészen rövid időre változtatja is meg a fejlődés fő irányvonalát – mindenkor elkerülhetetlenül életre fogja hívni a revizionizmus valamilyen válfaját."[35] Az opportunizmusnak ilyen jellemzésével Leninnél ismételten találkozunk. „Az opportunizmus lényege az, hogy az opportunisták a proletariátus tartós érdekeit feláldozzák látszólagos és pillanatnyi érdekeik kedvéért."[36] Az opportunista a taktikát „passzívan hozzáidomította... a fejlemények legcsekélyebb fordulatához is... a pillanatnyi helyzet rabja..."[37] Az „elvtelen eklekticizmust" is úgy jellemezte, mint amely „majmolva utánoz minden új fuvallatot és képtelen különbséget tenni a pillanat követelményei és az egész mozgalom fő feladatai és állandó szükségletei között".[38]

A történeti látásmódnak – a marxizmus e feltétlen követelményének – a hiánya jellemezte az oroszországi reformisták: a mensevikek nézeteit és politikáját is. Ezek állandóan azzal vádolták a bolsevikokat, hogy eltérnek a II. Internacionálé többi pártjától mind forradalmi taktikájukban (pl. a polgári demokratikus forradalom vezető osztályát illetően), mind a parasztkérdés, a nemzeti kérdés stb. kezelésében. Lenin szerint „a történelmi perspektíva fenomenális eltorzítása"[39] a fejlett kapitalista országok munkásmozgalmi módszereinek és taktikájának egyszerű átvitele a cári Oroszor-

[35] Uo. 17. köt. Bp. 1968. 21. – Bernstein nézeteivel – amelyek a kapitalizmus belső ellentmondásainak, az osztályellentéteknek és osztályharcnak az eltompulását hirdették – Lenin a történelmi tényeket állította szembe. „A 19. század második felének európai története és a 20. század elején lezajlott orosz forradalom története szemmel láthatólag mutatja, mennyire ostobák az efféle nézetek." Éppen ellenkezőleg: „Az az eszmei harc, melyet a forradalmi marxizmus a revizionizmus ellen vívott a 19. század végén, csak előjátéka a proletariátus nagy forradalmi ütközeteinek..." (Uo. 17. köt. Bp. 1968. 23.) – A történelem – mint ismeretes – Leninnek adott igazat.

[36] Uo. 13. köt. Bp. 1966. 240.

[37] Uo. 13. köt. Bp. 1966. 30., 32.

[38] Uo. 5. köt. Bp. 1965. 5.

[39] Uo. 19. köt. Bp. 1968. 347.

szágra, ahol a munkásosztály előtt mint közvetlen feladat a még igen jelentékeny feudális erők és intézmények felszámolása állott. Nagy éleslátással ismerte fel, hogy a reformisták történetietlen érveiket a liberális burzsoázia fegyvertárából kölcsönözték. A liberálisok elcsépelt fogása – írta –,hogy „. . . a forradalmi konfliktusok időszakával mindig olyan időszakokat állítanak szembe, amelyekben nincsenek forradalmi konfliktusok, mivel maga a kérdés már régen meg volt oldva".[40] A történeti látásmód hiányának ugyancsak jellegzetesen reformista változata volt annak a teljes kétségbevonása, hogy a nemzetközi munkásmozgalom súlypontja, egész sor történelmi körülmény következtében, a századforduló után áttevődött az oroszországi munkásmozgalomra. A mensevikek ezt kereken tagadták, de tagadta a németországi munkásmozgalom jobboldala is; ennek cáfolására a támadó cikkek egész sorát írták Lenin ellen.

Az objektív történelmi fejlődés tényeinek a semmibevevése vagy legalábbis félreismerése volt az, ahogy Kautsky és a II. Internacionálé többi teoretikusa tagadta, hogy az imperializmus a kapitalizmus külön fejlődési szakasza. (Szerintük ez csupán bizonyos meghatározott politika, amelyet a finánctőke előnyben részesít, és nem azonosítható a modern kapitalizmussal.) Ennek megfelelően nem kevésbé történetietlenül semmibe vették mindazokat a társadalmi és politikai változásokat, amelyek ennek az új szakasznak a természetéből következtek, mint ahogy semmibe vették a szocialista munkásmozgalom újszerű feladatait a proletárforradalmak előestéjén.

A történetietlenség jellemezte elméleti téren az opportunistákat, amikor tagadták az első világháború imperialista jellegét és a „honvédelem" álláspontjára helyezkedtek. A háború kérdésében, a nemzeti kérdésben stb. elfoglalt elvi álláspontjukról írta Lenin, hogy szofista módon összekeverik az imperializmus korszakát a polgári demokratikus nemzeti mozgalmak korszakával.[41] Lenin a történelmi érvek egész arzenáljával cáfolta meg ezt az álláspontot, és ennek során részletesen kifejtette, melyek az újkori történelem fő szakaszai.

Nem álltak „jó barátságban" a történelemmel az opportunizmus balos irányzatai sem. Így az anarchistákra általában a történelmi helyzet, a konkrét történelmi tényezők tökéletes elhanyagolása volt jellemző; éppen ezért ez az irányzat teljesen terméketlennek bizonyult a társadalmi haladás szempontjából. Lenin ezt írta erről: „A *kizsákmányolás* ellen hangoztatott általános frázisokon kívül semmit sem adott. Ezek a frázisok több mint 2000 év óta forgalomban vannak."[42] Amennyiben az anarchizmus talajra talált a munkásmozgalomban, úgy ez éppen a *történelmi perspektíva elvesztésével*, a rövidlátó, kishitű kétségbeesés eluralkodásával volt magyarázható. „Egyeseket – írta Lenin –, akik nem vették figyelembe a tömegharc előkészítésének és fejlődésének feltételeit, kétségbeesésbe és anarchizmusba kergetett az a körülmény, hogy Európában folytonosan kitolódott a kapitalizmus elleni döntő harc időpontja."[43]

[40] Uo.
[41] Uo. 26. köt. Bp. 1971. 108.
[42] Uo. 5. köt. Bp. 1965. 346.
[43] Uo. 23. köt. Bp. 1969. 3.

Az oroszországi szociálforradalmárok erősen anarchista beütésű politikájának – amit Lenin „forradalmi kalandorságként" értékelt – ugyancsak jellemző vonása volt az objektív történelmi tények nem kellő figyelembevétele. Tudománytalan, illúziókra épített politikájuk, az egyéni terror melletti csökönyös kitartásuk alapjait Lenin egyrészt abban látta, hogy nem voltak képesek tanulni a történelmi tapasztalatokból, amelyek nyilvánvalóan bebizonyították, hogy a politikai merényletek szervezése mint fő harci eszköz célt tévesztett; másrészt nem ismerték fel a történelmi fejlődés által létrehozott új osztály, a modern munkásosztály társadalmi jelentőségét, történelmi szerepét. Nem voltak hajlandóak számolni azzal, hogy „új történelmi ténnyel, egy bizonyos népréteg új mozgalmával állunk szemben" – jellemezte őket Lenin.[44]

A történelmi perspektíva elvesztésével magyarázta Lenin a kispolgári irányzatok képviselőinek kétségbeesését és demoralizálódását az 1905-ös forradalom veresége, a reakció ideiglenes felülkerekedése, a forradalmi „apály" idején. Ez nemcsak a jobboldali opportunistákra volt jellemző. „A szélsőségek találkoznak" – írta Lenin azzal a „bomlással" kapcsolatban, amely az ellenforradalmi cári reakció idején úrrá lett mind a „kispolgári opportunizmus", mind a „kispolgári forradalmiság" híveinek a táborában.[45] Lenin ennek a demoralizáltságnak, kiábrándultságnak a „logikáját" a gyökeresen megváltozott történelmi körülmények meg nem értésében látta: „a jelszavakat nem úgy fogják fel, mint egy bizonyos történelmi helyzet osztályelemzéséből és tanulmányozásából levont gyakorlati következtetést, hanem talizmánnak tekintik, amely egyszer s mindenkorra szól a pártnak vagy irányzatnak . . . nem tudják összehangolni taktikájukat a teljesen kialakult és még kialakulatlan helyzetek sajátosságaival."[46]

Lényegében ugyanígy értékelte Lenin évekkel később, a fiatal munkáshatalmat ért első nagy megpróbáltatás, a breszti béke idején az ún. „baloldali kommunisták" politikai magatartását. Róluk mondta, hogy „a forradalom rendkívül súlyos helyzetét nem történelmi szempontból, hanem az érzelmek és indulatok szempontjából nézik", hogy forradalmi frázisokhoz menekülnek. „A történelem tapasztalatai arra tanítanak bennünket – állapította meg –, hogy olyan időszakokban, amikor a forradalmak fejlődésében hirtelen fordulatok következtek be és a gyors győzelmeket súlyos veresége k követték, mindig, minden forradalomban elkövetkezett az álforradalmi frázis időszaka."[47]

A történetietlenség, a történelmi fejlődés fordulatainak, új szakaszainak a meg nem értése alapvető jellemvonása a *dogmatizmusnak* is. *A marxizmus követelte történeti látásmód és a dogmatizmus egymást kizáró ellentétek.* Leninnek a bolsevik párton belül is nemegyszer rá kellett mutatnia, még a párt egyes vezetőinél is, annak az „újnak" a meg nem értésére, amit az objektív történelmi fejlődés magával hozott, és ami a politikai jelszavak, a taktika, de esetleg a stratégiai cél megváltoztatását is követelte.

[44] Uo. 6. köt. Bp. 1964. 363.
[45] Uo. 17. köt. Bp. 1968. 130.
[46] Uo. 134.
[47] Uo. 36. köt. Bp. 1972. 93.

Emlékezetes, hogy az „áprilisi téziseknek", annak az új stratégiai tervnek, amely a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba való továbbvitelét tűzte ki célul, a bolsevik párt vezérkarában is volt ellenzéke, amely azt korainak tartotta, ugyanúgy, mint a II. Internacionáléval való teljes és azonnali szakítást. „A magukat előszeretettel »régi bolsevikoknak« nevezők ellenvetésére" válaszolta Lenin: „A marxistának a való élettel, a *valóság* pontos tényeivel kell számolnia, nem pedig továbbra is a tegnap elméletébe kapaszkodni, amely, mint minden elmélet, a legjobb esetben is csak megjelöli az alapvetőt, az általánosat, csak megközelítően foglalja magában az élet bonyolultságát... Aki a polgári forradalom befejezettségének a kérdését a *régi módon* veti fel, az feláldozza az élő marxizmust a holt betűnek."[48] Jórészt ugyanazok a tagjai a bolsevik párt Központi Bizottságának igyekeztek halogatni a II. Internacionáléval való végleges és teljes szakítást azzal az indokkal, hogy „... a tömegek megszokták, a munkások megszerették a *maguk* szociáldemokrata pártját..." Magatartásukkal kapcsolatban Lenin „maradiságról", „tunyaságról", „a régihez való csökönyös ragaszkodásról" beszélt és hozzátette: „Márpedig mi át akarjuk alakítani a világot."[49] A dogmatikusoknak adresszálta Lenin újra meg újra a figyelmeztetést: Marx és Engels tanítása „nem dogma, hanem a cselekvés vezérfonala", nem megmerevedett tan, hanem elsősorban tudományos módszer, amellyel egyedül lehet megvilágítani a történelem újabb és újabb jelenségeit, mégoly váratlan és „ravasz" fordulatait.

A történetiség marxista elvének jegyében mutatott rá Lenin „Baloldaliság – a kommunizmus »gyermekbetegsége«" című művében a jobboldali és baloldali doktrinérség megszívlelendő összetalálkozására a munkásmozgalom politikai formáinak kérdésében. „Hasznos lecke lehetne (és legyen is) az, ami a II. Internacionálé olyan nagy tudású marxistáival és olyan odaadóan szocialista vezéreivel történt, amilyenek Kautsky, Otto Bauer és a többiek voltak" – írta Lenin. Szerinte ezek a gyakorlatban „a formák gyors változásának és a régi formák gyors ütemben új tartalommal való telítődésének megértésére képtelen embereknek bizonyultak... elbámészkodtak a munkásmozgalom és a szocializmus fejlődésének egy bizonyos formáján, megfeledkeztek arról, hogy ez a forma egyoldalú, féltek szemébe nézni annak a szöges fordulatnak, amely az objektív viszonyok erejénél fogva elkerülhetetlenné vált..." Lenin ebben a művében rámutat arra is, hogy az objektív történeti összefüggéseknek ugyanaz a meg nem értése, csak visszájára fordítva, jellemzi a baloldali doktrinérséget. „A jobboldali doktrinérség csökönyösségében csak a régi formákat hajlandó elismerni és teljesen csődöt mondott, mert nem vette észre az új tartalmat. A baloldali doktrinérség csökönyösségében feltétlenül el akar vetni bizonyos régi formákat és nem látja, hogy az új tartalom bármely formán át utat tör magának..." És ehhez hozzáfűzte:

[48] Uo. 31. köt. Bp. 1972. 134. – Lenin haraggal írt azokról a „régi bolsevikokról", „akik már nemegyszer játszottak szomorú szerepet pártunk történetében, amikor értelmetlenül szajkóztak egy *bemagolt* formulát, ahelyett, hogy az új, élő valóság sajátosságait *tanulmányozták* volna." – Uo. 133.

[49] Uo. 181.

„nekünk, mint kommunistáknak, az a kötelességünk, hogy alkalmazni tudjunk minden formát, hogy megtanuljuk, miképpen kell a legnagyobb gyorsasággal kiegészíteni az egyik formát a másikkal, felváltani az egyiket a másikkal. . ."[50]

Lenin hivatkozása a történelmi fejlődés alapvető tendenciáira, fő mozgató erőire és törvényszerűségeire egyáltalában nem jelentette azt, hogy megengedhetőnek tartotta azoknak a konkrét eredeti formáknak és változatoknak, nemegyszer véletleneknek és nem várt fordulatoknak az elhanyagolását vagy nem kellő számbavételét, amelyeken keresztül a fejlődés általános törvényei érvényesülnek a történelemben és együttesen adják annak sokszínű szövedékét. Csak a fő tendenciákat figyelembe venni, például a munkásmozgalomban csak a végcélt látni és nem vizsgálni az annak eléréséhez vezető történelmi út konkrét szakaszait a maguk sajátosságában, annyit jelentene, mint elszakadni a sokszínű objektív valóságtól. Lenin szerette idézni Hegeltől: „Az igazság mindig konkrét." „Minden elvont igazság, ha azt minden elemzés nélkül alkalmazzák, frázissá változik" – írta.[51] Gyilkos szavakkal jellemezte a „forradalmi frázis megszállottait".[52]

Lenin a történetiséget úgy értelmezte, hogy minden egyes társadalmi-politikai kérdés vizsgálatánál „feltétlen követelmény az, hogy a kérdést meghatározott történeti keretek közé helyezzük. . ." „A marxizmus egész szelleme, egész rendszere azt követeli, hogy minden tételt csak (α) történelmileg; (β) csak más tételekkel összefüggésben; (γ) csak konkrét történeti tapasztalatokkal kapcsolatban vizsgáljunk."[53] Lenin mindig felmérte a történelmi folyamat egyes *szakaszainak* sajátos, mondhatni egyedi, individuális vonásait és ugyanúgy a szakaszok változásait. Módszertanilag ez azt jelentette, hogy minden történeti pillanatot a maga sajátosságában konkrétan nézett. Egyforma történeti érzékkel fogta fel az általánost és a sajátosat a történeti folyamatban. „A »formulák« a legjobb esetben is csak az *általános* feladatokat jelölhetik meg – fejtette ki –, amelyek a történeti folyamat minden külön *szakaszában,* a *konkrét* gazdasági és politikai helyzetnek megfelelően, szükségszerűen változnak."[54] Ismételten emlékeztetett, hogy minden *új helyzet* új, sajátos feladatokat tesz hozzá az alapvető, általános, elsődleges és legfontosabb feladatokhoz.[55]

Emlékezzünk, mint állította Lenin az 1905-ös forradalom egyes *szakaszai* szerint – amelyeknek a sajátosságait a legnagyobb pontossággal vette számba – másképp a kérdést a cári dumában való részvételről, vagy annak bojkottálásáról a forradalmi proletár párt részéről. Milyen egzaktsággal különböztette meg az első világháború idején a világhelyzet alakulásának egyes szakaszait, „forradalmi helyzet kialakulását Európában" és az ebből folyó tennivalókat. Az oroszországi márciusi forradalom győzelmének hírére még Svájcban tartózkodva küldi tanácsait a pártnak („Levelek a

[50] Uo. 41. köt. Bp. 1974. 83–85.

[51] Uo. 36. köt. Bp. 1972. 10.

[52] „Szajkózzák a jelszavakat, a szólamokat, a csatakiáltásokat, de félnek az objektív valóság elemzésétől." – Uo. 35. köt. Bp. 1972. 350.

[53] *V. I. Lenin* Művei 35. köt. Bp. 1956. 231.

[54] *V. I. Lenin* Összes Művei. 31. köt. Bp. 1972. 132.

[55] Uo. 19. köt. Bp. 1968. 80.

távolból"): „Meg kell keresni a leghelyesebb utat a forradalom következő szakaszához, illetőleg a második forradalomhoz..."[56] Ezt konkretizálták az „áprilisi tézisek".[57]

Az ideiglenes kormány idején Lenin az osztályviszonyok, a gazdasági helyzet, a háború objektív tényei, úgyszintén a parasztság, a hadsereg és mindenekelőtt a munkásosztály forradalmi öntudata és politikai tapasztalatai legszigorúbb, minden illúziót kizáró felmérése alapján adta ki, illetve módosította a párt jelszavát: „Minden hatalmat a szovjeteknek!" A legszigorúbb tudományos objektivitással és történetiséggel vette számba azokat a tényezőket, amelyek a forradalom békés fejlődését megakasztották, és a fegyveres felkelés megszervezését tűzték napirendre. Mi jellemezte Lenin magatartását ezekben a sorsdöntő napokban? A cselekvés idejének történetileg pontos meghatározása; az idő előtti kalandos vállalkozástól való óvás, de hihetetlen energiával való sürgetése a cselekvésnek, amikor a történeti pillanat erre megérett. Emlékezzünk 1917. október 30-án kelt írására: „éhínség kopogtat Petrográd kapuján." Rodzjanko és társai a forradalmi Pétervárt át akarják adni a császári német csapatoknak. „Nincs és *nem is lehet* más menekvés az éhínségtől, mint a parasztok felkelése a földbirtokosok ellen a falun és a munkások győzelme a tőkéseken a városokban, a központban... nincs *jogunk* várni, míg a burzsoázia megfojtja a forradalmat..."[58] Végül november 6-án, a fegyveres felkelés előestéjén: „A történelem nem bocsátja meg a késedelmeskedést a forradalmároknak, akik ma győzhetnek (és ma egészen biztosan győzni fognak), holnap viszont azt kockáztatják, hogy sokat veszítenek, azt kockáztatják, hogy mindent elveszítenek." A KB tagjainak írt levél zárósora az újra és újra ismétlődő lenini figyelmeztetés: „Az akció halogatása a halállal egyértelmű."[59] Ugyanilyen történeti pontossággal határozta meg Lenin a szovjethatalom fennállásának egyes szakaszait is.

1921-ben, a megtett forradalmi útra visszatekintve, Lenin annak nem kevesebb mint négy szakaszát különböztette meg. Az első szakasz – a fegyveres felkelés győzelmétől a breszti békéig – „a szovjethatalom győzelmes diadalmenetének" szakasza volt. A német császári hadsereg támadásával és a breszti békével új szakasz kezdődött, ahogy Lenin nevezte: fordulat, „amely a gyors, könnyű és teljes győzelmektől visszavetett bennünket a súlyos vereségekhez".[60] A breszti béketárgyalások idején a kispolgári tömegekben, de még a bolsevik párton belül is („baloldali kommunisták") lábrakapott pánik és a felelőtlen forradalmi frázisok elterjedése idején Lenin „teljesen haszontalan kalandorságnak" nevezte „a harci kérdés megoldásának régi módszerét – a diadalmenetet – átvinni az új történelmi időszakra, mely bekövetkezett..."[61]

Minden addiginál súlyosabb megpróbáltatásokat hozott a forradalomra a belső ellenforradalom és az imperialista intervenció, a polgárháború véres és ínséges évei:

[56] Uo. 31. köt. Bp. 1972. 56.
[57] Uo. 31. köt. Bp. 1972. 113–118.
[58] Uo. 34. köt. Bp. 1967. 409.
[59] Uo. 34. köt. Bp. 1967. 435.
[60] Uo. 36. köt. Bp. 1972. 93.
[61] Uo. 36. köt. Bp. 1972. 11.

1918–1920, amikor mindent alá kellett rendelni a forradalom fegyveres védelmének, amikor Szovjet-Oroszország „ostromlott erőd", „egységes katonai tábor" volt (harmadik szakasz). Bizonyos értelemben még nagyobb problémákat jelentett az áttérés a polgárháború befejeztével a békés építésre (negyedik szakasz). „Világtörténelmi jelentőségű harcunkban elérkeztünk a legmagasabb s egyben legnehezebb fokra – állapította meg Lenin. – Az ellenség ebben a pillanatban és ebben az időszakban nem az, ami tegnap volt. Ellenségünk ma nem a fehérgárdista banda... Ellenségünk: a gazdaság sivár hétköznapjai egy kisparaszti országban, amelynek nagyipara tönkrement."[62] A teljesen újszerű helyzetből merészen és határozottan vonta le a következtetéseket. Létrehozta az éles fordulatot, az áttérést az új gazdasági politikára, a szocializmus építésének az adott pillanatban egyetlen lehetséges útjára. „A háborúról a békés építésre az áttérést – írta erről – ... úgy képzeltük el, mint egyszerű áttérést a *politikának* ugyanazokon a vágányain. Az áttérés bonyolult: más a parasztsághoz való viszony, más az ütem, mások a körülmények."[63]

Az új szakaszokra való érzékeny reagálás – amikor „mások az erőviszonyok, más a fejlődés üteme, mások a konkrét körülmények" – tette Lenin számára lehetővé, hogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag állandóan lépést tartson az objektív fejlődés követelményeivel. A marxi–lenini történetiség alapvető gondolata, hogy az originális, egyedi, sokszor véletlen momentumok nem érvénytelenítik a fejlődés alapvető irányát, mint ahogy a fejlődés alapvető irányának az ismerete nem mentesít bennünket az alól a tudományos kötelességünk alól, hogy a fejlődés minden szakaszát, mozzanatát a maga sokszínűségében és egyediségében számba vegyük. Ahogy Lenin ezt a gondolatot kifejezte: minden új helyzet *originális* történelmi feladat önálló megoldását követeli.[64]

A marxizmus az alapvetőt és a másodlagosat, az általánost és az individuálist, a törvényszerűt és a véletlent egyaránt számba veszi a történelemben.

*

Amikor Lenin a marxista történelmi szemlélet alapvető tételeként hangsúlyozta az emberek akaratától független objektív törvényszerűségek érvényesülését a társadalomban, ez részéről egy pillanatra sem jelentette a szubjektív tényező: az *emberek* társadalmi tevékenységének lekicsinylését, avagy semmibevevését. Hangsúlyozta, hogy a történelmi materializmus először tette lehetővé azt, hogy természettudományos pontossággal kutassuk a tömegek életének társadalmi feltételeit és e feltételek változásait. A marxisták „az élő egyének tetteit, amelyek végtelenül sokfélék és látszólag nem rendszerezhetők", visszavezették azoknak az osztályoknak a tetteire, „amelyek harca a társadalom fejlődését meghatározza".[65] A tömegek cselekvésének a lebecsülése

[62] Uo. 44. köt. Bp. 1975. 97.

[63] Ezt nem értette meg az ún. „munkásellenzék", amelyet az előző szakasz módszereihez való történetietlen ragaszkodás jellemzett. (Uo. 43. köt. Bp. 1974. 362.)

[64] Uo. 19. köt. Bp. 1968. 80.

[65] Uo. 1. köt. Bp. 1963. 399.

a történelemben a polgári történelemszemlélet jellemvonása – volt Lenin véleménye. Szerinte a régi elméletek figyelmen kívül hagyták a tömegek cselekvéseit. A tömegek történelemalkotó szerepének a meglátása a materialista történetfelfogás felfedezése.

A történelmet mozgató objektív és szubjektív tényezők kölcsönösen feltételezik egymást, hatnak egymásra, egybefonódnak. „A körülmények épp annyira alkotják az embereket, mint az emberek a körülményeket" – állapítja meg Marx és Engels „A német ideológiá"-ban.[66] Az objektív és a szubjektív tényezők, „a körülmények" és „az emberek" egymásra gyakorolt hatásának a törvényszerűségeit tárja fel a történelmi materializmus, amely, mint azt Lenin különösen hangsúlyozta, egyesíti egyrészt a tudományos józanságot az objektív helyzetnek és a fejlődés objektív menetének az elemzésében, másrészt a tömegek forradalmi energiája, forradalmi kezdeményezése jelentőségének elismerését és természetesen egyes személyek, csoportok, pártok forradalmi tevékenységének jelentőségét. Éppen ezért Lenin nem maradt közömbös az olyan irányzatokkal szemben, amelyek tévesen értelmezték az objektív és szubjektív tényezők egymáshoz való viszonyát a történelmi fejlődés menetében. Ugyanúgy meg kellett ütköznie a szubjektív tényező: az emberi cselekvés, a tömegek, a pártok, a személyiségek történelmi szerepének eltúlzásával, mint lebecsülésével; az elméleti tévedések ezekben a kérdésekben óhatatlanul súlyos hibákhoz vezettek a társadalmi gyakorlatban. Az egyes személyiségek, csoportok, pártok akaratának és törekvéseinek mindenhatóságába, kizárólagos, döntő szerepébe és főként az objektív körülményektől független jelentőségébe vetett hit a gyakorlatban álltalában politikai kalandorsághoz vezet. Ez volt az egyes balos irányzatok elméleti alapja a munkásmozgalmon belül, mind a múltban, mind a jelenben. Ugyanakkor Lenin szembekerült a történelmi fatalizmus megnyilvánulásaival is, amelyeknek lényege a gazdasági tényezők valamilyen automatizmusába vetett hit, a történelmi szükségszerűség érvényesülésének elvonatkoztatása az emberek: a pártok, az osztályok, a népek aktív cselekvő szerepétől, lényegében megtagadva ezektől minden önálló jelentőséget. Ez a valójában gazdasági materializmus a jobboldali opportunizmusnak szolgált és szolgál elméleti alapul a munkásmozgalomban. Ezzel a felfogással hadakozva, az oroszországi reformistákkal szemben szögezte le Lenin: „... lealacsonyítják a történelem materialista felfogását azzal, hogy figyelmen kívül hagyják azt a cselekvő, vezető és irányító szerepet, amelyet azok a pártok tölthetnek be és kell, hogy betöltsenek a történelemben, amelyek felismerték a forradalom anyagi feltételeit és az élenjáró osztályok élére álltak."[67]

Ugyancsak a fatalista történetfelfogás egyik megnyilvánulása a történelmi szükségszerűség olyan értelmezése, mintha az egyes történelmi szituációkban a megoldásnak mindig csak egyetlen lehetséges módja lenne. A történelem folyásának ilyen felfogását cáfolja maga az élet, ami ugyancsak történelem, s amely soha nem nyújt csupán egyetlen, tehát kikerülhetetlen és végzetszerű lehetőséget. Egyet kell értenünk Lenin történelmi módszerének ismert szovjet kutatójával, E. N. Gorogyeckijjel, aki helyesen mutat rá arra, hogy a történelem ilyen felfogása a tények objektivista, közönyös

[66] *Karl Marx* és *Friedrich Engels* Művei. 3. köt. Bp. 1960.
[67] *V. I. Lenin* Összes Művei. 11. köt. Bp. 1966. 28.

regisztrálásához vezet, ami idegen Lenintől. Éppen ellenkezőleg, Lenint különösen érdekelte azoknak a folyamatoknak a tisztázása a történelemben, amelyek nem valósultak meg, bár a valóságban megvalósulhattak volna. „De V. I. Lenin – írja – nemcsak rámutatott a történelmi fejlődésnek arra a vonalára, amely lehetséges volt, de nem jött létre. Felfedte, hogy miért győzött a lehetőségek közül az egyik, a másikat vagy a többit az események fejlődése miért sodorta félre... Éppen a történelmi múltban jelenlevő különböző lehetőségek számbavételével válik különös élességgel nyilvánvalóvá, hogy a különböző erők éles harcának és összeütközésének eredményeképpen ezek egyikének győzelme osztályszempontból meghatározott és törvényszerű."[68]

Anélkül, hogy ennek a kérdésnek mélyebb taglalásába belemennénk, két példára hivatkozunk. Ismeretes, hogy Lenin a nagy elméleti és gyakorlati jelentőségű írások egész sorában mutatott rá arra, hogy a II. Internacionálé vezető pártjaiban a világháborút megelőző évtizedekben egyre inkább elhatalmasodó polgári és kispolgári befolyás mint vezetett szükségszerűen az első világháború kitörésekor az Internacionálé csődjéhez. Ugyanakkor nem tartotta feleslegesnek kifejteni, hogy még az adott körülmények között is, amelyeket teljes mértékben számba vett, volt *más lehetőség* is. „Mit kellett volna hát tenniük a belga szocialistáknak? – teszi fel a kérdést 1915 elején. – Ha nem tudtak a franciákkal stb. együtt szociális forradalmat végrehajtani, az adott pillanatban alá kellett volna vetniük magukat a nemzet többségének és vállalniuk kellett volna a háborút. Ám alávetve magukat a rabszolgatartó osztály akaratának, arra kellett volna hárítaniuk a felelősséget, nem pedig megszavazni a hiteleket, Vandervelde-t... azzal kellett volna megbízniuk, hogy *(valamennyi* ország forradalmi szociáldemokratáival együtt) a szocialista forradalom és polgárháború érdekében megszervezze az illegális forradalmi propagandát; és a hadseregben is ilyen munkát kellett volna végezniük."[69] Majd másutt: „Képzeljük el, hogy Hyndman, Guesde, Vandervelde, Plehanov, Kautsky és a többiek a burzsoázia támogatása helyett, amivel most foglalkoznak, nemzetközi bizottságot szerveztek volna, amelynek az lett volna a feladata, hogy a hadviselő országok szocialistái között »lövészárkokban« és általában a hadseregben a »barátkozás és a közeledési kísérletek« érdekében agitáljanak. Mi lett volna ennek az eredménye néhány hónap alatt...!"[70] Ugyanígy Lenin a breszti béke

[68] *E. N. Gorogyeckij:* Voproszi metodologii isztoricseszkovo isszledovanyija v poszleoktjabrszkih trudah V. I. Lenina. Voproszi Isztorii, 1963. 6. sz. 32–33. – „V. I. Lenin kutatási módszere megcáfolja azt a szélesen elterjedt nézetet, hogy a történész nem foglalkozhat azoknak a folyamatoknak a tisztázásával, amelyek nem valósultak meg, bár a valóságban megvalósulhattak volna... A történelem lehetővé teszi a jövő előrelátását. De maga ez az előrelátás a különböző irányzatok harcának a felfedésén alapszik a múltban és a jelenben. A történelemtudomány a múltban a fejlődésnek nem egyetlen útját tárja fel, hanem különböző, esetleg ellentétes útjait, formáit, lehetőségeit. Ilyen értelmezés nélkül a történelem úgy festene, mint valamely végzetszerűen előre meghatározott folyamat, amelyben minden, egészen a részletekig, előre el van döntve... V. I. Lenin módszere, amely feltárja a történelmi folyamat fejlődésének különböző lehetőségeit, útjait, formáit, ilyenképpen lényegénél fogva ellentétes a tények objektivista, közönyös regisztrálásával."

[69] *V. I. Lenin* Összes Művei. 26. köt. Bp. 1971. 111–112.

[70] Uo. 26. köt. Bp. 1971. 168.

idején szükségesnek tartotta rámutatni arra, hogy az oroszországi forradalmat és az ország népét milyen súlyos veszteségektől mentette volna meg, ha a forradalmi munkástanácsok már 1917 tavaszán éltek volna azzal a lehetőséggel, hogy kezükbe vegyenek minden hatalmat.[71] A hasonló példákat még sorolni lehetne.

Vajon nem hangsúlyozta-e Marx és Engels – minden elismerésük mellett – az 1848–49-es magyar forradalom fel nem használt lehetőségeit, ugyanakkor és később is a „német egység" megvalósításának variánsait, a polgári átalakulás különböző útjait és módjait? Vajon nem vetették-e fel 1917 tavaszán éppen a bolsevikok a szocialista forradalom békés úton való győzelmének a lehetőségét? Vajon nem tárta-e fel Marx, Engels és Lenin – minden csodálatuk mellett, amivel a párizsi munkások hősiességének adóztak – a Kommün nem egy mulasztását politikai, gazdasági és katonai téren? Ez a módszer az adott társadalom belső ellentmondásait feltárva, sokoldalúbban, dinamikusabban, előremutatóbban és éppen ezért tudományos szempontból mélyebben és *igazabban* mutatja meg a történelmi valóságot, mint a fejlemények puszta tudomásulvétele azzal, hogy „ha egyszer így történt, nem is történhetett másképp". De az egyes osztályok, pártok, történeti személyiségek az objektív fejlődést elősegítő vagy azt hátráltató, az objektív történelmi szükségszerűségnek megfelelő vagy azzal ellentétes tevékenységének felderítése nélkül nem lehetséges tényleges történelmi szerepük felmérése, értékelése, mint ahogy nem lehetséges az „okulás" sem a történelmi tapasztalatokból, amit pedig Lenin feltétlenül szükségesnek tartott.

A fatalista történelemszemlélet szervesen összefügg a társadalmi fejlődés evolúciós felfogásával: mindent elvégez a termelőerők fejlődése a történelmi szükségszerűség erejével. Ez a vulgáris marxista felfogás mindig és mindenütt együtt járt és jár a forradalmak szükségszerűségének és ésszerűségének nyílt vagy leplezett tagadásával, de legalábbis lekicsinylésével. A történelmi fatalizmus összeegyeztethetetlen a történelmi fejlődés dialektikus felfogásával, a forradalmak hatalmas, pozitív, előrelendítő erejének az elismerésével. De ugyanúgy összeegyeztethetetlen az emberek, mindenekelőtt a népi tömegek, osztályok, pártok történelemalkotó szerepének a helyes értékelésével. Forradalmi időszakokban ugyanis különös erővel érvényesül a tömegek történelmi kezdeményezése, történelmi cselekvése.

A marxi–lenini szemlélet *központi* jelentőséget tulajdonít az elavult társadalmi rendet felszámoló és egy magasabb társadalmi rendet győzelemre segítő forradalmaknak a történelemben és az e forradalmak élén járó forradalmi osztályoknak. Forradalmak nem lehetségesek – az objektív előfeltételek mégoly érettsége esetén sem – a forradalmi osztály, a népi tömegek legnagyobb mértékű történelmi aktivitása nélkül. Marx és Engels szerint a társadalmi forradalom „anyagi" előfeltételei „egyfelől a meglevő termelőerők, másfelől olyan forradalmi tömegnek a képződése, amely nemcsak az eddig társadalomnak egyes feltételei ellen indít forradalmat, hanem maga az

[71] Uo. 36. kot. Bp. 1972. 80.

eddigi »élettermelés«, az »össztevékenység« ellen, amely e társadalom bázisa volt. . ."[72]

Ugyanezt a felfogást tükrözi Leninnek a megállapítása a forradalmi helyzet és a tényleges forradalom egymáshoz való viszonyáról. Lenin a legnagyobb figyelmet szentelte azoknak a történelmi helyzetben bekövetkezett objektív változásoknak a felfedésére és elemzésére, amelyek „nemcsak egyes csoportok és pártok, hanem egyes osztályok akaratától is függetlenek", és amelyeknek „összességét nevezzük forradalmi helyzetnek". Lenin nemcsak arra mutatott rá, hogy forradalmi helyzet kialakulása nélkül forradalom nem lehetséges, hanem arra is, hogy „nem minden forradalmi helyzetből keletkezik forradalom, hanem csupán az olyan helyzetekből, amelyekben a fentebb felsorolt objektív változásokhoz még egy szubjektív tényező is hozzájárul, nevezetesen a forradalmi osztály képessége olyan forradalmi tömegakciókra, amelyek elég erősek ahhoz, hogy széttörjék (vagy megtörjék) a régi kormányhatalmat, amely soha, még a válságok korszakában sem »dől meg«, ha nem »döntik meg«".[73]

Lenin — Marxhoz és Engelshez hasonlóan, a konkrét történeti tapasztalatokra támaszkodva — lehetségesnek tartotta azt a történeti variánst is, hogy a társadalom forradalmi átalakulásának megvannak az anyagi feltételei, de a szubjektív tényezők, a forradalmi osztályok gyengesége következtében a forradalom mégsem következik be. „Tévedés volna azt gondolni — írta —, hogy a forradalmi osztályok mindig elég erősek ahhoz, hogy véghezvigyék a forradalmat, amikor a forradalom a társadalmi és gazdasági fejlődés feltételei folytán teljesen megérett. Nem, az emberi társadalom berendezése nem ilyen ésszerű és nem ilyen »kényelmes« az élenjáró elemek szempontjából. A forradalom megérlelődhet, s meglehet, hogy a forradalmi alkotóerők nem elégségesek ennek megvalósításához — ilyenkor a társadalom rothadásnak indul. . ."[74]

A „szubjektív tényező", a forradalmi osztály hatalmas jelentőségét Lenin, többek között, az immár ténnyé vált oroszországi szocialista forradalom példáján is illusztrálta: rámutatott, hogy annak polgári és reformista ellenzői „amikor . . . a történelmi tényezőről vitatkoztak, mindig megfeledkeztek egy olyan tényezőről, mint a proletariátus forradalmi elszántsága, szilárdsága és hajthatatlansága. . . A munkásosztály elszántsága, hajthatatlan akarata, hogy megvalósítja azt a jelszavát, hogy »inkább elveszünk, de magunkat meg nem adjuk«, nemcsak történelmi tényező, hanem a győzelem döntő tényezője is."[75]

A népi tömegek történelmi kezdeményezésének nagyra értékelése elválaszthatatlan a forradalmak magasra értékelésétől a történelmi fejlődésben. Marx „történelmi nézeteinek összességéből" következett — írta Lenin —, hogy a forradalmi időszakot „az

[72] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 3. köt. Bp. 1960. 41.

[73] *V. I. Lenin* Összes Művei. 26. köt. Bp. 1971. 204.

[74] Uo. 11. köt. Bp. 1966. 353.

[75] Uo. 40. köt. Bp. 1974. 237–238. — Lenin elképzelhetőnek tartott olyan objektív történelmi helyzetet is, amikor — az ellenséges osztályerők züllöttsége, gyengesége következtében — a forradalmi osztály elszántsága a legdöntőbb tényező. „A kapitalista országok és a kapitalista osztály bomlása, a kapitalista osztály kétségbeejtő helyzete és válsága pillanatában csakis ez a politikai tényező a döntő." (Uo. 238.)

emberi társadalmak története legéletbevágóbb, legfontosabb, leglényegesebb, legdöntőbb pillanatainak tekintette".[76] Nagy elégtétellel hivatkozott Engelsre is, aki – Dühringgel folytatott vitájában – arról írt, hogy minden győztes forradalom következménye „magas morális és szellemi fellendülés" volt.[77]

A forradalmak a társadalmi-történeti fejlődés csomópontjai. „Éppen ezekben az időszakokban – írja Lenin – oldódik meg az a nagyszámú ellentmondás, amely az úgynevezett békés fejlődés időszakaiban lassan felgyülemlik. Éppen ezekben az időszakokban nyilvánul meg a legnagyobb erővel a különböző osztályoknak a társadalmi életformák meghatározásában játszott közvetlen szerepe, ilyenkor rakják le a politikai felépítmény alapjait, amely azután hosszú ideig fennmarad a megújult termelési viszonyok talaján."[78] Lenin szenvedélyesen vitatkozott azzal az igen elterjedt polgári és reformista felfogással, amely a forradalmakat a történelmi fejlődés „normális" útjáról való letérésnek tartotta. A „reformista haladás időszakával szemben éppen e forradalmi időszakot jellemzi nagyobb lendületű, gazdagabb, tudatosabb, tervszerűbb, rendszeresebb, merészebb és elevenebb történelmi alkotótevékenység."[79]

Leninnél a forradalmak valóságos apoteózisával találkozunk. „Csodák a természetben és a történelemben nincsenek – írta –, de a történelem minden éles fordulata, így minden forradalom is, a tartalom olyan gazdagságát mutatja, a harci formáknak és a harcolók közti erőviszonyoknak olyan váratlanul sajátságos kombinációit tárja fel, hogy a nyárspolgári észjárás számára sok mindennek csodaszámba kell mennie."[80] A forradalom tanítja a tömegeket és tanítja a vezetőket, rombolja az illúziókat, próbaköve az elmélet helyességének. „A forradalom kétségkívül olyan gyorsasággal és olyan alapossággal tanít, amilyen a politikai fejlődés békés korszakaiban lehetetlennek látszik. És ami különösen fontos, nemcsak a vezetőket tanítja, hanem a tömegeket is... mutatja a különböző társadalmi osztályok igazi természetét... A forradalomban esnek át az első igazi politikai tűzkeresztségen a különböző osztályok."[81]

[76] Uo. 16. köt. Bp. 1968. 22.

[77] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 20. köt. Bp. 1963. 180. – Éles ellentétben azokkal a – jelenleg is gyakori – törekvésekkel, amelyek a fiatal Marx és Engels nézeteit szembe akarják állítani azzal, amit később vallottak, és különösen az 1848-as forradalmakkal kapcsolatos írásaik és állásfoglalásaik érvényességét és időtálló értékét tagadják –, Lenin azon a véleményen volt, hogy Marx és Engels részvétele az 1848–1849-es forradalmi küzdelmekben „központi jelentőségű" *egész* további tevékenységük szempontjából. „Ebből a középpontból indulnak ki – írja –, amikor meghatározzák különböző országok munkásmozgalmának és demokráciájának jövőjét. Ehhez a ponthoz térnek vissza, valahányszor a legvilágosabb és legtisztább formában megállapítják a különböző osztályok belső természetét és törekvéseit. Mindig az akkori forradalmi korszak szempontjából értékelik a későbbi kisebb politikai alakulatokat, szervezeteket, politikai feladatokat és politikai összeütközéseket." (*V. I. Lenin* Összes Művei. 16. köt. Bp. 1968. 22.)

[78] Uo. 16. köt. Bp. 1968. 22.

[79] Uo. 41. köt. Bp. 1974. 368. – Lenin szükségesnek tartotta ehhez hozzáfűzni: „Egyáltalán nem az a lényeg, hogy mit tartunk előnyösebbnek... a történelmi időszakok változását nem befolyásolhatja, hogy szubjektíve mit tartunk előnyösebbnek." – Uo.

[80] Uo. 31. köt. Bp. 1972. 13.

[81] Uo. 11. köt. Bp. 1966. 3–4.

„Forradalmi időkben a lehetséges határai ezerszeresen kitágulnak..."[82] „A történelem már régen megmutatta, hogy a nagy forradalmak harcaik során nagy embereket vetnek a felszínre, és olyan tehetségeket fejlesztenek ki, amilyenek azelőtt lehetetlennek látszottak."[83] Lenin nem kis felháborodással fordult szembe azokkal, akik „nem látnak tovább az orruknál" és „az erők nyilvánvaló aránytalanságára hivatkozva" kishitűen igyekeznek visszatartani a tömegeket a forradalom kockázatától akkor is, amikor megvannak annak objektív előfeltételei: „...nincs egyetlen valamennyire is jelentős történelmi fordulat, amelyben az erők mindig arányban állnak a feladatokkal. Az erők a harc közben, a forradalom növekedésével növekednek."[84]

De a történelem nemcsak győztes forradalmakat ismer. Ellenkezőleg: az elnyomott osztályoknak csak a legritkább esetben sikerült a történelem folyamán egyetlen győztes rohammal bevenni a hatalom várait. Olyan nagy történelmi fordulat véghezviteléhez, mint amilyenek a forradalmak, általában egész nemzedékek előkészítő munkája, a harcos forradalmárok egész sorának önfeláldozó tevékenysége, újabb és újabb forradalmi kísérletek szükségesek, amelyek, ha pillanatnyi vereséget is szenvednek, de szítják a forradalom tüzét, tágítják a harcosok körét, halmozzák a tapasztalatokat, egyre hatalmasabb ütéseket mérve, lazítják a hatalom épületét. *Ilyen a történelem menete.* „A történelem nagy háborúit – emlékeztetett Lenin –, a forradalmak nagy feladatait csak az döntötte el, hogy az élenjáró osztályok nem egyszer és nem kétszer újra meg újra megismételték rohamukat és okulva a vereségek tapasztalataiból, kivívták a győzelmet. A vert seregek jól tanulnak."[85] A legnagyobb megvetéssel utasította el az olyan nézeteket, amelyek az átmeneti vereségekből kiindulva, a forradalmi munkát haszontalannak, irreálisnak értékelték. Az ilyen nézetek hangoztatóiról írta: „...nem ismernek másféle realizmust, mint a hasoncsúszást; teljesen idegenül állnak az élenjáró osztály harci feladatait hangsúlyozó és a létezőben hanyatlásának elemeit feltáró marxista realizmus dialektikájával szemben."[86] Herzen példájára hivatkozva írta, hogy „a néphez intézett forradalmi szó nem vész kárba akkor sem, ha egész évtizedek választják el a vetést az aratástól".[87] A forradalmi változások előkészítésének „hosszú és tövises útjáról" beszélt, a forradalmi harcosokról, akik „példájukkal csiholták azt a millió meg millió szikrát, amely aztán hosszú évek folyamán lassan és nehezen mégis lobot vetett és meghozta a forradalom győzelmét".[88]

A forradalmi mozgalom térhódításának, majd győzelmének ezt a törvényszerűségét Lenin az 1917. februári forradalom mindenkit bámulatba ejtő gyors győzelmével kapcsolatban részletesen elemezte. „Az orosz proletariátus három éven át, 1905–1907-ben vívott osztályütközetei és forradalmi energiája nélkül lehetetlen lett volna ilyen gyors második forradalom, gyors abban az értelemben, hogy *kezdeti*

[82] Uo. 31. köt. Bp. 1972. 39.
[83] Uo. 38. köt. Bp. 1973. 75.
[84] Uo. 36. köt. Bp. 1972. 361.
[85] Uo. 16. köt. Bp. 1968. 355.
[86] Uo. 11. köt. Bp. 1966. 127.
[87] Uo. 21. köt. Bp. 1969. 250.
[88] Uo. 40. köt. Bp. 1974. 26.

szakasza néhány nap alatt befejeződött. Az első (az 1905-ös) forradalom mélyen felszántotta a talajt, évszázados előítéleteket tépett ki gyökerestül, a munkások millióit és a parasztok tízmillióit ébresztette politikai életre és politikai harcra, az orosz társadalom *valamennyi* osztályát (és valamennyi főbb pártját) igazi mivoltukban, érdekeik, erőik, akciómódszereik, közelebbi és távolabbi céljaik igazi kölcsönös viszonyában mutatta be egymásnak és az egész világnak. Az 1905–1907-es forradalom és az 1907–1914-es ellenforradalom nélkül lehetetlen lett volna az orosz nép és az Oroszországban lakó népek valamennyi osztályának olyan pontos »önmeghatározása«, ez osztályok egymáshoz és a cári monarchiához való viszonyának olyan meghatározása, mint amely az 1917. február–márciusi forradalom nyolc napján kifejezésre jutott. Ez a nyolc napos forradalom, ha szabad ilyen képletes kifejezéssel élni, úgy »játszódott le«, mintha egy tucat próba és főpróba előzte volna meg; a »színészek« ismerték egymást, szerepüket, helyüket, ismerték a helyzetet keresztül-kasul, töviről-hegyire, a politikai irányzatok és akciómódszerek minden valamennyire is fontos árnyalatáig."[89]

Beigazolódott tehát, amit Lenin az 1905-ös forradalom vereségét követő cári reakció legsötétebb idejében előre megmondott: „az 1905 és a rákövetkező évek eseményeivel megtermékenyített föld tízszeres termést hoz majd."[90] Ez persze homlokegyenest ellentétes azzal a reakciós vagy legalábbis filiszteri nézettel, amely valamely forradalmi kezdeményezés létjogosultságát, illetve történelmi jelentőségét azzal méri, hogy közvetlen sikereket ért-e el, azonnali és végleges győzelemmel járt-e, s ezen az alapon a forradalmi kísérletek, a népi felkelések nagy részét mint „elsietettet", „romantikust" és „irreálist" félvállról kezeli.

„Nem volt, nincs, nem lesz és nem is lehet olyan forradalom, amely ne kockáztatná, hogy vereséget fog szenvedni" – állapítja meg Lenin a fiatal munkáshatalom fennállásának egyik legkritikusabb szakaszában.[91] Ezt az a Lenin szögezte le, aki az oroszországi munkásosztály szocialista forradalmát az objektív külső és belső erőviszonyok és a néptömegek forradalmi tudatossága olyan pontos felmérésével, a párt stratégiájának és taktikájának, eszmei, politikai, szervezeti erejének olyan gondos és sokoldalú kialakításával készítette elő, amilyenre nincs példa a történelemben. A forradalom háború – hangoztatta Lenin; és ugyanilyen értelemben azt is, hogy a háborúnak a veszély az eleme. A világtörténelem legnagyobb forradalmának gigászi küzdelmei közepette, az Októberi Forradalom negyedik évfordulóján minden illúziótól mentes, megveszteget hetetlen józansággal szögezte le: *„csak a harc* döntheti el, mennyire tudunk majd (végső fokon) előrenyomulni, mennyit fogunk az előttünk álló mérhetetlenül nagy feladatból megvalósítani, mennyit fogunk győzelmeinkből megtartani. Majd meglátjuk."[92]

Lenin többször is hivatkozott Marxnak arra az ismert megállapítására, hogy bizonyos történelmi helyzetekben valamely hadállás harc nélküli feladása, azaz a lemondás a forradalmi küzdelemről, károsabb lehet, jobban demoralizálhatja a tömege-

[89] Uo. 31. köt. Bp. 1972. 14.
[90] Uo. 16. köt. Bp. 1968. 114.
[91] Uo. 38. köt. Bp. 1973. 356.
[92] Uo. 44. köt. Bp. 1975. 144.

ket, mint a harcban elszenvedett vereség.[93] „Biztosítékunk a restauráció ellen – szögezte le Lenin még az első orosz forradalom idején – a forradalom véghezvitele, nem pedig a reakcióval való paktum."[94] A történelmi tapasztalatokra hivatkozott Lenin, ezek adtak szilárd talajt a lába alá, amikor a szovjethatalom nevében kiadta a jelszót a szocialista forradalom életre-halálra való elszánt védelmére. „Vagy legyőzzük a polgárháborúban a kizsákmányolókat, vagy elpusztul a forradalom. Így vetődött fel a kérdés *minden* forradalomban, a 17. századi angolban is, a 18. századi franciában is, a 19. századi németben is. Hogyan képzelhető el, hogy a 20. századi orosz forradalomban *ne* így vetődjön fel a kérdés? Hogyan is változhatnának át bárányokká a farkasok?"[95] A kishitűeknek címezte Lenin, azoknak, akiket demoralizált a világforradalom késlekedése, az orosz forradalom „magára maradása": „aki a történelemtől várja, hogy szigorú sorrendben és tervszerűen vezényli majd előre a különböző országok szocialista osztagait, annak fogalma nincs a forradalomról"; „. . . a mi feladatunk, mivel egyedül vagyunk az, hogy megóvjuk a forradalmat."[96]

Lenin általános érvényű történelmi ténynek tekintette, hogy a mégoly kegyetlenül levert forradalmak sem hiábavalók; amennyiben társadalmi szükségletet fejeztek ki, a vereség esetén is tovább hatnak, előreviszik a fejlődést, fontos láncszemei, meggyorsítói a haladásnak, és végeredményben annak győzelmét segítik elő. „Az európai államok egész története arról tanúskodik, hogy éppen a közvetlen forradalmi harc időszakaiban rakják le az osztálycsoportosulásoknak és a nagy politikai pártokra való megoszlásnak olyan mély és tartós pilléreit, amelyek azután a pangás leghuzamosabb időszakaiban is fennmaradnak. Megtörténhet, hogy egyes pártok illegalitásba rejtőznek, nem adnak életjelt magukról, eltűnnek a politikai élet színpadáról, de a legkisebb megélénkülés esetén múlhatatlanul ismét felszínre törnek a fő politikai erők, esetleg megváltozott formában, de feltétlenül ugyanazzal a jelleggel s ugyanolyan irányú tevékenységgel, mindaddig, amíg meg nem oldják az ilyen vagy olyan téren vereséget szenvedett forradalom objektív feladatait."[97]

Mint a történelmi fejlődés törvényszerűségét állapította meg Lenin: „A forradalom győz, ha előtérbe állítja az élenjáró osztályt, amely komoly csapásokat mér a kizsákmányolásra. A forradalmak ilyen körülmények között még abban az esetben is győznek, ha az öntudatos munkások vereséget szenvednek." És Lenin mindjárt konkrét történelmi példán mutatta be, hogy ez a kijelentés nem szójáték. „Mindenki, akinek

[93] *V. I. Lenin* Összes Művei. 16. köt. Bp. 1968. 420.; lásd még 19. köt. Bp. 1968. 353. stb. – Lenin nem rejtette véka alá, hogy Marx és Engels nemegyszer tévedett is a forradalom közelségét avagy győzelmét illetően. Az őket ezért fölényesen megrovó akkori és későbbi filisztereknek felelte: „. . . a forradalmi gondolat óriásainak *ezek* a hibái, azoknak a hibái, akik fel akarták emelni és fel is emelték az egész világ proletariátusát a kicsinyes, köznapi, garasos feladatok színvonala fölé –, ezerszer nemesebbek, felemelőbbek és *történelmileg értékesebbek, igazabbak,* mint annak a begyepesedett liberalizmusnak az elcsépelt bölcsessége, amely a forradalmi hiúságok hiúságáról, a forradalmi harc hiábavalóságáról . . . nyafog és papol." (Uo. 15. köt. Bp. 1967. 237.)

[94] Uo. 13. köt. Bp. 1966. 21.

[95] Uo. 35. köt. Bp. 1972. 232.

[96] Uo. 36. köt. Bp. 1972. 236., 235.

[97] Uo. 17. köt. Bp. 1968. 260–261.

állásfoglalása a történelemben tudatos, elismeri, hogy a francia forradalom, bár leverték, mégis győzött, mert az egész világot a polgári demokrácia, a polgári szabadság olyan alapelveivel ajándékozta meg, amelyeket már nem lehetett kiküszöbölni." Lenin ezt a történelmi tapasztalatot habozás nélkül alkalmazta az oroszországi szocialista forradalomra: „A mi forradalmunk másfél év alatt a proletariátusnak, annak az osztálynak, amelyet szolgálunk, annak a célnak érdekében, amelyért fáradozunk, a tőke uralmának megdöntése érdekében, hasonlíthatatlanul többet hozott, mint a francia forradalom a maga osztályának. És azért – hipotetikusan a lehetséges esetek legrosszabbikát véve alapul – mi azt mondjuk, hogy ha holnap holmi szerencsés Kolcsak minden bolsevikot az utolsó szálig lekaszabolna, a forradalom még akkor is legyőzhetetlen maradna."[98] És a történelmi tényekre, tapasztalatokra támaszkodva Lenin sziklaszilárd meggyőződéssel szögezi le: „még ha az imperialisták holnap meg is döntenék a bolsevik hatalmat, akkor sem bánnánk meg egy másodpercre sem, hogy a hatalmat kézbevettük."[99]

Hogy a levert forradalmak is hatalmas lendítőkerekeivé válhatnak a történelemnek, arra ragyogó példát nyújtott a Párizsi Kommün is, amelyet az elkövetett hibák, az elszenvedett roppant veszteségek és rövid, néhány hetes fennállása ellenére joggal tekintett történelmi fordulópontnak, új korszak kezdetének Marx is, Engels is, Lenin is. „Bármilyen nagyok is a kommün veszteségei – írta Lenin –, ezeket ellensúlyozza a kommün jelentősége az egész proletárharc szempontjából: a kommün lángra lobbantotta Európában a szocialista mozgalmat, megmutatta a polgárháború erejét, szétfoszlatta a hazafias illúziókat és szétzúzta a burzsoázia általános nemzeti törekvéseibe vetett naiv hitet. A kommün megtanította az európai proletariátust arra, hogy konkrétan vesse fel a szocialista forradalom feladatait. A proletariátus nem felejti el azt a leckét."[100]

Lenin tisztában volt azzal, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom minden előző forradalomnál jelentősebb és nagyobb arányú fordulatot jelent az emberiség életében; egy pillanatig sem kételkedett világtörténelmi jelentőségében, még abban az esetben sem, ha átmenetileg vereséget szenvedne. Miben látta Lenin az oroszországi munkásság szocialista forradalmának elévülhetetlen és megmásíthatatlan történelmi teljesítményét, bárminő lett légyen a közvetlen kimenetele? 1918 vészes májusában írta: „Amikor az ország az óriási átalakítások útjára lépett, akkor ennek az

[98] Uo. 38. kót. Bp. 1973. 357–358.

[99] Uo. 38. köt. Bp. 1973. 356.

[100] Uo. 16. köt. Bp. 1968. 420. – A Párizsi Kommün tapasztalatait, erényeit és hibáit Lenin kezdettől fogva alaposan tanulmányozta, a kommün által felvetett kérdésekre és tanulságokra újra és újra visszatért, a legtüzetesebben elemezte azokat a tömegek kezdeményező ereje, a forradalom politikai és katonai taktikája, a burzsoázia magatartása, a fegyveres felkelés és polgárháború, a nemzeti kérdés, a népi hatalom gazdasági intézkedései, az egymással ellentétes szocialista irányzatok magatartása stb. szempontjából. Mi valamennyien a kommün vállain állunk a mostani mozgalomban" – írta 1905 tavaszán. (Uo. 9. köt. Bp. 1966. 305.) Ismeretes az a korszakalkotó jelentőség, amelyet a marxizmus klasszikusai mindenekelőtt a Párizsi Kommün államalkotó kezdeményezésének tulajdonítottak, annak, hogy a *proletariátus diktatúrája* volt.

országnak és az országban győztes munkásosztály pártjának az az érdeme, hogy gyakorlatilag fogtunk hozzá az eddigi elvontan, elméletileg kitűzött feladatok megvalósításához. Ez a tapasztalat nem megy feledésbe . . . ezt a tapasztalatot elvenni nem lehet, bármily nehezek legyenek is az orosz forradalom és a nemzetközi szocialista forradalom sorsfordulatai. Ez a tapasztalat, mint a szocializmus vívmánya, bekerült a történelembe és ezen a tapasztalaton fogja a jövendő nemzetközi forradalom felépíteni a maga szocialista épületét."[101]

*

Leninre is áll, amit ő Marxról írt: el volt ragadtatva, „amikor fortyogott az egész történelmi boszorkányüst"; „mindennél többre becsülte a tömegek történelmi kezdeményezését",[102] amikor – a forradalmak idején – „a történelemben az egyesek értelme helyett előtérbe lép a tömegek értelme. . ."[103] Előszeretettel hivatkozott Marx és Engels megállapítására: „Minél nagyobb arányú és minél mélyrehatóbb a társadalomban végbemenő forradalmi átalakulás, annál nagyobb lesz azoknak az embereknek a száma, akik ezt az átalakulást végrehajtják, akik a szó igazi értelmében, ennek az átalakulásnak a teremtői."[104] A népi tömegek aktivitása, társadalmi cselekvése meghatározó tényezője – Lenin szerint – nemcsak a forradalmi változások mélységének és arányainak, de általában a történelem lassúbb vagy gyorsabb menetének. Minél nagyobb tömegek szólnak bele a történelembe, annak alakításába, annál nagyobb lendületet vesz annak menete. „. . . száz egynéhány évvel ezelőtt, maroknyi nemes és néhány polgári értelmiség csinálta a történelmet az álmos és alvó munkás- és paraszttömegek feje fölött. Akkor a történelem, éppen ezért, csak szörnyű lassúsággal cammoghatott."[105] Azzal, hogy a munkás- és paraszttömegek immár a történelmet alakító elemmé váltak, a történelem menete meggyorsult és – Lenin kifejezésével élve – „a mozdony gyorsaságával száguld előre". Amikor Lenin az első világháború vége felé megállapítja, hogy „a kapitalizmus megérett a szocializmusra" – nem utolsósorban az emberek millióinak és tízmillióinak arra az elhatározására és képességére is számít, hogy önállóan csinálják a történelmet.[106] „A kapitalizmus most sokkal magasabbra emelte a kultúrát általában, s a tömegek kultúráját különösen. A háború felrázta a tömegeket, hallatlan borzalmaival és szenvedéseivel felserkentette őket. A háború előrehajtotta a történelmet, mely most a mozdony gyorsaságával száguld előre. A történelmet most önállóan csinálják az emberek milliói és tízmilliói. A kapitalizmus most megérett a szocializmusra."[107]

Hatalmas, sokmilliós tömegek történelmi cselekvésre való érettségét, történelmi alkotóerejét Lenin a szocialista forradalom győzelme biztosítékának és egyben a szocia-

[101] Uo. 36. köt. Bp. 1972. 361.
[102] Uo. 14. köt. Bp. 1967. 362., 364.
[103] Uo. 41. köt. Bp. 1974. 367.
[104] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 3. köt. Bp. 1960.
[105] *V. I. Lenin* Összes Művei. 36. köt. Bp. 1972. 77.
[106] Uo.
[107] Uo.

lista társadalom sikeres építése nélkülözhetetlen előfeltételének tartotta: „ennek a társadalomnak az építői csak a sokmilliós tömegek lehetnek. Ahogy a hűbériség idején néhány százan vettek részt az állam építésében, ahogy a kapitalizmus idején ezren vagy tízezren építették az államot, úgy most a szocialista forradalmi átalakulás csak akkor mehet végbe, ha tízmilliók aktívan, közvetlenül, gyakorlati módon részt vesznek az állam igazgatásában."[108]

Ez a gondolat Lenin forradalomelméletének, nevezetesen a szocialista forradalomról szóló tanításának egyik vezérgondolata.

Az októberi fegyveres felkelés előestéjén kelt ama írásában, amelyben a kétkedőkkel és kishitűekkel szemben kifejtette, hogy a hatalmat átvenni a bolsevik párt részéről nemcsak reális történelmi lehetőség, hanem halaszthatatlan történelmi szükségesség is, ugyancsak találkozunk ezzel a gondolattal. „Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?" című írásában, a hatalom átvételének pontos tervét ismertetve, a leghatározottabban visszautasította azt a nézetet, hogy a proletariátus nem fogja tudni megtartani a hatalmat, mert nem lesz képes ellenállni az ellenséges erők nyomásának. „A tőkések ellenállásának erejét már láttuk... A proletárok és szegényparasztok ellenállásának erejét viszont *még nem láttuk*, mivel ez az erő csak akkor bontakozik ki majd teljes nagyságában, amikor a hatalom már a proletariátus kezében lesz... csak akkor kerül majd napvilágra az, amit Engels »latens szocializmusnak« nevez, csak akkor sorakozik majd fel a munkásosztály hatalmának minden *tízezer* nyílt vagy sötétben bujkáló, aktívan cselekvő vagy passzív ellenállást tanúsító ellenségével szemben, *milliónyi* új harcos, akik eddig politikailag szunnyadtak... Forradalmunk legyőzhetetlen, ha nem fél önmagától..."[109]

A forradalom menete, maga a történelem – mint tudjuk – teljes mértékben igazolta azt, amit Lenin előre megmondott: „amikor majd az utolsó napszámos is, bármely munkanélküli, minden egyes szakácsnő, minden tönkretett paraszt látni fogja[110] – nem az újságokból, hanem saját szemével fogja látni –, hogy a proletárhatalom nem hajt térdet a gazdagság előtt, hanem a szegényeket segíti, hogy ez a hatalom nem riad vissza a forradalmi rendszabályoktól, hogy elveszi a fölösleges javakat a naplopótól és az éhezőknek adja... hogy a föld a dolgozók kezébe megy át, a gyárak és bankok pedig a munkások ellenőrzése alá kerülnek, hogy a milliomosokra a vagyon eltitkolásáért azonnali és súlyos büntetés vár – amikor a szegénység mindezt látni és érezni fogja, akkor a tőkések és kulákok semmilyen ereje... sem fogja legyőzni a népi forradalmat..."[111]

Így lett! 1920 decemberében, amikor a szovjethatalom már az utolsó fehérgárdista sereget, Vrangel hadseregét is a tengerbe szorította, és Lenin a VIII. Összoroszországi Szovjetkongresszuson beszámolhatott arról, hogy „katonai téren teljes sikert arat-

[108] Uo. 37. köt. Bp. 1973. 425.

[109] Uo. 34. köt. Bp. 1967. 328–329.

[110] Lenin távolról sem csak a dolgozók legöntudatosabb, legiskolázottabb és legszervezettebb részének, a nagyüzemi munkásságnak, hanem valóban tízmillióknak a forradalmi harcba való bekapcsolódására számított és joggal.

[111] Uo. 34. köt. Bp. 1967. 329.

tunk", ezt a „csodát", ahogy nevezte, a népi tömegek millióinak lelkes támogatásával, a szovjethatalom fegyveres védelmében való tömeges részvételével magyarázta. „Mi a nép olyan tömegeit sorakoztattuk fel a háborúban való tudatos részvételre és a háború tevékeny támogatására, mint soha azelőtt. . . ez egyetlen politikai rendszernél sem volt tapasztalható, azoknak az arányoknak még tizedrészében sem, amilyen arányokban a szovjethatalomnál tapasztaltuk. Ezzel magyarázható, hogy végül is legyőztük az erős ellenséget."[112]

Lenin újra és újra visszatért a gondolathoz, hogy az előző társadalmi rendszerektől eltérően a szocialista társadalom megvalósítása csak a sokmilliós népi tömegek alkotó tevékenységével, történelmet alakító közreműködésével válik lehetségessé. A „milliók tapasztalatát" nélkülözhetetlennek tartotta az átmeneti korszak – ahogy ő nevezte – „legnehezebb feladatának", az új szocialista termelési rend problémáinak megoldásánál. 1918 májusában, a népgazdasági tanácsok első kongresszusán mondott beszédében fejtette ki: „a kapitalista társadalom legjobb ismerői, a legnagyobb elmék" tudták, „hogy a termelési eszközök magántulajdonát pusztulásra ítélte a történelem, hogy a magántulajdon megszűnik, a kizsákmányolókat elkerülhetetlenül ki fogják sajátítani. Ezt tudományos pontossággal megállapították. Tudtuk ezt, amikor kezünkbe vettük a szocializmus zászlaját, amikor szocialistáknak mondtuk magunkat, amikor szocialista pártokat alapítottunk, amikor átalakítottuk a társadalmat. Tudtuk ezt, amikor kezünkbe vettük a hatalmat azzal a céllal, hogy hozzáfogjunk a szocialista átszervezéshez, de sem az átalakulás formáit, sem a konkrét átszervezés fejlődésének ütemét nem ismerhettük. Csak a kollektív tapasztalat, csak a milliók tapasztalata adhat ebben a tekintetben döntő útmutatást, éppen azért, mert a mi ügyünkhöz, a szocializmus építéséhez nem elegendő azon felső rétegek százainak és százezreinek a tapasztalata, akik a történelmet eddig csinálták, mind a feudális, mind a kapitalista társadalomban".[113]

Ehhez hozzátartozik, hogy Lenin nem elégedett meg azzal, hogy „a marxizmus egyik legmélyebb értelmű, egyszersmind pedig legegyszerűbb és legérthetőbb tételeként" megállapítja: „Minél nagyobb a lendület, minél nagyobb arányúak a történelmi akciók, annál több ember vesz részt ezekben az akciókban. . ." Ezt a fontos *elméleti* tételt késedelem nélkül a történelmi cselekvés, a társadalmi *gyakorlat* síkjára viszi át: „és fordítva, minél mélyebb átalakítást akarunk végrehajtani, annál inkább fel kell keltenünk iránta az érdeklődést, annál inkább kell törekednünk arra, hogy tudatosan foglaljanak állást mellette, annál inkább kell újabb milliókat és tízmilliókat meggyőzni ennek szükségességéről."[114]

Nagy figyelmet érdemel Leninnek a tömegek történelemformáló szerepével kapcsolatos ama megállapítása is (helyességét napjaink történelme teljes mértékben igazolja), hogy a forradalmi elméletnek milliók és tízmilliók által való megvalósítása azt bizonyos értelemben módosítja is: előre nem sejtett elemekkel és vonatkozásokkal gazdagítja,

[112] Uo. 42. köt. Bp. 1974. 135.
[113] Uo. 36. köt. Bp. 1972. 358–359.
[114] Uo. 42. köt. Bp. 1974. 135.

sokszínűbbé, összetettebbé teszi „A történelem általában – írja a „Baloldaliság"-ban –, a forradalmak története pedig kulonosen, mindig gazdagabb tartalmú, változatosabb, sokoldalúbb, elevenebb, »ravaszabb«, mint ahogy azt akár a leghaladóbb osztályok legjobb pártjai, legtudatosabb élcsapatai képzelik Ez érthető is, mert hiszen a legjobb élcsapatok tízezrek tudatát, akaratát, szenvedélyét, képzelőerejét juttatják kifejezésre, míg a forradalmat minden emberi képesség kulonos fellendulésének és megfeszítettségének pillanatában a legélesebb osztályharc által felkorbácsolt tízmilliók képessége, ontudata, akarata, szenvedélye, képzelőereje váltja valóra "[115]

*

A forradalmi tomegek történelmet formáló erejének ilyen nagyrabecsulése ugyanakkor – mint tudjuk – sohasem vezetett Leninnél behódoláshoz az osztonosség előtt Hatalmas eszmei kuzdelemben védte meg a gondolatot: minél nagyobb arányú a tomegek forradalmi nekilendulése, annál nagyobb szukség van „olyan megszakítás nélkul működő s a folytonosságot fenntartó szervezetre", amely „az egész mozgalmat *vezetni*" tudja [116] A forradalmi pártok vezetőinek feladata, „hogy jelszavaik mindig előtte járjanak a tomeg forradalmi ontevékenységének, hogy világítótoronyként álljanak előtte, hogy megmutassák a teljes, a feltétlen, a dontő győzelemhez vezető legkozelebbi, legegyenesebb utat" [117] Lenin hangsúlyozta a proletár pártok cselekvo, vezető és irányító szerepét a történelemben, és évtizedes kérlelhetetlen eszmei harcot folytatott azok ellen, akik ezt tagadták Az 1905-os forradalom idején írta: „Kétségtelen, hogy a forradalom sok mindenre megtanít majd bennunket, megtanítja majd a neptomegeket De egy harcban álló politikai párt számára most az a kérdés, vajon mi meg tudjuk-e tanítani valamire a forradalmat? "[118]

Lenin a bolsevik pártnak, ennek a nagyszerű *történelmi instrumentumnak* (ha szabad így nevezni) a politikáját a forradalmi elmélet és a forradalmi gyakorlat szintézisere, *tudományos* szintre emelte, ebben kovetkezetes történelmi látásmódjának hatalmas szerepe volt Értelmezésében a forradalmi proletár párt mindenekelőtt a társadalom szocialista átalakításának nagy történelmi perspektíváját, a munkásmozgalom történelmi végcélját van hivatva a fejlődés mégoly kedvezőtlen fordulatai, szurke hétkoznapjai, az esetleges vereségek idején is a munkástomegekben ébren tartani A nagy történelmi cel, amelyet maguk elé állítottak, teszi ezeket a pártokat *történelmi pártokká,* létrejottuket és tevékenységuket *történelmi szukségességgé.* Forradalmárnak lenni, amikor még nincsenek meg a kozvetlen, nyílt, valóban forradalmi harcnak a feltételei, képesnek lenni megvédeni a forradalom érdekeit nem forradalmi helyzetben – erre tanította Lenin a fiatal kommunista pártokat

[115] Uo 41 kot Bp 1974 77

[116] Uo 6 kot Bp 1964 49

[117] Uo 11 kot Bp 1966 95 – „A forradalmi népre – figyelmeztetett Lenin – néha ráillik az, amit Hannibálról mondtak a romaiak győzni tudsz, de nem tudsz élni a győzelmeddel!" – Uo 146

[118] Uo 4

Tisztában volt azzal, hogy ahhoz, hogy a párt politikája tudományosan megalapozott legyen, e politikát a társadalmi törvényszerűségek talajára kell helyezni; a kiindulópont a társadalmi fejlődés mozgató erőinek a számbavétele, amely erőket a történelmi materializmus fedett fel. A történelmi materializmusnak azt a hatalmas vívmányát, hogy „az addig uralkodó káosz és önkény helyébe... egységes és következetes tudományos elmélet lépett" – mind a történelemre, mind a politikára vonatkoztatta.[119]

Lenin a történelmi módszer alkalmazását nemcsak a pártpolitika alapvető irányának a meghatározására, hanem az aktuális politikai tevékenység *minden egyes lépésére* kötelezőnek tartotta. „A proletariátus taktikájának a fejlődés minden fokán, minden időpontban számolnia kell az emberi történelem... elkerülhetetlen objektív dialektikájával..."[120] Azt vallotta, hogy a marxistáknak a politikai jelszavakat úgy kell felfogniuk, „mint egy bizonyos történelmi helyzet osztályelemzéséből és tanulmányozásából levont gyakorlati következtetést".[121] Mert a forradalmi párt politikájában nemcsak az vezet súlyos tévedésekhez, ha a pillanat sajátossága elfeledteti az alapvetőt, a világtörténelmi végcélt, hanem az is opportunizmushoz, frázispolitikához vezet, ha elmulasztják az objektív valóság minden újabb mozzanatának konkrét, tehát történeti elemzését: „a gyakorlati politika kérdéseiben világtörténelmi méretekre hivatkozni, a legégbekiáltóbb elméleti hiba" – figyelmeztette Lenin a „baloldali gyermekbetegségben" szenvedőket.[122] Nem győzte újra és újra ismételni, hogy a marxizmus eleven lelke a konkrét helyzet konkrét elemzése.

*

Politikai és elméleti munkásságának első pillanatától kezdve Leninnek szembe kellett néznie azzal a polgári és kispolgári oldalról hangoztatott váddal, hogy a marxizmus pártossága kizárja az igazi objektivitást. Éppen ezért már legelső elméleti munkájában, „A narodnyikság gazdasági tartalma" című művében élesen szembeállítja a történelem materialista, azaz pártos felfogását a polgári objektivista felfogással, és világosan meghatározza a kettő közötti különbséget: „Az objektivista a mindenkori történelmi folyamat szükségszerűségéről beszél; a materialista pontosan megállapítja, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulatról van szó és milyen antagonisztikus viszonyok következnek belőle. Az objektivista amikor azt bizonyítja, hogy a tények valamely adott sora szükségszerű, mindig abban a veszélyben forog, hogy lecsúszik a tények védelmezőjének álláspontjára; a materialista feltárja az osztályellentéteket, és ezzel leszögezi álláspontját. Az objektivista »leküzdhetetlen történelmi tendenciákról« beszél; a materialista arról az osztályról beszél, amely az adott gazdasági rendszert »vezeti«, és amely a többi osztály ellenállásának bizonyos formáit létrehozza. A materialista tehát egyrészt következetesebb az objektivistánál és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektiviz-

[119] Uo. 23. köt. Bp. 1969. 44.
[120] Uo. 26. köt. Bp. 1971. 67–68.
[121] Uo. 17. köt. Bp. 1968. 134.
[122] Uo. 41. köt. Bp. 1974. 38.

musát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, *melyik az az osztály,* amely ezt a szükségszerűséget meghatározza... Másrészt a materializmus, hogy úgy mondjuk, magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk."[123]

Lenin szerint a marxi tanítás „kérlelhetetlen objektivitást követel", de ez az objektivitás „az osztályharc objektivitása" (ezt a meghatározást Lenin több helyen is használja), amely képes a valóságot százszorta mélyebben és pontosabban megérteni, „korántsem igazolva azt, hanem ellenkezőleg, megmutatva és különválasztva benne... az osztályokat",[124] sőt azoknak jövőbeni mozgását, fejlődését is. Az a megállapítás, hogy a marxizmus az osztályharc objektivitását követeli, nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy a történelmi fejlődés leglényegesebb, legfőbb mozgató erőit ragadja meg kiindulási pontul, és ezért a történelem objektív mozgásának helyes felismerésére képes. A marxi pártosság mindig az adott korszak haladó erői, azok küzdelmei melletti állásfoglalást jelenti *anélkül, hogy azok apológiájába esne,* és ezért az objektív történelmi fejlődést az alacsonyabb társadalmi formáktól a magasabb társadalmi formákig, hűen ábrázolja és helyesen értékeli. A marxista a proletariátus szemszögéből nézi pártosan a történelmet, azaz a legmodernebb és legkövetkezetesebben progresszív, az eddigi történeti fejlődés legmagasabb fokát, a szocializmust képviselő osztálynak az álláspontjáról; és ezért a megelőző korszakok, társadalmi alakulatok, osztályok olyan teljes és elfogulatlan felmérésére képes, ami semmilyen más osztály szemszögéből nem volt lehetséges. *Történelmiek* a munkásosztály feladatai, a társadalmi valóság, azaz a *történelem* az a „terep", amelyen a munkásosztály küzdelmei folynak; ennek a terepnek minél egzaktabb, illúzióktól mentes megismerése parancsoló és elkerülhetetlen szükségesség a munkásosztály győzelme, a szocialista társadalom megvalósítása szempontjából.

A történelem materialista felfogása tehát nem tekinti ellentétesnek a pártosságot és a történelmi objektivitást, hanem dialektikus egységbe fogja azokat: a marxi pártosság a legmagasabb fokú objektivitás. Lenin véleménye szerint a polgári szemlélet pártonkívülisége, pártok- és osztályfelettisége nem őszinte, hazug, képmutató; a közömbösség nem egyértelmű a semlegességgel. „A burzsoá társadalomban a pártonkívüliség csupán képmutató, álcázott, passzív kifejezése annak, hogy valaki a jóllakottak pártjához, az uralmon levők pártjához, a kizsákmányolók pártjához tartozik."[125] Lenin a legnagyobb határozottsággal szögezte le: „aki tudatosan, vagy nem tudatosan a burzsoá rend

[123] Uo. 1. köt. Bp. 1963. 388–389.

[124] Uo. 22. köt. Bp. 99. – Ismeretes, milyen ironikusan hárította el Lenin az arra irányuló kísérleteket, hogy a pártosságot szembeállítsák az objektivitás követelményével: „nincs olyan élő ember, aki az egyik vagy a másik osztály *mellé ne állna*... ne örülne az adott osztály sikerének, keseredne el balsikerei miatt..." – (Uo. 2. köt. Bp. 1963. 513.)

[125] Uo. 12. köt. Bp. 1966. 129.

oldalán áll, azt szükségszerűen vonzza a pártonkívüliség eszméje."[126] „A pártonkívüliség mindig és mindenütt a burzsoázia eszköze és jelszava volt."[127] „A pártonkívüliség burzsoá eszme, a pártosság szocialista eszme."[128]

*

Lenin rendkívül nagy figyelmet szentelt a történelemnek, fáradhatatlanul kutatta törvényszerűségeit, tárta fel tanulságait. Az emberiség történelme a tényeknek, tapasztalatokat új történelmi tettekre serkentő erővé változtassák. Megbecsülte az előző nemzedékek fáradozásait, akik „tették, amit kell", mindenekelőtt a népi tömegeknek, de latát hajtsa végre.

Lenin a kommunisták kötelességének tartotta, hogy a történelemből leszűrt tapasztalatokat új történelmi tettekre serkentő erővé változtassák. Megbecsülte az előző nemzedékek fáradozásait, akik „tették, amit kell", mindenekelőtt a népi tömegeknek, de az egyes személyeknek is a történelmet előrelendítő tevékenységét. Tőle származik az a megállapítás, hogy a történelmi érdemeket nem aszerint szokták megítélni, hogy mit nem adtak a történelmi személyiségek a mai követelményekhez viszonyítva, hanem aszerint, hogy mi újat adtak elődeikhez képest.

Teljesen magáévá tette azt a sokak előtt paradoxnak tűnő marxi–engelsi megállapítást, hogy tulajdonképpen „minden tudomány történelem." A nagy, a legyőzhetetlen történelem sodrát érezzük írásaiban éppúgy, mint tetteiben. Hihetetlen tudományos és politikai érzékenységgel szinte „az ujja hegyében" érezte a történelem változásait, egyforma pontossággal mérve fel az egész korszakokat átfogó törvényszerűségeket és azok ezer módon, ezer színben és formában való érvényesülését, konkretizálódását, mégoly sajátos megvalósulását. Bízott a történelemben: az emberi haladás feltartóztathatatlanságában, a történelmet előrehajtó társadalmi erők legyőzhetetlenségében, a szocializmus győzelmében. S ami ezzel egyet jelent: bízott a dolgozó, alkotó emberiségben, abban, hogy végeredményben helyesen fogja felismerni a történelem szabta utat, „hű meghallója lesz a törvényeknek". Ingadozás nélkül vallotta: „Az élet érvényesíti jogait... A kommunistáknak tudniuk kell, hogy a jövő minden esetre az övék..."[129]

Óriási erőt kölcsönzött Leninnek a szocializmus történelmi szükségszerűségének a felismerése. Ez azonban egy pillanatra sem feledtette el vele a nagy történelmi fordulat kívánta erőfeszítések nagyságát, az átmeneti fennakadások és vereségek elkerülhetetlenségét, a mérhetetlen odaadás, az áldozatkészség és mindenekelőtt az objektív történeti valóság állandó és tudományosan pontos felmérésének és szem előtt tartásának a feltétlen szükségességét.

[126] Uo. 128.
[127] Uo. 110.
[128] Uo. 129.
[129] Uo. 41. köt. Bp. 1974. 82., 83.

A dialektikus materializmus által megvilágított és tudatosított történelem valóban a munkásosztály hű szövetségesének bizonyult. A marxizmus (amit Lenin „élő és működő történelmi erőnek" nevezett), a *tudományos józanság és a forradalmi szenvedély* – nem pedig a vakszerencse – állt Lenin és a lenini párt oldalán azokban a sorsdöntő októberi napokban és segítette őket győzelemre. A történelem objektív irányának és az emberiség sorsáért érzett felelősségnek a felismerése hatalmas „élő és működő történelmi erőnek" bizonyult a szovjet nép oldalán az elmúlt több mint fél évszázad során, annak roppant megpróbáltatásai, hatalmas viharai, mégoly váratlan fordulatai közepette is. Ez a *lenini örökség* cementezi ma is legyőzhetetlen erővé a szovjet népet és kommunista pártját – az emberiség jelének védelmezőit, jövőjének áldozatos úttörőit, teszi őket a szó legteljesebb értelmében *világtörténelmi párttá, világtörténelmi néppé,* amilyent még nem látott az emberiség.

MÉREI GYULA

ESZMETÖRTÉNET – MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET

A munkásmozgalom történetével foglalkozó magyarországi szakirodalom különösen az 1950-es évek második felétől mind elméleti, mind tárgyi megalapozottságát tekintve egyre mélyebbre hatolva mutatta be a munkásosztály történelmi szerepét *általában* is, különösen pedig a hazai munkásságnak és osztályszervezeteinek a nemzeti történelem alakításában játszott, napjainkhoz közelítve egyre nagyobb, aktívabb, 1945 óta pedig történelmünk menetét meghatározó szerepét. A magyar történészek értékes munkákban nem csupán annak az elsődlegesen rájuk váró feladatnak a megoldásához láttak hozzá, hogy a szakmai körökkel, az egyetemi hallgatókkal, valamint a hazai és a külföldi érdeklődőkkel megismertessék a magyar munkásmozgalomnak az egyetemes történelem összefüggéseibe és kölcsönhatásos kapcsolatrendszerébe illesztett küzdelmes évtizedeit, hanem egyre gyarapodó számú alkotás irányul a nemzetközi munkásmozgalom történetének magas színvonalú összefoglalására, egyes fontos időszakainak, alapkérdéseinek monografikus vagy tanulmányszerű feldolgozására is.

Ezek a művek a történetírás nemzetközi mércéjével mérve is színvonalasan foglalkoznak mind az osztályharc, mind a nemzetközi munkásmozgalom elméleti-politikai kérdéseivel és osztályszervezeteinek életével. A munkásosztály szerkezeti összetételét elemző munkák előkészítik annak az ezután elvégzendő feladatnak a megoldását, hogy a különböző történelmi időszakokban milyen mértékű volt a tömegek ösztönös és tudatos forradalmisága, vagy milyen lehetett a nem forradalmi kispolgári, polgári értelmiségi mentalitású tömegek részaránya a mozgalomban.

Ugyanakkor nem hallgatható el, hogy munkásmozgalom-történetírásunk még nagyon az elején tart a munkásmozgalomban ható eszmék története feltárásának. A marxista eszmetörténet általános feladata annak vizsgálata, hogy elsősorban és alapvetően milyen gazdasági-társadalmi körülmények, osztályuralmi viszonyok, továbbá a természettudományok fejlettségének milyen szintje alkották azokat az objektív feltételeket, amelyek között a különböző társadalomtudományi és politikai elméletek, ideológiák létrejöttek. Milyen osztály álláspontjáról tekintett az elmélet szerzője korának valóságára? Milyen eszmetörténeti előzményekhez nyúlt vissza, mit és hogyan használt fel belőlük kora objektív viszonyainak és saját osztályálláspontjának determináló hatása alatt. Nézetei – tudatosan vagy öntudatlanul – a haladást vagy a meglevő viszonyok megóvását szolgálták-e? Mennyire és miként hatottak az elméletek szerzőire koruk természettudományának eredményei? Mekkora volt az eszmék, elméletek ha-

tása az emberek tevékenységére, és az emberi tevékenység hogyan hatott vissza az eszmék alakulására? Hogyan, milyen közvetítők útján jutottak el az elméletek a tömegekhez vagy a társadalom egyes, szűkebb rétegeihez?

Az eszmetörténet-kutatásnak ezek az általános és csupán vázlatosan felsorolt tennivalói a munkásmozgalom-történetírással összefüggésben még továbbiakkal egészülnek ki. A marxizmus élő, a változó történelmi körülmények szerint magát mindig megújító tudományos elmélet, minthogy a változó világot tükrözi, és mivel az osztályalapjául szolgáló proletariátus érdekeinek is a meglevő viszonyok állandó változtatása felel meg. A munkásmozgalom forradalmi teoretikusai a dialektikus és a történelmi materializmus *alapelveit megóva, érintetlenül hagyva,* az új történelmi helyzetnek, a mindenkor adott viszonyoknak alapos, mindenoldalú elemzésével fejlesztik tovább az elméletet. Amíg azonban a tőkés rend létezik, ennek a gazdasági-társadalmi környezetnek és a polgári, kispolgári osztály-, illetve csoportérdekeknek megfelelően a tőkés fejlettség különböző fázisaival összhangban különböző, a marxizmussal nyíltan szemben álló, vagy magukat marxistának hirdető, de objektíve burzsoá tartalmú nézetek is léteznek. Hatásuk óhatatlanul érvényesül a munkásmozgalomban, nem csupán a kapitalizmus egyeduralmának, hanem a szocialista államok létezésének körülményei között is. A marxizmus nemcsak állandó eszmei harcban jött létre, hanem így is fejlődik tovább.

A marxista eszmetörténetnek rá kell mutatnia, hogy Marx, Engels, Lenin mindent felhasználtak abból, ami a korukat megelőző és a korukban létező, ható polgári társadalomelméletekből, illetve a természettudományok eredményeiből a proletariátus történelmi szerepének betöltését segítő forradalmi elméletük kialakításához és továbbfejlesztéséhez használható volt. Ezt azonban oly módon tették, hogy kritikailag elemezték, megrostálták az elméleteket és tovább lépve őrizték meg a hasznavehetőt.

A marxizmus harc közben alakult ki. Marx és Engels a „Kommunista Kiáltvány" megalkotásáig egyszerre küzdöttek a nem proletár érdekeket szolgáló nézetek saját tudatukban meglevő maradványai ellen, és azok ellen, akik e nézeteket a munkásmozgalmon kívül és belül hirdették. A munkásmozgalomtörténet művelőinek – a klasszikusok és a filozófiatörténészek művei nyomán – erre emlékeztetni éppúgy feladata, mint a figyelem ráirányítása arra, hogy Marx, Engels és Lenin csakis a mindenkor adott történelmi körülményeket vizsgálva, a hazájukbeli és a nemzetközi munkásmozgalommal állandó kapcsolatban, a munkástömegek szerkezetét, mozgását, gondolkodását, tetteit, érdekeit szem előtt tartva lehettek képesek elméletük kidolgozására, mind pedig arra, hogy – a proletariátus álláspontjára helyezkedve – bevigyék gondolataikat a munkásmozgalomba, annak szervezeteibe s megmutassák a cselekvés helyes útját.

A munkásmozgalom eszmetörténetével való foglalkozást tehát már az is indokolja, hogy a munkásosztály forradalmi elmélete állandó kétoldalú eszmei harcban alakult ki és fejlődött tovább. A marxizmus sorsfordulatai úgy hozták, hogy az elméletnek hol az egyik, hol a másik oldala került a harc előterébe. Az eszmetörténetírás feladata, hogy megvilágítsa, mikor melyik oldal és miért került a munkásmozgalom eszmei harcainak a középpontjába. Ezen belül pedig az is, hogy a filozófiai alapok körül mikor és miért ütköztek meg az egymással szemben álló nézetek?

Lenin mutatott rá arra, hogy Németországban 1848 előtt főképp a marxizmus filozófiai kialakulása, 1848-ban a marxizmus politikai eszméi, az 50-es és a 60-as években Marx közgazdasági tanításai álltak előtérben. Oroszországban az 1905. évi forradalom előtt Marx gazdasági tanainak az orosz viszonyokra való alkalmazása, a forradalom alatt a marxista politika, a forradalom után a marxista filozófia kapott nagyobb hangsúlyt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármikor mellőzni lehetne a marxizmus egyik vagy másik oldalát. Csupán annyit fejez ki, „hogy nem a szubjektív óhajoktól, hanem a történelmi feltételek összességétől függ, hogy a marxizmus melyik oldala kerül *főképp érdeklődésünk körébe*". „Nem véletlen, hogy a legfontosabb elméleti, s közöttük a filozófiai kérdések éppen a társadalmi és politikai reakció idején, a gazdag forradalmi tanulságok megemésztésének idején kerülnek a legelső helyek egyikére minden *eleven* irányzatban."[1]

Napjainkban is – bár gyökeresen más viszonyok között és más indítékok alapján – a munkásmozgalom forradalmi elméletének a filozófiai alapjai körül dúlnak szenvedélyes viták. A munkáspártok soraiban a forradalmi marxizmus ellenfelei, a polgári ideológusok soraiban Marx, Engels és Lenin tanításainak ellenségei, vagyis a magukat a marxizmus megújítóinak nevező ún. neomarxisták, az „igazi" Marx szellemének visszaállítását hirdetve és az egzakt tudományos objektivitás zászlaját lengetve iparkodnak megfosztani a három klasszikus szerves egységet képező tudományos elméletét annak lényegétől: a létező világ megváltoztatására irányuló forradalmi tartalmától. Igyekeznek elterelni a figyelmet arról is, hogy klasszikusaink az emberi társadalom múltjának tényeit, folyamatait mindig úgy és olyan sokoldalúságra törekedve vizsgálják, hogy a múltra vonatkozólag sem elégednek meg a valóság leírásával, hanem rávilágítanak azokra a törvényszerű folyamatokra is, amelyek az ezeket felismerő egyéneket, főként pedig az őket ösztönösen követő tömegeket az adott időben létező viszonyok megváltoztatására késztették. Ismeretesek azok a neomarxista, „marxológus" törekvések is, amelyek az ifjú és az érett Marx szembeállításával kísérleteznek. Marxnak még a proletariátus osztályérdekeivel való azonosulása előtt írt munkáit állítják az előtérbe – kiszakítva eszmei fejlődésének egységet képező menetéből – mint az „igazi", a „humanista" Marx alkotásait.[2] Azon fáradoznak, hogy kilúgozzák a marxizmusból forradalmi, proletár-osztályharcos tartalmát, és ezzel megfosszák lényegétől, a világ megváltoztatására irányuló céljától. Nem kevésbé ismertek azok a munkák, amelyek szerint

[1] *V. I. Lenin* Összes Művei. 20. köt. Bp. 1969. 104–122.

[2] A fiatal, a filozófus Marx „felfedezése", a „humanista" ifjú Marx szembeállítása a „közgazdásszá és politológussá" lett, érett Marxszal már az 1920-as évek polgári és szociáldemokrata marxológiai irodalmában és egyes „baloldali" kommunisták írásaiban (pl. Karl Korsch) megfigyelhető. Az 1930-as években ez a tendencia tovább folytatódik pl. az ún. frankfurti iskola elméletében, a Fichte szellemében értelmezett Hegel-felé fordulás egyik jeleként. A II. világháború után az ún. neomarxizmus különböző irányzatai haladtak tovább ezen az úton. – Minderről részletesen tájékoztat a vonatkozó irodalom jellemző termékeinek felsorolásával *Ágh Attila:* A marxi történetfilozófia kialakulása. Bp. 1975. 343., 348–353., 355–356., továbbá *Ripp Géza:* Politikai gazdaságtan és ideológia. Bp. 1973. Ripp Géza sok idézettel mutatja be a különféle ún. neomarxista irányzatok említett tartalmú nézeteit, főleg könyvének 235–302. oldalain.

Engels rugalmasabb volt a „merev Marxnál". Mások viszont azt állítják, hogy Engels vulgarizálta és részben ökonomista, részben természettudományi materializmussá züllesztette Marx elméletét, megfosztván azt „emberi", „humánus" tartalmától (természetesen ezen osztályösszefüggéseiből kiragadott, elvont „emberit", „humánust" értenek e nézet képviselői).[3] Ismét mások azt bizonygatják, hogy Engels és Lenin voltaképpen pozitivisták.[4] Olyan kulcsként kezelték Hegel dialektikáját, amely minden elméleti ajtót kinyit. A politikai tudományokat – e felfogás hirdetői szerint – így süllyesztették le a dogmatikus, utópisztikus elmélet szintjére.

Hosszan lehetne sorolni Marx „megújítóinak" hasonló és más jellegű nézeteit. Ilyen például a II. Internacionálé „marxizmusáról" szóló,[5] vagy a strukturalista formalizálás oldaláról Marx „újraolvasását" követelő elmélet.[6] De talán ennyi is elegendő annak igazolására, hogy a marxizmus–leninizmus fejlődéstörténetének objektív-tudományos követelménye mellett mi teszi ma különösen időszerűvé azt, hogy a kutatók a munkásmozgalom eszmetörténetének filozófiai alapjaival foglalkozzanak.

A munkásmozgalom eszmetörténeti kutatásaiban tehát fontos szerep jut a filozófiai nézetek elemzésének. Ilyenformán nem tekinthető sem véletlennek, sem intellektuális sznobizmusnak vagy tudós kedvtelésből fakadó időtöltésnek, hogy Marx, Engels és Lenin számos kifejezetten filozófiai, ismeretelméleti munkát írtak. Valamennyi filozófiai művük polgári vagy reformista – Lenin esetében emellett már jobb- és baloldali revizionista – nézetekkel vitázva, a forradalmi gyakorlat objektív követelményeként látott napvilágot. Tisztában voltak azzal, hogy a mozgalomban egyetlen, a proletariátust történelmi funkciójának betöltésétől eltérítő, vagyis burkoltan vagy nyíltan marxizmusellenes politikai elméletnek a hatása sem győzhető le mindaddig, amíg fel nem tárják annak filozófiai alapjait, és kritikai elemzéssel be nem bizonyítják többszörös áttételeken át érvényesülő kötöttségét a proletariátusával ellentétes osztályérde-

[3] *Ripp Géza:* i. m. főleg 235–279. és 301–302.

[4] *Lucien Goldmann:* Idéologie et marxisme című munkája (In: Le centenaire du Capital. Paris, 1967. 324.) szerint a marxizmus pozitivista korszaka már Marx életének utolsó éveiben elkezdődött. Ennek az irányzatnak fő művei Engels „Anti-Dühring"-je és „A természet dialektikája". Goldmann megítélése szerint mindkettő mechanisztikus filozófiai koncepción alapuló mű. Ide sorolható továbbá – szerinte – Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" című munkája.

[5] *Lucien Goldmann:* La dialectique d'aujourd'hui című írásában (In: L'homme et le société. 1971. jan.–márc. 197.) a marxizmusnak az engelsi, lenini művekkel jellemzett korszakát azonosította a II. Internacionálé marxizmusával. Különbségtétel nélkül együtt említi – mint a II. Internacionálé marxizmusának teoretikusait – Engels és Lenin mellett Mehringet, Plehanovot, valamint Kautskyt és Bernsteint, azt állítván, hogy valamennyiük műveiben egyszerre a pozitivizmus értelmében vett pozitív és egyetemes tudományként jelenik meg a marxizmus. – Erich Fromm az ún. humanista marxizmus egyik képviselője, a humanista egzisztencializmus hirdetője szintén egy nevezőre hozta az említetteket: „Ténylegesen igaz, hogy Marx klasszikus értelmezői, akár az olyan reformisták, mint Bernstein, akár az ortodox marxisták, mint Kautsky, Plehanov, Lenin vagy Buharin, nem úgy fogták fel Marxot, hogy ő humanista egzisztencializmusát helyezték a középpontba." *E. Fromm:* Marx's Concept of Man. New York, 1961. 51. Idézi *Ripp Géza:* i. m. 254.

[6] L. *Althusser:* Marx – az elmélet forradalma. Bp. 1968. és uő: Lire le Capital. Paris, 1965. I. – Althusser nézeteinek bírálatára lásd *Ripp Géza:* i. m. 202–226., 228–232.

kekhez. Amíg – a filozófiai alapokig visszanyúlva – meg nem világítják, hogy az ezekre alapozott politikai elméletekből kizárólag nem forradalmi gyakorlat következhet. Ezzel szemben a marxizmus–leninizmus filozófiai alapjaira, mint a mindenkori, változó valóságot egyenértékűen tükröző és annak megváltoztatására ösztönző filozófiai elméletre épülő forradalmi politikai elmélet és gyakorlat nemcsak a proletariátus, hanem osztálytermészetéből fakadó érdekeinek sajátossága folytán az egész dolgozó emberiség egyetemes, távlati érdekeit is képviseli. Így a munkásmozgalom történeti folyamatában ható politikai elméletek filozófiai alapjainak megvilágítására irányuló tevékenység nem tekinthető pusztán elvont, öncélú tudományos erőpróbának, még kevésbé az elméletieskedést túlfeszítő intellektuális exhibicionizmusnak, hanem a helyes, a forradalmi gyakorlat megalapozását segítő erőfeszítésnek. E tevékenység által teljesebbé, a klasszikusok szellemét még jobban megközelítővé tehető a hazai munkásmozgalom-történetírás.

A *marxista eszmetörténet* a politikai elméletek *filozófiai alapjainál* jóval szélesebb területet vizsgál. Tekintettel azonban arra, hogy munkásmozgalom-történetírásunknak éppen ezen a területen a legnagyobb az adóssága, a szűk prakticizmus is arra csábít, hogy *ez alkalommal az eszmetörténet-kutatásnak pusztán erre az egyetlen oldalára irányítsuk a kutatók figyelmét.* Elvi meggondolások azonban még inkább erre serkentenek. Kellő sokoldalúsággal ugyanis csak akkor lesznek meggyőzően igazolhatók a munkásmozgalomtörténeti alkotásokban az egyes politikai áramlatokról írottak, mindenekelőtt pedig a marxizmus–leninizmus igazságai, ha megvilágosodik az ideológiák filozófiai háttere. Végső soron a tudományos, az elméleti gondolkodást is meghatározó gazdasági, társadalmi osztályviszonyok az elméleti igényű politikai gondolkodásban a filozófiai nézetek közvetítésével tükröződnek.

A következőkben – pusztán jelezve a feladat megoldásához vezető utat – arra teszünk kísérletet, hogy némi támogatást adjunk a történészeknek a nagyobb részük számára egyelőre még csaknem járatlan úton a kezdő lépések megtételéhez. A filozófia marxista–leninista kutatóinak alkotásai mentesítik a történészt attól, hogy maga vágjon bele filozófiai kutatásokba. A filozófia kutatói azonban általában nem kötik össze a munkásmozgalom egyes időszakaiban ható politikai áramlatok filozófiai alapjainak a feltárását azon hatások vizsgálatával, amelyek a mozgalom gyakorlatában az adott időben érvényesülnek. Ugyanakkor számos esetben nem mulasztják el, hogy az elméleteket a makrostrukturális összefüggésekbe állítsák. Integrált szemléletmód és ennek megfelelően komplex kutatási módszer kívánatos ezen a területen is, ahhoz az eljáráshoz hasonlóan, amelyet a politikai gazdaságtan elmélete és a szociológiai gondolkodás történetének magyarországi tudósai már több mint egy évtizede követnek.

*

Az eszmetörténet marxista kutatója a munkásmozgalom történetével kapcsolatban nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy Marx is, Engels is Hegel és a baloldali hegeliánus nézetek, elsősorban Feuerbach hatása alatt kezdték el kidolgozni elméletüket, kezdetben együtthaladva a rajnai radikális burzsoá értelmiségiekkel, akik a kölni Rheinische

Zeitungot is alapították. Ennek egyik szerkesztőjeként Marx már tovább jutott a radikális polgári demokratizmusnál, és forradalmi demokrata szellemben írta cikkeit. A lap betiltása után 1843-ban Kreuznachban hozzálátott a politikai gazdaságtan beható tanulmányozásához, mivel észrevette, hogy enélkül nem juthat előbbre forradalmi elképzeléseinek megvalósítása útján. 1843 őszétől 1845 tavaszáig Párizsban élt, s ekkor került kapcsolatba a francia proletariátussal és mozgalmával. Az eszmetörténet művelőjének hangsúlyozottan kell rámutatnia erre a tényre. Mindenekelőtt ennek köszönhető ugyanis, hogy Marx gondolkodása új irányba fordult. A proletariátus osztályálláspontjára helyezkedve tanulmányozta a francia forradalom történetét, a francia és az angol materialisták, az utópista szocialisták, Guizot, Mignet, Thierry műveit. Ez utóbbiak, koruk francia burzsoáziája érdekeinek megfelelően, a francia forradalmat megelőző időkre vonatkozóan fel- és elismerték az osztályharc motorszerepét a történelmi folyamatban.[7] Marx a munkásmozgalommal való kapcsolatai és tanulmányai alapján a liberális Arnold Rugéval közösen szerkesztett Deutsch-Französische Jahrbücher egyetlen, 1844 februárjában megjelent számában írt cikkében nemcsak azt állapította meg, hogy az ősállapotból való kibontakozás óta „az eddigi történelem osztályharcok története", hanem „minden fennálló kíméletlen", „fegyveres bírálatát" hirdette meg. A feladat egyedül alkalmas végrehajtójaként a proletariátust, a tömegeket jelölte meg, felismerve a proletariátus világtörténelmi szerepét. Ekkor kezdte filozófiailag megalapozni a tudományos szocializmust.

A Deutsch-Französische Jahrbücherben megjelent „A hegeli jogfilozófia bírálatához" című tanulmányban ugyanis már túlhaladta korábbi, Hegelt követő nézeteit. Akkori elgondolása még az volt, hogy a világtörténelmi folyamat menete a filozófia és a világ között az önmagát megvalósító eszme tartományában dialektikusan megy végbe. Már szakított Hegelnek és Feuerbachnak az államról, a politikáról vallott nézeteivel, de megőrizte Hegelből a dialektikát, Feuerbach ateizmusát és materializmusát. Mint a történelmi fejlődés teremtményéről írt a proletariátusról, amely a magántulajdon eltörlését kívánja, a fennálló rend felbomlását követeli, és ezzel létezésének titkát fedi fel, „mert ő ennek a világrendnek tényleges felbomlása". „Miként a filozófia a proletariátusban találja meg az anyagi, úgy a proletariátus a filozófiában találja meg a szellemi fegyvereit." „A filozófia nem valósíthatja meg magát a proletariátus megszüntetése nélkül, a proletariátus nem szüntetheti meg magát a filozófia megvalósítása nélkül" – olvasható Marx e művében. A németeket is csak a proletariátus totális forradalma szabadíthatja ki a szolgaságból. „Ennek az emancipációnak az agya a filozófia, szíve a proletariátus."[8]

Ekkor távolodott el nem csupán a Bruno és Edgar Bauer vezette „Doktorklub" utódjától, a radikális-demokrata „Szabadoktól", hanem a Ruge típusú liberálisoktól is, nemkülönben az akkori kispolgári reformista szocializmustól és az utópista kommunizmustól. Már jól látta Proudhon elméletének fogyatékosságait, de még nem fordult

[7] *Marx és Engels* Válogatott Művei. III. köt. Bp. 1975. 689–692., továbbá *Marx–Engels* Válogatott Művek. II. köt. Bp. 1963. 492–497.

[8] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 1. köt. Bp. 1957. 390.

szembe vele, mert fontosabbnak ítélte Proudhonnak a magántulajdont bíráló nézeteit. Bakunyinnal sem vitázott, mert nem fedezte még fel elméletének gyengeségeit. Feuerbach materializmusát amiatt becsülte nagyra, mert Feuerbach nemcsak az ember és a természet, hanem az emberek egymás közti viszonyára is alapozta elméletét, és mert az emberi felszabadulás feltételének tekintette az elidegenedés megszüntetését. Ha nem is fedezte fel Feuerbach nézeteinek osztályösszefüggések nélküli, elvont, antropológiai humanizmusát és az elidegenedés forrására sem bukkant még rá, azt azonban felismerte, hogy Feuerbach nem kívánja társadalmi forradalom útján megszüntetni az elidegenedést.

Az eszmetörténetírás feladata az is, hogy tényszerűen bizonyítsa: Marx lépésről lépésre jutott közelebb a dialektikus és a történelmi materializmus általános elveinek kidolgozásához és a tudományos szocializmus politikai elméletének filozófiai megalapozásához.

Döntő szakasza volt ennek az útnak Engels tíznapos párizsi tartózkodása 1844 szeptemberében. Ekkor kezdődött el életre szóló barátságuk. Kettejük összefogása, a francia, az angol és a német munkásmozgalommal való állandó kapcsolatuk s annak hatása tette őket képessé arra, hogy a filozófiai idealizmus alapján álló liberális, baloldali hegeliánusok és a kispolgári szocializmus filozófiai és arra támaszkodó politikai elméletei ellen vívott szívós küzdelemben kidolgozhassák a kommunizmus tudományos elméletét.

Marx a szilézíai takácsfelkeléssel kapcsolatban Rugével folytatott vitájában lépett tovább a megkezdett úton. Ruge elvitatta a proletariátustól a politikai érzéket, és így a forradalom végrehajtására való képességet is. Marx elválasztotta egymástól a részlegespolitikai és a totális-társadalmi, emberi felszabadulást, kifejtvén, hogy az utóbbi csakis proletárforradalom útján érhető el. A szilézíai takácsfelkelésre úgy tekintett, mint a német proletariátusnak ezen az úton tett első nagy lépésére.

Marxnak 1844-ben végzett elméleti munkásságában már érvényesült az az egyedül tudományos módszer, hogy mindig a létező történelmi helyzet konkrét tényeinek pontos elemzése nyomán vonta le általánosító, elméleti következtetéseit, amelyek hivatottak a gyakorlat további útjának kijelölésére.

Rugével folytatott vitája során már azt hangsúlyozta, hogy a pauperizmust a polgári állam és társadalom nem orvosolhatja. A polgári társadalom pedig nem csupán a magántulajdon rendszere által meghatározott külön érdekek tartománya, hanem ott megy végbe az emberek dehumanizálódása, elidegenedésük igazi természetüktől.

A párizsi munkássághoz fűződő kapcsolatai, a francia forradalom történetének, a már említett francia haladó polgári történetírók műveinek, a politikai gazdaságtan elméleteinek tanulmányozása, valamint a Rugével folytatott vita segítette Marxot abban, hogy elmélyíthesse nézeteit az osztályharcnak és a proletariátusnak a történelmi fejlődésben játszott szerepéről, a társadalmi forradalom feltételeiről és jellegéről, a termelésnek a társadalmi fejlődést meghatározó jelentőségéről, az embernek természeti és társadalmi környezetéhez fűződő kapcsolatairól.

Mindez szükséges feltétele volt annak, hogy az 1844 márciusa és augusztusa között írt „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban – a dialektikát kivéve – a többi hegeliánus

elemtől megtisztultan, Feuerbach nézeteit meghaladva-megőrizve fogalmazhassa meg a dialektikus és történelmi materialista alapelveket.

Hegel az ember mindenfajta elidegenedését úgy küszöbölte ki, hogy az ember fejlődését leszűkítette a gondolkodás fejlődésére, és így eljuthatott ahhoz a következtetéshez, hogy a gondolkodás nem idegenedhet el tárgyától. Marx tőle eltérően kora alapvonásának tekintette az elidegenedést, amelyből – Feuerbachtól kölcsönzött gondolattal – csak a munka elidegenedésének a felszámolása révén lehet megszabadulni. A proletariátus osztályálláspontjával azonosuló Marx azonban túljutott Feuerbachon, kimondván, hogy a munka elidegenedése a tőkés rendszer következménye. A proletariátusnak azt kell tehát megszüntetnie a burzsoázia ellen vívott osztályharca révén, kommunista forradalom útján. A tőkés rend helyére a magántulajdont likvidáló és ezzel együtt mindenféle elidegenedést megszüntető kommunizmust kell állítani.

Ebből a felfogásból következően vetette el Marx mind a reformista-kispolgári szocializmust, mind a „nyers" kommunizmust, amely a magántulajdont szintén kispolgári módra általánossá óhajtotta tenni, és egyenlő nagyságú magántulajdonokat kívánt létesíteni.

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban Marx már felismerte a munka, a gyakorlati emberi tevékenység meghatározó szerepét az emberiség életének és a történelemnek a fejlődésében. Immár nem az elidegenedés fogalma, hanem a gyakorlat válik Marxnál egyre inkább a proletariátus osztályérdekeinek megfelelő forradalmi elmélet központi fogalmává. Erre a munkásmozgalom eszmetörténete kutatójának már csak amiatt is kívánatos utalnia, mert az elmúlt két évtizedben a „humanista szocializmust" hirdető polgári, valamint magukat marxistának vélő és hirdető tudósok az elidegenedésben fedezték fel a marxi elmélet lényegét. Feuerbach elvont antropológiai humanizmusát elevenítették fel, és erre támaszkodva hirdették meg a marxizmus megújítását, megfosztván azt forradalmi lényegétől, osztálytartalmától.

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban Marx rávilágított az ember és a természet szerves összefüggésére. Arra, hogy a természet, az objektív, anyagi valóság az elsődleges, az alapvető. Ezen belül alakul ki az emberi lét és tudat. E művében igazolta, hogy a gyakorlati emberi tevékenység nemcsak a gazdasági, társadalmi és politikai kérdéseket oldja meg, hanem az elméletieket is.[9]

A proletariátus osztályharcának szükségletei azonban megkövetelték a történelmi materializmus elméletének a kidolgozását is. E felé tett nagy lépést immár Engelsszel közösen írt művében, „A szent család"-ban (1845). Ebben hasznosították Engelsnek az angliai munkásosztály helyzetéről szerzett tapasztalatait, s az angliai helyzetről és a politikai gazdaságtan elméleteiről készített tanulmányait is.

A francia és az angol munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolataik során észrevették a munkásmozgalmak gyengeségének fő forrását: a szilárd elméleti megalapozás hiányát. „Mindketten nyakig benne voltunk már a politikai mozgalomban, volt már bizonyos számú hívünk a művelt körökben, főként Nyugat-Németországban és bőséges kapcsola-

[9] Minderre részletesen *Auguste Cornu:* Marx és Engels 1844–1845. Bp. 1969. 15–112. (a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-kal kapcsolatban a 113–226. old.).

tunk a szervezett proletariátussal. Kötelességünk volt, hogy nézetünket tudományosan megalapozzuk; de éppoly fontos volt számunkra az is, hogy az európai és elsősorban a németországi proletariátust megnyerjük meggyőződésünknek. Mihelyt önmagunkkal tisztába jöttünk, munkához láttunk" – olvasható Engelsnek „A Kommunisták Szövetsége történetéhez" című írásában.[10]

„A szent család" jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy megvilágítsa a személyiség szerepét a történelem objektív folyamatában. Hangsúlyozta, hogy „a történelem nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége". A „Szabadok"-kal vitázva mondták ki: lehetetlen az ember és a természet elméleti és gyakorlati kapcsolatának, a természettudomány és az ipar, illetve az anyagi termelés vizsgálatának a kirekesztése a történelmi mozgásból.

A proletariátus további sorsát koruk történelmi, gazdasági, társadalmi, politikai viszonyainak közepette még csak logikailag tudták előre jelezni. A magántulajdon létrehozza a proletariátust, „a szellemi és testi nyomorának tudatában levő embert, az elembertelenedésnek tudatában levő és azért önmagát megszüntető elembertelenedést". A proletariátusnak ez a világtörténelmi szerepe történelmi szükségszerűség. „Ezért lehet és kell, hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát." Nem szabadíthatja fel önmagát a tőkés társadalom embertelen életfeltételeinek megszüntetése nélkül. „Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve."[11]

Marx és Engels gondolatrendszerének fejlődése éppoly jól kiegészítette egymást, mint egyéni alkatbeli eltéréseik. „A szent család" megjelenésének évében látott napvilágot Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" című műve. Az előbb említett csaknem egyidőben írott nagy munka világos tanúbizonysága Marx és Engels gondolati egységének. Engels ugyanis ebben a művében nemcsak bírálta a chartizmust és az oweni utópizmust, hanem kijelölte a munkásosztály útját is. A szocializmus eszméjének a munkásmozgalommal történő egybeolvadásától várta a modern forradalmi munkásmozgalom kialakulását.

Marx és Engels azonban úgy látták: mindaddig nem tudják kidolgozni a munkásosztály érdekeinek megfelelő elméletet, amíg elvi vitában nem tisztázzák álláspontjukat a baloldali hegeliánusokkal, továbbá Max Stirner anarchista nézeteivel és egyéb polgári, kispolgári nézetekkel szemben, amelyek behatoltak a német munkásmozgalomba. Így született meg 1846-ban második közös munkájuk, „A német ideológia".

A mű fő célja Max Stirner nézeteinek a cáfolata volt. Ahhoz, hogy meggyőzően feltárhassák Max Stirner „Az egyetlen és tulajdona" című, 1845-ben kiadott művének kispolgári, anarchista szemléletét, rá kellett világítaniuk Stirner nézeteinek filozófiai alapjaira. Arra a részben felvilágosodás kori, individualista természetjogi elképzelésekből kiinduló, részben baloldali hegeliánus nézőpontra, amely szerint az egyedül reális létező az osztályösszefüggések nélkül elgondolt, elvont „én", amelynek immanens szabadságigénye cselekvésének a forrása. Tettei minden ellen irányulnak, ami a „szabad-

[10] *Marx és Engels* Válogatott Művei. III. köt. Bp. 1975. 438.
[11] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 2. köt. Bp. 1957. 35–36.

ságot" bármilyen módon korlátozhatja (államhatalom vagy egyéb tekintély). Stirner a világot is az egyén „tulajdonának" képzelte el. Marx és Engels, rámutatván a termelőerők és a tulajdonviszonyok mindenkori állapotának az ember önfelszabadítását determináló szerepére és Stirner nézeteinek elvont, idealista – éppen e miatt a valóságot torzan tükröző – voltára, meggyőzően tudták bebizonyítani, hogy az anarchizmus eme ősének nézetei a német kispolgári és értelmiségi egoizmusában gyökereznek, az ő elképzeléseiket tükrözik.[1 2]

A stirneri elméletet bíráló részekkel egyenlő fontosságú, ha ugyan nem jelentősebb a mű pozitív mondanivalója: a történelmi materializmus kutatási módszerének a kifejtése. S „A német ideológiá"-ban Marx és Engels már azt is kifejtették, hogy ha a proletariátus forradalmi úton elragadja a hatalmat a burzsoáziától, nem létesít új kizsákmányoló osztályuralmat, hanem önmagának mint kizsákmányolt osztálynak a megszüntetésével homogén társadalmat hoz létre.

Hosszú ideig mind a „Gazdasági-filozófiai kéziratok", mind „A német ideológia" kézirat maradt. Így csupán Marx és Engels gondolati fejlődését szolgálhatták, a munkásmozgalomra hatást csak olyan formában gyakoroltak, hogy Marx és Engels e műveikben található gondolataikat leveleikben ismertették elvbarátaikkal, vitapartnereikkel. Nem ez volt a sorsa „A filozófia nyomorá"-nak, Marx 1847-ben megjelent, francia nyelven írt művének.

A kapitalista fellendülés Angliában véget vetett a chartizmusnak is, a humanisztikus utópiáknak is, hogy megnyissa az utat a kispolgári reformizmus és a kapitalizmus örök létének a hirdetése előtt. Marxot az késztette „A filozófia nyomorá"-nak a megírására, hogy kemény bírálattal útját állja hasonló eszmék meggyökerezésének a francia munkásmozgalomban.

Franciaországban 1830 óta a bankár burzsoázia a hatalom birtokosa volt ugyan, de a tőkés rend még nem szilárdult meg teljesen. Ugyanakkor a tőkés kizsákmányolás nyomorral, létbizonytalansággal sújtotta a tömegeket. Behatolhatott hát soraikba a kispolgári álmodozás. Ennek francia apostola volt Pierre Joseph Proudhon, a munkáscsaládból származó és betűszedőből újságíróvá lett társadalomfilozófus, a francia anarchista-etikai szocializmus prominens képviselője, aki főként a „Mi a tulajdon? " és „A

[1 2] Max Stirner munkája megjelenésekor nagy port vert fel, de hamarosan feledésbe ment és évtizedekig érdektelenségbe fulladt. Majd a század végi anarchista mozgalom „váratlanul felfedezte" Stirner eszméit. Stirner és könyve divatba jött, hogy aztán ismét feledésbe menjen. A 20. század 60-as éveiben a neoanarchista mozgalom ismét „felfedezte" és divatba hozta Stirnert. Az 1968-as májusi párizsi események után könyvének az addig a könyvkereskedők polcain porosodó példányait gyorsan elkapkodták, majd írásait új kiadásban jelentették meg. Az eszmék ilyen „körforgása" nem ismeretlen az eszmetörténetben, és különösen megfigyelhető ez a marxizmussal szemben álló vagy szembeállítható kispolgári eszmék esetében. Feuerbach, Blanqui, Proudhon, Lassalle eszméinek hatásában is végigkövethető az érdeklődés, a népszerűség időszakos fellángolása, majd ismét az érdektelenségbe hanyatlás. Napjainkban a polgári ideológia a marxizmussal szembeni ideológiai manipulációra használja fel a régebbi kispolgári ideológusok változó divatját. Izgalmas eszmetörténeti feladat volna e jelenség gazdasági, társadalmi, politikai hátterét és mozgatórugóit felderíteni.

nyomor filozófiája" című munkáiban fejtette ki elméletét. Ez utóbbival polemizált Marx.

„A szent család"-ban még Proudhon érdemeit méltatta, s Rugével vitatkozva a francia proletariátus legnagyobb teoretikusának nevezte. Megbecsülte Proudhonban azt, hogy konkrét gazdasági és társadalmi tények alapján bírálta a polgári társadalmat és a magántulajdont, hogy a nyomor okait vizsgálva kimutatta: előidézője, a tőkés rendszer nem egyeztethető össze az emberi egyenlőség elvével. „A filozófia nyomorá"-ban Marx már feltárta Proudhon etikai szocialista elméletének hibáit is. Rávilágított Proudhon koncepciójának a felvilágosodás kori racionalizmusból, a feuerbachi elvont humanizmusból és a Bakunyin által később oly nagyra értékelt „mélységes szabadságérzésből", a kanti etikai idealizmusból, a felületesen értelmezett hegeli filozófiából, továbbá a ricardói közgazdasági elméletből származó elemeire. Főleg pedig a proudhoni koncepciónak arra az alapvonására, amely szerint a történelmi folyamatot a mindenkori gazdasági és társadalmi körülmények által meghatározott emberi alkotó tevékenységtől független, önmagukban eredendően örök idő óta létező és az örök igazságot kifejező kategóriák, a tiszta értelem létformái mozgatják. Ezek az isten gondolatainak ellesésére képes tudósok gondolati tevékenységének eredményeként változtathatók meg, és hatásukra változnak meg a gazdasági, társadalmi viszonyok is. Proudhonnál az egyik oldalon találhatók az örök eszmék, a tiszta ész kategóriái, a másik oldalon az emberek és gyakorlati életük, ami a kategóriák alkalmazása a mindennapos gyakorlatban. Élet és eszmék, lélek és test dualizmusa Proudhon elméletének másik és az előzőkből folyó jellemzője. Mindebből logikailag természetszerűen következik az a proudhoni tétel, hogy nem a gyakorlati életet kell megváltoztatni, nincs szükség politikai mozgalomra, hanem a kategóriákat. Elemzésének végeredményeként Marx meggyőzően rá tudott világítani e nézetek osztályeredetére, a középrétegeket, a kisparasztokat, a kézműveseket védelmező jellegére, és ebből következően arra, miért *kellett* Proudhonnak – szándékától függetlenül – félreértenie Hegelt és Ricardót. Proudhon „a francia parcellás paraszt (később petit bourgeois) álláspontjáról és szemével bírálja a társadalmat" – írta Marx Schweitzernek.[13] Így annak a munkásnak az álláspontjával azonosult, aki még nem szakadt el teljesen a földtől és továbbra is megőrizte a kispolgári tulajdonhoz való ragaszkodását, individualizmusát, és ugyanakkor valamiféle szocializmus után is vágyódott. Marx szerint Proudhon „a burzsoák és a proletárok fölött akar lebegni, de csak kispolgári, aki a tőke és a munka, a politikai gazdaságtan és a kommunizmus között állandóan ide-oda hányódik" – olvasható „A filozófia nyomorá"-ban.[14]

„A német ideológia" és „A filozófia nyomora" már csaknem minden gondolatot tartalmaz, ami azután a „Kommunista Kiáltvány"-ban válik kiforrottan, egységben a munkásmozgalom és a tudományos szocializmus szintézisévé, az új, következetes világszemléletté. Ez a szintézis a társadalmi élet egész területét átfogó materialista dialek-

[13] *Marx és Engels* Válogatott Művei. I. köt. Bp. 1975. 515.
[14] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei 4. köt. Bp. 1959. 217.

tika, az osztályharcnak és a proletariátusnak mint a kommunista társadalom létrehozójának világtörténelmi szerepéről szóló elmélet.

Marx és Engels 1848 tanulságait levonva („Osztályharcok Franciaországban", „Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája"), az 1850-es években publicisztikai tevékenységgel küzdött a kispolgári elméletek ellen. Az 50-es évek végén és a 60-as években a demokratikus mozgalmak fellendülése az elmélet területéről a gyakorlati politika, a munkásmozgalom közvetlen harci terepére szólította Marxot és Engelst. Az I. Internacionáléban a különböző országok munkásmozgalmának egyesítésén fáradozva, elsősorban Marx, fő feladatának tekintette a kispolgári reformista demokratizmus és az etikai szocializmus, a puccsizmus különböző elméleteinek (Mazzini, Blanqui, Proudhon, Bakunyin, Lassalle nézetei, a trade-unionizmus) kritikai elemzését, hogy kialakítsa a proletariátus osztályérdekeinek megfelelő taktikát, és közös gyakorlati politikai fellépésre bírja a nemzetközi munkásmozgalmat.

Ennek a tevékenységnek eszmetörténeti vonatkozásai közül példaként kettőt említenénk.

Valószínűleg az „államszocializmussal" kacérkodó Ferdinand Lassalle és Bismarck tárgyalásainak mélyebben rejlő indítékai is jobban feltárhatók volnának, ha párttörténetírásunk utalna Lassalle-nak az állam szerepéről kialakított elképzeléseiben érvényesülő hegeli államfelfogásra. Az állam Lassalle „Tudomány és munkásság" című munkája szerint „az egyéneknek erkölcsi egésszé való egyesülése és egysége".[15] Célja tehát: lehetővé tenni az emberi lény számára erőinek pozitív kifejtését és fokozatos fejlődését, vagyis azt, hogy segítse az embert hivatásának betöltésében. Az állam célja tehát, hogy az emberi nemet szabadságra nevelje. Ezeknek a nézeteknek a forrása a feuerbachi antropológia elvont humanizmusa és a vulgáris evolúciós elmélet. Az államelmélettel szorosan összefügg Lassalle-nak a munkásosztály erkölcsi eszményéről hirdetett felfogása. A burzsoáziának a természetből levezetett eszménye nem létezik – hangsúlyozza Lassalle. Szerinte a munkásosztály erkölcsi eszménye az egyéni erők akadálytalan kifejtése mellett az, hogy erkölcsileg rendezett közösségben hozzájáruljon az érdekek szolidaritásának, a fejlődésben való közösségnek és kölcsönösségnek a megvalósításához. A munkásosztály gazdasági helyzete szükségszerűen létrehozza azt az ösztönös felismerést, hogy az állam hivatása: az egyedek egyesítése révén olyan fejlődést előmozdítani, amilyenre önmagukban nem lennének képesek. A munkásosztálynak saját eszméjét kell a társadalom uralkodó eszméjévé tennie, és így nem hirdet olyan igét, amely a társadalom osztályait elválasztaná és egymás ellen uszítaná: ellenkezőleg, a kibékítés igéjét hirdeti, amely a társadalom különböző rétegeiben levő összes ellentéteket kiegyenlíti. E nézetek osztály-együttműködéses etikai idealizmusa, vulgáris ökonomizmusa nyilvánvaló. Még jobban érthető lesz, hogy Lassalle csak reformista célkitűzésekig juthatott el, ha figyelembe vesszük, hogy – Marxnak tett kijelentése szerint – hitt a kategóriák örökkévalóságában. Elutasította a gazdaságilag determinált történelmi folyamatokból következő evilágiság gondolatát. A magántulajdon nála pusztán jogi fogalom maradt, bármennyire is törekedett azt gazdasági jelenségként értel-

[15] *Ferdinand Lassalle:* Tudomány és munkásság. Bp. 1945. 57.

mezni A francia forradalom szerinte csupán jogilag szuntette meg a feudális tulajdonformákat és társadalmi berendezést, de politikailag nem, meg kevésbé gazdaságilag, társadalmilag [16] Lassalle-nak a világról tisztan idealista osszkepe volt Emiatt is volt fogékony Fichte elmélete iránt,[17] aki – Lukács Gyorgy feltevése szerint – forradalmi mozgatórugóktól indíttatva ugyan, de szubjektív idealista modjara a jelent mint „a kiteljesedett bűnosség korszakát" állította a középre a múlt és a szerinte filozófiailag megismerhető jovő kozé A fichtei koncepcio pusztán eszmei konstrukció Nélkulozi az objektív gazdasagi-társadalmi szukségszerűség hajtóereje altal létrehozott jelen realitásara való utalast Fichte radikalizmusa tehát eppúgy látszólagos volt, mint Lassalle szektás szovetségi politikája

Elsősorban Max Stirner és Proudhon kovetőjeként, az ő nézeteiket átveve fejtette ki politikai elméletét Mihail Alekszandrovics Bakunyin „Elvetem a kommunizmust, mert a szabadság tagadását jelenti és semmi embert nem tudok elképzelni szabadság nélkul" – jelentette ki Marxszal vitázva az I Internacionálé időszakában Ebből, az osztályhoz valo kotődés nélkuli, elvont szabadságfogalomból, valamint az „emberi" fogalmának a – mindenkori korulmények determináló hatását figyelembe nem vevő – koncepciójából, lényegében véve a reneszánsz, majd a felvilágosodás individualista haladó polgári szemléletét szélsőségesen, „én"-kozpontúan túlfeszítő idealista filozófiai alapállásból egyenesen kovetkezett Bakunyin szocializmus- (az akkori szóhasználattal kommunizmus-) ellenessége, a deklasszált értelmiségi, a lumpenproletár s részben bizonyos deklasszalódastol fenyegetett kispolgari rétegek nézőpontjat tukrozó ideologiaja Azzal ervelt, hogy a kommunista rendszer „ténylegesen a társadalom minden hatalmát az államban szívja fel", és szukségképpen a tulajdonnak az állam kezében való kozpontosításahoz vezet, míg „én az állam megszuntetését akarom" „Én a társadalom és a kollektív vagy társadalmi tulajdon alulról folfelé való megszervezését akarom a szabad társulás útján, és nem felulről lefelé valamilyen tekintély által "[18] Bakunyin szerint „az *allam* teremtette meg a tőkét, a tőkésnek csak az *allam jovoltabol* van tőkéje" – állapította meg Engels T Cunónak 1872 januárjában írt levelében [19] Az értelmi, erkolcsi, vallási, metafizikai, tudományos, művészeti, politikai, jogi és társadalmi változásokban a gazdasági tények fejlődésének tukroződését vagy szukséges visszahatásait látta [20] Mechanikus, fotografikus valóságtukrozés-elképzelésének naturalizmusa ellenére az alap és a felépítmény viszonyából megértett valamit, és ebben a vonatkozásban némileg kozelített Marxhoz A történelmi materializmustól való távolságát azonban jól érzékel-

[16] *Ferdinand Lassalle* System der erworbenen Rechte Leipzig, 1861 I resz 7 §-ához fuzott jegyzet, és uó Tudomány és munkássag Bp 1945 55–56

[17] *Ferdinand Lassalle* Fichtes politisches Vermachtnis und die neueste Gegenwart Hamburg, 1860, és Die Philosophie Fichtes und die Bedeutung des deutschen Volksgeistes Berlin, 1862 – Vo ennek kritikájára *Lukacs Gyorgy* Történelem es osztálytudat Bp 1971 729

[18] *D Guerin* L'anarchisme la doctrine de l'action Paris, 1965 26 Idézi *Ripp Géza* i m 305–306

[19] *Marx es Engels* Válogatott Művei III kot Bp 1975 768

[20] *M A Bakunyin* L'empire knoutogermanique et la révolution sociale Lyon, 1870 Idezi *Sandor Pal* A filozófia története II kot Marxtól Leninig Bp 1965 388

teti, hogy a gazdasági determinánssal egyenrangú és nem materiális meghatározottságú hatóerőként sorolta a történelem mozgatói közé a gondolkodást s a lázadás képességét és szükségességét.[21]

Bakunyin és Marx szembenállásának a személyes ellenérzésnél és a nacionalista ízű elfogultságnál lényegesebb meghatározója volt a filozófiai nézeteik közötti elvi szakadék. Bakunyin 1872-ben az általa alapított Alliance de la Démocratie Socialiste (A Szocialista Demokrácia Egyesülése) spanyol tagozatának küldött üzenetében elismerte Marx dialektikus materialista felfogásának helyességét, bár elvitatta tőle az eredetiséget. Proudhont mégis különbnek tartotta, mert „nála sokkal jobban megértette és megérezte a szabadságot", mert „forradalmi ösztöne" volt, ami „hiányzik Marxból". Marx nagyon komoly, nagyon mély „közgazdasági gondolkodó". Óriási előnye Proudhonnal szemben, hogy realista, materialista. Proudhon „egész életén át javíthatatlan idealista maradt" – vélte Bakunyin.[22] Ebből a beállítottságból egyenes út vezetett a társadalom voluntarista felfogásához, a „forradalomcsinálásához", a történelmi körülmények elemzésének mellőzéséhez, a tömegek történelemformáló szerepének a lebecsüléséhez. Marx emiatt harcolt Bakunyinnak és követőinek a nézetei ellen az I. Internacionáléban és harcolta ki 1872-ben kizárását. Boltéhez írt levelében[23] rávilágított arra, hogy mind a Bakunyin, mind a Lassalle nézeteiben felfedezhető ellentmondások a korabeli munkásmozgalom – és Lassalle esetében a német társadalom – ellentmondásosságából erednek.

Bakunyin kizárása az I. Internacionáléból az utolsó eseménye annak a korszaknak, amelyben a marxizmus még csupán egyike volt a szocializmus nagyszámú frakcióinak, áramlatainak. A marxizmust kivéve egyik irányzat vagy csoport sem értette meg a történelmi fejlődés anyagi alapjainak, a kapitalizmus társadalmi osztályainak szerepét, jelentőségét. Voltaképpen ezek a kispolgári irányzatok álszocialista szólamokkal – mint népi igazság, jog – leplezték a történelmileg napirenden levő demokratikus átalakulás polgári jellegét. 1871 után olyan időszak kezdődött el, amelyet a munkásmozgalom nagymértékű kiszélesedése, tömegmozgalommá válása jellemzett. Egyes államokban létrejöttek a szocialista tömegpártok. Az I. Internacionálé betöltötte történelmi küldetését.

A német munkásosztály a tőkés fejlődéssel lépést tartva számszerűen gyarapodott. A munkásmozgalom szervezeti keretei tágultak. A tagság öntudata is növekedett. A német szociáldemokrata vezetők ezekben az években iparkodtak megismerni Marx és Engels elméletét, de a régi utópista és kispolgári-szocialista nézetek még tovább éltek a két pártban. Az 1875. május 22–27. között tartott gothai egyesülési kongresszuson elfogadott program a lassalleánus nézetek érvényesülése miatt még erősítette az utóbbi tendenciát. Marx keserűen állapította meg, hogy az egyesülés révén a lassalleánusokkal kötött kompromisszum további hasonló lépésekhez vezetett. „Az utópikus szocializ-

[21] Uo.

[22] *M. A. Bakunyin:* Message aux Frères de l'Alliance en Espagne.1872. 15–16. Idézi *A.Cornu:* i. m. 63.

[23] *Marx és Engels* Válogatott Művei. III. köt. Bp. 1975. 765–767.

mus, a képzelgés a jövendő társadalmi építményről –, újra, sokkal silányabb formában dühöng nemcsak a nagy francia és angol utópistákhoz, hanem Weitlinghoz hasonlítva is."[24] A szocialista államról, a „jövendő szocializmusról" való ábrándozás szintén ingerelte Marxot és Engelst, bár a német pártban hosszú időn át ez volt az agitáció fő eszköze.

Egyesek közelinek látták azt a napot, amikor a szociáldemokraták többségre jutnak a Birodalmi Gyűlésben, és elhatározzák a „szocialista állam" bevezetését. Már azon töprengtek, hogy valósítsák meg ezt a legegyszerűbben és a legfájdalommentesebben. A szociáldemokrácia kelő napja felé nem csupán a proletariátus tagjai fordultak, hanem a tulajdonnal rendelkező rétegek osztályálláspontján levő, elkedvetlenedett értelmiségi elemek is, akik a munkásosztálytól reméltek elismerést. Ilyen volt például a kispolgári szociálreformer, vulgarizáló közgazdász osztrák Albert E. F. Schäffle és a hozzá hasonló gondolkodásúak. Nehezen lehetett különbséget tenni a polgári értelmiségiek között abban a tekintetben, melyikük közeledett a munkásmozgalomhoz valóban a proletariátus iránt érzett rokonszenvből és kit sodort oda a sértődés amiatt, mert a burzsoáziától nem kapott elismerést. Ezek az értelmiségiek részben professzorok, egyetemi doktorok voltak. A munkásság tapasztalatlan, főleg fiatal része ebből a tényből arra következtetett, hogy a szociáldemokrácia győzelme nincs már messze. Valójában – Kautsky véleménye szerint – ezek az értelmiségiek nem akartak elszakadni a burzsoáziától, csupán ugródeszkának kívánták felhasználni a szociáldemokráciát. Azon fáradoztak, hogy a szociáldemokráciát megfosszák proletár jellegétől, és így tegyék elfogadhatóvá a burzsoázia számára.[25] Az ilyen elemek közé tartozott Eugen Dühring. Tehetséges ember volt, a berlini egyetemen a közgazdaságtan magántanára, aki 28 éves korában megvakult. Így írta 1865 óta egyik filozófiai, közgazdasági művét a másik után, 1871 és 1875 között pedig megírta azt a három munkáját, amelyekkel Engels az „Anti-Dühring"-ben vitatkozott.[26]

Dühringnek nagy hatása volt mindenekelőtt Bernsteinre, aki első népszerűsítője volt, de Dühring hívei közé tartozott Most, Fritzsche, sőt egy ideig August Bebel is. Bernstein mozgósította a munkásokat, alkalmazottakat, sok szocialistát, diákokat és más német értelmiségieket, emigrációban élő oroszokat Dühring előadásainak a meghallgatására. Lényegében sem Bernstein, sem Bebel nem értett egyet Dühring nézeteivel, de mivel hitet tett a szocializmus mellett, élesen támadta az államot és valamennyi intézményét, agitációs szempontból hasznosnak vélték működését. Dühring valójában 1874 és 1877 között tartósan romboló hatással volt a német szociáldemokrata mozgalomra. A pártban elharapózó Dühring-kultusz elmélyüléséhez hozzájárult a berlini

[24] *Marx és Engels* Válogatott Művei. III. köt. Bp. 1975. 783.

[25] Erre és az Anti-Dühringgel kapcsolatban írottakra *Kálmán Endre:* Az Anti-Dühring történetéről. *Társadalmi Szemle* 1970. 11. sz.

[26] Kritische Geschichte der Staatsökonomie und des Sozialismus. 1871; Kursus der National- und Sozialökonomie. 1873; és Kursus der Philosophie. 1875. – Engels az utóbbi kettőnek a második kiadásával vitázott különös élességgel, mivel ezek hemzsegtek a Marx ellen irányuló durva támadásoktól.

egyetem 1877 június közepén hozott döntése is, amely a vak tudóst megfosztotta előadói jogától. Ürügyként arra hivatkoztak, hogy Dühring gorombán támadta az egyetemi rendtartást, az egyetemi állapotokat és a tanárokat. Valószínűbbnek tűnik, hogy politikai magatartása miatt került sor a „venia legendi" megvonására.

Dühring azonban hamarosan maga bizonyította be, hogy méltatlan a szociáldemokraták bizalmára. 1877 őszén szocialistaellenes lapokban nyilatkozott arról, hogy sohasem volt szociáldemokrata, de a szociáldemokraták őt, a „szellemi nagytőkést" eszközükül akarták felhasználni. Ezt elutasította, mert szabad szellem. Ez a nyilatkozatsorozat vetett véget Dühring befolyásának a német pártban.

A Dühring-kultusz még virágjában volt, amikor Engels bírálatának első része, a „Filozófia" 1877 januárjának elejétől május 13-ig megjelent a Vorwärtsban. A harmadik gothai kongresszus után a Vorwärts tudományos mellékletében folytatták a közlést, amelynek utolsó része az 1878. július 7-i számban jelent meg. Érdemes itt emlékeztetni Engelsnek 1875 márciusában Bebelhez írt levelére,[27] amelyben Marx és a saját szerepére utalt a német mozgalommal kapcsolatban: „az emberek azt képzelik, hogy az egész mozgalmat mi innen dróton rángatjuk, holott Ön éppen olyan jól tudja, mint én, hogy úgyszólván soha, a legcsekélyebb mértékben sem avatkozunk be a belső pártügyekbe, és ha beavatkozunk, csakis azért, hogy egyes – nézetünk szerint – elkövetett baklövéseket, mégpedig *csakis elméletieket,* a lehetőség szerint kijavítsunk". Engels Marx nézeteinek védelmében szállt síkra, de nem utolsósorban a német pártban uralkodó eszmei zűrzavar eloszlatása érdekében is.

Dühring az egészséges, eszményi élet feltételét az individualizmus és a szocializmus egyvelegében „fedezte fel", az általa „szabad társadalomnak" nevezett rendszerben, amely megszünteti az addigi közvetlen politikai erőszakhatalmat megtestesítő államot, és biztosítja az egyén szabad fejlődését. A létező társadalom törvényszerűségeinek feltárása helyett a jövő társadalmáról festett utópista képet. Kispolgári szemlélete meggátolta abban, hogy felismerje kora társadalmának törvényszerűségeit. Eklektikus kispolgári, liberális, reformista, szocialista, utópista gondolkodásmódja volt a forrása annak, hogy az individuum teljes szabadságának követelése mellett elismerte a szakszervezetek, a gyári törvényhozás jogosságát, síkraszállt a bérrendszer teljes eltörlése mellett, továbbá valamennyi emberi viszonylat társadalmasításáért, valamennyi ember egyenlőségéért a magántulajdon egyidejű fenntartásával. Csupán a kapitalizmus kinövéseit óhajtotta lenyesegetni. Egyformán lelkesedett Byronért, Shelley-ért, Marat-ért, Babeufért és a Párizsi Kommün vezetőiért. Nagy eszmei vívmányának, Marx meghaladásának tartotta azt, hogy – szerinte – a politika alakulása determinálja a történelem folyamatát, a gazdasági függési viszonyok csupán okozatok vagy különleges jelenségek, tehát másodrendű jelentőségűek.

Dühring elmélete az okkazionalizmus révén érvényesülő paralelizmus filozófiai gondolatrendszerének egyik megnyilvánulása. Dühring az okkazionalizmusnak és a paralelizmusnak a 19. század második felében működő képviselőihez hasonló

[27] *Marx–Engels* válogatott levelek. Bp. 1950. 343.

módon azt a felfogást képviselte műveiben, hogy a lét és a gondolkodás viszonya korrelatív. A lét törvényeinek, a létformáknak megfelelnek a tőlük függetlenül, velük párhuzamosan futó, tehát velük kölcsönhatásos viszonyban nem levő gondolkodási törvények és gondolkodási formák. Ennek a felfogásnak az alapja az okkazionalizmus, amely szerint egyrészt a lét és az anyag, másrészt a tudat és a gondolkodás egymástól lényegbelileg annyira különböző szubsztanciák, hogy csakis valamely harmadik, transzcendens, irracionális tényező közvetítése révén hathatnak egymásra. Ha ellenben lét és tudat kölcsönhatása csakis az emberi tevékenységtől független és fölötte álló transzcendens létező közvetítése révén jöhet létre, akkor ebből a proletariátus és a többi elnyomott számára az következik, hogy nyugodjék bele a sorsába, szemlélje passzívan mindazt, ami az őt környező világban végbemegy. A politikai gyakorlatnak pedig nem feladata, hogy változtatni igyekezzék a létező viszonyokon, mert az a transzcendens létező dolga. Így talán jobban érthetővé válik, miért ragadott tollat Engels filozófiai mű alkotására a pozitivizmus és az idealizmus ellen, és hogyan szolgálta ez az alkotása is a mozgalomban ható opportunista meghátrálás elleni küzdelmet.

1878 októberében a német Birodalmi Gyűlés elfogadta a németországi szocialista munkásmozgalom elleni törvényt, az ún. szocialista törvényt. A párt vezetősége nem látta előre ezt a fejleményt. Nem szervezte meg az illegális munkát, hanem feloszlatta szervezeteit és a vezető szerveket is. Így következett be az a helyzet, hogy megerősödött az opportunizmus és – bár kisebb mértékben – az anarchizmus is. Az 1878 decemberétől 1879 júniusáig Brüsszelben megjelenő és Karl Hirsch szerkesztette Lanterne című, egyébként mérsékelt hangvételű lap helyett a párt három Zürichbe emigrált befolyásos tagja, köztük Bernstein is új és a Lanternénél még mérsékeltebb hangú lapot kívánt indítani. Marx és Engels 1879. szeptember 17–18-án a Németországban maradt baloldali vezetőkhöz írt körlevelükben Bernsteint és a „zürichi hármak" két másik tagját elmarasztalta amiatt, mert azt kívánták, hogy az új lap „ne annyira politikai radikalizmusban merüljön el, inkább legyen elvi szocialista jellegű és szenvtelen". Más szóval Marx és Engels azt kívánta, hogy az új lap ne elvont, utópista eszmefuttatásokat közöljön, hanem a „zürichiek" óhajtotta „jövendő társadalmi rend felépítése" tematika helyett az időszerű német napi politikai kérdésekkel foglalkozzék (védővám, birodalmi vasutak stb.). Marx és Engels a „Körlevél"-ben ismételten és határozottan felhívta a figyelmet arra, hogy „az osztályharc és a proletariátus a modern társadalmi átalakulás nagy emeltyűje". Nem haladhatnak tehát együtt olyan emberekkel, akik az osztályharcot törölni akarják a mozgalomból. Csakis a munkásosztálynak a műve lehet önmaga felszabadítása. A filantróp nagy- és kispolgárok erre alkalmatlanok. Marx és Engels fellépése nagymértékben hozzájárult az opportunista és anarchista befolyás visszaszorításához a német pártban, továbbá ahhoz is, hogy az 1879 szeptemberétől 1888 szeptemberéig Zürichben, 1888 októberétől 1890 szeptemberéig Londonban megjelenő új lap, a Der Sozialdemokrat marxista irányvonalat képviselt. Marx és Engels befolyása érvényesült a lap szerkesztésében. Engels a lap munkatársa volt.

A marxizmus győzelme a nemzetközi munkásmozgalomban 1890-re fő vonásaiban és minden lényeges kérdésben teljessé vált. Ennek a megállapításnak az igazolásaként a

munkásmozgalom eszmetörténetének a kutatója nem mulaszthatja el, hogy rámutasson Marxnak és Engelsnek arra a műveikben, széles körű levelezésükben folytatott szívós, állandó harcára, amelyet Hume újjáélesztett nézeteinek, az újkantianizmusnak, a pozitivizmusnak, a vulgáris, mechanikus materializmusnak a hirdetőivel szemben vívtak. Marx és Engels e viták során nemcsak ezeknek az elméleteknek az osztályhátterét, ideológiai funkcióját elemezték mindig gondosan, hanem a korukbeli természettudományok módszereivel, eredményeivel is egybevetették e teóriákat. Így állapították meg, hogy mivel azok nem vették figyelembe koruk biológiai és kémiai felfedezéseit, eltértek a – természet és a társadalom történelmi folyamatában egyaránt (ha nem is azonos törvényszerűségek szerint) érvényesülő és semmi véglegeset, feltétlent el nem ismerő – dialektikától, a szakadatlan változásnak az alsóbbról a felsőbb felé haladó tanától, egyesek a materializmustól is. Marx és Engels amiatt olvastak el kritikus szemmel minden kezükbe jutó alapvető, természettudományi téren újat hozó tudományos munkát, és nem csupán Darwin műveit, hogy figyelembe vehessenek minden olyan új felfedezést, amelyet *módszertani* alapelveik továbbfejlesztése szempontjából érdemesnek tartottak a hasznosításra, elméletük alapjainak további erősítése végett. Ilyen elemzések után vonták le azt a végkövetkeztetésüket, hogy az említett polgári irányzatok egyike sem képes híven feltárni a valóságot.

Ezek a polgári elméletek – és nem csupán Dühringé – bizonyos hatással voltak a nemzetközi munkásmozgalomra a soraiba kerülő vagy a mozgalommal rokonszenvező, még polgári, kispolgári nézeteket vagy ezek maradványait tudatukban hordozó értelmiségiek révén. Éppen erre a körülményre való tekintettel a munkásmozgalom eszmetörténetének kutatója nem mellőzheti, hogy legalább jelezze: ezek a különböző elméletek elutasították a természetben és a társadalomban dialektikus mozgás formájában ható törvényszerűségek megismerhetőségét. Egyesek még e törvényszerűségek létezését is tagadták, vagyis azt, hogy lehetséges a nem ismerésből a megismerésbe való átmenet. A mechanikus, illetve az ún. szemérmes materialisták metafizikus, nem történelmi és nem dialektikus szemléletükből kifolyólag a társadalomtudományokban elvont módon szóltak az „ember lényegéről". A fejlődés elvét nem alkalmazták következetesen, és így az „ember lényegét" nem történelmileg konkrétan meghatározott társadalmi viszonyok összességéből kialakulóként értelmezték. Ebből következett azután az, hogy – amint Dühring példáján láttuk – a világot csak „magyarázták", de nem igyekeztek megváltoztatni. Az ilyen filozófiai alapállás a politikai elméletben és gyakorlatban sem vezethetett máshová, mint a meglevő viszonyok védelmének elméleti alátámasztásához, a forradalmi, gyakorlati tevékenység meg nem értéséhez, vagy egyenesen a vele való tudatos szembefordításhoz. Marx és Engels megcáfolták az egyenes vonalú szakadatlan fejlődés vulgáris elméletét is. Logikailag és történeti tények révén konkrétan is bizonyították, hogy a fejlődést belső ösztönzők hajtják előre, amelyek valamely adott egyedi jelenség keretei között, vagy az adott társadalmon belül ható különböző erők és tendenciák ellentmondásából, összeütközéséből nyerik mozgató energiájukat. Minden egyedi jelenség valamennyi oldalának kölcsönös függése és felbonthatatlan összefüggése jelenti a mozgás egységes törvényszerű világfolyamatát és ezzel a dialektikus materializmus lényegét is. Lenin mindehhez még azt is hozzáfűzte Marx Károlyról írt tanul-

mányában,[28] hogy a történelem a jelenségösszefüggések, kölcsönhatások egyre újabb és újabb oldalait tárja fel. Marx és Engels alkotó tevékenységüknek ebben a szakaszában konkretizálták történeti példák segítségével az osztályharcok tetőpontját jelentő forradalmi átalakulások korszakának és a korszak saját magáról való tudatának összefüggéseit, valamint azt, hogy a tudatot a társadalmi termelőerők és a termelési viszonyok közötti összeütközések, az anyagi élet ellentmondásai határozzák meg. Megvilágították, miként lehetséges a szubjektivizmus kiküszöbölése az „uralkodó" eszmék kiválasztásában, értelmezésében, feltárván az eszméknek és az ellentmondó történelmi tendenciáknak az anyagi termelőerők állapotában rejlő gyökereit. Ebben a periódusban került sor annak az alapvető – és mind a forradalmi munkásmozgalom gyakorlata, mind az ellenséges nézetek elleni sikeres harc szempontjából fontos – állításnak a kifejtésére, hogy az emberek ugyan maguk csinálják történelmüket, de cselekvésüknek a meghatározói végső soron az anyagi lét termelésének objektív feltételei.

*

Lenin utal arra, hogy a marxizmus hegemón szerepe az 1890-es évektől kezdve ellenségeit arra késztette, hogy új köntösben jelentkezzenek. Megváltoztak a történelmi körülmények és így a harci formák és indítóokaik is, de a marxizmus és ellenségei között az elméleti, eszmei harc éppúgy tovább folyt, miként a gyakorlatban a burzsoázia és a proletariátus között. Az 1890-es évektől kezdve – állapítja meg Lenin – a marxizmusnak olyan ellenáramlatokkal kellett megküzdenie, amelyek a marxizmuson belül léptek fel, és az „igazi marxizmus" nevében annak jobb- és baloldali revízióját igyekeztek végrehajtani.[29]

A proletariátus mellett minden tőkés országban ott van a kispolgárok, a kisbirtokosok széles rétege. A kapitalizmus a kisüzemből született, és folyvást újra születik belőle. A kisárutermelők egy részét a kapitalizmus ugyancsak elkerülhetetlenül visszataszítja a proletariátus soraiba. Így történhet meg, hogy a kispolgári világnézet újra meg újra felüti a fejét a nagylétszámú munkáspártok soraiban – állapította meg Lenin.

Mindez olyan történelmi körülmények között ment végbe, amikor a kapitalizmus fejlődési lehetőségei – a felszínen észlelhető tünetek alapján – szinte korlátlanoknak látszottak. A kapitalizmus csaknem zavartalan prosperitása alkalmas lehetett illúziók keltésére. A kialakuló finánctőke- és monopólium-szervezetei a gyarmatosítás kiteljesítése révén világméretűvé szélesítették a piacot. A bővülő piac igényeinek kielégítése végett gyors ütemben fejlesztették – a legújabb természettudományi-technikai felfedezések gyakorlati alkalmazása, a termelés még racionálisabb megszervezése révén – a termelőerőket, amelyek a fejlett tőkés országokban társadalmi méretűekké váltak. Engels, amikor 1891-ben írt leveleiben utalt arra, hogy a kapitalizmus fejlődése *technikai értelemben* új fejlődési tendenciákat mutat, erre az összefüggésre irányította a figyelmet. Az extraprofit a század közepéhez képest óriási mértékben és – a gyarmat-

[28] *V. I. Lenin* Összes Művei. 26. köt. Bp. 1971. 37–83.
[29] Uo. 23. köt. Bp. 1969. 1–4.

birodalommal rendelkező országok növekvő számának megfelelően – egyre több országban tette lehetővé, hogy a tőkések munkásarisztokráciát alakítsanak ki. A nemzeti keretekben kiépült párt- és szakszervezetek hivatásos vezetői a munkásarisztokráciához hasonlóan kispolgári, egyesek polgári színvonalon éltek. Ez is hajlamossá tette őket arra, hogy elforduljanak a proletariátus érdekeit szolgáló forradalomtól, továbbá arra, hogy beérjék a meglevő renden belüli szociálpolitikai, valamint a választójogért, az egyesülési, a gyülekezési és a sajtószabadságért folytatott politikai küzdelemmel. Az osztályharc eredményeként a munkásosztály egyre több országban nyerte el a választójogot, s kerültek be képviselői a parlamentbe. Ez a siker is erősítette a legális hatalomátvétel iránti illúziókat azokban a pártokban, ahol a programban végcélként még a proletárhatalom szerepelt. A munkáspártokban az erősödő elégedettség érzését keltette az a remény, hogy a szociális reformokat parlamenti úton érhetik el. Nem kis mértékben járult hozzá a reformista és a revizionista nézetek létrejöttéhez és elterjedéséhez az is, hogy 1871 és 1904 között nemhogy forradalom nem volt, de forradalmi helyzet sem alakult ki egyik országban sem. A nyugati polgári forradalmak sora lezárult. Keleten pedig még nem értek meg ennek a feltételei.

Ilyen történelmi körülmények között hathatott az angol munkásmozgalomra a Webb házaspár és George Bernard Shaw vezette, 1885-ben alakult Fabianus Társaság és az 1893-ban létrejött, Keir Hardie vezetése alatt álló reformista Független Munkáspárt reformista eszmevilága. Amikor pedig 1906-ban a marxista elveket hirdető angol Szociáldemokrata Föderáció az említett pártokkal és a szakszervezetekkel összefogva megalakította a Munkáspártot, az új pártnak nem volt egységes elvi alapja. Franciaországban a marxista elvek alapján 1879-ben alakult Francia Munkáspárt (guesdisták) és a soraiból 1882-ben kivált reformista posszibilisták, a blanquista szervezet és a független szocialisták egymással marakodtak. A francia szakszervezeti mozgalom sem volt egységes. Németországban a Kautsky által fogalmazott és 1891-ben elfogadott erfurti program elméleti része megóvott egyes marxi gondolatokat, de nem ejtett szót az államhatalomnak a győztes proletárforradalmat követő formájáról. A német szociáldemokrata párton belül a század végén nyíltan revizionista programmal lépett fel a fennálló renddel elégedett jobboldali reformista áramlat, Bernsteinnel az élen. Mehring és Luxemburg, ha nem is hibáktól mentesen, de forradalmi módon, Kautsky már sokkal ellentmondásosabban küzdött ugyan Bernstein elmélete ellen, a német párt politikája azonban megrekedt a parlamenti befolyásért és a szociálpolitikai törvényekért folytatandó harc keretei között. Olasz- és Spanyolországban a föld nélküli parasztság – állandó létbizonytalansága miatt – valamint a parcellás bérlő vagy kistulajdonos parasztság és a kisiparosság – a tulajdonát joggal féltve a monopóliumok pusztító versenyétől – „baloldali" revizionista, anarchista, és anarchoszindikalista áramlatok felé hajlott, amelyek a kapitalizmus felszámolásának ultraradikális elképzeléseit hirdették, s ugyanakkor az ösztönösség és az individualizmus nyomta rájuk bélyegét.

A II. Internacionálé teoretikusai által kidolgozott különböző elméletek filozófiai alapjainak beható kritikai elemzését mindenekelőtt a tudományosság követelményei írják elő. Az előzőekben vázlatosan felsoroltuk a kapitalizmusban észlelhető ama változásokat, amelyek új szakasz kezdetét jelezték a tőkés rendszer életében már a múlt

század 90-es éveinek a második felében is. Különös élességgel körvonalazódott azonban mindez a századfordulót követő időben. Ezzel együtt a munkásmozgalom új helyzetbe került. A marxizmusnak új kérdéseket kellett megoldania, a régi és még megoldatlanokra pedig új körülmények között kellett feleletet adnia. Engels a kapitalizmusban jelentkező új tendenciákat felismerve az 1890-es években állandóan hangsúlyozta, hogy a marxizmusnak minden történelmi és tudományos fordulat esetén új alakot kell öltenie. A legújabb tudományos eredmények nem fejezhetők ki a régi módon, nem férnek bele a korábbi fogalomtárba. Ugyanezt követeli meg az ideológiák immanens fejlődése is. Érthető tehát az az útkeresés, amely a II. Internacionáléban tömörült pártok különböző irányzatainak fellépésében tükröződött. A történelmi fejlődés által újonnan vagy új módon felvetett kérdések alkotó marxista válaszokat igényeltek, más szóval olyan feleleteket, amelyek a proletariátus és valamennyi elnyomott érdekeit szolgálják az új viszonyok között, s amelyek Marx és Engels tanításait ebben az értelemben továbbfejlesztik, de elméletük alapjait érintetlenül megóvják. Az útkereső törekvések nem egyidőben és nem egy csapásra öltöttek testet a II. Internacionálé egyes irányzatainak elméleteiben. Valamennyi azon fáradozott, hogy választ keressen és találjon az új helyzet szülte kérdésekre. A munkásosztály objektív társadalmi szükségleteinek a II. Internacionálé teoretikusai nem tudtak egyforma megközelítéssel és azonos pontossággal megfelelni, mert nem egyforma mértékben tudtak azonosulni a proletariátus tényleges távlati érdekeivel. Ebből következik az eszmetörténetírásnak az a feladata, hogy finoman árnyalva elemezze a II. Internacionálé egyes irányzatait és azok filozófiai alapjait. Az elvégzendő tennivalók tudományos-elméleti jelentősége az elmondottakból világosan következik.

A munkát nem kevésbé sürgeti az, hogy munkásmozgalom-történetírásunk hosszú időn át leegyszerűsítve foglalkozott a II. Internacionálé egyes kiemelkedő jobboldali, centrista vagy anarchista teoretikusainak elméleteivel, és csak mint renegátokat, osztályárulókat vagy illúziókat kergető forradalomcsinálókat mutatta be őket. Az oktatási gyakorlat is ehhez igazodott. A tények ellentmondanak az ilyen sematizálásnak. Nemcsak Kautskynak vannak érdemei az újkantianizmus és az idealista agnoszticizmus másfajta megnyilvánulásai ellen vívott eszmei harcban, a forradalmi marxizmus védelmében – mint erre a következőkben még utalunk –, noha már akkor is voltak nézeteiben vulgáris-ökonomista elemek, hanem Bernsteinnek is volt, még Marx életében, elméletileg pozitívabb szakasza, nem is szólva a dialektikus és történelmi materializmus filozófiájának nagy formátumú művelőjéről, Plehanovról.

Mindezek mellett van olyan további szempont is, amely mai eszmei harcunkkal összefüggően követeli meg a II. Internacionálé teoretikusainak filozófiai nézeteivel való foglalkozást. Ez pedig az, hogy a marxológusok, az ún. neomarxisták mítoszt szőttek a II. Internacionálé „marxizmusáról", amit gyűjtőfogalomként használnak. Úgy tüntetik fel, mintha Engels, Kautsky, Plehanov és Lenin azonos tábornak, az „igazi" Marx szellemét vulgarizálók egységes tömbjének tagjai lennének. A mélyreható különbségek elmosásának mai politikai célja félreérthetetlen. Annak elfogadtatása az elmélet iránt érdeklődő olvasókkal, elsősorban és túlnyomórészt az értelmiségiekkel, a baloldali, esetleg ultrabaloldali szellemű diáksággal, hogy Lenin elmélete nem Marx művének

továbbfejlesztése az új történelmi körülmények között, hanem a marxizmust vulgarizáló, Marx eszméinek (természetesen osztályoktól elvontan értelmezett) humanista tartalmát semmibe vevő epigonoknak Engelsszel kezdődő és Kautskyval, Plehanovval folytatódó sorát lezáró ideológiája.

Ha azonban a II. Internacionálé teoretikusainak nézeteit az általunk jelzett módon elemzik, akkor az olvasó a politikai gyakorlat konkrét tényei mellett logikailag is beláthatja, hogy egyedül Lenin tudott megfelelni az új történelmi körülmények között a proletariátus érdekeit egyenértékűen szolgáló forradalmi elmélet objektív igényének. Egyedül ő volt képes Marx és Engels gondolatainak *szellemében,* azok *értelme szerint* továbbfejleszteni a marxizmust. Lenin az oroszországi és a kelet-európai, vagyis a nemzeti és a regionális keretekben felmerülő kérdésekre adott elméleti, filozófiai s az ezekre alapozott politikai-elméleti és a gyakorlatra vonatkozó válaszaival ugyanazoknak a problémáknak a megoldására mutatott helyes irányt, amelyek megoldásának útjára a II. Internacionálé teoretikusai nem találtak rá.

A marxista eszmetörténetírás feladata itt az, hogy árnyaltan feltárja a revizionizmus osztálygyökereit, az ezekből fakadó elméletek filozófiai alapjait, hogy megvilágítható legyen a revizionizmus politikai elméleteinek szemléleti háttere és arra épülő politikai gyakorlata.

A revizionisták a munkáspártokba került kispolgári tudatú tömegekben leltek visszhangra, továbbá a munkásarisztokráciában s a munkásszervezetek számos fizetett vezetőjében. A tömegeket felülről, saját, kispolgári filantropizmustól áthatott világnézetük, elvont humanista, moralizáló, etikán alapuló filozófiájuk és az ezen nyugvó osztályegyüttműködéses politikai elmélet, illetve megalkuvó, reformista politikai gyakorlat alapján óhajtották felszabadítani.[30]

A 19. század végén, a 20. század elején nemzetközivé vált opportunizmus egyik legnevesebb képviselője, aki Engels halála után végképp és nyíltan a revizionizmus oldalára állt és ennek egyik vezető személyiségévé lett – Eduard Bernstein. Az ő revizionista filozófiáját és az imperializmus koráról vallott nézeteit elemző eszmetörténeti művek világosabbá tehetik, hogy miért nem értette meg ez a nagy műveltségű, tehetséges német banktisztviselő, majd munkáslapok újságírója a kapitalizmus lényegét, gazdasági törvényszerűségeit, miért hamisította meg a valóságot, miért helyezkedett szembe szükségszerűen Marx és Engels nézeteivel, „revideálván" azokat, ha nem csupán utalnak arra, hogy Bernstein igyekezett összeegyeztetni az újkantianizmust a revizionizmussal, és hogy a forradalmi ugrás helyett az evolúciót hirdette. Ennyi és így nem tenné önmagáért beszélővé ezt az egyébként fontos és helyes megállapítást.

Bernstein elméletének a lényegéről vall az, hogy Marx „Polgárháború Franciaországban" című művének általa sajtó alá rendezett kiadásából kihagyta a barikádharcokra vonatkozó részeket, és kiemelte a parlamentarizmusra vonatkozókat. Bernstein a munkához írt bevezetőjében polemizált Marxnak azzal a nézetével, hogy a munkásosztálynak nincsenek megvalósítandó eszményei, hanem ki kell szabadítania az új társadalom-

[30] *Marx és Engels* Válogatott Művei. III. köt. Bp. 1975. 788–794.

nak a régi, összeomló burzsoá társadalom méhében már megfogamzott elemeit. A munkásmozgalom feladatait – hirdette Marx – a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyok mozgástörvényeinek tanulmányozásából, és nem ettől független, absztrakt eszményekből kell levezetni. Bernstein „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai" című munkájában ezzel kapcsolatban kijelentette: Marxnak azt a mondatát, amely szerint a munkásosztálynak nem eszményeket kell megvalósítania, „nem fogadhatom el, azt csupán önámítás termékének tartom". „S ebben az értelemben hívtam segítségül annak idején a nagy königsbergi filozófusnak, a tiszta ész kritikusának szellemét az ellen az álszent frázis ellen, amely igyekszik magát a munkásmozgalomba befészkelni, és amelynek a hegeli dialektika oly kényelmes szállást nyújt. A dühkitörések, amelyeket ezzel némely emberből kiváltottam, csak megerősítették azt a meggyőződésemet, hogy a szociáldemokráciának egy Kantra van szüksége, aki végre élesen vitába száll a tanra vonatkozó hagyományos véleménnyel, aki rámutat arra, hogy annak látszólagos materializmusa a legfőbb és ezért a legkönnyebben félrevezető ideológia; hogy önámítás az eszmény megvetése, s az anyagi tényezőknek a fejlődés mindenható erejévé való emelése."[31] Ebből a „Vissza Kanthoz!" jelszavát hirdető és a marxizmus materializmusát vulgarizálva ökonomistának minősítő álláspontból következik az, hogy a történelmi fejlődés adta lehetőségek közti választást kizárólag az objektív materialista tudományos megismeréstől független „értékek", etikai normák döntik el. A kanti etika és a rá épített Proudhon-féle etikai szocializmus viszont tudvalevően örök etikai értékekről, az ember morális öntökéletesítéséről szóló voluntarista, szubjektivista, individualista, filantróp elképzeléseket, etikai humanizmust hirdetett. Bernstein tehát visszatért a tudományos megítélést és a morális elbírálást elválasztó koncepcióhoz.

Marx és Engels látták, hogy az ő fiatal korukban adott történelmi helyzetben a tudományos szocializmushoz való átmenet elkerülhetetlen velejárója a feuerbachi antropológia befolyása, ámde annak materializmusát emelték ki. Marx a klasszikus polgári gazdaságtan ismeretében jött rá arra, hogy az „emberi nem" feuerbachi kultusza csak tudati tényezőkből indult ki. Feuerbach az elvont emberért lelkesedett, „az emberért" a történelmileg valóságos ember helyett, és felfogása ebben a tekintetben a morálfilozófia zsákutcájába vitt.

Eduard Bernstein és elvbarátai ezzel szemben azonosították a dialektikus és a történelmi materializmust a mechanikusan értelmezett determinizmussal. Tagadták az anyag realitását, a tér és az idő objektivitását és kauzalitását. Kant nyomán haladva Bernstein azt hirdette, hogy az okság nem a dolgokban, hanem az ember tudatában

[31] Marx nézetére lásd *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 17. köt. Bp. 1968. 313. – Bernstein álláspontjára *Eduard Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie (1899). (A tanulmány készítéséhez ebben az esetben a Hamburgban készült 1969. évi kiadást használtuk.) Ugyanebben a művében Bernstein Marx tételével szöges ellentétben állította: „a munkásosztálynak nem doktrínákat, hanem eszményeket kell megvalósítania." (26.) Leszögezte, hogy a szocializmus győzelmét nem annak immanens gazdasági szükségszerűségétől teszi függővé, sőt a szocializmus eljövetelének tisztán materialista indokolását nem tartja sem lehetségesnek, sem szükségesnek. (209.)

gyökerezik. Az okság puszta fogalom, ami értelmünk szerkezete folytán keletkezik bennünk. A dialektika – szerinte – „a marxista elméletben az a csapda, amely a dolgok minden következetes szemléletének útjában áll".

„Ami nagyot Marx és Engels alkottak – állította –, azt nem a hegeli dialektika segítségével, hanem annak ellenére alkották." Tagadta, hogy Marx a talpára helyezte volna Hegel fejtetőn álló dialektikáját. „Mihelyt elhagyjuk a tapasztalatilag megállapítható tények talaját és gondolatban továbbmegyünk rajtuk, már a levezetett fogalmak világába jutunk, és ha ezek után a dialektika törvényeit követjük, amint azokat Hegel felállította, akkor, mielőtt még tudatára ébrednénk, mégiscsak újra a fogalom önmozgásának hálójába kerültünk." Az ugrásszerű dialektikus fejlődés elvének a helyére a spenceri harmonikus, fokozatos, biológiai szemléletű fejlődéselméletet állította. „Nem vagyok azon a nézeten, hogy az ellentétek harca minden fejlődés ösztönző ereje. Rokonerők összeműködése is nagy ösztönöző ereje a fejlődésnek."[32] Ez az ismeretelméleti megalapozás tette lehetővé számára, hogy a marxi forradalmi álláspontot felváltsa „a szocializmusba való lassú, békés belenövés" elméletével. Marx és Engels munkásságáról azt állította, hogy „mindaz a tudományos felismerés, amelyet ők szocialista elődeik műveihez hozzáfűztek, sokkal inkább azokra a precíz formulákra vezethető vissza, amelyeket a fejlődéstan spenceri iskolája állított fel, semmint a híres tagadás tagadására".[33]

Bernstein és német követői az elmondottakból kifolyólag a munkásmozgalom gyakorlatában kivárásos taktikához folyamodtak. A szocializmus – evolúciós elméletük szerint – természeti szükségszerűségként automatikusan úgyis bekövetkezik. Nincs tehát szükség a fennálló tőkés társadalmi-gazdasági viszonyok forradalmi megváltoztatására, a proletariátus szocialista forradalmára, mert történetileg nem szükségszerű, mert beleütközik az örök etikai elvekbe.

A Karl Kautsky politikai gyakorlatának elméleti forrásaihoz való közelebb férkőzést mozdíthatja elő annak ismerete, hogy nem védte meg a Marx által meghaladva megőrzött hegeli dialektikát. Elválasztotta egymástól a dialektikus és a történelmi materializmust. Ő is – miként Bernstein – értelmiségi lévén, logikai, gondolati úton, és nem a proletár osztályhelyzet és osztályélmény révén jutott el a marxizmushoz. Kautsky 1909 második feléig ezen az úton haladva, ha nem is ellentmondásoktól mentes, de forradalmi álláspontot képviselt. Erősen hatottak rá korának természettudományos felfedezései, kutatási módszerei és az ezekből levont polgári filozófiai, tudományelméleti koncepciók.

Lukács György megállapítása szerint („Történelem és osztálytudat") az imperialista korszak gazdasági fejlődése mindinkább lehetetlenné tette a tőkés rendszer elleni látszattámadásokat, elszigetelt jelenségeinek az „objektív és egzakt tudomány" érdekét szolgáló „tudományos" elemzését. Nem csupán politikailag, hanem elméleti téren is

[32] Az idézetek *Eduard Bernstein:* i. m. 53., 56., 59. old. találhatók. Stuttgart, 1904. Idézi *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 442.

[33] *Eduard Bernstein:* Zur Geschichte und Theorien des Sozialismus. Edelheim. Berlin, 1901. 349. Idézi *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 443.

dönteni kellett a kapitalizmus mellett vagy ellen. Ha marxista módon, totalitásként nézik a társadalom egészének a fejlődését, akkor elméletileg és gyakorlatilag is meg kell küzdeni az imperializmus jelenségével. Ha azt megkerülik, elszigetelt mozzanatok „egzakt" szaktudományos vizsgálatára, leírására korlátozódik a kutató tevékenység. Ezen az úton jutott el Bernstein Kant „időtlenül érvényes" etikai törvényeinek elfogadásához, a materialista dialektika elvetéséhez, mert elmosódott nála az imperializmust a kapitalizmus előző szakaszától elválasztó minőségi különbség.

Karl Kautskynál a biológiai naturalista szemlélet kerekedett felül a marxi értelemben vett szociológiával szemben. „Etika és materialista történelemfelfogás" című, 1906-ban megjelent könyvének kiindulópontja a létért való küzdelem, amelyet összekötött a természeti környezet változásaihoz való alkalmazkodó képességgel, és ebből vezette le az organizmuson belüli és az organizmusok közötti fokozódó munkamegosztást. Az állati organizmusok kifejlesztik magukban a helyváltoztatás szerveit, a növények nem. A helyváltoztatásnak jelentős a szerepe a létért való küzdelemben, és ez szükségszerűen feltételezi a megismerőképességet. A kettő együtt biztosítja az állati egyed létét. Fejlettebb formában ugyanez történik az embernél is. E két képesség, az önfenntartási, a fajfenntartási ösztönnel együtt nemcsak az egyén fennmaradásának, hanem az állati, az emberi organizmusnak a fenntartására is szolgál.

Kautsky csupán az etika szempontjából fontos társadalmi ösztönöket kutatta. Ilyenek: az önzetlenség, a bátorság, a hűség, a fegyelem a közösség, a társadalom fenntartása érdekében és a közösség részéről való elismerésre irányuló becsvágy. „Mindez társadalmi ösztön, amelyeket már az állati társadalmakban kialakulva találunk, némelyeket közülük igen nagy mértékben." „Ezek a társadalmi ösztönök nem mások, mint a legmagasztosabb erények, foglalatuk az erkölcsi törvény." „A magasztos erkölcsi törvény, hogy a társ sohase legyen puszta eszköz a célhoz."[34] Csak az emberi társadalom létrehozta állapotok között válik a társ mások puszta eszközévé. Az erkölcsi törvény az ön- és fajfenntartás ösztönével egyenértékű állati ösztön. Ez adja erejét, amelynek hatására az ember engedelmeskedik. Az erkölcsi ítélet sem megismerőképességünkből, hanem ösztönéletünkből származik – a kötelességérzettel és lelkiismerettel együtt. A biológiai naturalizmussal vegyes pszichologizálás a Le Bon-féle tömeglélektanhoz közelíti Kautskyt, amikor arról ír, hogy tömegben az emberek bátrabbak, önzetlenebbek, áldozatkészebbek, lelkesebbek. Az erkölcsi előírások, erkölcsi eszmények éppúgy mint az ösztönök társadalmi (lét- és fajfenntartási) szükségletekből erednek. A kizsákmányolás, az osztályuralom emiatt vált ki erkölcsi felháborodást a proletariátusból és ez az érzés az osztályharc eszközévé lesz, de „ennek az ideálnak semmi keresnivalója sincs a tudományos szocializmusban, a társadalmi organizmus fejlődés- és mozgástörvényeinek tudományos kutatásában"[35] – írja. Ez az etikára alapozó történetszemlélet abból fakad, hogy a természetben és a társadalomban, a növényben, az állatban, az emberben egyformán, azonosan érvényesülő természettörvényt feltételez,

[34] *Karl Kautsky:* Ethik und materialistische Geschichtsauffassung. Stuttgart, 1906. 62. és 63. Idézi *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 452.

[35] *Karl Kautsky:* i. m. 141. – Vö. *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 454.

amelyben kifejeződik az örökké változatlan „általános emberi természet" is, amelyet nem érintenek a társadalmi formák változásai. Az osztálytársadalmak léte és így az osztályharc is az emberiség történetének csupán epizódja.

Kautsky elmélete a természettudományos materializmus hatására jött létre. Eszerint az ember tudatosan cselekvő lény. Ugyanakkor ez az elmélet nem vizsgálja, mi határozza meg az ember tudatát. Nincs tekintettel a társadalmi környezet hatására sem. Az ember ugyan nem tudatosan cselekvő állat, mert ha ez volna, akkor a történelem ösztönök játékszerévé válna, de e szerint az elmélet szerint a természet elszigetelt alkotása. Ebből következően az emberiség az örök természet egészének materialista összefüggésein át száguld, mint valami őrült árnytánc – olvasható Kautskynál.

Ezt az elméletét azután Kautsky 1927-ben „A materialista történetfelfogás" című könyvében még erőteljesebben és bővebben kifejtette. Itt a hangsúlyt arra helyezte, hogy Darwinnal előbb kezdett foglalkozni, mint Marxszal, az organizmusok keletkezésével korábban, mint a gazdaságtannal, a fajoknak a létért való küzdelmével korábban, mint az osztályharccal. 1899-ben még forradalmár marxistaként védte meg a dialektikát a Neue Zeitben megjelent „Bernstein és a dialektika" című tanulmányában, és úgy látta: dialektika nélkül nincs marxizmus. 1927-ben már azonosítva a hegeli triádot a marxi dialektikával, a dialektikai folyamatot lényegében Hegel módjára szellemi folyamatként fogta fel. Ezzel a forradalmi elmélet pusztán szociológiai munkahipotézissé silányult nála. Heurisztikus elvvé, amelynek segítségével esetleg jobban meg lehet magyarázni bizonyos jelenségeket. A gondolkodás feladata nála az ellentétek feloldása, míg Marxnál a valóság ellentétekben való mozgásának a tükrözése. Kautskynál van ugyan objektív dialektika, de ez az emberi vagy állati szervezet és a természeti környezet közötti kölcsönhatásban jut érvényre. Marx és Engels előbb foglalkozott az osztályharccal, azután a létért való küzdelemmel. Kautsky fordítva. Ez is hozzájárulhatott nála a biológiai szemlélet győzelméhez a szociológiai fölött.

Kautsky eltorzított darwinista biológiai felfogásából következik az is, hogy „A történelmi materializmus" című könyvében az osztálytársadalmak létrejöttét nem tekintette gazdasági szükségszerűségnek, hanem a létért vívott harc, az erősebbnek a gyöngébb fölötti győzelme, tehát az erőszak következményének. Ugyanígy vezette le az állam kialakulását is. Hegel nála ismét feje tetejére állt. Kautsky szerint ugyanis az állam nem a társadalmi fejlődés terméke, hanem az állam terméke a társadalmi fejlődés. Az ipari tőke fejlődésével és hatalmának növekedésével együtt háttérbe szorul az erőszak. Új típusú állam jön létre, amelyben nincs szükség erőszakra. Ez a modern demokrácia. Nem a termelési mód az az alap, amelyen az osztályharcok története lejátszódik, hanem az erőszak és a szabadság viszonya az alap, és a történelem az államok történelme. Íme, így vált Kautskynál a biológiai naturalizmus politikai elméletének alapjává. Így hát nála a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető út a proletárforradalom és a proletariátus diktatúrája helyett a polgári demokrácián keresztül vezet, amelynek alapját a fejlett ipari tőke alkotja. Így szűnt meg az osztályharc, sőt még a fajok harcának megfelelően elképzelt erőszak szükségessége is.[36]

[36] *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 449–451., 455–456.

Az *ausztromarxizmus* filozófiai álláspontjának fő jellemzőit a közelmúltban vázolta Erényi Tibor.[37] Csak sajnálható, hogy a tanulmány nem iparkodott úgy feltárni a filozófiai megalapozás hatását az ausztromarxizmus politikai elméleteire és gyakorlatára, ahogyan az osztálybázisnak a politikai elmélettel és gyakorlattal való összefüggésében megtette. Igaz, hogy erre vállalkozva nem csupán Max Adler újkantiánus, hanem Victor Adler pozitivista, Otto Bauer ökonomista, fatalista, evolúciós nézeteiről, és mindezeknek a gyakorlatban észlelhető együttes hatásáról is szólnia kellett volna. Abban azonban a tanulmánynak kétségtelenül igaza van, hogy Max Adler foglalkozott a legtöbbet filozófiával. Az ő nevéhez fűződik egyébként a marxizmusnak legkövetkezetesebb és számos polgári filozófussal párhuzamosan folytatott, az 1920-as évek második feléig tartó újkantiánus revíziója is. Bernsteintől eltérően nemcsak a forradalmi dialektikától, hanem a materializmustól is igyekezett megfosztani a marxizmust. Szerinte Marx materializmusa nem vulgáris, hanem „szociális materializmus", amely az élettelen anyag vak erőinek játékát ismétli meg, és mindent lélektelenné tesz az ember világában. Max Adler szerint Marx a gazdasági viszonyok szociális matéria fogalmát nem állította szembe az emberrel, hanem az embert helyezte a középpontba, és emberi viszonylatokként ábrázolta a gazdasági viszonyokat. Marx gondolkodásában bizonyos rokon vonásokat fedezett fel Kantéval. Hegellel szemben Kantot és annak transzcendentalizmusát, továbbá etikai szempontjait juttatta érvényre. Max Adler Kant révén eljutott a vallásos érzés, az istenhit pozitív megítéléséhez. A vallást a világ átélésének fogta fel, úgy tekintette, mint ami sokkal mélyebb alapból emelkedik ki, mint a tudásunk felületén mozgó észlelések. Max Adler szerint az értelmi megfontolásokból származó magasabb szintű összegezésre való törekvés célja a megismerésen túl létező világ érzékelése és megértése.

A dialektikus materializmus elutasítása – amint már az eddigiekből is kitűnhetett – általában a II. Internacionálé valamennyi jobboldali és centrista német teoretikusának és természetesen a polgári újkantiánusok felfogásának is jellemzője volt. Max Adler, a bécsi egyetem tanára azzal tetézte ezeket a nézeteket, hogy Marx és Engels filozófiai felismeréseit idealista módon „átértelmezte". 1908-ban „Marx, a gondolkodó" című munkájában kifejtette, hogy Marxnál a „materialista" fogalom azonos tartalmú az „empirikus" fogalommal. „A spiritualista szublimációból a társadalmi lét empirikus megjelenési formáihoz való visszatérés – ez a materialista történetfelfogás egész materializmusa."[38] Adler polgári újkantiánusok módjára belevonta a transzcendencia fogalmába a tudattól független valóságot is, holott ezt valójában a tudat csak tükrözi. „A világ nem egy külső erő idegen alkotása, hanem saját gondolkodásunk folytonos teremtménye . . . folyton újratermelődik minden gondolati viszonylatban, amely a tapasztalat tartalmát új fölfogásban hozza a gondolkozó szemlélés tudata elé."[39] A lét tehát „szellemi *működés*, gondolkodás, akarás és cselekvés". „Ezzel a gondolat és lét

[37] *Erényi Tibor:* Monarchia–munkásmozgalom–ausztromarxizmus. *Világosság* 1974. 11. sz.
[38] *Max Adler:* Marx, a gondolkodó. Bp. 1923. – Vö. *Sándor Pál:* i. m. III. köt. 230–231.
[39] Uo. 8–9.

azonosságának *metafizikai fölfogása egészen másfajta, pozitív nézetté alakul át*"[40] – írja. Marx és Engels tehát – Adler szubjektív idealista felfogása szerint – ismeretelméletileg nem materialisták, hanem pozitivisták. Ebből a nézőpontból következik a dialektikus materializmus és a mechanikus természettudományi materializmus közötti belső összefüggés logikai konstrukciója. 1904-ben, „Okság és teleológia a tudományért folyó harcban" című könyvében a kanti a priori mintájára társadalmi a priori fogalmat alkotott, hogy bebizonyítsa: „a társadalom nem az emberek együttéléséből keletkező történelmi alakulat, hanem már maga az egyéni tudat eleve társadalmi tudat." Az egyén önmagát a többiekkel kapcsolatban átéli. A társadalmiság a tudat létformája lenne még akkor is, ha csak egyetlen ember létezne. A tudat számára külön természeti és külön társadalmi világ létezik. A „Marx, a gondolkodó"-ban a társadalmi létet mint az „embernek bizonyos viszonyok közt végzett tevékenységét" határozta meg. Ebből következően „a gazdasági viszonyok hatásában nem valami a szellemtől idegen, dologi tényező hat a társadalomra, hanem a gazdasági viszonyok maguk is szellemi tényezők, csak szellemi tényezők gyanánt foghatók fel egyáltalán", mert a gazdasági viszonyok „a társadalmiasult ember elemi, alapvető vonásai". Az emberi munka, a termelő, alkotó tevékenység így pusztán gondolati folyamattá zsugorodik össze. Adlernél kiiktatódik a munka mint a természet és a társadalom anyagcseréje közötti közvetítő, általánosabban fogalmazva: nélkülözhetővé válik az objektív materialista dialektika. A dialektika fogalmát leszűkítette „az ellentétekben haladó gondolkodás módszerére", a lét reális ellentéteit pedig „a természetben és történetben antagonizmusnak"[41] jelölte. Ez az antagonizmus azonban csupán a tudat elvonatkoztatása önmagától és tartalmának kivetítése a létre. Az antagonizmus tehát reálisan nem létezik. A fejlődést nem forradalmi ugrásként, hanem evolúcióként értelmezte, és Bernsteinhez hasonlóan Spencerhez jutott el, de „kiegészítette" fordított szociáldarwinizmussal. A társadalmi törvényszerűséget ti. úgy vetítette át a biológiára, hogy a biológia a létért való küzdelemtől, a származástantól (Darwin), az alkalmazkodáshoz (Lamarck) megy át.[42]

Adler ezzel – objektíve – filozófiailag megalapozta az ausztromarxizmus osztályegyüttműködés-politikáját, hiszen Spencer elmélete a társadalmi harmónia politikai gyakorlatának „természettudományos", „egzakt" indokolásául szolgált a marxizmus jobboldali és centrista revideálóinál.

Max Adler az 1900-as évek első évtizedében kifejtett elméletének természetszerű folytatásaként az 1920-as évek második felére „továbbgondolta" mondanivalóját. „A történelmi materializmus tankönyvé"-ben (1930) eljutott a társadalom materialista kategóriáinak, a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak szellemi, sőt lelki jelenséggé nyilvánításáig. Abból indult ki, hogy a pszichikai nem vezethető le a fizikaiból. A társadalmi viszonyok is pszichikaiak, tehát nem származhatnak materiális feltételekből.

[40] Uo. 65.
[41] *Max Adler:* Marx, a gondolkodó. Bp. 1923. 53.
[42] Vö. *Sándor Pál:* i. m. III. köt. 232–233.

A termelőerők tehát *szellemi* erők éppúgy, miként a gazdasági viszonyok is szellemi viszonyok.[43]

Bernstein, Kautsky – ez utóbbi életének nem forradalmár időszakában –, továbbá az ausztromarxizmus különböző árnyalatokat jelző értelmiségi képviselői, Max Adlert, Otto Bauert is beleértve – tudatosan vagy akaratuk ellenére – végső soron az egyén álláspontjáról tekintettek a társadalmi jelenségekre. Bauer és mások például az egyes tőkés szempontjából vizsgálták a tőkefelhalmozást, és emiatt tárgyalták a nemzetgazdaság részkérdéseként. Nem vették figyelembe a tőkés felhalmozás történeti feltételeit. Nem vették észre, hogy Marx csupán módszertanilag, a beható egzakt vizsgálat érdekében szigetelte el egymástól a tőkések és a munkások társadalmát, hogy az elszigetelten, osztályonként végzett elemzéstől haladhasson a legátfogóbb kérdésfeltevés, a problémának a társadalom totalitásában való elhelyezése felé. Az egyes tőkés álláspontjából kiindulva viszont a gazdasági és a társadalmi valóság örök természeti törvények, etikai normák uralma alatt levő világnak tűnik. Az egyén minden tettének ehhez kell igazodnia.

Lukács György világított rá „Történelem és osztálytudat" című könyvében arra, hogy a II. Internacionálé különböző opportunista árnyalatainak teoretikusai a kispolgári beállítottságú szociáldemokrata – értelmiségi és munkásarisztokrata – párt- és szakszervezeti alkalmazottak 1914 előtti nézeteit fejezik ki elméleteikben. Érdekeltek a világ imperialista kizsákmányolásában, de el akarják kerülni a világháborút. Ebből az álláspontból következik a fejlődésről vallott olyan elméleti felfogásuk, hogy a tőkés felhalmozás folyamata elképzelhető a matematikai formulák probléma nélküli, világháborútól mentes légüres terében. Ezzel akaratlanul a tőkés rend fennállásának védelmezőivé váltak. Óvtak a háborús katasztrófától, amelybe aztán őket is belesodorták az imperializmus valódi képviselői, felismervén érdekeltségüket az imperialista kizsákmányolásban. A II. Internacionálé jobboldali és centrista teoretikusai éppen mivel sem elméleti, sem gyakorlati téren nem álltak ellen, objektíve – egyesek szubjektíve is – a háborús törekvéseket szolgálták.

A kapitalizmus „természettörvényszerű" fennállásába vetett hitükben, ökonómiai fatalizmusukban fejeződik ki kapitulációjuk a létező viszonyok előtt. Kispolgári moralizáló, etikai idealista álláspontjukat tükrözte ellenzékiségük a kapitalizmussal szemben, annak rossz „kinövései" miatt.

Az oroszországi forradalmárok közül Lenin mellett Georgij Valentyinovics Plehanov harcolt a legkövetkezetesebben a dialektikus és a történelmi materializmus revizionista eltorzítása ellen. Különösen 1895 és 1898 között megjelent munkái következetesen marxista-materialista szelleműek. A személyiség történelmi szerepének, az alap és a felépítmény viszonyának a klasszikusok értelmezésével egybevágó részletesebb, konkrétabb kidolgozása elméleti munkásságának ismert és Lenin által is nagyra becsült eredményei. A polgári demokratikus forradalom vezető erejének kérdésében mensevikké lett. Az 1908-ban és az első világháború előtti években született alkotásaiban

[43] *Max Adler:* Lehrbuch der materialistischen Geschichtsauffassung. Berlin, 1940. 120. – Vö. *Sándor Pál:* i. m. III. köt. 230.

politikai nézeteihez képest jóval kevesebb hasonló irányú torzulás mutatkozik. Szakirodalmunk mindeddig – elméleti értékéhez képest – viszonylag csekély figyelemre méltatta Plehanov filozófiai munkásságát, holott elméleti tevékenysége a történelmi materializmus következetes alkalmazásában Mehringéhez hasonló szintű volt. Hatása a magyarországi munkásmozgalom eszmei formálódásában is bizonyos szerepet játszott, hiszen „A marxizmus tudományos alapproblémái" című, 1908-ban megjelent írását 1932-ben Budapesten is kiadták. A felszabadulás után ismerhették meg a magyar érdeklődők „A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez" (1895), „Adalékok a materializmus történetéhez" (1896), valamint „A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez" (1898) című munkáját.

A magyar munkásmozgalom eszmei fejlődésének elmélyültebb elemzése is megkívánná Plehanov filozófiai tevékenységének behatóbb vizsgálatát. E kutatás során fény derülhetne azokra – a mondanivaló marxista lényegét nem módosító, de attól eltérő, a polgári szemlélethez közelítő – tévedésekre is, amelyek Plehanov említett nagy műveiben felfedezhetők.

„A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez" című kötetében a marxi elmélettel egybehangzóan állapította meg: ha a társadalmi ember, az ilyen értelemben vett termelő felismerte, hogy a termelés anarchiája következtében nem szabad a termelő tevékenysége, és megszervezi, saját akaratának veti alá a termelést, akkor véget ér a szükségszerűség, elkezdődik a szabadság uralma, amely maga is szükségszerű. Ehhez a helyes megállapításához azonban téves magyarázatot fűzött. Marx elméletének eredményét abban látta, hogy sikerült megoldani azt, miképp jönnek létre az embereknek a létért folytatott küzdelme során a társadalmi szervezet különféle formái. Marx tehát – szerinte – Darwin tanait alkalmazta a társadalomra. Ahol Darwin befejezte kutatásait, ott kezdte el Marx. Az állat- és növényvilág a fizikai környezet hatása alatt áll. Az emberi társadalomra a fizikai környezet a társadalmi viszonyok révén hat, amelyek a fizikai környezettől függően gyorsan vagy lassan fejlődő termelőerők talaján jönnek létre. Darwin a külső természet befolyásával magyarázta a fajok eredetét. Marx az emberiség történelmét az emberek között létrejött társadalmi viszonyokkal magyarázta. Ezek viszont a társadalmi embernek a külső természetre gyakorolt hatása folytán jöttek létre. Plehanov gondolatsorának végén arra a következtetésre jutott, hogy „a kutatás szelleme határozottan egyenlő mindkét gondolkodónál. Ezért mondhatjuk azt, hogy a marxizmus a társadalomtudományra alkalmazott darwinizmus".[44] Plehanov egyébként ezt a hibás érvelést annak idején a történelmi-biológiai naturalizmus hatásának ellensúlyozása és a történelmi materializmus, a marxizmus terjesztése érdekében használta, noha tisztában volt azzal, hogy a darwinizmus tételei nem alkalmazhatók mechanikusan, közvetlenül a marxizmusra.

Marxhoz híven fejtette ki, hogy a mindenkori társadalmi pszichológiát az adott gazdasági élet határozza meg. Ugyanakkor a kettő egységét bizonyítandó, úgy érvelt, hogy céljával ellenkező eredményre jutott, mert dualizmust hozott létre. „A társa-

[44] *G. V. Plehanov:* A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Bp. 1950. 245–246. – Vö. *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 476–841.

dalom gazdasági élete és pszichológiája két oldalát képezi egy és ugyanazon jelenségnek, az emberek létharcának... A létért folytatott harc hozza létre gazdasági életüket; ugyanezen a talajon alakul ki pszichológiájuk is. Maga a gazdasági élet származtatott valami, akár a pszichológia."[45] Nem szükséges külön bizonygatni, hogy ez visszacsúszás volt a biológiai szemlélethez, amely szerint a gazdasági és a pszichológiai között mellérendeltségi viszony van, hiszen mindkettő a létért folytatott küzdelem tartozéka. A marxi felfogás útjáról való letérés nyilvánvaló.

„A marxizmus tudományos alapproblémái"-ban bírálta Marx „kiegészítőit", „megjavítóit", az újkantiánus vizekre evezett Bernsteint, a polgári újkantiánus Conrad Schmidtet, Rudolf Stammlert, továbbá a marxizmus történelmi és gazdasági oldalát filozófiai alapjaitól elválasztó Bogdanov, Bazarov, Lunacsarszkij nézeteit. Arról is szólt, hogyan kényszerülnek polgári történészek, szociológusok kutatásaik során – ösztönösen – dialektikus materialista magyarázatra, akaratlanul is megerősítvén a marxizmus elméletének igazságát. Egyidejűleg azonban Feuerbach nézeteinek a jelentőségét eltúlozva azt emelte ki, ami közös Feuerbachnál és Marxnál, nem pedig azt, amit Marx megőrizve meghaladott.[46]

A II. Internacionáléban tömörült pártok vezetői közül a francia szocialista Jean Jaurès 1901-ben azt fejtette ki „Idealizmus és materializmus a történelemfelfogásban" című tanulmányában, hogy az emberi szellem a reneszánsz óta az ellentétek szintézisén fáradozik, de nem a dialektikus egységnek megfelelően. Szerinte ugyanis meg kell vizsgálni: „elméletileg lehetséges-e a materialisztikus történeti felfogásnak az idealisztikussal leendő összekötése ... nem tekinthetjük-e az idealisztikus és a materialisztikus történeti felfogást úgy, mint egy és ugyanazon igazság két különböző oldalát?"[47] Jaurès véleménye szerint a történelmi fejlődésben nem választható el egymástól az a rész, „amelyben a gazdasági szükségszerűségek a mérvadók" attól, „amelyben tisztán az eszme vagy valamely fogalom uralkodik, például az emberiség, az igazság, a jog eszméje". Idealizmus és materializmus egyenrangúként elválaszthatatlanul áthatja egymást mind az ember biológiai értelemben vett életében, mind a történelemben. A gazdasági jelenségeket az emberiség szellemi és erkölcsi élete formájában tükrözi vissza az agy, amelyben „a szépérzék, az ösztönszerű rokonszenv és az egység után való vágyakozás alakjában olyan alaperők vannak, amelyek a gazdasági életet befolyásolják". Az emberben az emberi lényeg bensőleg annyira összeforr gazdasági környezetével, hogy „a gazdasági és erkölcsi életet nem lehet egymástól elválasztani".[48] Helytelen a materialista és idealista történetfelfogás szembeállítása egymással, mert a történelmi fejlődés „mechanikai törvény alapján megy végbe, egyszersmind olyan törekvés, amely bizonyos ideális törvényeknek engedelmeskedik". Jaurès mecha-

[45] *G. V. Plehanov:* uo. 185.

[46] *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 487–488.

[47] A társadalom fejlődésének törvényei. Jaurès és Lafargue vitája az idealista és materialista történeti felfogásról. Bp. 1907. 6.

[48] Uo. 16.

nikus materialista és etikai idealista elemeket vegyítő eklekticizmusa volt politikai kompromisszumokra törekvő politikájának filozófiai, elméleti alapja.[49]

Antonio Labriola volt a római egyetemen a történetfilozófia tanára; hegeli hatás alatt írta szociológiai szempontoktól áthatott műveit. A szocialista Labriola alapvető tétele, hogy az emberek mindenkori termelőerői határozzák meg mindenkori – a termelés folyamatában kialakult – társadalmi viszonyait. A felépítmény valamennyi jelenségét – beleértve a művészeteket, a vallásokat, a tudományokat is – szintén a gazdasági viszonyok határozzák meg. Míg azonban a jogot, az államrendszert, az erkölcsöt közvetlenül, az előbb említetteket közvetítő közegek, a társadalmi pszichológia segítségével. Ez utóbbi az adott kor és az adott ország létező társadalmi osztályainak szellemi és lelki állapota, amely – bár a társadalmi-gazdasági rendszerből eredő minden történelmi tényt megelőz – a gazdasági viszonyokkal együtt jár, és ezt követi a tudat bizonyos állapota. Más szóval az emberek meghatározott termelési viszonyokba és ezektől függően létrejött tudati állapotba születnek bele. Ezzel arra kívánt utalni, hogy az elméletek alakulásában szerepet játszik az elődöktől hagyományok révén örökölt fogalmak, irányzatok fennmaradása. Ott tért le a marxizmus útjáról, amikor – abból az egyébként már vulgarizáló naturalista megállapításból, amely szerint az ideológiákban a természet hatása is érvényesül – azt a következtetést vonta le, hogy minden nép vérmérsékletében megmaradtak a természetes környezet hatása által kialakított egyes sajátosságok, amelyek bizonyos fokig megváltoznak, de a társadalmi környezethez való alkalmazkodás nem semmisítheti meg őket teljesen. A népi vérmérsékletnek ezek a sajátosságai azok, amit fajnak neveznek. Labriola elmélete a földrajzi determinizmus, a vulgarizáló naturalizmus és a marxizmus eklektikus vegyülése, amelynek politikai-elméleti megfelelője, hogy a szocializmushoz vezető út a termelési eszközök demokratizálásán át vezet. Ez a tétel egyszerre fordul szembe a proletárdiktatúrával és az ún. államszocialista elméletekkel. Homlokegyenest ellentétes nézetek egybeötvözésén fáradozó filozófiai alapállású. Politikai elmélete ideológiai eszközévé lett azoknak a törekvéseknek, amelyek az olasz szocialista munkásmozgalom szélsőséges álláspontjait kívánták összebékíteni.[50]

A munkásmozgalom eszmetörténetével foglalkozó kutató feladatainak magyar vonatkozásaiból is ide kívánkozik néhány példa. A Szabó Ervin filozófiai nézeteit elemző tanulmányában Gedő András[51] e forradalmár tevékenységét, elméleti kérdésekben élete különböző szakaszaiban vallott nézeteinek alakulását szervesen beilleszti abba a keretbe, amelyet a korabeli magyar társadalmi-politikai viszonyok és a magyar munkásmozgalom helyzete, vezetése és harcosainak állásfoglalása megszabott. Ugyanígy jár el akkor is, amikor azt kutatja, hogy a nemzetközi munkásmozgalom teoretikusainak nézeteire Szabó Ervin hogyan reflektált. Nem mulasztja el feltárni azokat a filozófiai alapokat sem, amelyekre az adott valóság alapján – bár nem egyenértékűen, a valóságot nem teljesen híven tükrözve – politikai elmélete épült.

[49] Uo. 20. – Vö. *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 413–415.

[50] *Sándor Pál:* i. m. II. köt. 428–431.

[51] *Gedő András:* Szabó Ervin és a marxista filozófia. *Párttörténeti Közlemények* 1957. 1. sz.

E tanulmányt a marxizmus–leninizmus következetes alkalmazása, az elmélyült elemzés, az összefüggés-feltárás és láttatás mellett – sajnos – bizonyos fokú szűkkeblűség is jellemzi. Az előtérbe Szabó Ervin nézeteinek – egyébként pontosan és hitelesen igazolt – ellentmondásossága, főleg elméleti fogyatékosságai kerültek, míg érdemei a valóságosnál kisebb méltánylásban részesültek, noha ezen a téren sem hallgat el semmit. Sőt: a tanulmány Szabó Ervin őszinte forradalmiságát méltatva azt is leszögezi, hogy más forradalmárokhoz hasonlóan, a hazai sajátos körülmények okozta nehézségek ellenére minden bizonnyal eljutott volna a szocialista forradalom marxi–lenini értelmezéséhez, ha korai halála meg nem gátolja ebben.

1974 óta kismonográfia is rendelkezésre áll Szabó Ervin életéről. Litván Györgynek az „Életek és korok" című életrajzi sorozatban megjelent kismonográfiája Szabó Ervin személyiségének nagyságához méltóan világít rá forradalmi érdemeire. Ugyanakkor elméleti-eszmei tekintetben elmarad az 1957. évi tanulmány elméleti mélységétől, és számos elvi kérdésben téved.

Noha az 1957-ben megjelent írás filozófiai vonatkozásában különösen alapos, talán nem tűnik öncélú tudálékoskodásnak, hogy megállapításai kiegészíthetők azzal: a hegeli dialektika és a dialektikus materializmus elutasítása nem csupán Szabó Ervin elméleti koncepciójában fedezhető fel, hanem – amint erről már szó esett – a II. Internacionálé általa bírált jobboldali és centrista teoretikusainak munkásságában is. Ők is a kanti etikai idealizmussal helyettesítették a dialektikus materializmust, mint az első világháború alatt Szabó. Ő becsületes forradalmi szándékoktól áthatva – a szakirodalomban vázolt objektív és szubjektív okok miatt – került tévútra, az említettek viszont opportunizmusból. A külső hasonlóság ellenére fennálló lényeges különbségre is kívánatos rávilágítani. Láttuk, hogy Kautsky is elválasztotta egymástól a dialektikus és a történelmi materializmust. A marxizmust ő is kizárólag módszernek, társadalomtannak, társadalomfilozófiának, munkahipotézisnek vélte, éppúgy, mint Szabó Ervin. Mindkettőjük nézeteinek közös forrása a pozitivizmus hatása volt. Ez azonban Kautskynál a történelmi materializmus ökonomista vulgarizálásában nyilvánult meg, és következménye a hibás szövetségi politika egyik változata volt, Szabó Ervinnél viszont a feuerbachi, elvont humanista antropológizmussal vegyülve jelentkezett. Lavrov elméletének Szabó Ervinre gyakorolt hatását gondosan dokumentáltan igazolja az 1957. évi cikk. Ugyancsak bemutatja Lagardelle, Sorel anarchoszindikalista szemléletének proudhoni elemeket tartalmazó átvételét és ezek érvényesülését Szabó Ervinnek a politikai gyakorlatra vonatkozó elképzeléseiben. Szabó Ervin ismerte Max Adler 1904-ben megjelent „Okság és teleológia a tudományért folytatott küzdelemben" című könyvét. A társadalmi fejlődést pszichológiai folyamatként elgondoló véleményére Lavrov elméletén kívül Max Adler munkája is hathatott. Max Adler – mint tudjuk – tagadta, hogy a társadalmi viszonyok materiális feltételekből származhatnak, és ő is pszichikai tartalmúaknak vélte a társadalmi viszonyokat. Természetesen, ha valaki majd ezt a megfelelést analitikusan feldolgozza, nem feledkezhet meg arról, hogy Szabó Ervin forradalmárként, Max Adler viszont reformistaként vonta le ebből a közös filozófiai alapállásból – noha mindkét esetben téves – gyakorlati következtetését.

Szabó Ervint – amint azt az 1957-ben és az 1974-ben megjelent munka egyaránt kiemeli – szocialista meggyőződése, forradalmi hite, őszinte vonzódása a munkásosztály felszabadulásának ügyéhez, morális emberi tartása különböztette meg kora reformistáitól és centristáitól. Eszménye a szocializmus volt. Az egyetlen osztálynak, amely érdekeinek sérelme nélkül harcolhat a szocializmus valóságáért, a munkásosztályt tartotta, és követelte osztályharcát. Tudatos híve és követője volt a történelmi materializmusnak. Hogy életében mégsem jutott el következetesen az eszményei megvalósításának helyes útját megmutató forradalmi elméletig és a helyes forradalmi gyakorlatig, annak osztályháttere az volt, hogy nem tudott megszabadulni individualizmusától, nem volt képes teljesen azonosulni a proletariátus osztályérdekeivel. Logikailag eljutott a forradalmi osztálynak és céljainak felismeréséig, érzelmileg a szocialista forradalom igenléséig. Puritán egyénisége az egyik legtisztább példája annak, hogy az együttérzés még nem elég ahhoz, hogy valaki következetesen marxista forradalmárrá válhasson. Ahhoz teljes azonosulás kell a proletariátussal. Szabó Ervin haláláig nem tudta legyőzni individualizmusát. Nem tudott megszabadulni az osztálytartalom nélküli, elvont szabadságfogalom eszményítésétől. Az etikai idealizmus alapján álló, moralizáló Szabó Ervin gyakran a gondolkodó fölé kerekedett. Mindebből együttvéve következett az, hogy nem érthette meg a dialektikus materializmusnak a történelmi materializmust is magában foglaló lényegét, következésképpen magát a történelmi materializmust sem. A dialektikus materializmust egyenesen fölöslegesnek vélte. A demokratikus centralizmus elvére épülő forradalmi munkáspárt szerepe sem fért össze az imént jelzett magatartás- és gondolkozásmódjával, miután nem értette meg a tömegek aktív történelemformáló jelentőségét sem. A munkásosztály tömegeinek a közöttük végzett aprómunka útján történő megnyerése helyett így a „forradalomcsinálásban" csupán maroknyi, minden áldozatra kész, önmagához ebben a tekintetben hasonló, a proletariátussal együttérző forradalmár, főleg értelmiségiekből álló csoportjára számított, és rájuk kívánt hatni. Forradalmár szocialista lévén, állandóan bírálta a német, az osztrák és a magyarországi reformista munkáspárti vezetés opportunizmusát, de az említett tudati tényezők meggátolták abban, hogy megérthesse, logikailag beláthassa az objektív történelmi törvényszerűség és az egyén tevékenységének dialektikus összefüggését. Emiatt nem tudott teljesen megszabadulni a különféle polgári filozófiai, szociológiai tudományos elméletek, valamint az anarchoszindikalizmus ideológiájának a hatásaitól, sőt – az 1974-ben megjelent biográfia utal is rá – adott esetben nem utasította el az egyéni terrort sem. Individualista szemléletmódja maradványainak hatására tekintette igazi marxizmusnak az anarchoszindikalizmust, annak apostolait pedig a marxi szellem egyenesági örököseinek. Emellett személyiségének egyedi vonásaival: beteges szervezetével is összefüggő befeléfordulásával, a közszerepléstől lehetőleg visszahúzódó természetével s ezzel együtt hibás elméleti alapállásával magyarázható az, hogy nem elemezte helyesen a magyarországi viszonyokat. Magányossága, egyéni tragédiája a vázolt ellentmondásokból fakadt, ezért nem tudta kiérlelni sem saját magában, sem tanítványaival közösen a szocialista forradalomnak a marxista elmélettel egyenértékű magyarországi alkalmazását. Ezt a feladatot később a

két magyar forradalom kohójának izzásában megedzett, kommunistává lett tanítványok oldották meg.

Individualista vonásaiból származtak Szabó Ervin barátjának, Kunfi Zsigmondnak a gondolkodásában a Szabóéhoz részben hasonló vonások. Elméleti és gyakorlati politikai felfogásukat viszont nem alkatuk különbözősége, hanem a forradalmár és a centrista beállítottság között tátongó szakadék választotta el egymástól. Kunfi Zsigmondról az „Életek és korok" sorozatban szintén 1974-ben jelent meg biográfia Erényi Tibor tollából. Ezt a művet az különbözteti meg – előnyösen – a munkásmozgalom-történetírás eddigi termékeitől, hogy az ausztromarxizmusról írott tanulmányához hasonlóan, ez is jelzi az összefüggést Kunfi politikai és filozófiai nézetei között, kiemelvén az utóbbiak hatását az előbbiekre.

A kispolgári-értelmiségi családból származó Kunfi – részben Szabó Ervinhez hasonlóan – a polgári liberalizmus, a polgári demokrácia, majd a polgári radikalizmus elméleteinek megismerésén át jutott el a marxizmusig. Individualizmusa, a korlátlan véleménynyilvánításhoz való vonzódása, osztálytartalom nélküli és társadalmi helyzethez nem kötött, elvont humanizmusa kezdettől fogva az osztályharc tényeitől elvonatkoztató jelleget adott gondolkodásának. Az erőszak minden formájától elfordult és az emberek nevelésére, megnemesítésére törekedett. Elvont etikai idealista, moralizáló szemléletének csakúgy, mint politikai határozatlanságának egyik forrása Kant, Schopenhauer, Fichte nézeteinek egyetemi tanulmányai során való megismerése volt. A schopenhaueri akaratot egyenesen azonosította a marxi érdekfogalommal. Gimnazista korában olvasta Taine és Renan műveit. A kolozsvári egyetemen Böhm Károly filozófiai, Somló Bódog jogfilozófiai előadásai fokozták tovább Kunfiban a pozitivista – főleg a comte-i – nézetek hatását, amelyeket az Apáthy István közvetítésével megismert darwinizmus is elmélyített. A Társadalomtudományi Társaságban való részvétele még tovább erősítette ezeknek az elméleteknek, valamint a polgári radikálisoknak már egyetemista korától rá gyakorolt befolyását. A 20. század első éveiben társadalomfelfogása mechanikus-vulgarizáló volt. Ellenezte azonban – későbbi írásai tanúsága szerint – a mechanikus materializmusnak pl. Diner-Dénes József képviselte felfogását. A marxizmussal csak 1905 után ismerkedett meg behatóbban, főleg Kautsky munkásságán keresztül. Ekkor már Kautskyt tartotta követendő példájának. Elsősorban benne, továbbá az ortodox marxizmusban látta a forradalmi erőt. Alighanem Kautsky darwinista, ökonomista módra vulgarizált történelmi materializmusának hatására fordult szembe mind Carlyle, mind Nietzsche szélsőséges individualizmusával, Übermensch-elit koncepciójával, de a mechanikus materializmussal is.

Kunfi Szabó Ervinéhez hasonló származása, a filozófiai irányok tekintetében hasonló közép- és főiskolai képzettsége ellenére más pályát futott be, mert érzelmileg sem volt forradalmár, és mert sokkal erősebben éltek benne és hatottak rá az értelmiség jelentős részére jellemző vonások, mint Szabó Ervin esetében. Személyének jelentősége az MSZDP-ben így is nagy volt, hiszen enyhítette a párt ínségét elméleti kérdések iránt fogékony emberekben, akikre pedig minden munkáspártnak nagy szüksége van a tömegpárttá fejlődés időszakában is, a munkások oktatása, nevelése érdekében. Kunfi 1906 ősze óta hivatásszerűen töltötte be ezt a funkciót. Szembeszállt ugyan

Bernstein felfogásával és az anarchoszindikalizmus „baloldali" revizionista nézeteivel, de Kautsky nem marxi szellemű történelmi materializmusát fogadta el elméleti alapként, Kautsky nyomdokain haladt, politikai elméletében és gyakorlatában is.

*

Befejezésként három olyan kérdés igényel választ, amely több más kérdés mellett bizonyára szintén felmerülhet a tanulmány olvasójában:

1. Miért nem foglalkozik az írás korunk marxizmusának, a leninizmusnak a kialakulásával?

2. Miért nem mutatja be a leninizmus elterjedésének sorsfordulatait és az ezekhez kapcsolódó eszmei harcokat, vitákat?

3. Miért nem tér ki arra, hogy az eszmetörténet–munkásmozgalomtörténet tárgyköréhez milyen más úton is lehet közelíteni?

A leninizmus kialakulásával és az e folyamat során lezajlott eszmei küzdelmekkel eredetileg foglalkozott ez az írás. Ugyanebben a kötetben lát napvilágot azonban Andics Erzsébet „Lenin történeti látásmódjáról" című tanulmánya, s a két írás számos hasonló vagy azonos megállapítást, értékelést tartalmazott. Az átfedések, ismétlések elkerülése végett helyesebbnek látszott e helyütt eltekinteni az idevágó rész közlésétől.

A leninizmus elterjedésének kérdéséről és ennek kapcsán az 1920-as, 1930-as években a nemzetközi munkásmozgalom különböző áramlataiban és magán a kommunista mozgalmon belül is folytatott vitákról alapvetően tartalmi okokból nem esik szó. E viták körül még annyi a tisztázatlan kérdés, oly sok a még fel nem tárt forrásanyag, hogy más jellegű tanulmányok sorának elkészítése szükséges ahhoz, hogy metodológiai értékelő írás keretében vállalkozni lehessen ennek az amúgy is bonyolult kérdéscsoportnak az áttekintésére.

Végül az az eljárás, amelyet e tanulmány alkalmazott, a bevezetőben felvetett kérdés kifejtésének csupán az egyik lehetséges megközelítési módja. A választott módszerrel az egyes irányzatok árnyaltabb bemutatására kívántunk ösztönözni azáltal, hogy egyes ismertebb képviselőik nézeteinek alakulását nyomon követve megkíséreltük vázolni magának az irányzatnak a filozófiai megalapozását. Így véltük elkerülhetőnek azt a veszélyt, amely – megítélésünk szerint – mindig és a legtisztább törekvések ellenére is fenyeget: egy-egy irányzat általános eszmetörténeti alapjait anélkül igyekszünk feltárni, hogy tekintettel lennénk az irányzat egyes neves képviselőinek – az alapkérdésekben való közel azonos álláspontja mellett – bizonyos esetekben nem is jelentéktelen felfogásbeli különbségeire, ezeknek tárgyilag kellően megalapozott vázolására.

Nem zárhatók le a befejező mondatok anélkül, hogy említés ne történjék a munkásmozgalom-történetírás még hátralevő számos eszmetörténeti feladata közül az ideológiai szempontból talán legfontosabbnak tűnőről, tudniillik arról, hogy bemutatásra vár a nemzetközi munkásmozgalom egyes irányzatainak későbbi, illetve napjainkig tartó hatása, pontosabban filozófiai alapjaik befolyása a későbbi politikai elméletekre és gyakorlatra.

BERENDT. IVÁN

GAZDASÁGTÖRTÉNET – MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET

(Észrevételek és igények)

A gazdasági helyzet minden korban közvetlen befolyást gyakorol a munkásosztály helyzetére és törekvéseire. A munkásmozgalom egyes jelenségei és tendenciái tehát közvetve vagy közvetlenül összefüggenek a gazdaság jelenségeivel és tendenciáival. Mindez annyira nyilvánvaló, hogy nemcsak magyarázatot nem kíván, de általánosan elfogadott és méltányolt elv. Annyira, hogy a munkásmozgalom minden kutatója elengedhetetlennek tartja a gazdasággal való összefüggés valamelyes bemutatását.

Nem is az általános elvvel van tehát baj. Sokkal inkább az összefüggések néha leegyszerűsített, gyakorta mechanikus, inkább formális, mint valóságos kezelésével, amely korábban rendkívül általános hiba volt, de amelyet ma sem tekinthetünk maradéktalanul leküzdöttnek. A munkásmozgalmi témát feldolgozó tanulmányok jelentős része ugyanis a gazdasági *összefüggések* kutatása, elemzése és ábrázolása helyett megelégszik valamiféle gazdaságtörténeti bevezetővel, előszóval, „háttér"-jelzéssel. S ezzel, a szerző úgy érzi, túl is jutott azon a kellemetlen kötelezettségen, hogy „idegen területekre" kényszerüljön, ahol összegezéseknél többre amúgy sem vállalkozhat.

Az alábbiakban – anélkül, hogy historiográfiai elemzésre vállalkoznék, áttekinteném az idevágó szakirodalmat, s felsorakoztatnám annak jó és rossz példáit, vagyis szigorúan a kérdés elvi összefüggéseire koncentrálva – ezzel a módszertannal szeretnék vitába szállni.

A gazdaságtörténetnek ugyanis – megítélésem szerint – egészen más szerepet kellene játszania a munkásmozgalom történeti vizsgálatában, s más helyet elfoglalnia a kutatás módszertanában.

S ezen a ponton, a teljesség és objektivitás érdekében, azt is meg kell jegyezni, hogy a bírált jelenségért korántsem csupán a munkásmozgalom-történetírás marasztalható el. Az okok összetettebbek. Nyilvánvalóan szerepet játszik közöttük, hogy a magyar gazdaságtörténetírás – e keretekben ugyancsak nem vizsgálható – sajátos hagyományai és legutóbbi évtizedeinkre is jellemző gyakorlata következtében nálunk tulajdonképpen nem fejlődött ki a német nyelvterületen magától értetődő társadalom- és gazdaságtörténeti (Sozial- und Wirtschaftsgeschichte) diszciplína. A társadalomtörténet önálló, vagy éppen a politikai történet oldaláról kiinduló vizsgálata pedig ugyancsak sokáig váratott magára. Ebből következően a munkásmozgalom kutatója nehezebb helyzetbe került, mert a gazdaság- és a munkásmozgalomtörténet összefüggéseire vonatkozó kapcsolódó láncszemek felderítése jórészt hiányzott.

A múltban és részben a jelenben is érvényesülő módszertani hiba tehát nyilvánvalóan csakis akkor küszöbölhető majd maradéktalanul ki, ha a gazdaságtörténet több kapcsolódást biztosít a gazdaság és a társadalom összefüggéseinek megértéséhez, s ha a gazdaság- és társadalomtörténet mellett a társadalomtörténet önálló fejlődése is új kutatási eredményekkel gazdagítja ismereteinket. Mindkét folyamat megindult már, miként a munkásmozgalom jobb, teljesebb gazdaság- és társadalomtörténeti összekapcsolása terén is fordulat jelei mutatkoznak. Ezt szeretném tulajdonképpen előmozdítani néhány, a teljesség igénye nélkül kiemelt összefüggés-mozzanattal, mely ha nem is fogja át a munkásmozgalom és gazdaság bonyolult összefüggésrendszerét, az igények pontosabb jelzésére mindenképpen alkalmas.

Első helyen azt a *legáltalánosabb összefüggést* említem, amely a gazdasági érettség, a termelőerők fejlettségi foka és a termelési-társadalmi viszonyok között áll fenn. Ez a meghatározó kapcsolat nemcsak a társadalom legnagyobb átalakulásainak végső lényege, nemcsak a feudális gazdaság és társadalom tőkés gazdasággá és társadalommá alakulásának motorja, a szocialista átalakulásnak belső mozgatóereje, hanem az egyes *formációkon belüli* lényeges változások meghatározója is. A gazdasági növekedés és az ezzel együtt járó szerkezeti átalakulások ugyanis – mint a történeti fejlődés már a legkülönbözőbb társadalmi formációk esetében, beleértve a szocialista formációt is, bizonyította – az adott formáción belül is maguk után vonhatják a termelési viszonyok átalakulását, magasabb fejlettségi formáinak kialakulását. A feudalizmus bomlásának szakaszában a felvilágosult abszolutizmus állama és az általa képviselt gazdaságpolitikai gyakorlat intézményrendszere csakúgy eltért a feudális gazdaság és társadalom korábbi intézményes kereteitől, amint a tőkés gazdaságnak az ipari forradalom korára jellemző társadalmi viszonyai is lényegesen mások voltak, mint a kifejlett, a monopóliumok által meghatározott kapitalizmus, vagy különösen a termelőerők fejlettsége által is megkövetelt állami beavatkozási rendszer állami monopolista kapitalizmussal jellemzett társadalmi viszonyai. Az elmaradott, közepes európai fejlettség szintjén álló kelet- és délkelet-európai országokban győzelemre jutott szocializmus termelési viszonyai, gazdaságpolitikája, intézményrendszere is szükségszerűen fejlődnek, átalakulnak a gazdasági elmaradottság leküzdésének meghatározott szintjén, a gazdasági érettség magasabb fokán.

Amint a termelési viszonyok ezen formáción belüli változásai közvetlen összefüggésben állnak a gazdasági fejlettséggel és fejlődéssel, úgy a termelési viszonyok belső átalakulása közvetlen összefüggésben áll a munkásmozgalom harci terepének, fejlődési tendenciáinak változásaival. Egy-egy ilyen fejlődési szakasz, amely évtizedek új gazdasági-társadalmi körülményeit határozza meg, a munkásmozgalomban új stratégiai szakaszok kialakítását válthatja ki. Mindig kérdéses természetesen, hogy mennyire frissek (vagy mennyit késnek) a felismerések, hogy a tudati szint egybeesik-e a realitással. Az objektív és szubjektív tényezők mindenesetre bonyolult kölcsönhatásban állanak egymással.

E kérdéskör említésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni természetesen azt sem, hogy a termelési viszonyok fejlődését – akár formáción belüli változását és magasabb szintre emelkedését – nem mindig közvetlenül az adott ország termelőerőinek fejlett-

sége határozza meg. A fejlettség bizonyos szükséges és nélkülözhetetlen minimumán sajátos nemzetközi hatások segíthetik kibontakozni a termelési viszonyok magasabb szintre jellemző formáit. Ez azonban sajátos történelmi ellentmondásokat is szül; az elmaradottabb termelőerők és a magasabb fejlettségnek megfelelő termelési viszonyok gyakorta jelentkező és a kelet-európai fejlődési utat sajátosan meghatározó ellentmondását, ami a munkásmozgalom fejlődését lényegesen befolyásolja. Elegendő ezzel összefüggésben a tőkés viszonyok kibontakozásának sajátos kelet-európai körülményeire utalni. A feudális viszonyok „második kiadása", kései elhúzódó fennmaradása következtében a tőkés fejlődés Kelet-Európában csak a 19. század utolsó harmadától vált erőteljessé, s a sajátos ipari forradalom – ha felemásan, egyoldalúan, befejezetlenül is – a századforduló körül vehetett nagyobb lendületet. Bizonyos túlzással úgy is fogalmazhatunk, hogy a kapitalizmus korai szakasza Kelet-Európában úgyszólván egybeesett a tőkés viszonyokon belül lejátszódó lényeges átalakulással, a monopolista kapitalizmus kibontakozásával. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a jelentős tőkekivitel, az Osztrák–Magyar Monarchia esetében pedig a tőkés fejlődésben előbb járó lajtántúli területek hatására a kapitalista úton – történelmileg tekintve – éppen csak megindult kelet-európai országokban úgyszólván a tőkés átalakulással egyidőben jelentek meg a monopóliumok, alakult ki a finánctőke. A termelőerők elmaradottsága és a kor legmodernebb tőkés termelési viszonyainak egyidejűsége a munkásmozgalomra közvetlen hatást gyakorolt. Úgyszólván egyszerre termelte ki a kapitalizmus korai évtizedeire, valamint a monopolista kapitalizmusra jellemző munkásmozgalmi hatásokat.

A kutatásnak mindezek elemzése elsőrendűen fontos vizsgálati feladata.

Hadd említsem második helyen a *gazdasági konjunktúra szakaszainak a munkásmozgalomra gyakorolt hatását.* Ez az összefüggés legalább annyira közismert, mint amennyire gyakorta szimplifikált is. A tőkés gazdaság fejlődésére a 20. század első harmadáig jellemző heves ciklikusság és világosan elhatárolódó ciklusszakaszok a foglalkoztatottság, a bérek és az életkörülmények változásaival igen erőteljes hatást gyakoroltak a munkásmozgalomra. E hatások azonban korántsem érvényesültek automatikusan. Nem biztos, hogy a ciklus mélypontja a mozgalom csúcspontját, a konjunktúra csúcspontja pedig a mélypontját jelentette. A ciklushatások vizsgálata tehát nem merülhet ki a válság vagy a fellendülés ismert tényeinek leírásában, hogy ezen a „talajon" azután felvonultathatók legyenek a munkásmozgalom eseményei: a munkásmozgalom kutatójának a gazdaságtörténet által feltárt tényekből *kiindulva* kell vizsgálnia a konkrét hatásokat, az esetleg jelentkező ellentmondásokat is, például, hogy a válság mélypontja az elégedetlenség és a forradalmi erő felhalmozása mellett milyen demoralizáló, lefegyverező, bénító hatásokat gyakorol. Vagy hogy a fellendülési periódusok okozta helyzetjavulás milyen új igényeket szül, hogyan járul hozzá a munkásosztály szétzilált sorainak rendezéséhez és mindezzel a mozgalom fellendüléséhez, holott az alapvető konjunktúrahatások éppen ellentétesek is lehetnek.

A kérdés bonyolultságát hadd illusztráljam a 19. század végi agrárválság példáján. Az első elhúzódó, a 70-es évek közepétől a 90-es évekig tartó agrárválság súlyos értékesítési és árhelyzetbe sodorta a magyar és általában a kelet-európai agrár-

exportáló országokat. A válság nyomán a falvakban rendkívül kritikus helyzet alakult ki. A pénzbevételek csökkenése a birtokos parasztok egy részét tönkretette, az agrárproletariátus helyzetét pedig a munkalehetőségek és a napszámbérek csökkenése révén súlyosbította. Csakhogy az agrárválság, pusztító hatásai mellett, egyidejűleg a válságból való kiútkeresés lehetőségeként a válság által sújtott szemtermeléssel szemben az intenzív kultúrák fejlesztésére ösztönzött, s végül is a válság évtizedeiben – amint az újabb agrártörténeti kutatások bebizonyították – a magyar mezőgazdaság egyik legnagyobb termelési fellendülését váltotta ki. A fellendülés hatásai tulajdonképpen összeolvadtak a válságjelenségek hatásaival. Ezt a bonyolultan ellentmondásos szituációt is elemezni kell tehát ahhoz, hogy a századvég agrárproletár mozgalmait és egész munkásmozgalmát jól értelmezhessük.

Külön vizsgálatot érdemel – nemzetközi összefüggésben –, hogy a kapitalizmus második világháború utáni fejlődésének vonásai, a ciklus görbéjének ellapulása, a háborút követő évektől kibontakozó szokatlanul hosszú konjunktúraszakasz (vagy ahogyan egyes közgazdasági elméletek magyarázzák: a helyreállítási periódus elhúzódása révén érvényesülő konjunktúra) milyen sajátos hatásokat idézett elő az érintett országok munkásmozgalmában. Az élesen ciklikus fejlődés, a konjunktúra szakaszainak hatása és a sajátosan tartós konjunktúra következményei – egyszerűen a szakaszok időbeni különbségei folytán – rendkívül eltérőek.

A vizsgált kérdést színezi, hogy az általános ciklusjellegzetességek mellett a munkásmozgalom nem egy jelenségét az egész gazdaságra jellemző ritmustól eltérő speciális ágazati konjunktúrahatások is befolyásolhatják. Egy-egy fontosabb gazdasági ágazat vagy iparág konjunktúrahelyzete ugyanis nemegyszer lényegesen eltérhet az általánostól. A 20. század elején pl. a jelentős textilipari konjunktúrával szemben a malomipar tartós depresszióban volt. A két világháború között az alapvető nehézipari pangást a könnyűipar jó konjunktúrája kísérte. S a 20-as évek konjunktúraviszonyai között a szénbányászat – a nemzetközi szénpiac helyzetének alakulása következtében – egészen sajátos konjunktúragörbét mutatott: az évtized első felében az általában rossz konjunktúraviszonyok között kedvezőbb, majd az általános javulás idején kedvezőtlen viszonyok voltak jellemzőek.

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy aligha lehet az általános gazdasági helyzetből valódi, pontos magyarázatot kapni a munkásmozgalom konkrét történéseinek gazdasági mozgatóiról.

Az eddig említett mozzanatok a gazdasági fejlődés által formált legszélesebb keretekre utaltak. A gazdaság azonban a munkásmozgalomra korántsem csak az általános „harci terep" kialakulása vagy a konjunktúrahatások közvetlen lökései révén gyakorol befolyást. A továbbiakban éppen ezért azokat a gazdasági összefüggési pontokat, pontosabban azok közül néhányat említek, amelyek társadalmi, tudati stb. áttételen keresztül hatnak a munkásmozgalomra.

Harmadik mozzanatként a *gazdasági fejlődésnek és a fejlettségi szintnek a társadalmi fejlődésre és szerkezetre, az osztálystruktúra alakulására gyakorolt hatásait* emelem ki.

A munkásmozgalom vizsgálata ugyanis nem nélkülözheti a társadalmi adottságok összefüggéseinek elemzését. Márpedig a társadalmi adottságok gazdasági meghatározottságokra épülnek. A sajátos kelet-európai ipari forradalom (amelyhez vagy az ún. porosz utas birtokstruktúra vagy a balkáni típusú parasztgazdaság uralma kapcsolódik), valamint a térség országainak agrár jellegű gazdasága a kapitalizmus kialakulásának periódusában a polgári fejlődés késleltetését, a paraszti polgárosodás útjainak merev elzártságát, a nemesi kiváltságosság hosszas konzerválódását okozta, számában kicsiny, összetételében mezőgazdasági túlsúlyú és jellegében fiatal (zömében első generációs) proletariátust, általában tehát sajátos társadalmi szerkezetet eredményezett.

A társadalmi szerkezet sajátosságai a társadalom tudatát is befolyásolták és kitermelték a tőkés viszonyokra jellemző társadalmi gondolkodási formák és szociális kérdések mellett a sajátos „kérdések" egész sorát: a „parasztkérdést", a „dzsentrikérdést", a „zsidókérdést" stb.

Az osztályszerkezet és a társadalmi tudat egy irányba ható, vagy éppen ellentétes hatásai a kor munkásmozgalmának döntő alkotóivá váltak. Ha a munkásmozgalom kutatója megelégszik a társadalomról és az osztályokról már egyébként is viszonylag szegényes ismeretek „háttérként" való felhasználásával, és nem tesz kísérletet formáló, befolyásoló hatású konkrét elemzésére, akkor aligha végezhet igazán eredményes munkát.

Ezen a ponton azonban az olvasó arra gondolhat, hogy elkanyarodtunk az eredeti témától, a gazdaságtörténet és a munkásmozgalomtörténet összefüggéseinek felvázolásától. Csakhogy nagyon is a témánál vagyunk. Amit ugyanis szükségesnek tartok, az a gazdaság- és társadalomtörténet együttes kezelése és az egymásra is ható konzekvenciák munkásmozgalomra gyakorolt befolyásának feltárása. Amint nem elég, megítélésem szerint, valamiféle gazdaságtörténeti „bevezetés" elkészítése után a munkásmozgalom történetéhez fordulni, úgy az sem lenne elegendő, ha a gazdaságtörténeti „bevezetést" még újabb társadalomtörténeti „bevezetés" egészítené ki, hogy ezzel a „háttér", a gazdasági-társadalmi „harci terep" bemutatása teljesebb legyen.

A munkásmozgalom szempontjából mindezen folyamatokat szerves és élő hatóerőként kell kezelni és elemezni. Számításba kell venni, hogy az adott – és mondjuk gazdaságtörténeti munkákból ismert – gazdasági viszonyok között az adott – és tegyük fel, társadalomtörténeti tanulmányokból ugyancsak ismert – jelenségek hogyan hatnak egymásra és együttesen a munkásmozgalomra.

Érdemes ezzel összefüggésben szóvá tenni, hogy a munkásmozgalom kutatói milyen kevés figyelmet fordítottak az ipari forradalom sajátos vonásaira, illetve ezen belül gazdaság, társadalom és munkásmozgalom bonyolult összefüggéseire. Az ipari forradalom jellegzetes kelet-európai befejezetlensége, az ipar túlsúlya által meghatározott gazdaságszerkezet kialakulásának elmaradása az ipar s azon belül a gyáripar szerepét rendkívül szerényre szabta ugyanis a gazdaságban, de egyidejűleg mégis érvényre jutottak az ipari forradalom folyamatára jellemző átalakító hatások, melyek a mezőgazdaságban, a közlekedésben és a hírközlésben radikális változásokra vezettek. A lemaradás és az előretörés, az elmaradottság és a fejlettség sajátos keveredése hatja át tehát a gazdaságot és a társadalmat, s az alacsonyabb fejlettség általános megállapíthatósága

ellenére nagyon lényeges egyes gazdasági területek, ágazatok nemzetközileg is magas fejlettségének figyelembevétele. Míg az ipar – a kor magas fejlettségi szintjétől jelentősen elmaradva – csak a nemzetközi jövedelem egyötödét-egynegyedét állította elő, a 19. századra jellemző infrastruktúra, különösen a közlekedésben, felzárkózott az európai élvonalhoz. Ez természetesen a társadalmi rétegződésre, de azon túl a társadalom általános viszonyaira, az életmódra is kihatott, tehát közvetlenül és közvetve erőteljesen befolyásolta a társadalmi mozgalmakat is. Kiragadott példaként hadd utaljak továbbá az alábbi összefüggéssorra: a századelő csúcskonjunktúrája a gyorsan fejlődő iparban teljes foglalkoztatottságot és reálbéremelkedést biztosított. Ugyanakkor valamelyest modernizálódtak az élet- és munkakörülmények is. A jó konjunktúra következményeit azonban hiba lenne önmagában szemlélni. A közvetlen hatások mellett ugyanis legalább olyan erővel érvényesültek a csúcskonjunktúra közvetett hatásai: a magyar társadalom szerkezetében lényeges változások játszódtak le a munkásosztály gyors gyarapodása, a falusi és városi lakosság arányának módosulása, a nekilendülő urbanizáció révén. A munkásság összetétele is lényegesen változott: a kezdetben jelentős külföldi elemek súlya visszaszorult, s a munkásság, származási struktúrájának módosulása révén, jobban illeszkedett a társadalom egészébe.

A munkásmozgalomra mindezen gazdasági és társadalmi folyamatok végül is befolyást gyakoroltak, s egyáltalán nem az egyes részfolyamatok hatásának valamiféle összegeződéseként. Annál is kevésbé, mivel az egyes részfolyamatok következményei önmagukban nem egyszer ellentétesek: a konjunktúra közvetlen gazdasági hatásai pl. ellentétesek lehetnek a társadalomra gyakorolt konjunktúrahatások munkásmozgalmi következményeivel. Az első önmagában esetleg inkább lankasztóan, az utóbbi feltétlenül fejlesztően hat. A két hatás együttesen viszont nem semmisíti meg egymást, hanem sajátosan elegyedve járul hozzá a mozgalom mennyiségi fejlődéséhez, az új elemek révén bekövetkező potenciális radikalizálódáshoz, és egyidejűleg az átmeneti ellaposodás, kompromisszumra hajlás tendenciáinak erősödéséhez. Mindezzel természetesen nem valóságos elemzésre, hanem csupán illusztrálásra törekszem.

A történelmi példákat természetesen hosszan sorolhatnánk. Hadd állítsak ide csupán még egy érdekes példát. A két világháború közötti Magyarországon a gazdaság csak igen szerény mértékben fejlődhetett. Mint részletes kutatások bizonyították, az ipari termelés volumene, messze az európai átlag mögött, még egyharmadával sem növekedett, a mezőgazdasági termelés gyakorlatilag stagnált, s az infrastruktúra fejlődésének korábbi nagy lendülete is alaposan megtört. A gazdasági növekedés aligha utalhat tehát jelentősebb társadalmi átalakulásra. Mégis a lejátszódott rendkívüli történelmi változások: a Monarchia felbomlása, a nemzetiségek elszakadása, az új politikai berendezkedés és ennek számos konzekvenciája a társadalomban nagyobb átalakulásokat bontakoztatott ki, mint ami a gazdasági viszonyokból következhetett volna. Ha csak a gazdaságból vagy csak a társadalmi változásokból indulnánk ki a munkásmozgalmi fejlődés egyes jelenségeinek vizsgálatánál, ha tehát a munkásmozgalom kutatója megelégedne az „előregyártott" elemek felhasználásával, nem jutna messzire, hiszen neki az egymással nem is egybeeső gazdasági és társadalmi hatások együttesét kell kiindulásként elemeznie.

A gazdasági fejlődés azonban nemcsak a társadalom szerkezeti átalakításán keresztül gyakorol közvetett hatást a munkásmozgalomra. A közvetett befolyás rendkívül szerteágazó szféráját ezúttal csupán egyetlen további elem kiragadásával szeretném érzékeltetni.

Negyedik mozzanatként ezért a *gazdasági helyzetnek és fejlődésnek az életformára, a szokásokra gyakorolt hatását* említem, ami ismét erősen befolyásolja a munkásmozgalom helyzetét.

A gazdaság fejlődése és színvonala a munka és a szabad idő arányainak meghatározásával, a technika és a kulturális vívmányok rendelkezésre bocsátásának mértékével stb. a legközvetlenebbül alakítja, formálja a lakosság, s benne a munkásosztály életmódját és szokásait. Ez utóbbiak közvetlen hatást gyakorolhatnak a munkásmozgalomra, és a tudati szférán keresztül is jelen levő befolyásoló tényezők.

Ezt két nagyon is ellentétes történelmi időszakkal szeretném példázni. A két világháború közötti évtizedekben Magyarország a közepesen fejlett európai országok sorába tartozott. A munkásosztály és a parasztság életviszonyai, fogyasztási színvonala, életformája viszont a történelmi fejlődés és társadalmi meghatározottságok következtében – a nemesi társadalom szerkezeti-szemléleti maradványainak hatása, a különlegesen aránytalan vagyoni és jövedelmi megosztás stb. – jóval elmaradottabb volt, mint az ország fejlettségi szintjéből következett volna. A szociális törvényhozás, a munkások és parasztok szociális ellátottsága pl. Európában úgyszólván egyedülállóan elmaradt.

Rendkívül fontos tehát, hogy az alapvető gazdasági és társadalomszerkezeti meghatározások mellett a szociális viszonyok, az életmód vizsgálatából levonható következtetéseket is figyelembe vegyék a kutatók a munkásmozgalomra gyakorolt hatások sorában, és ne csak a tőkés korszakhoz, hanem a szocialista átalakulás periódusához is nyúljunk példáért.

Az iparosítás két évtizede, a gazdaság gyors ütemű fejlődése és a fejlettségi szint – nemzeti jövedelmi volumenben kifejezett – közel háromszorosra emelkedése a szokások és az életforma lényeges átalakulását vonta maga után. Ez mindenekelőtt a gyors urbanizáció következményeiben öltött testet: az ország lakosságának egyharmadáról felére emelkedett a városi lakosság aránya. A városokban élő emberek munkaideje lecsökkent, terjed a kettős hétvége. A 20. század technikai vívmányai megkésve törtek be, hogy azután annál gyorsabban hódítsanak: az elmúlt évtizedben indult útjára a televízió és ma már minden második háztartásban megtalálható. A gépkocsi és a motorkerékpár tízéves terjedési útjának eredményeként a családok egynegyede rendelkezik gépjárművel. A fogyasztói beruházások értéke kétszer olyan gyorsan nőtt, mint az összes fogyasztásé, ami részben abból ered, hogy megindult a háztartások gépesítése: minden második család géppel mos, minden negyedik család porszívót használ a takarításnál és hűtőszekrény befolyásolja háztartási szokásait. Kibontakozott a tömeges turizmus: a külföldre utazók száma ötszörösen haladja meg a háború előtti szintet, s a háború előtti 200 000 fős belföldi üdülő létszámmal szemben a lakosság egyharmada utazik, üdül az országon belül. S ha a lakosság mintegy egynegyedének a körében mindezen új fogyasztási és életforma-szokások nem is terjedhettek el, a nagy tömegek

átalakult életmódja és életcélja korunk munkásmozgalmának mégis egyik döntő meghatározójává vált.

Ha csak a gazdasági növekedés gyors ütemét és a gazdasági szerkezet történelmi horderejű átalakulását vennénk figyelembe, és ezen a „talajon" próbálnánk ábrázolni jelenünk munkásmozgalmi tendenciáit, akkor a gazdaságtörténeti összefüggések felszínén maradnánk és vizsgálódásunk formális lenne. Ha a bonyolult áttételeket is figyelembe vesszük, messzebbre jutunk.

Figyelembe kell pl. vennünk, hogy az életkörülményekben, a szokásokban és a fogyasztásban bekövetkezett, s a társadalom többségét érintő változások történelmileg rendkívül rövid idő alatt és nagyon hevesen, hirtelen játszódtak le, a jelenben élő generációk tehát friss és radikális változások hatása alatt állnak, mégpedig egyidejűleg sokirányú változás következményeit érzékelve. (Egyetlen ember életében – tömegméretekben – gyakorta nem kevesebb változás játszódott le, mint a faluról városba költözés, megismerkedés a villannyal, ennek nyomán néhány év alatt a világítástól a televízióig terjedő alkalmazásával stb., vagyis egyetlen ember két-három generáció lassan, fokozatosan megtett útját járta végig.) Az életkörülmények változásának egyik legfőbb tudati hatása a világkép lényeges kibővülése, megalapozottabbá válása, nagyobb tudás- és ismeretanyag felhalmozása, több közvetlen tapasztalás a világból, az országhatárokon túlról, a puszta létért folytatott küzdelem lebéklyózó terhei helyett az életkörülmények nagyobb komfortja. Mindez a szellemi emelkedés útját nyitotta meg, s lényegesen emelte a társadalmi tudat érettségi szintjét.

Ugyanakkor az életkörülmények változásából eredő bármilyen irányú, végső tudatformáló következményeikben egyértelműen pozitív hatások is úgyszólván átmenet nélkül és majdhogynem sokkhatással érték a tömegeket. Feltétlenül számolni kell tehát azzal, hogy az átmenet-generációban (elsősorban felnőtt generációkban) még az egyébként pozitív hatások is ellentmondásosan jelentkeznek, s gyakorta – átmenetileg – kedvezőtlen következményeket is kiváltanak. (Az ugrásszerűen megnövekedett információmennyiség megfelelő előzmények és alapok nélkül nemcsak a tájékozottságot növeli, hanem zavart is kelt; a technika vívmányainak birtoklása nemcsak felszabadítja, de sokszor éppen lenyűgözi, megbéklyózza az embert: így válik tömegjelenséggé, hogy egész rétegek a televízió és az autó rabjaivá válnak. A megnövekedő turistaforgalom nemcsak a kölcsönös, jobb megismerést és internacionalista érzést, de egészségtelen gyűlölködést, hajbókolást is kivált.) A tömeges új hatások feldolgozása, természetessé válása nyilvánvalóan hosszabb időt vesz igénybe, s igazán csak a második generáció számára lesz természetes, vagy vált máris azzá. Egy mondatban: az életkörülmények számos történelmi jelentőségű pozitív változása – közvetlenül és átmenetileg a változások lejátszódása korában – nagyon ellentmondásos, s nemegyszer negatív tudati változásokat is indukálhat. Ugyanakkor a változások nyomán a tömegek korábban jellemző kiszolgáltatottsági állapota és az erre jellemző tudati tükröződések, a létbizonytalanság érzete lényegesen csökkentek (a teljes foglalkoztatottság, a szociális biztosítás, a közvetett juttatások emelkedésének hatása stb.), ami összehasonlíthatatlanul nagyobb biztonságérzetet ad, s jelentős energiákat szabadít fel társadalmi és tudati összefüggésben is.

Ugyanezen biztonságérzet kialakulásának másik tudati összefüggéseként viszont lényeges ösztönző-feszítő elemek kapcsolódtak ki, számos olyan tudati elem kialakulása észlelhető, amely a társadalmi ellátottság hirtelen és nagyarányú emelkedésére visszavezethetően a társadalomra hagyatkozásnak, az egyéni erőfeszítések csökkenésének tendenciáit erősíti. Az ellentmondásosságot felerősíti, s a tudati tükröződés negatív hatásait váltja ki, hogy a társadalmi szolgáltatások sok területének egyidejű és túlzott kiszélesítése és a szűkös erőforrások között konfliktus feszül: a lényegében mindenkire kiterjedő ingyenes orvosi ellátás, de a kezelés gyakorta alacsony színvonala, a kórházi zsúfoltság; a világviszonylatban is rendkívül alacsony nyugdíjkorhatár, de a többnyire alacsony nyugdíj stb.

Mindezen jelenségek tudati hatásai sok vonatkozásban visszásak. Amikor a biztonságérzetet megerősítik és kikapcsolják a rettegést az esetleges betegség, kórházra, orvosra utaltság csapásától, az öregkori éhezés fenyegetésétől stb., egyidejűleg nemcsak pozitív tudati változások kiindulásává válnak, hanem a megoldatlanság okozta rossz közérzetet is kiváltják. A külön, egyéni elintézések, ügyeskedések, kijárások, a különböző színvonalú, de tömeges korrumpálás (pl. a borravalórendszer fennmaradása és elterjedése) jelenségei s a különböző társadalmi tevékenységek értékének, a teljesítmények rangjának torz megítélése súlyos tudati tükröződésekre is utalnak.

Az életkörülmények javulása, a fogyasztás szerkezetének lényeges modernizálódása, a tartós fogyasztási cikkek meginduló előtérbe nyomulása kétségkívül közvetlen hatással volt a korábbi, a fogyasztás alacsony színvonala talaján eluralkodott egészségtelen, „csak a jelennek érdemes élni" szemlélet visszaszorítására. Az egészséges egyéni és családi tervezés, a kitűzött célok érdekében hozott erőfeszítések végül is az össztársadalmi dinamizmus fontos alkotói, és a szellemi-tudati dinamizmus elengedhetetlen bázisát képezik.

Ez esetben is ellentmondásokat állapíthatunk meg azonban a „szerzés" mohósága, a kispolgári kistulajdonvágy elburjánzása, valamint az életforma és a szemlélet torzító hatásai elterjedtségének formájában.

Mindez közvetlen és ellentmondásos formákban érezteti hatását a társadalmi aktivitás terén és a hatalmon levő munkásosztály szervezeteinek és pártjának működésében is. Ezen összefüggések vizsgálata mindenesetre elengedhetetlen.

S ha példánkkal már a munkásmozgalom jelenének kérdéséhez jutottunk, akkor befejező, ötödik mozzanatként a *gazdaság – gazdaságpolitika – munkásmozgalom problémakörét* szeretném figyelembe ajánlani. A szocialista átalakulás időszakában a munkásmozgalom egyik fontos kérdése a hatalmon levő párt gazdaságpolitikája, amely jellegéből adódóan nem egyszerűen a gazdaság szférájához tartozik, hanem a politika (és mint ilyen, a mozgalom) szerves része.

A gazdaságpolitikát természetesen döntő mértékben befolyásolja a munkásmozgalom politikai és ideológiai álláspontja s fejlettségi szintje csakúgy, mint közvetlen stratégiai és taktikai elképzelései. De a gazdaságpolitika a gazdasági körülményektől is meghatározott politika (akár jó felismerésekkel igazodik a gazdaság realitásához, akár hibás, voluntarista módon elszakad tőlük). Ezért a hatalmon levő párt politikájának és azon belül gazdaságpolitikájának vizsgálata megköveteli a gazdasági és társa-

dalmi körülmények történeti elemzését, figyelembevételét is. (Aligha lehet pl. a parasztpolitikát helyesen értelmezni és értékelni a mezőgazdaság helyzetének, a parasztság valódi rétegeződésének stb. figyelembevétele nélkül.)

Ebből a szempontból nagyon tanulságosnak tartom a szocialista gazdasági integráció szükségessége gazdaságpolitikai felismerésének és érvényesítésének történetét. Az internacionalista kommunista mozgalom a proletárdiktatúra győzelmét követően egy évtizeden át önellátó gazdaságpolitikát érvényesített a kelet-európai szocialista országokban. Az integráció előnyeinek az 50-es évek végén történt felismerését követően is közel újabb egy évtizedes átmeneti periódus telt el, míg a valóságos modern gazdasági kooperáció, az integrációs fejlődés nagyobb lendületet nyert. A gazdasági integráció hiányának majd kibontakozásának okai körül jelentősebb viták zajlottak. Anélkül, hogy ezeknek főbb érveit és ellenérveit felsorakoztatnám, ez önmagában is arra utal, hogy munkásmozgalom és gazdaságpolitika bonyolult összefüggését mindkét oldalról elemezni kell, ha megalapozott következtetésekre akarunk jutni.

Hadd tegyem hozzá: a gazdasági integráció aligha figyelmen kívül hagyható tényező a jelenkori munkásmozgalomtörténeti kutatásokban, mégpedig nemcsak kibontakozási okainak, de még inkább gyakorlati társadalmi-politikai hatásainak összefüggésében is. A munkásmozgalom jelenkori fejlődésére ugyanis nyilvánvaló hatással van a modern gazdasági integráció hiánya vagy jelenléte. Igaz, hogy e hatások történelmi kibontakozásához még nagyon rövid az idő s ez alaposan megnehezíti a történész munkáját. Semmiképpen sem szolgálhat azonban mentségül a vizsgálatról való lemondásra, hiszen a jelenkor-kutatás különlegesen fontos és érdekes feladata a történeti „kifutásaiban" még nem belátható, tehát fejlődésben, mozgásban levő jelenségek elemzése.

Úgy gondolom, hogy ezt a nagyon közel eső kérdést nem is szükséges további példákkal megvilágítani, s az elmondottak is elegendőek az igények megfogalmazására.

Az említett összefüggés-mozzanatok alapján most ismételten összefoglalhatom mondanivalóm lényegét: a munkásmozgalom kutatójának nem elég a gazdaságtörténet eredményeit készen átvéve „bevezetésként" vagy „háttér"-rajzként beilleszteni a munkásmozgalomról készült tanulmányba. A gazdaságtörténet eredményei csakis kiindulásul szolgálhatnak, amelyeket a vizsgált sajátos téma „szűrőjén" kell átengedni; amelyeket a munkásmozgalom vizsgálatának élő összefüggéseiként kell szembesíteni a mozgalom folyamataival. Hatásait és ellenhatásait, a közvetlen és közvetett befolyást (néha a közvetlen és a közvetett hatások összeütközését) figyelembe véve csakis a munkásmozgalom kutatója keresheti és tárhatja fel a gazdaság és a társadalom fejlődése, színvonala, szerkezete és a munkásmozgalom tendenciái, jelenségei között fennálló összefüggéseket.

Az esetleges félreértelmezés elkerülésére az elmondottakhoz hozzá kell tenni, hogy semmiképpen sem az önálló gazdaságtörténeti kutatást kérem számon a munkásmozgalom kutatójától. Nem! De annál inkább a gazdaságtörténeti anyag eleven használatát, valóságos figyelembevételét, díszítő-bevezető elem helyett építő elemként történő felhasználását. Ha ez nem is általános még, szerencsére erre is vannak példák, s a munkásmozgalomtörténet kutatásának jelentős fejlődése, gazdagodó eredményei a magasabb követelmények megfogalmazását is időszerűvé teszik.

S éppen ezzel összefüggésben, észrevételeimet azzal szeretném zárni, hogy gazdaságtörténet és munkásmozgalomtörténet kapcsolata egyáltalán nem két végpont közötti „egyirányú utca", melyen csupán a gazdaságtörténet felől áramlik a forgalom a munkásmozgalomtörténet felé. Egyáltalán nem. Az összekötő út nagyon is kétirányú. A munkásmozgalomtörténeti kutatások kezdetektől inspiráló hatása, a munkásmozgalom egyes sajátos jelenségeinek gazdasági-társadalmi összefüggése a gazdaságtörténeti kutatásokra mindig is hatással volt. Meggyőződésem, hogy a munkásmozgalom-történetírás eredményei – több más hatással egyetemben – lényegesen közrejátszottak abban a szemléletváltozásban, amely a – jobb kifejezés híján – „lehántott" gazdaságtörténettől a gazdaság–társadalom–történet együttes diszciplínájának kibontakozásához vezetett és jelen eredményeiben jutott kifejezésre. Mindez azonban a vizsgált kérdésnek ahhoz a másik oldalához tartozik, amelyet jelen keretek között csak regisztrálni lehet, de amelynek vizsgálata még további feladat.

SZABOLCSI MIKLÓS

IRODALOMTÖRTÉNET ÉS MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET

A két tudományág összefüggéseinek, kapcsolatainak vizsgálatánál legelőször hadd utaljunk néhány tudományelméleti, rendszertani meggondolásra.

Irodalomtörténet és munkásmozgalomtörténet összekapcsolásának csak akkor van értelme, ha az irodalmat is történeti képződménynek tartjuk, tudatformák realizált képződményei sorának. Olyan művek, áramlatok, törekvések összességének, amelyek a társadalmi mozgással függnek össze, s végső fokon a termelési viszonyok változására vezethetők vissza. Igaz, ez az összefüggés sokszor csak távoli – számot vetünk a közvetítők bonyolult hálózatával, figyelembe vesszük az irodalom önmozgásának tág területét –, de az alapvető összefüggés megmarad. Irodalomtörténet és munkásmozgalom viszonyát az irodalom történeti felfogásának elvi alapján lehet csak vizsgálni, még akkor is, ha a történeti folyamatból ideiglenesen kiszakított művek is lehetnek ilyen irányú vizsgálatunk tárgyai. Az irodalom az időben lejátszódó történeti folyamat része, a munkásmozgalom ugyanígy, s ezen felül a történelem mozgásának egyik fontos lendítője és megnyilvánulása is – a kettő összetartozása erre is visszavezethető.

Mindkét e területtel foglalkozó tudományág a társadalomtudományok körébe tartozik, mindkettő alapjában *történeti* diszciplína, tehát múltat rekonstruál, a történeti jelenségek mögött meghúzódó általános törvényszerűségeket keresi. A múltra irányuló történeti jelleg természetesen egyik tudományágnál sem zárja ki a *jelen* állapot leírására való törekvést. De ez általános hasonlóságokon túl mély különbségek is vannak. A munkásmozgalom-történetírás a történeti folyamatot ábrázolja, de különleges nézőpontból; gazdasági folyamatokat, erre épülő társadalmi struktúrát rekonstruál, az osztályösszeütközésekből fakadó politikai eseménytörténettel és szervezet-, valamint intézménytörténettel foglalkozik.

Az irodalomtörténetírás viszont a fentiekkel csak periferikusan vet számot; még az intézmény- és szervezettörténet is csak érdeklődésének kisebb része. Mindenekelőtt realizált tudatformákkal, a társadalmi tudat objektivált formáival, tehát művekkel foglalkozik, ezek egymással való összefüggését, elhelyezkedését az időben és belső szerkezetét kutatva. (Hadd tegyük hozzá: az irodalom*történet* viszont az irodalomtudománynak csak egyik része, az, amely elsősorban a művek időbeli összefüggéseit, a folyamatot vizsgálja.)

Mindebből az is következik, hogy az irodalomtörténetnek is, a párttörténetnek is erős elméleti háttere van. Így a munkásmozgalomtörténet elméleti háttere a történetfi-

lozófia, tágabban a filozófia, a történelmi és a dialektikus materializmus, emezé az ágazati esztétika, az irodalomelmélet, amely mögött pedig szintén a dialektikus materializmus áll. A közös filozófiai alap okán mindkét tudományág a „mélyben" összetalálkozik, s ez biztosítja természetesen mindkét tudomány alapvető marxista egységét is.

A két tudományág által kutatott tárgy tehát különbözik, bizonyos pontokon azonban területük érintkezik és többféle módon, többféle síkon is átfedi egymást. Hadd utaljunk arra, hogy az irodalomtörténet és az általa vizsgált művek dokumentumként, forrásként szolgálnak a munkásmozgalomtörténet számára; hogy felfoghatók a társadalmi folyamatnak – a társadalmi tudat közbejöttével – objektivált termékeként; és természetesen mindkét tudományág egymásnak kölcsönösen is tágabb keretéül, adott esetben magyarázatául, oksági láncolata tagjául szolgál.

A legáltalánosabb vizsgálati keret: hogyan helyezkedik el a munkásmozgalom a nemzeti és egyetemes történeti keretek között? Hogyan illeszkedik a történeti folyamatokba? .Hogyan változtatja meg azokat, hogyan hat rájuk, mi a viszonya a történelem – komplex módon felfogott – egészével? A történelem folyamatának milyen elemeit, összetevőit alakítja, milyen intézményeket, szervezeteket befolyásol, változtat a munkásmozgalom? Az irodalom története ennek a sokrétű, sokirányú változtatásnak keretei közé illeszkedik, annak egyik fontos elemét képezi. Az irodalomtörténet és a munkásmozgalom érintkezése legáltalánosabban egy speciális szférában, a tudatformálás szférájában jön létre, s ezért az irodalomtörténet a munkásmozgalom tudatformáló hatásának vizsgálatától várhat a legtöbbet. Csak példaképpen: hogyan alakítja, fejleszti a mindennapi, a köznapi tudatot a teoretikus tudat? Milyen szervezeteken, intézményeken keresztül érvényesül a munkásmozgalom hatása – általában hogyan alakul át a tudat, hogyan alakulnak ki a munkásmozgalom hatására új tudatformák? Az irodalom történetének kutatása csak alosztálya e tágabb tudatkutatásnak, amelynek módszere, problematikája egyébként csak most van kialakulóban. Az irodalomtörténet oldaláról ugyanez a kérdéskör része annak a tágabbnak, amely azt vizsgálja: mi a viszonya eszméknek és műveknek, hogyan hatnak eszmék művek kialakulására. Az irodalomelméletnek ezek ugyancsak vitatott kérdései.

A magyar tudományosságban már eddig is volt példa rá, hogy munkásmozgalomtörténetírás és irodalomtörténetírás kutatási területe érintkezett, találkozott, közös eredményt ért el. Igaz, a két tudományág indítása, indulása lényegesen különbözött egymástól. A munkásmozgalom-történetírás már nagyon korán a munkásmozgalom öntudatának egyik megnyilvánulása volt, a munkásosztály hatalomra kerülése előtt „ellenzéki" jellegű tudománynak számított, amelyet a munkásmozgalom politikája táplált, éltetett. Története és funkciója tehát a munkásosztály és még inkább szervezett mozgalma kialakulásának, erősödésének folyamatához kapcsolódik. Az irodalomtörténetírás messzebbről és régebbről indult; a polgári nemzetté válás folyamatának egyik jelzője; ennélfogva a polgári nemzetállam egyik „hivatalos" tudománya volt, és mire a munkásmozgalom kibontakozott, már jóval akadémikusabb, intézményesítettebb lett.

A két terület találkozása a felszabadulás előtt tehát inkább alkalmi lehetett. A munkásmozgalom sodrában és szükségleteként születtek olyan művek, amelyek meg-

próbálták felmérni a munkásosztály irodalma és ezen túlmenően a nemzeti irodalom egészét. Ilyenfajta indításokra, kísérletekre sok a példa; a századelőnek a szociáldemokrata mozgalomban megszületett több összefoglalása (amelyeknek értékelésével még adósak vagyunk) után a 20-as, majd a 30-as években, a legális és illegális munkásmozgalomban születtek ilyen kísérletek; a magyar marxista „céhbeli" irodalomtörténet megalkotása is Révai József nevéhez fűződik.

A felszabadulás után – pontosabban szólva a proletárforradalom győzelme után – az irodalomtörténetben szervezetten indultak meg a szocialista irodalomra vonatkozó kutatások, és evvel együtt kezdődött meg a párttörténet és irodalomtörténet együttműködése, közös munkája. Ez az együttműködés különféle módokon és síkokon mutatkozott meg: szervezetileg közös vitákban, együttes ülésekben, munkakapcsolatokban. Különösen hasznos volt a két tudományág által feltárt nyersanyagok, forrásanyagok, dokumentumok kölcsönös tanulmányozásában és néhány esetben problémák közös megoldásában, egymást segítő feldolgozásában. Ilyen sikerült, komplex együttműködésre lehet példa mindenekelőtt a Tanácsköztársaság időszaka; a párttörténetírás által elindított kutató- és értékelő munkát folytatta az irodalomtörténetírás, majd másfelől ez utóbbi eredményei, felismerései gazdagították, árnyalták a párttörténetírásnak a Tanácsköztársaságról alkotott képét. Így ez időszakban az értelmiségi csoportok mozgását, tudatállapotát, a munkásmozgalom és a kultúra viszonyát a korábbinál teljesebben, világosan látjuk. De lehetne ilyen példára hivatkozni a József Attila párttagságával kapcsolatos kérdésekben, valamint – ha kisebb mértékben is – a Komintern VII. kongresszusa utáni népfrontpolitika kulturális vonásainak kutatásában is.

Ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy a két tudományág különböző indulása, aránylag kései egymásra találása és csak szórványos együttműködése még sok problémát jelent és sok megoldandó feladatot ad számunkra. Ha a két tudományág együttműködésében vannak is jó tapasztalatok, akadnak együttes vállalkozások, ezek messze nem elegendők, sőt a jellemzőbb talán az, hogy az irodalomtörténetírás és a munkásmozgalom-történetírás jórészt függetlenül, egymástól elszakadva, egymás eredményeire csak esetlegesen támaszkodva, egymás iránt igényeket csak ritkán támasztva dolgozik. Nem problémamentes az irodalomtörténészek munkásmozgalomtörténeti, a munkásmozgalomtörténészek irodalomtörténeti tájékozottsága. Olykor az irodalomtörténész maga végzi el a szükséges munkásmozgalomtörténeti kutatást is, máskor régi, már túlhaladott munkásmozgalomtörténeti értékelést vesz át. Az is köztudott, hogy a párttörténészek egy része kevéssé tájékozott korszaka vagy témája irodalomtörténeti vonatkozásaiban, sőt az sem példa nélküli, hogy lebecsülik ezeket, nem tanusítanak iránt kellő érdeklődést. A munkásmozgalomtörténeti művekben találunk olykor szépirodalmi hivatkozásokat, olykor – inkább dekorációnak vagy illusztrációnak alkalmazott – irodalmi idézeteket, verssor mottókat, de kevés példa van arra, hogy a kor irodalmát, szocialista irodalmát az irodalomtörténeti megvilágítás felhasználásával, forrásként alkalmaznák témájuk mindenoldalú feltárásához. A történelmi folyamatban objektíve létezett összekapcsoltság, kölcsönhatás így a feldolgozásban csonkán, hiányosan jelenik meg.

Hadd következzék néhány további módszertani, gyakorlati jellegű meggondolás.

A leggyakoribb módszertani probléma éppen a történeti és értékelő szempont összeütközéséből származik. Az irodalomtörténet elvileg ugyanis nem egy korszak minden művével, hanem csak a reprezentatív, leginkább jellemző és művészileg értékes alkotásokkal foglalkozik. Természetesen vita tárgya, hogy a kiemelés, az érték kritériuma min alapszik (hadd utaljak itt csak a történeti értékkel és az esztétikai értékkel kapcsolatos vitára). Kétségtelen azonban, hogy bármi módon is, de a „nagy halmazból" ki kell válogatni egy kisebb számot; sőt módszertanilag ki kell ragadni műveket a történeti folyamatból, elemezni őket és ezután visszahelyezni a történeti folyamatba. Mindez sok nehézséget okoz művek kiválasztásában, folyamatok leírásában, csomópontok kijelölésében – olyan vitákat és konfliktusokat, amelyeket szilárd marxista elvi alapon lehet eldönteni és megoldani, kiválasztva azokat a műveket, amelyek egy-egy kor jellemző tendenciáit összesűrítik, kiemelik és úgy formálják meg. Így a *teljesség*, a leírás szempontja ütközik a kiemeléssel, az értékeléssel, tehát az eszmeiség és a művészi megformálás árnyalt megítélésére van szükség.

Természetesen a párttörténetírás számára az irodalomtörténetírás nemcsak kimagasló művek sorozatának leírásával adhat segítséget. Az irodalmi művek – a közepesek, az átlagosak is – jellemzőek egy kor „köznyelvére", s szolgálhatnak dokumentumul, megvilágító például egy-egy kor ismertetésében, képének teljes megrajzolásában. Ugyancsak elképzelhető, hogy az irodalmi művek sorozata a párttörténetírás számára az ún. tartalomelemzés módszereivel válhat fontossá. E módszerek – tekintet nélkül az alkotás értékére – megmutathatják a művek mögött rejlő értékszerkezetet, elvárássémát és ezzel fényt vethetnek egy-egy osztály, réteg leírható tudatállapotára az adott korban.

Mégis, az irodalomtörténetírás, irodalomtudomány, az irodalmi művek elemzése a legszélesebben úgy érintkezik a párt- és munkásmozgalom-történetírással, ha a művek megvilágítják, élesebbé teszik mind a történeti folyamatokat, mind az egyének, rétegek, csoportok, osztályok tudatállapotát; másrészről, ha a párttörténetírás rámutat azokra a keretekre, bonyolultan ható okokra és körülményekre, amelyek az irodalom folyamatát befolyásolják, meghatározzák, magyarázzák.

*

A fenti általános megállapítások közelebbi megvilágítására hadd következzék a magyar irodalomtörténetírásnak a magyar szocialista irodalom történetére vonatkozó néhány megállapítása, kérdése és nyitott problémája. Ennek során a párttörténet és az irodalomtörténet viszonyán túlmenően természetesen munkásmozgalom és irodalom kapcsolatával is foglalkoznunk kell.

Közelebb lépve tehát az irodalomtörténeti folyamatokhoz: azt a kérdést kell, ismét csak általános formában, felvetnünk, vajon az irodalmi áramlatokra, irányokra hatott-e, s miként a munkásmozgalom; még tovább menve: teremtett-e önálló áramlatokat? A legáltalánosabb válaszunk erre a kérdésre: a munkásmozgalom hatására létrejött a *szo-*

cialista irodalom. A magyar tudomány, kritika az utóbbi évtizedekben igyekezett megkonstruálni a szocialista irodalom fogalmát, felrajzolta körvonalait.[1]

Mit nevezünk *szocialista* irodalomnak? Mindenekelőtt világos: egy politikai-eszmei terminusnak egy irodalmival való összekapcsolásáról van szó. Nem egyetlen stílusirányt, nem egyazon jellegű kifejezési formákon épülő irányzatot jelölünk tehát így, hanem azonos osztályérdekeket hordozó, azonos szemléletet, világnézetet kifejező *művek* összességét. Azoknak a műveknek összességét, amelyek a kialakuló, majd kialakult munkásosztály törekvéseit, hangját fejezik ki, annak szempontjából vizsgálják a világot, az ábrázolandó valóságot; amelyek a munkásmozgalom közvetlen hatására születtek; s mivel a munkásosztály alapvető érdekeit objektíve a marxizmus tudatosítja, azoknak a műveknek összességét, amelyek marxista eszmeiségűek. Nem azonos tehát a szocialista irodalom a munkásság életkörülményeit, életét ábrázoló művekkel (azok születhetnek másfajta nézőpontból s indítékból is; és a szocialista irodalom körébe tartozhat más osztály körében játszódó mű is), s nem azonos a munkásszármazású írók által írt művekkel sem.

Meg kell indokolnunk terminológiánkat is. Nemcsak terminológiai: elvi kérdés is ez – ideológiai tartalmak bújnak meg mögötte. Az egyik elnevezés, amelyet az irodalmi jelenségekre alkalmazni szokás: a *proletárirodalmi* vagy *proletárforradalmi* irodalom. Ez az elnevezés, véleményünk szerint, az irodalom fejlődésének egy szakaszára illik, egy korszakot jellemez, de ma már túl szűknek tűnik számunkra. Ismeretes, hogy ez az elnevezés főleg 1926–1932 között volt használatos, a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének volt egyik jelszava. A RAPP részletes értékelése most nem feladatunk (kétségtelen, hogy működése egy pontján már fékezte az irodalom gazdagodásának folyamatát – éspedig nemcsak szervezeti, hanem elvi okokból is). Az SZK(b)P 1932. áprilisi határozatát ebben a tekintetben változatlanul helyesnek érezzük; s aktuális ma is a harc mindenfajta leszűkítő, bezárkozó, egyoldalú tendencia ellen. Márpedig tudott, hogy a „proletárirodalmi", illetve a „proletárforradalmi" megjelölések tartalma ez időben távolító, szűkítő is volt; e nézetek képviselői a nem kommunista írók elé lehetetlen feltételeket szabtak; az útitársak, a szövetségesek körének túlzott szűkítése következett be; a származási és tematikai szempontokat egyoldalúan túlhangsúlyozták az eszmeiség és a színvonal rovására. A szocialista irodalom tehát tág összefogó fogalom. Ezen a legtágabb kereten belül különféle áramlatok, irányok jelentek meg. Közülük emeljük ki a legfontosabbat. A század elejétől fogva észrevehető s nyomon kísérhető az a hatás, amelyet a *forradalmi* munkásmozgalom, 1919 után pedig a *kommunista pártok* gyakoroltak az alkotókra, s kirajzolódik műveknek olyan sora, amely egységes eszmei arculatot mutat: a *forradalmi szocialista* irodalom eszmei arculatát. E művek alapján rajzolhatjuk meg a szocialista világirodalom legfőbb, vezető áramlatát: a *forradalmi szocialista irodalomét.* Természetesen a forradalmi szocialista irodalom sem uni-

[1] Lásd erre vonatkozólag *Botka Ferenc:* A magyar szocialista irodalom válogatott bibliográfiája (1957–1960). In: Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. I. köt. Bp. 1962. 617–643. – Vö. *Botka Ferenc–Lakatos Éta:* Magyar szocialista irodalom 1961–1968. Válogatott bibliográfia. In: Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. III. köt. Bp. 1973. 565–677.

formizáltan egynemű, hanem különféle értékű, megjelenésű, célú művek együttese, mint minden irodalmi irányzat.

Felmerül a kérdés: ebben a legtágabb összefüggésben mi a helye a *szocialista realizmusnak.* Felfogásunk szerint e terminus kettős használata lehetséges. Egy elméleti, alkotó módszerre vonatkozó értékelő – erre még vissza fogunk térni – és egy történeti. Az utóbbi vonatkozásban – történeti áramlatok, irányzatok összefüggésében – a forradalmi szocialista irodalom fejlődése *második szakaszának* tekinthető.

A fenti módon körvonalazott *szocialista irodalom* nemcsak művek összessége. Más szempontból vizsgálva, más szemszögből nézve: a szocialista irodalom – ugyanúgy, mint más irányzatok is – jelentős művek, valamint elméleti és kritikai tevékenység, s végül mindennapi politikai vagy agitációs munkát szolgáló efemérebb művek együttese is. Ilyen szempontból vizsgálhatók keretén belül az igazán jelentős, a szocialista eszmeiségű, esztétikailag is kimagasló, maradandó művek, a kritikai, elméleti tevékenység és kultúrpolitikai elmélet és gyakorlat, valamint a nagy műveket kísérő, követő, az átlagízlést és átlagszintet képviselő művek, a szocialista irodalom „köznyelve". Hadd utaljunk már itt is arra, hogy a szocialista irodalom egyik jellegzetessége: szerkezetén belül az elmélet, a kritika szerepe jelentősebb, mint más irodalmi irányzatoknál. Ebből pedig egy újabb tudományos feladat adódik: meg kell rajzolnunk (nemzetközi és nemzeti méretekben is) a *szocialista művelődés,* a szocialista kultúra történetét, amelynek csak egy része a szocialista irodalom története.

A szocialista irodalom kutatásának kettős szempontból kell történnie. Egyrészt: mennyire elválaszthatatlan része a nemzeti irodalom egészének, mennyi szállal tartozik oda, mennyiben gazdagította azt és mennyiben gazdagult általa, mennyiben szolgálta – a maga eszközeivel – a haladás ügyét. Másrészt: nem árt – sőt irodalom- és mozgalomtörténeti aspektusból mindenképpen *szükséges* – felmutatni különös értékeit, relatív különállását, saját jellegzetességeit. A nemzeti irodalom egészének és a szocialista irodalomnak ez a viszonya a kutatás egyik fő tárgya.

Az egyes nemzetek szocialista irodalmának története egyébként az a terület, ahol mind nálunk, mind más országokban az irodalomtörténet a legtöbbet tette. Hadd utaljak nagyon röviden saját eredményeinkre, amelyeket ehelyütt nem tartok szükségesnek ismételni.

Természetesen a munka hátralevő részét, az új és új problémákat csak most kezdjük igazán látni. A puszta történeti adatfeltárás terén is sok a tennivaló, de még több a történeti fejlődés rajza kapcsán. Nem szabad elfeledkeznünk róla, hogy munkásmozgalom és irodalom viszonyának vizsgálata magában foglalja a jelen és a közelmúlt vizsgálatát is: tehát a kérdés része a *szocialista,* s ezen belül a szocialista országok szocialista irodalma történetének egészen napjainkig. Sőt: külön ki kell emelnünk ezzel kapcsolatban, hogy a hatalmon levő, s a hatalmat megtartó munkásosztálynak és az irodalomnak a viszonya – tehát éppen a Szovjetunió és a többi szocialista ország irodalmának története – rejti magában a legtöbb megválaszolásra váró kérdést és a legtöbb tanulságot. A munkásmozgalom funkcióváltozása a hatalom átvétele után mélyreható (általában előrelendítő, de néha fékező) hatást gyakorol az irodalom fejlődésére. Hogy e gazdag problémakörből ismét csak néhány kérdésre utaljak: milyen

módosuláson mennek át műfajok, műformák, irányzatok, írói magatartásformák a hatalomátvétel után? Mit jelent az „ellenzékiségből" a hatalomba való kerülés? Mit jelent az addig kisebbségben levő írócsoportok műveinek központi-hatalmi támogatása? Milyen új viszony keletkezik művész és közönség közt? Mennyiben változik meg és nő meg a kritika, az elmélet, tehát a kultúrpolitika elméleti alátámasztásának szerepe?

Mindezek a kérdések arra is visszavezethetők, hogy politikai hatalom és irodalom viszonya sajátos, kiélezett formában jelenik meg, s kiélezett formában jelenik meg az államhatalom felelőssége a művészi kísérletezésekért is. Mindez aláhúzza, hogy ma már a szocialista irodalom története sem nemzeti, sem nemzetközi méretekben nem lehet teljes az utolsó évek történetének feldolgozása nélkül.

A teljesség, a továbbfolytatás igénye merül fel nemcsak időben, hanem térben is. Egyes szocialista nemzeti irodalmak története gondosan kidolgozott, alaposan leírt; másoké nagyon is hiányos; van ahol az alapvető munkálatok is alig kezdődtek meg. (A francia, az angol, a spanyol irodalmakban a 30-as évek óta alig folynak ilyen kutatások.) És fel lehet vetni az újabban ismét fellendült komparatista kutatások sokat ígérő vizsgálatára vonatkozóan is a teljesség, a továbbfolytatás igényét, akár a „zónák" értelmében, akár egyes motívumok, műfajok, műformák felbukkanása, funkcióváltása, alakulása kutatásában. (E problémakörhöz tartozik egyes szocialista irodalmak hatása másokra vagy olyan kérdés, mint a nem magyarországi magyar szocialista irodalmak összefüggése, egymást lendítő fejlődése stb.)

Felmerül a kérdés, hogy az egyes nemzeti irodalmak körén túllépve: vannak-e még tágabb egységei a szocialista irodalomnak?

A világirodalom fogalma kétoldalú fogalom. Egyrészt szelektív, válogató. Azoknak a műveknek, személyiségeknek, áramlatoknak sorát jelenti, amelyek – bizonyos esztétikai és egyszersmind történeti értékmércével mérve – együttesen az emberiség közös kulturális alapjához tartoznak. Másrészt azonban ez a fogalom is történeti és szervezeti: jelentheti azoknak az áramlatoknak, törekvéseknek, irányzatoknak, indítóerőknek, tényezőknek a vizsgálatát, amelyek a nemzeti irodalmakon túl egy-egy kor irodalmát általában jellemzik, meghatározzák. Mindkét értelemben természetesen erősen elvonó, válogató, absztraháló fogalom a világirodalomé.

Felvetődhet a kérdés: van-e *szocialista világirodalom?* Ha ilyennek jelöljük meg azoknak a műveknek, illetve irányzatoknak a sorát, amelyek a munkásmozgalom eszmei vonzásában születtek, kétségtelenül van. És van ennek a szocialista világirodalomnak saját története is.

A szocialista világirodalom előtörténetét a II. Internacionálé idejére lehet tenni és előtörténetéhez tartozik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítésének időszaka, tehát Gorkij életművének egy része is. Nyilván külön szakaszt alkot a kb. 1917-től 1923-ig terjedő időszak, a forradalmi időszak és a forradalmi hullám csúcsa a maga lázas, közvetlenül politizáló, az avantgarde eszközeivel is élő különleges színű irodalmával. Az 1925 és 1932 közötti évek az erőgyűjtés, az átalakítás évei, amelyeket általában világszerte a forradalmi szocialista irodalom rappista, illetve proletkultos szakaszának lehet nevezni; a tágabban vett szocialista irodalomban pedig az útkeresés, a

régi formák átalakításának ideje. 1932 körül indul egy új fejlődés, a modern realista szintézis, amely politikailag a népfrontpolitika talaján áll. Világszerte ez a néhány év a szocialista irodalom, és benne a *forradalmi szocialista* világirodalom fejlődésének csúcsa, a legjelentősebb teljesítmények ekkor születnek. Az 1939 és 1945 közti szakasz az antifasiszta harc, a nemzeti egységpolitika jegyében álló, „ellenállási" jellegű irodalom kora. (E korszakhatárok természetesen csak nagy közelítéssel – az egyes nemzetek sajátos viszonyainak megfelelően módosulva – érvényesek. Az Egyesült Államok szocialista irodalmának fejlődésében pl. a fenti szakaszok több éves eltolódással jelentkeznek.)

A rövidebb szakaszoknak ugyanilyen jellegzetes egymás után következését lehet megfigyelni a II. világháború után, 1945-től. Hadd utaljunk itt csak arra, hogy különböző előző szakaszokon át, az 50-es évek közepétől keltezhető a szocialista világirodalom újabb fellendülésének időszaka, az ellentmondásokon és visszaeséseken keresztül is kifejlődő újfajta arculata.

A szocialista világirodalom eddigi folyamatában a részjelenségek és az egyes művek általánosításából néhány törvényszerűséget is le lehet vonni. E fejlődésben szinte egymást követő hullámok: a küzdelem egy népszerű, mozgósító erejű, forradalmas, közvetlenül ható, közvetlen politizáló irodalomért; ugyanakkor küzdelem egy magas szintű, a polgári humanizmus hagyományait integráló nagy realista művészetért, amely egyúttal a művész teljes önkifejezését is lehetővé teszi. E két tendencia, e két hullám szinte törvényszerűen követi egymást, és a fejlődésben többször – így leginkább 1935 körül – a kettő sajátos, termékeny szintézisének lehetünk tanúi.

Nagyon nagy távlatban tekintve az 1945 utáni fejlődés megismétli a két hullámot; és megismétli szinte minden egyes nemzeti irodalom újonnan keletkező szocialista irodalma is. De a későbbi fejlődéshez még egy új elem is járul, mintegy harmadikként: a küzdelem a tudományos-technikai forradalom korát tükröző, s ez időszak szocialista forradalmaiból kinövő, e korral adekvát szocialista realista művészetért.

Ha a fenti történeti menetre vonatkozó elképzelésünk nagyjából helyes, abból újabb, itt csak röviden érinthető módszertani, elméleti és egyszersmind kutatási problémák is adódnak.

Egyrészről: hogyan lehetséges, hogy akkor ívelt a legmagasabbra a szocialista irodalom, amikor – legalábbis látszólag – változóak lettek az eszmei határai, amikor a „népfront-korszakokban" nem csupán önmaga kiteljesítésére törekedett, hanem más értékek integrálására is, amikor nemcsak a munkásosztály érdekeit, hanem a vele szövetséges osztályok és más rétegek igazi érdekeit is kifejezte? Az ellentmondás csak látszólagos, mert a szocialista eszmeiség e korszakok legjelentősebb műveiben sem gyengült, hanem voltaképpen erősödött, hatásosabb lett, a maga szűkebb körén túl is hatott. Tudatilag, kulturálisan a munkásmozgalom szükségszerűen jár meg kettős utat: először önmaga körében önmagát nevelve és alakítva, önmagát tudatosítva alakítja ki önmaga irodalmát, majd ennek segítségével, de ezt meghaladva is, képes tágabb közösségek képviseletére, pontosabban: a munkásosztályon túlmenően az egész emberiség szocialista átalakítására és egy tág szocialista kultúra kialakítására is. Értékelésünk természetesen annyit is jelent, hogy a nemzetközi munkásmozgalom egész történetére

vonatkozólag is a Komintern VII. kongresszusa által körvonalazott, s azóta a változó körülményekhez képest alakított, de a lényegét megőrző irányvonalat látjuk alapvetően helyesnek ma is.

És másrészről: a kérdés vizsgálatánál beleütközünk abba a problémakörbe, amelyet a „személyi kultusz körülményeivel" szokás jelezni. A helyes munkásmozgalmi stratégia és taktika érvényesítése időben egybeesett a torzulásokkal, a ferdítésekkel, a súlyos hibákkal; a széles ívelésű népfrontpolitika az adminisztratív belső intézkedésekkel; a kultúrában az emberiség legjobb haladó hagyományaira való támaszkodás, egy szélesebb realizmus követelése az ízlésnormák egyoldalú erőltetésével, bizonyos lapos egyszerűsítéssel, a helyes elvek dogmatikus megmerevítésével. Ez az ellentmondás az irodalomelméletben és személyi politikában egyaránt nyomon követhető.

A szocialista világirodalom bonyolult folyamatai vizsgálatának van néhány megoldandó általános kérdése: hogyan gazdagította a szocialista világirodalom, a szocialista irodalom az egyes nemzeti irodalmakat (pl. milyen nemzeti hagyományba kapcsolódott be, mennyire támaszkodott a plebejus-nemzeti hagyományra, mennyire a progresszív polgárira; a nemzeti irodalomnak milyen hagyományos vonását erősíti fel és melyiket gyengíti a szocialista eszmeiség, mi az, amit teljesen elvet belőle; milyen új szintézisek jönnek létre ezen az úton?).

Ugyanilyen kérdések vethetők fel az egész világirodalom területén: miben gazdagította a világirodalmat a szocialista világirodalom? És tovább menve, két külön, ma nagyon is aktuális kérdés vár válaszra. Az egyik: hogyan mutatkoznak meg mindezek a jelenségek a harmadik világ gyakran most induló irodalmaiban, ezek az irodalmak a szocialista világirodalom fejlődésének milyen fázisain mennek keresztül? A másik: az egész világirodalom ma különösen vitatott, fő fejlődési iránya – a differenciálódás vagy integrálódás – kérdéséhez hogyan illeszkedik a szocialista világirodalom? Azaz: vajon egységesülés felé, egytípusúvá válás felé tart az egész világirodalom? És ez esetben melyik lesz az a modell, amelyet követni fog? Ideiglenes válaszunk az lehet: a jelenleg sokszínű világirodalom a nemzeti differenciálódás mellett szemléleti, sőt műfaji integrálódás felé tart; s természetesen nagyon is kívánatos lenne, hogy folyamatosan és távlatokban ez az integrálódás a szocialista világirodalom keretén belül, tehát a szocialista eszmeiség alapján történjék meg. Mert az integrálódásnak ez csak *egyik* lehetősége. Ugyanis a manipulált tömegkommunikációs eszközök lehetőséget adnak arra, hogy egy felületes, a tömegeket elzsongító, félrevezető kultúra váljék uralkodóvá. A mai világirodalomnak a szocialista kultúra irányába történő integrálása ezért nemcsak jámbor óhaj, hanem a marxista művészek, kritikusok, teoretikusok egyik új feladata, mozgásterepe. Az integrálódás másrészről a mindenkori politikai-társadalmi erők függvénye, és természetesen nem független a meglevő szocialista irodalmak fejlődésétől, vonzó vagy taszító voltától.

Végül: a történelmi vizsgálat kérdése a munkásmozgalom és egyes korstílusok viszonya is. Vitatott kérdés, hogy mik az irodalom történetének sajátos mozgásformái, kategóriái (irodalmi korszakok, „sorok", áramlatok, irányzatok), milyen rendszerben mozognak a történelemben? E rendszer tagjai azonban mindenesetre a sajátosan irodalmi műfajok, irányzatok, áramlatok is. Ami a műfajokat illeti: bizonyos, hogy a

munkásmozgalom sodrában születtek új műfajok, műformák, vagy hogy a munkásmozgalom hozzájárult bizonyos műfajok átalakításához, továbbfejlesztéséhez. Úgy gondolom, ezek közé sorolható például a tényleíró riport, a szociográfikus novella, a szavalókórusra épülő minden műfaj, a „monumentális színház" legtöbb fajtája, az agitprop „utcai" színház – s folytathatnám a sort. Olyan műfajok, amelyek továbbfejlődve olykor már el is vesztették eredeti fogantatásuk tudatát.

Az áramlatok terén: a hagyományos stíluskategóriákkal jelzett áramlatok nehezen kapcsolhatók a munkásmozgalomhoz. Ezek kialakulása más szférában játszódott le, de kétségtelen, hogy a munkásmozgalom és egyes stílusformák viszonya – a romantika, a stilisztikai értelemben vett realizmus – külön vizsgálatot igényel.

Ebből az összefüggéskörből az ún. naturalizmus és a munkásmozgalom viszonya érdemel különös figyelmet. Eddig talán lebecsültük azokat a szálakat, amelyek a kettőt összefűzték, pedig időbelileg is egybeesik a naturalizmus a munkásmozgalom kezdeteivel és Zola, Ibsen, Hauptmann az öntudatra ébredő munkások tömegeit formálta. De a puszta kronológiainál mélyebb egybeesésekre is fel kell figyelnünk: a naturalizmus társadalmi indulata, a szegények és elnyomottak iránti rokonszenve, a tudományosság iránti hajlama összehangzott a századvégi munkásmozgalom törekvéseivel. S ugyanígy vannak mély és megvizsgálandó azonosságok, megfelelések az expresszionizmus aktivista szakaszának egyes kifejezési formái és tartalmi elemei, és a 20-as évek elejének fellendülő forradalmi hulláma között.

Hangsúlyoztuk, hogy a szocialista irodalom története nem azonos a szocialista írók szervezetének történetével, nem azonos a párttag írók szervezetének történetével. Nem azonos, de ez a „szervezeti" rész azért szorosan beletartozik problémakörünkbe, és sajátos tanulságokkal szolgálhat az irodalom történetén túlmenően, a szociológiai kutatás szempontjából is. Ismét csak utalásszerűen szóljunk néhány szót e „szervezeti" vagy inkább kultúrszociológiai szempontokról

Kétségtelen, hogy a munkásmozgalom és az író-egyén viszonya szervezetileg is fontos kérdés. Mennyiben válik az író a mozgalom egyszerű tagjává; milyen keretekben végzi munkáját; mikor merült fel a szervezett párttagság követelése; ez mikor helyes, mikor gátló tényező? Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata természetesen beletartozik az értelmiség és a mozgalom viszonyának vizsgálatába.

Az író-egyén és a mozgalom viszonya mellett a másik jellemző kérdés: az írócsoportok, írószervezetek és a munkásmozgalom viszonya. Itt is két külön kérdésről beszélhetünk: az egyik esetben a nem munkásmozgalmi írói csoportosulások viszonyát vizsgálhatjuk a munkásmozgalomhoz. Ennek talán legjellegzetesebb példája a szürrealista mozgalomé, melynek története voltaképpen úgy is felfogható lenne, mint a munkásmozgalom vonzásának és taszításának története.

A másik esetben a munkásmozgalom által szervezett, tudatosan alakított, vagy irányított csoportok tevékenységéről, történetéről, munkájáról van szó. Ilyen a 20–30-as évek nemzetközi írószervezeteinek, főleg a Forradalmár Írók Nemzetközi Szövetségének és ilyen ma a szocialista országok írószövetségeinek a története. E szervezetek története – amely nem teljesen azonos a szocialista irodalom történetével – önmagában is gazdag problematikát rejt, a szervezettség problémájától az e szervezeteket

irányító elvekig, vitákig, belső problémákig. És azt sem szabad elfelednünk, hogy volt olyan időszak, amikor a nemzetközi forradalmi szocialista irodalom története csaknem egybeesett e szervezetek történetével.

A szervezetek kérdésének mélyén persze nemcsak az értelmiségi szervezetek problémája, nemcsak az író-egyén kérdése áll. Tágabban: az a kérdés, hogy szervezeti eszközökkel, a propaganda, az agitáció (majd napjainkban a tömegkommunikáció) eszközeivel egyrészt miként és mennyiben fejleszthető, befolyásolható az irodalmi alkotó munka, az alkotók munkája, másrészt az irodalom terjesztése, elfogadása, megismertetése. Ezért talán a szocialista irodalom és munkásmozgalom találkozásának egyik legérdekesebb s kellően még fel nem tárt fejezete éppen az olvasó szempontjából való vizsgálat. Milyen szervezeti (párt, kör, egylet, művészeti egyesület) formákban fogadta magához az irodalmat a munkásmozgalom, hogyan fejtette ki e körökben „véleményét", igényét, hogyan juttatta el a művészekhez, hogyan fejlődött és hogyan fejlesztett? A munkás mint olvasó, a munkásmozgalom mint befogadó, mint fogyasztó, mint közönség, s ennek sajátos szervezeti formái – a vizsgálandó területe ennek a problémacsoportnak.

Ha a munkásmozgalom szervezeti hatásáról beszélünk, akkor természetes, hogy – mind a hatalomért folytatott harc szakaszában, mind a hatalom megragadása után – fel kell figyelnünk mindazoknak a szervezeteknek, intézményeknek létére, hálózatára, amelyek az író munkájának elősegítésére, terjesztésére irányulnak: a munkásmozgalom sajtója, kiadói, folyóiratai, könyvkereskedései és könyvtárai – mind e vizsgálat tárgyai lehetnek.

Szervezeti kérdés is, szociológiai kérdés is, de általános szempontból mindenképpen e kérdéskör legfontosabb kérdése az író helyzetének változása a munkásmozgalom közvetlen hatására, az ellenzéki munkásmozgalomban, továbbá az író és hatalom viszonya a hatalom megragadása után. A polgári fejlődés során – mint ismeretes – egyre mélyül a szakadék író és közönség között. Az író egyre inkább úgy érzi, hogy közömbös, durva, érzéketlen tömeggel áll szemben, s kialakulnak a magány, a kétségbeesés, a menekülés, a jövőbe futás, a maszkok felvételének legkülönfélébb formái. A jövő osztálya a munkásosztály, s a jövőt készítő mozgalmak, a szociáldemokrácia és a munkásmozgalom korai időszakában az anarchisták, majd a bolsevikok, a kommunisták olyannak tűnnek, mint akik ezt az elszigeteltséget, magányt fel tudják oldani, amelyek az író munkájának célt, közönséget, távlatot, közeget adnak majd. Konfliktusok és problémák sorával számos jelentős író, majd az írók jelentős része így csatlakozik a munkásmozgalomhoz, amely olykor áldozatot is kíván tőlük ezért. S ez az odafordulás koronként és országonként különböző erővel és kitartással meg-megismétlődik, mindkét fél hibái, az időközönként jelentkező türelmetlenség ellenére is. Történelmi távlatban, úgy látszik, a munkásmozgalom megváltoztatja az író helyzetét, feloldhatja konfliktusait.

A megszerzett hatalom időszaka azonban új problémákat vet fel: a lelkes együtt harcolás és együtt építés magatartásformáitól annak belátásáig, hogy az egyes utópista művészálmok megvalósíthatatlanok. A hatalmon levő munkásosztály és szervezetei részéről az értelmes együtt munkálkodás, a sajátos problémák belátása mellett előfordul-

hat türelmetlen elfogultság és születhetnek – miként a történelem tanúsítja – felesleges rendszabályok is. Kétségtelen, hogy a munkásmozgalom sodrában olykor megismétlődik író és hatalom konfliktusa, s annál fájdalmasabban, mert ezúttal az elkötelezett író saját kívánt hatalmával ütközik össze. Ennek a viszonynak bonyolult változásait kell felrajzolnia a történetírónak, a jövő harmonikusabb modellje érdekében is, működjék akár az irodalomtudomány, akár a történettudomány területén.

*

Most pedig fordítsuk meg vizsgálati szempontunkat: a makrostruktúrák vizsgálata helyett figyeljünk a mikrostruktúrákra. A legújabbkori irodalomtörténetírásnak nálunk is egyre jobban kibontakozó iránya a műelemzés, az a törekvés, hogy a poétikai kutatásokat használjuk fel egy marxista igényű műelemzésre.

Az *egyes mű,* a műalkotás és a munkásmozgalom kapcsolata – talán szokatlan a kérdésfeltevés. Pedig a kutatás egyik legtermékenyebb útja lehetne annak vizsgálata, hogy milyen módon van jelen a munkásmozgalom alakító hatása az egyes műben, annak struktúrájában, szervezetében, eszközeiben. Nehéz, vitatott – az eddigieknél is vitatottabb – kérdésekhez értünk. Ismét csak néhány utalással tudunk itt foglalkozni.

A munkásmozgalom és a mű között a fő közvetítő – a kulcsfogalom természetesen a világnézet – a mű felől nézve az eszmei tartalom. Nem kell ehelyütt a marxista esztétika megállapításait ismételni, csak arra utalunk, hogy a világnézet hogyan lesz az író világképének legfontosabb részévé, hogyan rendezi, alakítja korábbi tudásanyagát, hogyan értelmezi át tapasztalatait. A munkásmozgalom sodrának, gyakorlatának tapasztalatai (a munkásmozgalom mindennapjának légköre, indulatai, szenvedélye) és a munkásmozgalom elméletének tudatos elemei egyaránt jelen vannak a műben, alakítják anyagát, formálják szerkezetét, struktúráját. Természetesen magát a világnézetet sem kell pusztán racionális, intellektuális, merev rendszernek felfognunk. A mi szempontunkból most a tudatos felismerések rugalmas rendszeréről van szó, amely a tapasztalatot értelmezi és segít a mű szerkezetében, tartalmában formába önteni.

A műben megnyilvánuló világnézet nem a teoretikus szférába tartozik, s nem azonos a politikus, a mozgalmi ember világnézetével. A tudatos világnézet sajátos *művészi világnézetté* válik a műben, s ez válik fő formáló tényezővé. A munkásmozgalom sodrában született műveknél természetesen erősebb a világnézet tudatos komponense, világosabb az eszmei álláspont. De hogy a műben ez valóban művészi erővé váljék, ahhoz éppen *művészi világnézetté* is kell válnia. Ilyen szempontból kapcsolható ide a *pártosság* kérdése, a marxista esztétikának és kultúrpolitikának ez a középponti kategóriája. Szempontunkból a pártosság elsősorban nem szervezeti megjelölés, s nem is közvetlen politikai állásfoglalásra vonatkozik, tehát nem a művész politikai nyilatkozataiból és cikkeiből vonható el, hanem a műben megjelenő, azt formáló konstitutív elem. Annak jelzése, hogy a művész a munkásmozgalom távlati céljaival és stratégiájával azonosulva tapasztalatait ennek az azonosulásnak az alapján összegezi; műve szerkezetében, gondolati tartalmában – igaz, közvetett formában – érvényesíti azt. A pártosság igazi megnyilvánulásai azok a művek, amelyekben – a témaválasztástól függetlenül

– a párt céljai, tanításai, távlatai a legsajátabb művészi világnézettel, művészi eszközökkel szólalnak meg.

A sajátos politikai, elemzési kérdések csak *ezután kezdődnek:* kimutatni a szerkezeti elrendezésben, a képkivágásban, a mű teljes struktúrájában, rétegeiben – egészen a mondatszerkezetig, a ritmusig – a munkásmozgalomnak nemcsak általában való eszmei hatását, hanem szerkezetet, képkincset stb. formáló erejét. Természetesen, a hatás mindig a sajátos irodalmi hagyomány- és eszközhálózatba illeszkedik. Történelmi gondolat, irodalmi hagyomány és a sajátos irodalmi nyersanyag, a nyelv formálja és önti formába a hatást.

A pártosság és tágabban a világnézet kérdése persze alapos, érzékeny elemzést kíván, a művek alapos megismerését. Mégis a kritikus, irodalomtörténész ezen a ponton találkozik egy nehéz kérdéscsoporttal, amelynek súlyos gyakorlati, kultúrpolitikai következményei is vannak. Arról van szó, milyen tágan, milyen pontosan húzzuk meg a szocialista eszmeiség körét, mit tekintsünk *szocialista* világnézetnek. Az elmúlt évszázad szinte minden jelentős íróját megérintette a munkásmozgalom, sokan ideiglenesen vagy véglegesen résztvevői is voltak. Nagy a száma a rokonszenvezőknek, az együtt haladóknak; sokan tartották magukat anarchistának (és tudnunk kell, hogy kb. az 1920-as évekig az anarchizmus és a munkásmozgalom – kulturális téren – igen közel állt egymáshoz). Sok író vallotta magát szocialistának, sokak világnézetévé vált a marxizmus. Ugyanakkor többen nemegyszer szemben álltak a munkásmozgalom vezető pártjának a politikájával. Különösen a taktikai kérdésekben, s még inkább a Szovjetunió politikájának megítélésében éleződtek ki az ellentétek. És természetes, hogy nem elsősorban a munkásmozgalom sikerei és eredményei, hanem hibái és kudarcai lettek az ellentétek forrásává.

Valahogy úgy lehetne elképzelni, hogy egyes írókat, csoportokat minden irányban a „marginális", az átmeneti formációk sokasága jellemez. És ha bizonyos is, hogy – tágabb összefüggésben – az ő művük s működésük is példája a munkásmozgalom lendítő, termékenyítő hatásának, megítélésükben, minősítésükben sok a vita. A szocialista irodalomhoz, s hagyományához számíthatók-e? Bizonyára nem mindig, de számos esetben művük példája a munkásmozgalom szélesebb sugárzásának. Az is következik ebből, hogy a szocialista, sőt a szocialista realista irodalom körét kettősnek kell elképzelnünk: a szűkebb, eszmeileg homogénebb belső körön kívül minden irányban az átmeneti formációk sokasága övezi.

Már többször utaltunk a szocialista realizmus fogalmára. A munkásmozgalom és az irodalomtörténet kutatói számára a kérdés két aspektusból is felvetődik: a szocialista realizmus mint a világirodalom történetileg kialakult áramlata és mint módszer. Kérdésfeltevésünk ezúttal az utóbbihoz kapcsolódik: vannak-e a munkásmozgalom sodrában, hatására kialakult irodalmi műveknek sajátos alkotói *módszereik,* amelyek elkülönítik őket? A kérdést itt is két részre kell osztanunk.

Az első kérdés így hangzik: van-e a munkásmozgalomnak, résztvevőinek mint sajátos csoportnak sajátos ízlése, sajátos elvárásrendszere? Funkcionál-e a munkásmozgalom mint a műveket válogató, elutasító elvárásközeg, ízlésforma? A kérdésre – vizsgálatok híján inkább csak tapasztalati adatokra támaszkodva – azt lehetne vála-

szolni, hogy ilyen ízlésforma, ha sokrétűen is és ha nemzetenként s koronként változóan is, de létezik. Az is valószínű, hogy nagy általánosságban vonzódik a realista jellegű, ugyanakkor indulati-érzelmi töltésű prózai és robbantó érzelmi-politikai tartalmú lírikus művekhez. Mindenesetre ez az ízlésforma mint megrendelő és mint befogadó is működik.

A másik kérdés: a munkásmozgalom vezetésének elmélete megteremti a maga kritikáját, a maga esztétikáját is. Sőt, éppen a mozgalom és a művészi kifejezés, a politikai harc és a hatalom sajátos viszonyai miatt ennek az elméletnek, az erre épülő kritikának különös súlya van. E teória alapján épül fel az az esztétika, amely szabályozza a munkásmozgalom műveinek értékelését. A marxista esztétika, mint ismeretes, alapkategóriájául a filozófiai értelemben vett realizmust vallja. Ez az ideál tehát „alulról", a munkásmozgalom ízlése és elvárása oldaláról, s „felülről", a teóriából is kiindulva alakul ki, és ezt az ideált fejleszti, árnyalja tovább a gyakorlat, nem utolsósorban az irodalom gyakorlata is.

A történelmi-irodalmi fejlődés azt igazolja, hogy e – magasabb, általánosító filozófiai értelemben vett – realizmus tágan értelmezett keretfogalom, hogy megjelenése nemzetenként, koronként változik, hogy a kritikai realizmus különféle fajain kívül a szimbolista, s főleg a 20. század közepe avantgarde irányának vívmányai és eszközei is gazdagítják. Az ún. avantgarde és a munkásmozgalom viszonya külön is vitakérdés. Az avantgarde mint jellegzetesen értelmiségi, anarchisztikus lázadásforma, ugyancsak a polgári társadalom feloldhatatlan antinómiájára adott válaszok sorozata, s története folyamán csaknem mindig találkozik a munkásmozgalommal, abból indul, oda jut el vagy arra kíván támaszkodni. Ez a találkozás olykor konfliktusokkal terhes – jeléül éppen az értelmiségi lázadás vagy „alkotói szuverenitás" és a munkásmozgalom mindvégig bonyolult, ellentmondásos viszonyának –, de egyik végeredménye kétségkívül a kölcsönös egymásra hatás, a kölcsönös gazdagítás lehet. Így nyerhet szervezettebb célt és tartalmat sok szétszórt anarchisztikus mozgalom, s így gazdagodhat másfelől új vívmányokkal, műfajokkal, kifejezési formákkal a szocialista és a szocialista realista művészet.

Folytathatnánk a két tudományág területén az érintkezések és hatások sorának jelzését, sorolhatnánk a megközelítési lehetőségeket is. Csak utalásszerűen jelzem a következőket: elképzelhető, és egyes országokban nagyon is kedvelt az olyan vizsgálat, amely azt igyekszik kimutatni, hogy a szocialista irodalomban értékeknek, igényeknek, etikai, magatartási normáknak miféle rendszere és fajtái fogalmazódtak meg, s különösen azt, hogy milyen új „emberkép", emberideál bontakozik ki a művekből. Mély, történelmi és társadalomlélektani igényt fejez ki a „pozitív hős" esztétikai-kritikai követelménye: az irodalom emberalakító tevékenységének egyik eszköze a – meglevőt általánosító – előremutató, követendő vonások összességéből született emberkép. Néha csak a jövőben kívánt vonásokkal, utópisztikus módon jelent meg, de ez is érthető. Valóban: a munkásmozgalommal találkozó irodalomnak kezdetektől mindmáig egyik állandó törekvése az „új ember" felrajzolása – egy belső és egy külső ellentmondásaitól megszabadított emberé. Ez az új emberkép (egyúttal a költő felnagyított képe is) végigkíséri az irodalom új fejlődését.

Fejezzük be a vitára s a kutatásra váró kérdések sorát az ellenkező irányúval: *mennyiben és hogyan hatott az irodalom a munkásmozgalomra?* Az irodalom hatásmechanizmusának, lehetőségeinek, reális befolyásának nehéz, vitatott, sokszor szkeptikusan fogadott kérdéseit érintjük evvel.

Bizonyos meghatározott körülmények között elképzelhető, hogy az irodalomnak, közelebbről egy-egy műnek (rendszerint költeménynek vagy dalnak) közvetlen, cselekvésre indító, agitatív hatása lehet. Ilyenkor a mű helyzeti energiája hozzáad eredeti töltéséhez – a történeti, társadalmi körülmények egybeesése felerősíti hatását – és más tényezőkkel együtt a közvetlen cselekvés indítójává válhatik. Az irodalomtörténet és a munkásmozgalomtörténet ismer ilyen magyar példákat is: a „Nemzeti dal"-tól a „Ne lőjj fiam, mert én is ott leszek" sikeréig. Viszonylag kevés az ilyen „tiszta eset"; nagyon is sok körülmény egybeesése kell hozzá. Gyakoribb, hogy egy-egy mű más agitációs eszközökkel, beszéddel, dallal, énekkel, tánccal, színdarabbal együtt fejtett ki közvetlen, „mozgósító" hatást.

Az irodalom, az írói mű hatása azonban általában, az esetek túlnyomó többségében ennél jóval *közvetettebb.* Az irodalmi mű az egyéniséget formálja, a jellemet, a tapasztalatot gyarapítja, az érzelmi kultúrát gazdagítja, segít az ítélet és döntés, az ízlés, a magatartás kialakításában. A mű – ezt a marxista esztétikában a legrészletesebben Lukács György fejtette ki[2] – „bensővé válik", az emberi egyéniség részévé lesz. Bármilyen viszonylagosan kis rész az, amelyet a mű egy (már kész) emberi egyéniségen formálni tud, művek következetes sora már észrevehető hatást gyakorolhat. A hatást fokozhatják más tényezők: életkor (a fiatalkorban kapott hatások erősebbek lehetnek), felfokozott érzelmi helyzetek, döntésszituációk, olyan alkalmak, amikor az élet, az egyéni vagy politikai helyzet „kérdez", s a mű segít válaszolni.

Az irodalom hatása a munkásmozgalomra tehát általában többszörösen is közvetett, a mozgalomban részt vevő, vagy annak hatása alatt álló ember egyéniségét alakítja, formálja. Úgy is mondhatnánk: az irodalom az emberképzés, sőt a káderképzés sajátos eszköze – olyan eszköz, amelyet semmi módon nem nélkülözhet a munkásmozgalom. És ebből a szempontból válik fontossá az „emberkép" problémája: az elkötelezett és művészi értékű irodalom magatartás- és jellemformákat, eszményeket, követendő példákat nyújt olvasóinak. A pszichikai mechanizmus, amely a művek üzenetét felfogja és felerősíti, az ábrázolt emberek példája iránt is fogékonnyá tesz. A példakép, a követendő jellemkeresés – amelyre ugyancsak egyes korok vagy pszichikai állapotok tesznek érzékenyebbé –, az embereszmény keresés: az irodalom egyik változatlanul fontos funkciója. A munkásmozgalomnak ezért nemcsak politikai, hanem mély lélektani igénye is kifejeződik a „pozitív hős" keresésében. Hadd tegyük hozzá: a legújabb irodalmi fejlődés elfordulni látszik ettől az igénytől, nemhogy eszményeket nem ábrázol, jószerint emberi jellemeket, személyiségeket sem. S ezért az eszmény, a követendő példák iránti elemi igény máshová fordul: ez a pønyva, a selejtirodalom előretörésének egyik lélektani-szociológiai oka. Mert az irodalom a munkásmozgalom résztvevőire természetesen nemcsak a legmagasabb igények szintjén hat, hanem van könnyedebb, szórakoz-

[2] *Lukács György:* Az esztétikum sajátossága. 1. köt. Bp. 1965. 744–790.

tató, pihentető funkciója is. Az irodalom és a kultúrpolitika, a társadalom tudományos irányítása számára éppen az a megoldandó feladat, hogy ezt a másik funkciót olyan művek gyakorolják, amelyek – ha bonyolult közvetítők útján is – végső soron ugyancsak a szocialista egyéniséget segítenek kiformálni.

Az irodalom hatása a munkásmozgalomra tehát nem mérhető, nem állapítható meg közvetlenül. Művek sora hat itt egyéneken keresztül egy folyamatra.

Bizonyos tehát, hogy az irodalom – a maga szokott és szokatlan formáival egyaránt – alakító, tudatfejlesztő és -formáló hatást gyakorol a munkásmozgalom résztvevőire, és evvel áttételesen a munkásmozgalom egészére is. Bonyolult a helyzet azokban az országokban, ahol a munkásosztály hatalmon van, ahol az irodalom közvetlenül politikai formáló szerepe kétségtelenül visszaszorul, más helyre kerül a kulturális szerkezet egészében. Az egyik legfontosabb megoldandó probléma annak tudományosan megalapozott tisztázása, hogy a műszaki-tudományos forradalom korában, a szocialista társadalmakban mi az irodalom, a művészet szerepe, helye, mozgásterülete? De ezzel már távolabbi területekre léptünk át.

Egy további összefüggés: az irodalomnak, általában a művészeteknek, amint azt az esztétika régen kimondta, mindig van egy, a köznapin túlmutató funkciója; a maga eszközeivel mélyebb összefüggésekre, sőt a jövő új lehetőségeire tud figyelmeztetni. Az irodalom is a maga módján – olykor csak illuzionisztikusan, olykor csak vázlatosan – új, a mozgalom által még meg nem ragadott lehetőségeket tud feltárni, sőt újfajta társadalmi-gazdasági feladatokra tud figyelmeztetni, újfajta érzékenységet formálni. Az irodalomnak is van tehát idéző és formáló funkciója, és a távlatok felvázolásával olykor konkrétan is hathat a munkásmozgalomra. A szocialista eszmeiségű irodalom célja és hivatása: az *egész világkép* átalakításának elősegítése, s a maga módján ezen az úton is a munkásmozgalom harcostársa, fejlődésének egyik igen fontos támasza lehet.

*

Ha befejezésül arra akarnánk válaszolni, hogy a jövőben a két tudományág hogyan működhet együtt, milyen igényeket, kívánságokat támaszthat egyik a másikkal szemben, akkor a következőkre utalhatnánk.

A kölcsönös együttműködés, egymás gazdagítása – s mindenekelőtt a kutatási területek, nézőpontok, a látóhatár kiszélesítése – és a kutatás elvi *általánosítása és elmélyítése* felé kellene továbblépnünk.

Mindenekelőtt tovább kell folytatni mindkét részről az egybehangolt anyagfeltárást, forráskutatást, a források értékelését. Ezen a téren még igen sok, sőt elvileg végtelen a tennivaló. Egyik részről írói hagyatékok, kéziratok feldolgozása, kisebb folyóiratok anyagának közreadása, intézmények, szervezetek iratanyagának publikálása; a másik részről a munkásmozgalom kultúrpolitikára vonatkozó iratainak, anyagainak közreadása még évtizedekig megmaradó feladat.

Az anyagfeltáráson túl igen sok a közösen megoldandó, közösen kidolgozandó feladat. Hadd soroljunk föl, a teljesség igénye nélkül, néhányat:

1. A magyar munkásmozgalom kibontakozásának történeti okai, körülményei – evvel párhuzamosan a magyar szocialista irodalom kezdeteinek az eddiginél alaposabb és értékelőbb vizsgálata.

2. Az 1900–1910-es évek szociáldemokrata pártjának, vezetésének, különféle áramlatainak, irányzatainak, belső harcainak értékelése; e problémához szorosan hozzátartozik a kultúrához, irodalomhoz való viszony, valamint a nemzetközi és nemzeti viszonya ez időszakban.

3. A fenti problémakörön belül külön kiemelhető a magyar munkásmozgalom egészének viszonya a Nyugat-mozgalomhoz; tehát a polgári radikalizmus, plebejus radikalizmus és a munkásmozgalom, illetőleg a szocializmus problémája és az új magyar irodalom.

4. A következő kérdést az irodalomtörténet oldaláról így fogalmazhatjuk meg: a magyar avantgarde kibontakozása, virágzása, belső harcai és konfliktusai nem érthetők meg, ha nem egy tágabb munkásmozgalomtörténeti keretben szemléljük őket, nem állítjuk be a nemzetközi és hazai munkásmozgalom harcaiba, a baloldal kialakulásába, az anarchista és utópista tendenciák értékelésének kérdéseibe.

5. Külön megoldandó kérdés a forradalmi apály korszakának politikai és irodalmi képe az 1920-as évek második felében; mégpedig mind emigrációs, mind az eddig kevéssé méltatott hazai viszonylatban.

6. Feltárandó a nemzetközi munkásmozgalom stratégiájának befolyása, hatása az irodalomra, annak eszmei-teoretikus fegyverzetére, mind a művekben, mind a szervezetekben. Az e kérdésre adott válasz a RAPP-korszak problematikáját világítaná meg.

7. Kiemelkedően fontos, izgalmas és aktuális kutatási terület lenne a nemzetközi munkásmozgalom népfrontpolitikájának együttes politikai, kulturális értékelése, egészen a művek értékeléséig lebontva. Ma már világosan látszik, hogy ez az időszak, ha ellentmondásokkal terhes is, a kultúra számára a legtöbb lehetőséget adta, és ekkor igen jelentős művek születtek meg. Kívánatos lenne az egész korszak nemzetközi és nemzeti problémájának összefoglaló ábrázolása.

8. Egy további kutatási terület az 1940-es évek elejének ábrázolása, az antifasiszta, németellenes, függetlenségi nemzeti front kialakításának időszaka, az itt jelentkező tendenciák, művek, áramlatok komplex ismertetése. Ez időszak irodalmi áramlatainak (munkásírók csoportja, baloldali népiesség) elemző vizsgálata sokban hozzájárulhatna a korszak összképéhez.

Folytathatnánk a problémák és a témák sorát, közös kutatási területeket jelölve meg a mai napig, de talán a fentiekből is kiderült, hogy a két tudományág szoros együttműködése sok kérdés megoldásában nélkülözhetetlen. Nem is lehet válaszolni arra a kérdésre, hogy vajon a munkásmozgalom történésze várhat-e el többet az irodalomtörténésztől, vagy fordítva? Az irodalomtörténész például úgy tudja segíteni a párttörténész munkáját, ha alaposabban elemzi a magyar marxista irodalomelmélet történetét, s ha rámutat a maga területén arra is, mit jelenthet vagy jelentett egyes időszakokban és hogyan értékelhető a szűk körű szektásság, a dogmatizmus, vagy ellenkezőleg a határok elmosása, az elvek feladása. Bizonyosnak látszik, hogy az irodalomtörténész a magyar értelmiség egészére vonatkozó tudati vizsgálatai során hozzá-

járulhat ahhoz, hogy árnyaltabb képet kapjunk arról a „mezőről", közegről és környezetről, amelyben a munkásmozgalom élt.

A munkásmozgalom történésze azt várja az irodalomtörténésztől, hogy rajzolja meg a szocialista irodalom vonulatát – nemzeti, nemzetközi és világirodalmi mértékben –, írja meg a magyar irodalom történetét úgy, hogy annak integráns részét képezze a szocialista irodalom története. Ebben a megírandó irodalomtörténetben emelje ki a legjelentősebb íróegyéneket – a magyar (majd tágabban a nemzetközi) szocialista irodalom legjelentősebb alkotóit – és ugyanakkor a kisebb szereplőkről is rajzoljon képet, örökítse meg őket.

Mindevvel járuljon hozzá a szocialista kultúrelmélet és kultúrtörténet megírásához, idézze fel azt a kulturális légkört, amelyet a munkásmozgalom teremtett maga körül, elemezze a maga eszközeivel társadalom és művészet, hatalom és irodalom, társadalmi cél és egyéni teljesítmény viszonyát, járuljon tehát hozzá a szocialista kultúra múltbeli képének megrajzolásához, hogy a jövő modelljét is kialakíthassa.

A dolog természeténél fogva hosszú kívánságlistát állíthat össze az irodalomtörténész azokról a kérdésekről, amelyek megoldásában, megvilágításában a párttörténetírástól vár segítséget. Hadd utaljak csak néhányra: az 1920-as évek végének vitái a pártban; az úgynevezett Blum-tézisek kérdése; a népfrontpolitika kidolgozásának folyamata, az evvel szembeni ellenállás, a népfrontpolitika értékelése, hogy az irodalomtörténet legvitatottabb kérdésére, a realizmus és népfrontpolitika összefüggésére választ kaphassunk. Az a sajátos történeti ellentmondás, hogy a népfrontpolitika kibontakozása, majd később a szocialista forradalmak győzelmét követő első periódus egybeesik a „személyi kultusznak" nevezett jelenségek felerősödésével, az ebből következő bonyolult és tragikus összeütközések sorozatával, ugyancsak megvilágítást kíván. Az irodalomtörténész a magyar irodalom és kultúra több neves alakjának (Nagy Lajos, Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Bálint György) a párttal való szervezeti és érzületi kapcsolatáról is többet kellene hogy tudjon; e téren valószínűleg a párttal való kapcsolatok lehetséges módjainak egy, az eddiginél jóval árnyaltabb, bonyolultabb skáláját kell vizsgálat tárgyává tenni. Sok tisztázni való van még az 1949–50-es Lukács-vita és a Révai–Lukács-konfliktus értékelésében; általában a „fordulat éve" kérdéseinek mélyebb megvilágításában.

Különösen az utóbbi időben látható, hogy egyes jelenségek, folyamatok megítélésében a két tudományágban eltérőek a felfogások. Szükség lenne itt az egymást megismerő vitára és a közös eredményre. Ilyen kérdések: a 20-as évek vége pártpolitikájának értékelése; a „népi" mozgalom balszárnyának értékelése; az 1935–37-es „népfrontkorszak" folyóiratainak története, párthoz való kapcsolata; a marxista kritika különböző árnyalatainak, csoportjainak értékelése ugyanabban az időben. De az ilyen vitatott kérdések sorát a máig követhetjük.

Az irodalmár munkáját megkönnyíti, ha már kész anyagra támaszkodhat, amikor az irodalmi művek, az irodalmi folyamat történelmi, társadalmi hátterét keresi. Ilyen szempontból veti fel a teljesség és szélesség igényét, s ebben a nemzeti és nemzetközi szempontból egyaránt mérlegelt munkásmozgalomtörténet igen nagy segítségére lehet. Még két irányban várna továbblépést: a munkásmozgalom egyes rétegeinek, csoportjai-

nak demográfiai, csoportlélektani, szociológiai jellemzése, valamint az egyes – kimagasló vagy átlagos – *egyéniségek*, vezetők vagy résztvevők *egyéni* jellemrajza egészítheti ki a történetírás képét.

Összefogott feltáró és értékelő munkával kívánatos lenne felrajzolni a munkásmozgalom és a kultúra kapcsolatának történetét. Ennek a kérdésnek részeként a szervezetek, intézmények rajzában, de az egyéniségek pályaképében, jellemzésében is nagyobb gonddal kellene kutatni az irodalmi, a kulturális vonatkozást, érdeklődést, formálódást.

Alaposabban és teljesebben kellene kidolgozni annak a munkának a történetét, amelyet a munkásmozgalom az értelmiségi területen, a művészek és az írók között végzett, a párt szerepét folyóiratok, kulturális szervezetek alapításában, lapok irányításában, előadások szervezésében.

Helyes lenne, ha a munkásmozgalom-történetírás a maga részéről is kutatná a hatás, az emberek és mozgalmak formálódásának, kialakulásának történetét, az egész kulturális, szellemi ideológiai atmoszférát, amely a munkásmozgalom körül és a munkásmozgalomban kialakult és amely tovább sugárzott egyedekre, rétegekre, az egész nemzetre is.

Végül: sokat adhat a munkásmozgalom-történetírás az irodalmárnak, ha megkísérel elméletibbé is válni, elvégzi egyes elméleti fogalmak (pl. osztály, osztályszövetség) kritikai tisztázását, és a maga részéről megvilágítja egyes korok, korszakok, osztályok, csoportok, népek stb. fejlődéstörténetének törvényszerűségeit.

Mindehhez természetesen alaposabb kölcsönös tájékozottság, egymás eredményeinek, törekvéseinek, sőt publikációinak alaposabb ismerete szükséges. És alaposabb ismerete annak a néhány jelentős eredménynek is, amely már bebizonyította a két tudományág termékeny együttműködésének lehetőségét és szükségességét.

KULCSÁR KÁLMÁN

A MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET ÉS A SZOCIOLÓGIA KAPCSOLATÁRÓL

A cím utalhat két társadalmi jelenség, illetőleg két tudományág viszonyára, kapcsolatukra vagy a kapcsolatok hiányára és mindazon problémákra, amelyek a kettős viszony közelebbi elemzéséből fakadnak. Nem kétséges ugyanis, hogy a munkásmozgalom és a szociológia, elsősorban természetesen a forradalmi munkásmozgalom és a marxista szociológia szoros kapcsolatban van egymással.[1] A forradalmi munkásmozgalom problémái, megoldandó feladatai befolyásolták a marxista szociológia kérdésfeltevéseit; a szociológiai elemzések pedig – különösen a marxizmus klasszikusainak munkásságában, gondoljunk elsősorban Lenin szociológiai jellegű munkásságára – hozzájárultak egy-egy fontos és időszerű politikai feladat megoldásához. Ha tehát ennek következtében a két jelenség és tudományág kapcsolatának néhány kérdéséről szólunk, meggyőződésünk szerint igen fontos – éspedig nem csupán tudománytörténetileg fontos – problémának érintjük egy-két vonását. Egy-két vonását, hiszen ilyen irányú kutatások jóformán nincsenek, így minden problémafeltáró kísérlet megkönnyítheti az alaposabb későbbi elemzés útját.

*

Jóllehet számunkra elsősorban a munkásmozgalom és a marxista szociológia kapcsolatai jelentősek, mégsem felesleges talán utalni arra, hogy a polgári szociológia fejlődését sem érthetjük meg a munkásmozgalomhoz való viszonyának értékelése nélkül. Nemcsak azért, mert a polgári szociológia a századforduló óta már nem hagyhatta figyelmen kívül a munkásmozgalom elméletének, a marxista társadalomelméletnek a problémáit, kérdéseit, s nem egy polgári szociológus tudományos arculatának kirajzolódásában jelentős szerepet játszott a marxizmussal való vitája, de azért sem, mert így vagy úgy a polgári szociológiának is szembe kellett néznie a „munkáskérdéssel" vagy, ahogyan általánosabban nevezték, a „szociális kérdéssel". E problémákhoz való viszony még az olyan történetfilozófiai jellegű szociológiai elméletben is tükröződik, mint Herbert Spenceré, aki a szociális törvényhozást elemezve elutasító magatartást

[1] A marxista szociológia és a forradalmi munkásmozgalom összefüggéseire, valamint a történeti szemlélet jelentőségére a szociológiai kutatásokban lásd *Kulcsár Kálmán:* A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966. 2. kiad. Bp. 1972, valamint A társadalom és a szociológia Bp. 1972. című munkáit.

tanúsított, vagy mint August Comte tanítása, aki maga szervezett valamiféle „pozitivista" munkásmozgalmat. Még inkább áll ez a „szociális problémák" elemzésére ténylegesen vállalkozó szociológusok esetében, akiknek sorát a múlt században Frederik Le Play nyitotta meg, és akik azóta is több-kevesebb eredménnyel foglalkoznak a polgári társadalom meg nem szűnő, újabb és újabb területeken jelentkező „szociális" problémáival. E szociológusok jelentős része azonban napjainkban éppen a munkásmozgalomból „ábrándult" ki, és nem egy közülük a szociológia polgári kritikai vagy „marxizáló" változatában a nyugati reformista jellegű mozgalmakkal épített ki kapcsolatokat, napjainkban pedig az új „baloldal" ideológiai bázisa szerepének ellátására való törekvésében éppen a munkásmozgalom forradalmi szerepét kiiktatva beszél az értelmiség „forradalmi" küldetéséről.

A munkásmozgalom és a szociológia történeti jellegű kapcsolatainak felderítése, értékelése azonban a munkásmozgalom alakulása és a szociológia fejlődése szempontjából egyaránt hosszas kutatómunkát igényelne. Bár az ilyen kutatói vállalkozás mind a munkásmozgalom története, mind a szociológia története, különösen a szociológia társadalmi funkciójának alakulását feltáró történeti munkálatok szempontjából minden bizonnyal tudományos jelentőségű volna, mégsem kell talán indokolni, ha e rövid tanulmány keretében erre a feltáró munkára nem vállalkozunk, hiszen évek kutatómunkájára lenne hozzá szükség. Az alapos kutatómunka hiánya ellenére sem felesleges azonban néhány megjegyzés erejéig érinteni a marxista szociológia és a forradalmi munkásmozgalom kapcsolatának egy-két kérdését.

A marxista szociológia keletkezése és fejlődése ugyanis elválaszthatatlan a munkásmozgalomtól. A munkásmozgalom, majd a szocialista társadalom megteremtése és felépítése iránti elkötelezettsége ebből az organikus egységből fakad. Megmutatkozik ez az egység az ifjú Marx munkáiban – amelyekben a korabeli német valóságot szembesíti e valóságról alkotott tudományos absztrakciókkal, Hegel és mások munkásságával – éppen úgy, mint Engels kezdeti munkásságában, a Wuppertali levelekben és később, amidőn az angol munkásosztály helyzetének vizsgálatához kezdett hozzá, éspedig egyre nagyobb intenzitással, és egyre inkább a mai szemmel is szociológiainak tekinthető eszközökkel.[2] Ez az összefüggés egyébként teljesen természetesnek mondható. A marxizmus klasszikusai a munkásmozgalom fejlődésének lehetőségeit, történeti szerepét csakis a *valóságban ható objektív törvényszerűségek ismeretében* tárhatták fel – a másik oldalról viszont egy percig sem lehet vitás, hogy a *munkásmozgalommal való azonosulás* segítette őket e törvényszerűségek felismeréséhez.

Teljesen elhibázott tehát a polgári szociológia némely képviselőjének[3] okoskodása, amellyel különbséget kíván tenni pl. Marx a tudós és Marx a politikus vagy „próféta" között. Marx politikus magatartása nagyban hozzájárult, hogy kora társadalmi, történeti ismeretanyagát *kritikusan* elsajátítsa és továbbfejlessze, és különösen lehetővé tette, hogy a társadalom *konkrét* ellentmondásainak elemzésétől eljusson a történeti

[2] Lásd különösen A munkásosztály helyzete Angliában c. művét. *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 2. köt. Bp. 1958.

[3] Különösen szembetűnő ez Georges Gurvitch és Raymond Aron munkásságában.

fejlődésben meghatározó szerepet játszó viszonyok és ellentmondások *általános szintű* felismeréséig. Talán furcsának látszik itt a marxizmus klasszikusai elméleti munkássága és a munkásmozgalomban játszott szerepük közti kapcsolat hangsúlyozása – hiszen szinte magától értetődő és közismert viszonyról van szó –, mégsem árt azonban utalni erre, hiszen itt nagyon világosan látható, hogy a valóság szociológiai jellegű feltárása milyen mozgósító erőt adott ennek a világtörténeti jelentőségű, történelmet formáló mozgalomnak, vagy ha napjaink nyelvén kívánjuk kifejezni: itt már teljesen vitathatatlan egységben mutatkozik meg a valóságfeltárás ideológiai jelentősége.

A valóság igazi feltárása azonban nem csupán a valóságos viszonyok *empirikus* szintű feltárását jelenti, és nem jelentette ezt a marxizmus klasszikusai esetében sem. Éppen ezért tévednénk, ha a marxista szociológia és munkásmozgalom kapcsolatát csupán olyan közvetlenül „empirikus" tevékenységükben keresnénk (miként a polgári szociológia egyes képviselői), mint pl. Marx kérdőíve az európai munkások helyzetének felmérésére, vagy mint Engelsnek már említett könyve az angliai munkásosztály helyzetéről. Az ilyen jellegű művek igen fontos összetevői a marxizmus kialakulásának, jelentőségük elméletileg és gyakorlatilag is igen nagy, de távolról sem tekinthetjük *csak* ezeket, vagy akár néhány hasonló könyvet és tanulmányt a marxista szociológia kezdetének. A marxista szociológiai gondolkodás az empíriától az elméletig, a történet- és társadalomfilozófiai általánosításokat lehetővé tevő megállapításokig terjedő ívében jelen van „A tőké"-ben éppenúgy, mint „A család, a magántulajdon és az állam eredeté"-ben stb.

Ha szociológiának csupán az empirikus szinten végbemenő feltáró munkát tekintenénk, a munkásmozgalommal való szerves kapcsolat valóságát is el kellene utasítanunk, hiszen a valóság kizárólag empirikus jellegű „feltárása" a munkásmozgalom rövid lejáratú, szinte napi feladatainak segítésére lett volna és lenne alkalmas, az ilyen feladatokkal kapcsolatos agitatív és szélesebb értelmű politikai tevékenységet segíthette volna és segíthetné, de semmiképpen sem a mozgalom történeti méretű perspektívájának, hosszabb távú feladatainak megoldását – természetesen más tudományokkal együtt.[4]

A forradalmi munkásmozgalommal szerves együttesben fejlődő marxista szociológia ebben az igazi értelmében később is sok segítséget tudott adni a munkásmozgalom politikájának kiformálásához. Egyebet nem is kell talán említeni, mint Lenin munkásságát az oroszországi gazdasági és társadalmi valóság feltárásában, amelynek eredménye lett, hogy az akkor elmaradott ország valóban csupán „kis zugot" jelentő munkásosztályának sajátosságaiból és e társadalom történeti fejlődési folyamataiból kiindulva megláthatta az orosz munkásosztály döntő szerepét a társadalom átalakításában; ennek megfelelően szervezhette és irányíthatta is ezt a mozgalmat. Lenin későbbi munkásságának egyébként (a forradalom előtti és utáni időszakban egyaránt) a tudományos, így

[4] Más tudományokat említettünk, ezért hadd utaljunk itt arra, hogy a marxizmus klasszikusaira az interdiszciplináris vizsgálat szerves egysége is jellemző. A politikai gazdaságtan tételeinek kialakításában pl. a szociológiai természetű munkának is jelentősége volt (szembetűnő ez „A tőké"-ben is), ahogyan természetesen a szociológiai elmélet megalapozásában a politikai gazdaságtannak vagy a filozófiának.

a szociológiai munka is része volt a gyakorlati mozgalmi, valamint társadalomirányító tevékenység mellett.

Nem új megállapítás ma már, hogy a fejlődő marxista szociológia problémáit a forradalmi munkásmozgalom *távlataiban is időszerű* feladatai vetették föl, és a munkásmozgalom története, valamint a szociológia összefüggésére irányuló kutatások egyik legfontosabb feladata éppen ennek az organikus kapcsolatnak a feltárása, tanulságainak levonása lehet. Megjegyezzük, hogy a *nem* forradalmi, a *reformista* jellegű munkásmozgalom és az ilyen jellegű vagy kifejezetten polgári szociológia között is találunk kapcsolatokat. Ez utóbbi esetben azonban – jóllehet születtek nagyon tanulságos szociológiai művek is, mint pl. az angol Webb házaspár könyvei – a munkák nem haladják meg az empirikus kutatások korabeli szintjét, és aligha állíthatnánk, hogy a munkásmozgalom hosszú távú problematikáját érintik, vagy ebből a szempontból jelentőset adtak volna, még akkor sem, ha (mint ez esetenként ugyancsak előfordult) témájukat történeti szemlélettel közelítették meg.

A marxizmus klasszikusainak szociológiai jellegű munkássága tehát *nem csupán* forrásanyagot jelenthet a munkásmozgalom története számára (bár természetesen azt is, hiszen a munkásosztály helyzeie mindenképpen a munkásmozgalom társadalmi „hátterének" egyik legfontosabb összetevője), hanem példát adhat rá, hogyan lehet a munkásosztály és mozgalma problémáit tudományosan megközelíteni, tehát *módszertani szempontból is* rendkívül fontos mind a marxista szociológia, mind pedig a munkásmozgalom problémáit kutató történettudomány számára.

Ha az imént hangsúlyoztuk is, hogy ezúttal még nem szentelhetünk több helyet a marxizmus klasszikusai munkásságának további és az eddiginél jóval alaposabb tanulmányozására, s ha ismételjük is, hogy ezen a területen tulajdonképpen még nem is kezdődött el az igazán alapos kutatómunka, és ennek megfelelően nem is követhetjük nyomon tovább a munkásmozgalom és a szociológia kapcsolatát, néhány megjegyzést mégis meg kell kockáztatnunk arról, hogyan alakult ez a kapcsolat a *magyar munkásmozgalom esetében.*

A kutatásokról itt még kevésbé számolhatunk be, azok éppen csak megindultak, s eredményeik elsősorban (és néhány év óta) a különböző gyár- és iparágtörténetekben mutatkoztak. Hogy miért ilyen későn, gyakorlatilag a felszabadulás utáni időszak harmadik évtizedében kezdenek kibontakozni ezek a kutatások, abban nyilvánvalóan sok, ma még ismeretlen tényező is közrejátszott, de valószínű, hogy ezek összefüggnek a szociológia általános helyzetével. Talán nem közömbös az a körülmény sem, hogy a magyarországi munkásmozgalom fejlődését az első világháború előtt döntően a szociáldemokrácia vezetése határozta meg. A munkásosztály helyzetével kapcsolatos korabeli írások, amelyek forrásanyagul tekintetbe jöhetnek, elsősorban részben a szociáldemokrata, részben pedig a radikális polgári mozgalom keretei között keletkeztek. Nem elhanyagolható az sem, hogy legnagyobb részük éppen azon a felszíni, szociográfus szinten jelentkezett, amely (a szociográfia műfajának *későbbi* fejlődéséhez viszonyítva is) aligha lehetett képes a napi politikai feladatokon, agitatív jellegű tevékenységen túlmenő politikához is adatokat szolgáltatni, pontosabban a valóság tényleges tendenciáit feltárni. Nem került sor arra, hogy a munkások életkörülményeit, foglalkoztatási

viszonyait stb. leíró művekből valamiféle, a munkásosztály magyarországi fejlődésére, mozgalmi perspektívájára is vonatkozó jelentős általánosítás, vagy akár ennek kísérlete született volna.[5] A szociológia magyarországi története kezdettől fogva kötődött ugyan az égető társadalmi problémákhoz (a munkásmozgalmon kívül is), de szakmai szintje ugyancsak kezdettől fogva sok tekintetben elmaradt a polgári szociológia korabeli szintjétől. A munkásmozgalomban érvényesülő szociáldemokrata hatás (bár itt távolról sem állítjuk, hogy akár a századeleji munkásmozgalomban is csak ez érvényesült volna, vagy hogy magán a szociáldemokrácián belül is ne alakultak volna ki a valóban forradalmi mozgalom sejtjei és alapjai) és a magyar szociológia sajátosságai, amelyek a kezdeti munkásszociográfiákban hangsúlyozottan jelen voltak, tehát egyaránt kevés alkalmat adtak a forradalmi munkásmozgalom szociológiai kutatásokkal való segítésére. Mindez nem jelenti természetesen azt, hogy ezek a művek ne lennének fokozottan hasznosíthatók a mozgalom bázisát jelentő munkásosztály helyzetének történeti feltárásában. A két világháború közötti időszakban a munkásszociográfiák mellett már megjelent néhány mélyebb és elemzőbb tanulmány is,[6] ezek azonban elsősorban történeti forrásértékük miatt jelentősek.

Sok tennivaló vár mind a történészekre, mind a szociológusokra, míg a magyar szociológia fejlődése, sajátos vonásai és kapcsolata a munkásosztállyal valóban ismertté válnak.

*

A címből fakadó második kérdésre térve felvetődik: vállalkozhatunk-e a munkásmozgalom-történetírásnak mint történeti tudománynak és a szociológiának mint a társadalomtudományok egy másik ágának viszonyából adódó kérdések felvázolására.

Szembe kell azonban nézni azzal is, vajon a munkásmozgalom-történetírás és a szociológia kapcsolatában találhatunk-e valami sajátosat a történettudomány és a szociológia általános viszonyához képest. Az bizonyos, hogy az egész és a rész kapcsolatának logikájából következően mindaz, ami a szociológia és a történettudomány viszonyában probléma lehet; mindaz, amit egyik tudomány anyagban, szemléletben, módszerben a másik számára nyújthat – a munkásmozgalom-történetírás és a szociológia kapcsolatára is vonatkozik.[7] Ezen túl azonban a munkásmozgalom-történetírásra mint a történettudomány egyik ágára jellemző egy további specifikum is, éspedig az, hogy lényegében a politikai mozgalom, valamint a mozgalmat szervező és irányító pártok történetét kutatja, ebből adódóan egyik alapvető kérdése a *mozgalomnak és annak a*

[5] Kivételek természetesen vannak, pl. Varga Jenő vagy Szabó Ervin néhány tanulmánya. – Magyar munkásszociográfiák. Szerk.: Litván György. Bp. 1974.

[6] Gondolunk itt elsősorban Molnár Erik álnéven közzétett tanulmányára a munkásarisztokráciáról (lásd Magyar munkásszociográfiák), vagy a nem marxisták közül Rézler Gyula munkásságára – Magyar gyári munkásság. Bp. 1940; Egy magyar textilgyár munkástársadalma. Bp. 1943.

[7] A szociológiai és a történeti szemlélet jelentőségéről a társadalomtudományi kutatások interdiszciplináris jellegének szempontjából lásd *Kulcsár Kálmán:* A társadalomtudományok differenciálódása és egysége. Az MTA II. Osztályának Közleményei. 1972. 20. köt. 222. és köv.

társadalmi szerkezetnek a viszonya, amelyben ez a mozgalom kibontakozik, működik, szerveződik. A mozgalom, a szervezet és a társadalmi szerkezet összefüggése a szociológiában is olyan kérdés, amelyet a szociológia is csak történeti szemlélettel, anyaggal, adott esetben módszerekkel közelíthet meg. A munkásmozgalom-történetírás számára pedig nélkülözhetetlen a társadalom szerkezetével való összefüggések felderítése, a mozgalom, a szervezet és a társadalom struktúrája kapcsolatában jelentkező szociológiai jelenségek ismerete, különben nem érthetők meg, vagy könnyen félremagyarázhatók a mozgalomban tapasztalható egyes jelenségek, illetőleg – ami gyakran előfordul – túlságosan előtérbe kerülnek a magyarázat és az elemzés során a szubjektív tényezők. A mozgalom, a szervezet és a társadalmi szerkezet összefüggése, egy-egy történeti szituációban való alakulása tehát mintegy alapot képezhet a munkásmozgalom történetének feltárására irányuló kutatások számára. Olyan elem ez, amely bizonyos értelemben speciális a történettudomány egészéhez képest, és amely különösen jelentőssé teszi a szociológiát a munkásmozgalom történetének kutatásában.

Mielőtt azonban ebből a sajátos elemből fakadó következményeket elemeznénk, röviden foglalkozni szeretnénk egy-két olyan kérdéssel, amely a történettudomány és a szociológia *általános viszonyából* adódik ugyan, de különösen hangsúlyossá válik a munkásmozgalom története kapcsán.

Történészek és szociológusok egyaránt sokszor idézik azt az ismert mondást, amely szerint a *történelem a múlt szociológiája, a szociológia viszont a jelen történelme.* Első pillanatra ez a tétel a kortörténet számára tűnik jelentősnek, hiszen ebben az esetben a szociológiai szemlélet jelenléte és a szociológia kutatási módszereinek használata kézenfekvő a történettudomány számára. Leszűkítetten fognánk fel azonban a szociológia és a történettudomány lehetséges kapcsolatát, ha egyrészt csak kortörténetre gondolnánk, másrészt pedig a szociológia kutatási módszereinek történettudományi és a történettudomány kutatási módszereinek szociológiai hasznosítását tartanánk fontosnak.

Véleményünk szerint az imént idézett tételnek tulajdonképpen és elsősorban az a tartalma, hogy a szociológia *történeti szemlélet*, a történettudomány pedig *szociológiai szemlélet* nélkül csak korlátozott eredményeket érhet el. Nem kétséges, hogy napjaink jelenségeit csak történeti folyamatok talaján érthetjük meg, az empirikus szociológiai kutatások pedig csupán arra alkalmasak, hogy statikusan tárják fel a jelenségek egyes vonásait. A szociológiának tehát mindenképpen túl kell jutnia *saját* szaktudományi kutatásai során is a társadalmi jelenségek pillanatnyiságán, és meg kell kísérelnie a jelenségeket történetileg, azaz a múltból a jövőbe tartó társadalmi folyamatok talaján értelmezni. Ezért hangsúlyozzuk mindig a szociológiának mint szaktudománynak legfontosabb jellemzőjeként a *történetileg konkrét* vizsgálatot. Ebben az összefüggésben a történész és a szociológus *azonos* problémával áll szemben. A szociológus a mában élő jelenségből indul ki, ezt próbálja történetileg magyarázni. A történész is a ma jelenségeinek ismeretében, a történeti folyamatok mai eredményeit ismerve elemzi a múlt eseményeit és értékeli őket. Mármost mindkét esetben felmerül a visszavetítés veszélye, azaz annak a lehetősége, hogy a mából kiindulva, a történeti folyamatok mai helyzetének ismeretében ítéljük meg a múltat. Marx és Engels a szociológia és a történettudo-

mány számára egyaránt nagyon tanulságos módon ragadta meg ennek a szemléletnek a lényegét: „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel; s ezt mármost spekulatív módon úgy lehet kiforgatni, hogy a későbbi történelmet a korábbinak céljává teszik . . . ami által azután a történelem megkapja a maga külön céljait és személlyé válik más személy mellett. . . holott az, amit a korábbi történelem «rendeltetésének», »céljának«, »csírájának«, »eszméjének« jelölnek meg, nem egyéb, mint elvonatkoztatás a későbbi történelemből, elvonatkoztatás abból az aktív befolyásból, amelyet a korábbi történelem a későbbire gyakorol."[8]

A történelem mint objektív folyamat valószínűleg sohasem halad úgy, ahogyan a folyamat a közreható emberek tudatában, sőt szándékos cselekedeteiben jelentkezik, és még kevésbé, ahogyan a jövőről alkotott elképzelések, az elképzelések által motivált cselekvések alapján az emberek feltételezik. Nincs szándékunkban belebocsátkozni a történelmi determinizmus, a szubjektív elem, a személyiség jelentőségéről folytatott vitába, de szociológiai és történeti tapasztalat is, hogy jóllehet az emberi magatartások statisztikai átlagában általában kifejeződnek az objektív folyamatok momentumai, az éppen meginduló folyamatok esetében az adott történeti helyzet sokféle másodlagos jelensége, összetevője az alapvető új folyamatok korabeli felismerését nehézzé teszi. Már említettük, hogy Lenin a narodnyik közgazdászokkal vitatkozva – akik az ipart és a hozzá kapcsolódó munkásosztályt csupán egy „kis zugnak" tekintették a túlnyomórészt paraszti lakosságú Oroszországban – felismerte éppen ennek a „kis zugnak" a jelentőségét, amely az adott helyzetben a történeti folyamat magvát, éspedig fejlődő tendenciáit eredményező magvát alkotta, és erre a „kis zugra" építette az egész társadalmat megváltoztató forradalmi mozgalmat. Az azóta eltelt sok évtized igazolta, hogy ez a felismerés és a belőle levont következtetés is igaz volt, és *nem* utólagos megismerés, napjaink társadalmának helyzetéből való kiindulás, a mai helyzet „visszavetítése" tette azzá. Ebben az esetben tehát nincs szó arról a visszavetítő szemléletről, amelyről Marx és Engels beszélt, jóllehet kétségtelenül a szocialista világrendszer kialakulásával igazolódott be leginkább az akkori lenini felismerés helyessége. Ennyiben osztjuk tehát Szabolcsi Miklós nézetét, amely szerint „a történelmet. . . a mi helyzetünkből visszafelé tekintve lehet még teljesebben és jobban látni".[9]

Ez a megfogalmazás azonban elsősorban talán nem is a történelem, hanem a szociológia számára kézenfekvő, ennek a történeti szemléletében gyökerezik: keresni a mai helyzet összetevőinek alakulását, az egyes tényezők jelentőségét, súlyát és ebből adódóan azokat az elemeket, amelyek egyrészt mai jelenségeket magyaráznak, másrészt amelyek értékelhetők a jövőbeli fejlődés szempontjából. Természetesen a történettu-

[8] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 3. köt. Bp. 1960. 37.

[9] [9] Lásd *Szabolcsi Miklós* felszólalását: Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. Értekezések a történettudományok köréből. 55. Bp. 1972. 118.

domány sem szakadhat el a mai helyzettől (ennek a kötöttségnek káros, nemegyszer történelemhamisító következményeiről most nem kívánunk szólni), számára is a mával együtt létezik a történelem, de *kiindulása mégis a múltban lejátszódó folyamat.*

A történeti kutatásokban ismert és nem is kis probléma a „megtörtént" és a „szükségszerű" viszonya. A probléma nehézségét jelzi, hogy a megtörténttel szemben csak hipotézisek állíthatók fel: a „mi lett volna, ha" kérdés feltevése, egyes valóságosan ható tényezők kiiktatása vagy mással való felcserélése az elemzett történeti szituációban és a feltételezett következmények, hatások hipotetikus elemzése. Ez a fajta gondolkodás tulajdonképpen a kísérlet logikáját követi (a vizsgált folyamat egyes tényezőinek kiemelése, változtatása, a következmények megfigyelése a kísérleti és a változatlanul hagyott kontrollközegben), de a kísérlet egyik legfontosabb eleme, az *ellenőrizhetőség* nélkül. A kísérlet a társadalomtudományok más ágaiban (szociálpszichológia, szociológia) is sokszor nagyon kérdéses (makroviszonyok között végezve a megbízható ellenőrzés nehézsége miatt, mikroviszonyok között pedig – és leginkább itt alkalmazzák – éppen a történeti-társadalmi szituációtól való elzártság, a kapott eredmények makroviszonyokra való általánosításának nehézségei miatt). A történetírásban a kísérleti logika hipotetikus alkalmazása csak önkényes konstrukcióra vezethetne. A történettudomány tehát nem szakadhat el a megtörténttől, de a történetileg szükségszerű és véletlen elemek elválasztása problematikus marad. Ezzel összefüggésben a szociológia bizonyos tanulsággal szolgálhat, éspedig oly módon, hogy (amint fentebb említettük) tapasztalatokat, bizonyos esetekben módszereket is nyújthat annak a problémának a megközelítésére, amely az egyes történeti szituációkban az objektív társadalmi folyamatok és jelenségek, illetve azok emberi magatartásokban való megjelenésének összefüggésében megmutatkozik. Itt akár általános társadalomelméleti tételek is hasznosíthatók, mint az pl., hogy a társadalmi törvényszerűségek a statisztikai valószínűség szintjén jelentkeznek.[10] A szociológiai kutatások ugyanis feltárták ennek a már a klasszikusoknál felbukkanó tételnek az alaptényezőit: pl. azt, hogy az emberi magatartás igen sokrétűen strukturált, és éppen annak a strukturális elemnek van a legnagyobb esélye a magatartás közvetlenebb meghatározására, amely az adott magatartás által leginkább érintett. Mégis gyakran megállapítható egyrészt, hogy ez az összefüggés nem mindig nyilvánul meg automatikusan, másrészt pedig az is, hogy a struktúra adott eleméhez fűződő érdekérintettség felismerése nem mindig automatikus, és nem is mindig zavartalan. Különösen jelentős ez éppen a politikai magatartás alakulásában.

Az objektív társadalmi folyamatok által teremtett helyzetből kialakulható tendenciák megvalósulása kétségtelenül szubjektív tényezőktől is függ, ám ezeket a szubjektív tényezőket is az objektív viszonyok formálták. A történelem dialektikájának ismert marxi megfogalmazása – amely szerint az emberek maguk csinálják a történelmet, de maguk termelte viszonyok között – úgy is értelmezendő, hogy a történetileg kialakított viszonyok olyan objektív sajátosságokat hordoznak, amelyek nagyon sokrétűen strukturálják az új viszonyokat „termelő" emberi magatartásokat. Mivel azonban ez a

[10] Erről részletesebben lásd *Molnár Erik:* Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. Bp. 1962. 174. és köv.

sokrétű strukturáltság – a sokrétűségben rejlő komplexitásból adódó „véletlen" momentumok miatt – *éppen történetileg* nem jelent merev determináltságot, az adott történeti-társadalmi szituációból létrejöhető tendenciák tényleges kialakulása emberi magatartások (a fent említett módon strukturált emberi magatartások) közbejöttével történik. Való igaz, hogy legalábbis az alapvető tendenciák mindenképpen utat törnek, de az emberi cselekvésből fakadó objektiválódott viszonyok által kialakítható jelenségek a tendenciát „megvalósító" emberi magatartások számára olyan feltételeket teremthetnek, amelyek átmenetileg vagy tartósabban megakadályozhatják egyes folyamatok kibontakozását, illetőleg alakíthatják őket és a rájuk épülő társadalmi jelenségeket.

Ám az objektív és szubjektív elemeknek ez a történeti dialektikája a valóságban csak az egyes történeti helyzetek tényezőinek alapos és részletes elemzésével tárható föl, és ez a történeti elemzés nem nélkülözheti a társadalmi jelenségek magatartásokban való megjelenésének vizsgálatát, strukturáltságuknak lehetséges felderítését. Ahogy Engels írta egyik levelében: „Mert azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza, és ami kialakul, az valami, amit senki sem akart. Így az addigi történelem természeti folyamat módjára játszódik le és lényegében ugyanazoknak a mozgási törvényeknek van alávetve, mint az. De abból, hogy az egyes akaratok . . . nem azt érik el, amit akarnak, hanem összesítő átlagban közös eredőben olvadnak egybe, ebből még nem szabad arra következtetni, hogy értékük nullával egyenlő. Ellenkezőleg, mindegyikük hozzájárul az eredőhöz, és ennyiben bennefoglaltatik az eredőben."[11]

*

Kétségtelen, a szociológiai szemlélet ilyen érvényesítése a történeti kutatásokban nem egyszerű feladat, és a nehézséget tovább fokozza, hogy nem mindig alkalmazhatók a szociológiának a magatartáskutatásra szolgáló módszerei. Ilyen esettel állunk szemben, ha pl. nem állanak rendelkezésre korabeli statisztikai adatok (márpedig éppen a politikai jelenségekkel kapcsolatban gyakori ez a helyzet), vagy nem mindig kínálkozik mód pl. levéltári anyagon alapuló statisztika összeállítására. Ezek hiányában pedig aligha lehetséges a magatartás társadalmi struktúrájának konkrét elemzése. Márpedig, mint fentebb már utaltunk erre, a politikai jelenségek megértéséhez a *politikai magatartást strukturáló tényezők* feltárásával is közelebb juthatunk. Különösen így van ez a politikát közvetlenül formáló magatartások esetében. Vegyünk egy nagyon egyszerű és ismert példát. „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" c. munka első kötete a Magyarországi Szociáldemokrata Párt X. kongresszusával és az 1903. évi pártprogrammal foglalkozva nagyon helyesen emeli ki e program jó és rossz vonásait (az utóbbiak között a földosztás programba vételének mellőzését, a nemzetiségi probléma megoldására tett javaslat elégtelenségét stb.), de kevéssé érthető ennek a programnak – pozitív és negatív vonásainak – összefüggése a magyar társadalom adott struktúrájával, a munkásosztály és a párttagság nemzetiségi összetételével, a kongresszus kül-

[11] *Marx–Engels* Válogatott Művek. II. köt. Bp. 1963. 478.

dötteinek és a pártvezetőségnek a magatartásával stb. A kötetről írva Pach Zsigmond Pál[1 2] már figyelmeztetett arra, hogy éppen a 19. század végének és a 20. század elejének magyar társadalma mint a korabeli munkásmozgalom háttere hiányosan, leegyszerűsítetten van ábrázolva. Ezzel a szociológus is egyetérthet, de mert mozgalomról, és példánkban ennek a mozgalomnak „objektivált" termékéről van szó, a szociológiai nézőpont érvényesítése többet követel: a politikai jelenség politikai szociológiai megértését.

Ha ugyanis a fent említett és ma már eléggé elterjedt megállapítást a munkásmozgalom történetére alkalmazzuk, akkor azt állíthatjuk, hogy a *munkásmozgalom története a múlt politikai szociológiájának jelentős területe,* olyan területe, amelynek történeti-szociológiai elemzése nélkül a politikai szociológia mai problémái sem közelíthetők meg teljes sikerrel. A múlt politikai szociológiája azonban – különösen ha mozgalomról, a mozgalom jelenségéről van szó – pontosan azt követeli, amire fentebb utaltunk: a mozgalom társadalmi hátterének ismeretét és – ami jellegzetesen szociológiai aspektus – a „háttér" és a mozgalom sokrétű összefüggésének feltárását. A társadalom struktúrája, a mozgalom osztályalapjának szerkezeti sajátosságai, a mozgalomból kialakuló és a mozgalmat összefogó szervezet és ehhez a szervezet vezetésének strukturális és funkcionális jelenségei, más oldalról pedig a szervezet egész tevékenysége, politikája és ennek következményei az egész társadalomra, a társadalom más politikai szervezeteire, a saját alapját alkotó osztály viszonyainak alakulására – a mai politikai mozgalmakat és szervezeteket kutató szociológiának is kardinális kérdései.

Az imént említett példát tekintve a munkásmozgalom történetével foglalkozó kutatónak szinte a szó szoros értelmében vett szociológiai munkát kellene végeznie. Lássuk pl. a nemzetiségi kérdést. „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" c. mű az 1903. évi szociáldemokrata programot úgy jellemzi, mint amelynek a nemzetiségekre vonatkozó pontja elmaradt a nemzetiségek követeléseitől, és tulajdonképpen csak a megyei és községi önkormányzatra irányuló követeléssel kapott konkrét tartalmat, nyilvánvalóan azokban a megyékben és községekben, ahol a nemzetiségek az önkormányzatban is kifejezhető arányt képviseltek. Másrészről viszont a történeti irodalom már feltárta, hogy a korabeli magyarországi munkásság összetétele sajátosan alakult: a szakmunkások jelentős része Magyarországra betelepült külföldi munkásokból adódott, míg a segédmunkások jórészben a hazai nemzetiségek nincstelen tömegeiből regrutálódtak. Így azután magyarázatot igényelne a munkásság összetétele és a nemzetiségekre vonatkozó programpont közötti összefüggés. A munkásság nemzetiségi összetételét kevéssé tükröző program kialakulásában természetesen több tényező is közrejátszhatott.

1. Nem kétséges például, hogy a nemzetiségek politikai törekvései főként polgári jellegűek voltak, tartalmukban is, de a nemzetiségi politikában részt vevő politikusok osztály szerinti hovatartozását illetően is. A betelepült munkásság számára, mint minden bevándorolt számára, az asszimilációra való törekvés elsőrendű fontosságú lehetett,

[1 2] *Pach Zsigmond Pál* recenziója A magyar forradalmi munkásmozgalom története című mű I. kötetéről. *Társadalmi Szemle* 1966. 10. sz.

míg a segédmunkás-tömeget alkotó nemzetiségiek politikai szemlélete valószínűleg nem volt ezzel azonos.

2. Feltehető, hogy az MSZDP tagságának összetétele nem tükrözte a munkásosztály nemzetiségi összetételét. Találunk is utalásokat arra, hogy a párt szükségesnek tartotta pl. a segédmunkás-tömegek megszervezését.

3. További feltevés lehet, hogy a munkástömegek, a szociáldemokrata párt mint szervezet és a párt vezetősége (ideértve a pártvezetőség ideológiai megalapozottságát) között jelentős eltérés alakult ki, ami egyáltalán nem ritka jelenség, és ami kétségtelenül megnyilvánulhatott nem csupán a tudatosság különböző fokában, hanem a tudatosság tartalmi alakulásának különbségeiben is.

Mármost valószínű, hogy ezek a feltevések együttesen szolgálhatnak magyarázatul az említett problémára, de hogy milyen mértékben igazak, hogy milyen arányban játszottak közre pl. a szociáldemokrata politika kialakulásában (és milyen más tényezők befolyásolták még ezt a politikát) – csak közelebbi elemzéssel lenne megállapítható. Ez a munka azonban szociológiai módszereket igényel, a rendelkezésre álló korabeli statisztikai adatok másodlagos feldolgozásától kezdve az új összefüggések feltárását lehetővé tevő „rejtett" statisztikai adatok felkutatását is ideértve, egészen a tartalomelemzésig.[13]

*

A munkásmozgalom története számára tehát – különösen ha, mint említettük, politikai szociológiai jelleggel fogjuk fel – nagyon sokat jelenthet a korabeli munkásosztály helyzetével, összetételével, társadalomban való elhelyezkedésének sajátosságaival foglalkozó *egykori szociológiai művek elemzése.* A munkásszociológia művelői nemritkán maguk is jelentős alakjaivá váltak a munkásmozgalomnak – gondoljunk csak a marxista forradalmárokon kívül akár a már említett Sidney és Beatrice Webbre. Láttuk azonban, hogy a magyar munkásmozgalom-történetírás ebből a szempontból nehéz helyzetben van. Egyrészt általánosan ismert, hogy a magyar szociológia – jóllehet jelentős gondolkodókat és kutatókat adott a szociológia egyetemes történetének –

[13] A programmal foglalkozó irodalom egyetért abban, hogy a program sok tekintetben egyáltalán nem a magyarországi viszonyokból fakad, hanem korabeli külföldi, elsősorban német szociáldemokrata programok átvételét jelentette. Lásd *Varga Lajos:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903-as programjának néhány kérdése. *Párttörténeti Közlemények* 1969. 1. sz. 66. – A cikk egyébként a program e jellegét összefüggésbe hozza a párt értelmiségellenességével is, azzal a körülménnyel, hogy a magyar munkásmozgalomban nem alakult ki jelentékeny számú forradalmi értelmiség, így a párt nem tudta megfelelően elemezni a magyar gazdasági és társadalmi fejlődést, hanem a fejlett országokban ez országok viszonyaira vonatkozó elméleti megállapításokat alkalmazta az eltérő magyarországi körülményekre. A cikkről szólva megállapítható, hogy e megjegyzéstől eltekintve sajnos alig foglalkozik azzal, hogy a program egyes pontjainak és a körülötte kibontakozott vitáknak az adott társadalmi, gazdasági helyzettel való összefüggését elemezze, holott egyébként sok olyan érdekes momentumot tár fel, amelyek szinte igénylik az ilyesfajta elemzést. Még sajnálatosabb azonban, hogy a magyar szociáldemokráciával foglalkozó művek általában megmaradnak a szűken értelmezett „politikatörténetnél", és nem vállalkoznak a politika társadalmi összefüggéseinek kibontására.

hazai talajon (éppen e „talaj", a magyar társadalom történetileg kialakult szerkezete következtében) sajátos helyzetbe került, amelynek következtében felfogásában is sajátossá válva inkább publicisztikai, mintsem valódi szakszociológiai munkálatokat produkált, másrészt ez a szociológia viszonylag kevéssé érdeklődött éppen a munkásosztály iránt. (Csak egy jellemző példa: „A magyar szociológiai irodalom bibliográfiájá"-nak 1. kötete, amely három, e korszakban leginkább szociológiainak tekinthető folyóirat cikkanyagát dolgozta fel 1900 és 1917 között, 3187 tételszámot tartalmaz, és ezek közül a százat sem éri el a munkásokkal foglalkozó tanulmányok, cikkek száma.) Ez a helyzet a két világháború között, különösen a 30-as évek végén és a 40-es évek elején némileg megváltozott (legalábbis figyelemre méltó kezdeményezéseket találunk a magyar munkástársadalom vagy egy-egy üzem munkástársadalmának feltárására), de elsősorban a korai munkásmozgalom történetének, hátterének felderítését a magyar munkásszociológiától nyert ismereteink kevéssé segíthetik. A szociológiai munkák mellett viszont rendelkezésre állanak szinte a múlt század végétől bizonyos szociográfikus jellegű írások – kezdetben az állami gyárfelügyelői jelentések, majd kimondottan üzemi szociográfiák is, természetesen különböző színvonalon és politikai indítékokkal –, sőt egy-egy kérdésnek statisztikai adatok és megfigyelések alapján való elemzésével is találkozunk. Ezekből az írásokból jó néhány napvilágot látott az utóbbi években.[14] Ezek az írások ugyan jelzik a magyar szociológiai kutatások fejlődésének egyik leginkább problematikus vonását: a szociográfiában sem elfogadható esetlegességet és a fejlettebb kutatási módszerek hiányát, de mint *történeti* forrásanyagok a munkásmozgalom története és a szociológia számára egyaránt nélkülözhetetlenek. Összegyűjtésük (és egy részük kiadása) után éppen történeti-szociológiai elemzésük lenne fontos. A munkás- vagy üzemi szociográfiák elemzése nagymértékben segíthetné, előmozdíthatná a munkásmozgalomtörténet jelenségeinek politikai szociológiai jellegű megértését. Ebből adódik azonban, hogy az ilyen irányú történeti-szociológiai kutatómunka – ha sikerül a fentiekben példázott szociológiai szemléletet megvalósítani és az e szemlélet segítségével szelektált adatanyagot feldolgozni – közvetlenül jelentős lehet napjaink marxista politikai szociológiája számára is.

A munkásmozgalom történetének „politikai szociológiai" szempontú feltárását illetően alapvető jelentőségű a *munkásosztály belső rétegezettségének* nyomon követése. A munkásmozgalom alakulása ugyan nem elsősorban a munkásosztály összetételétől függ, hanem mindenekelőtt az alapvető társadalmi-gazdasági alakulat jellegétől, amelyben a munkásosztály él (említeni sem kell azt a különbséget, amely a tőkés vagy a szocialista társadalomban a munkásosztály helyzetében megmutatkozik), másodsorban pedig attól a történeti-társadalmi szituációtól, amely a munkásosztály számára a közvetlen feladatokat és lehetőségeket kialakítja, és amelybe beleértem az adott időszakban és társadalomban működő politikai rendszer alapvonásait is. Ahogyan azonban a munkásosztály a szituációból következő feladatokat észleli, ahogyan reagál rájuk,

[14] A valóság vonzásában. Szerk.: Gondos Ernő. Bp. 1963; A szociológia első magyar műhelye. Szerk.: Litván György és Szűcs László. Bp. 1973; Magyar munkásszociográfiák. 1888–1945. Szerk.: Litván György. Bp. 1974.

ahogyan a szituációból fakadó lehetőségekkel él, ahogyan szervezeteit alakítja és „mozgatja" – jelentős mértékben függ belső összetételétől, rétegezettségétől.

A magyar történeti irodalom jelentős haladást ért el a magyar munkásosztály felszabadulás előtti rétegződésének feltárásában,[15] sőt, ha csak néhány megjegyzés erejéig is, megkísérelte a társadalmi összetétel politikai-mozgalmi következményeit is jelezni. Aligha becsülhetők le pl. a „nem igazi munkás" proletárréteg létével, nagyságával, betöltött szerepével kapcsolatos fejtegetések, vagy azoknak a tényezőknek a feltárása, amelyek a két világháború között az első világháború előttihez képest (nem is szólva a második világháborút követő évek alapvetően megváltozott viszonyairól) sajátossá tették Magyarországon a faluból a városba törekvők helyzetét, és ezzel a falusi mezőgazdasági dolgozóból ipari munkássá válás egész folyamatát. Végül, minthogy a munkásosztály rétegezettsége nem és korcsoportok szerint is megnyilvánul, különös figyelmet érdemel az e tényezőkben bekövetkezett változások hatása a munkásosztály politikai szervezeteire és tevékenységükre.

Hogy a munkásosztály összetételének alakulása és annak politikai hatása csak az adott történeti-társadalmi szituáció általánosabb viszonyainak értékelésével együtt tárható fel, világosan mutatják azok a sajátosságok, amelyek a volt mezőgazdasági dolgozók ipari munkássá válásának folyamatában mutatkoznak, s melyeket a történeti szituáció idézett elő, és a felszabadulás előtti korszakokra vonatkozóan a történeti irodalomban már fel-felvillantak. A kérdés azonban a szocialista társadalom építésének menetében is felmerül. Világos pl., hogy – jóllehet az ipar vonzó hatása és felvevőképessége az 1950-es évektől napjainkig szinte változatlanul érvényesült – az adott szituációtól függő tényezők mégis más és más feltételeket teremtettek a parasztból munkássá válás folyamatában az 1950-es évek első felében, az 1960-as évek elején és napjainkban. Ennek megfelelően a munkásosztály belső rétegezettségében is másképpen jelentkezett a falusi munkás, ahogyan a falusi munkás típusa is változott. Aligha hasonlíthatjuk pl. össze az 1950-es évek „landflucht" jellegű eseményei következtében az iparba került volt parasztot a mai „családi kétlakiságban" élő, mezőgazdasági környezetéből előnyt is szerző munkástípussal.

Ez természetesen csak példa, éspedig kimunkálatlan példa, amely egyúttal azt is jelzi, hogy a szociológiai jellegű elemzésnek a munkásosztály belső rétegeződése statisztikai számbavételén túl milyen lehetséges módozatai lennének. A példákat természetesen szaporíthatnánk is, de talán inkább annak elvi jellegű megállapítására van szükség, hogy a szociológia közreműködése a munkásmozgalom történetének feltárásában *nem* csupán és nem elsősorban a fellelhető statisztikai adatok elemzését, vagy ilyenek gyűjtésére alkalmas módszerek szolgáltatását jelenti, hanem a társadalom folyamatainak és jelenségeinek a mozgalom és a mozgalom szervezete jelenségeivel együttesen

[15] Lásd pl. *Lackó Miklós:* Ipari munkásságunk összetételének alakulása, 1867–1949. Bp. 1961; *Berend T. Iván–Ránki György:* A munkásosztály összetétele és helyzete az ellenforradalmi rendszer első évtizedében (1919–1929). *Párttörténeti Közlemények* 1964. 3. sz.; *Lackó Miklós:* A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944). In: Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. 1973.

való kutatását, a társadalom szerkezetének és ezen belül a munkásosztály belső összetételének, sajátosságainak alapján.

Eddig nagyjából azt észlelhettük, hogy a munkásmozgalommal, szervezeteinek, pártjainak történetével foglalkozó művek megelégednek a társadalmi „háttérre" való puszta hivatkozással vagy utalással pl. a munkásosztály összetételére, mint magyarázó elvre. Az elemzés pedig megmarad a politikai történetírás hagyományos forrásanyagának és problémaközelítésének szintjén, míg a munkásosztály helyzetével, összetételének alakulásával foglalkozó, egyébként kitűnő eredményeket felmutató történetírásunk csak utal a feltárt jelenségek következményeire a mozgalom és a szervezet alakulásában. (Sajnos ez a kettősség napjaink szociológiai kutatásaiban is megfigyelhető.) Félreértés ne essék: nem állítjuk, hogy akár egy osztályon belüli szerkezet következményei automatikusan tükröződnek a mozgalomban vagy éppen a mozgalom szervezeteinek sajátosságaiban és politikájában. Éppen ezért utaltunk a történeti-társadalmi tényezők összességének jelentőségére, amelyek kizárnak bármifajta automatizmust. (S ezért is hivatkoztunk fentebb az emberi magatartást strukturáló tényezők összetett voltára, a magatartás alakulásának „valószínű" jellegére.) Az azonban bizonyos, hogy a strukturális tényezőknek, pl. a munkásosztály belső szerkezetének (természetesen az egész társadalom struktúrája által kondicionáltan való) feltárása nélkül a mozgalom és szervezete sem érthető meg.

Ha a másik oldalról, a szervezet oldaláról indulunk el, ugyanerre a következtetésre jutunk. A politikai párt ugyanis (amely az utolsó két évszázadban a politikai mozgalom tipikus szervezete) – ha rendszerszempontú megközelítést alkalmazunk – olyan nyitott rendszer, amelynek belső mechanizmusa szelektív jellegű. Ez azt jelenti, hogy a szervezet mint rendszer sokféle (formalizált és nem formalizált) csatornán keresztül tart kapcsolatot környezetével, így fogadja az onnan érkező hatásokat, információkat, amelyek érdektartalma és tudatossági szintje természetesen különbözik egymástól. Ez a különbözőség jórészt a társadalom osztály- és rétegszerkezetéből adódik, az egyes osztályok és rétegek helyzetéhez, az adott történeti-társadalmi helyzet által meghatározott törekvéseihez kötődik, így a politikai pártnak mint szervezetnek a belső jelenségei és tevékenysége végső soron érthetetlenek maradnak, ha társadalmi-történeti „környezetüket", az ott lejátszódó folyamatokat és jelenségeket figyelmen kívül hagyjuk. Mert igaz ugyan, hogy a pártnak mint szervezetnek a *belső* struktúrája, az ott kialakult érdek- és hatalmi viszonyok, a vezetés tudatossága és színvonala stb. szelektálja a beérkező hatásokat, így szükségképpen érdekmérlegelő tevékenységet is végez, amelynek hatása a szervezetnek a tevékenységében mutatkozik meg és hat vissza a társadalmi környezetre, a szervezetet magát – relatív önállósága ellenére – mégsem tekinthetjük társadalmi környezetétől függetlennek.

Az itt röviden vázolt szervezetszociológia – másutt azonban bővebben kifejtett[16] – elveinek pl. a párttörténeti kutatásokban való érvényesítése valószínűleg közelebb vinne az osztály, mozgalom és szervezet összefüggéseinek, jelenségeinek megértéséhez. A magyarországi politikai pártok – ideértve a munkáspártokat is – történetével fog-

[16] *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog. Bp. 1974. 69. és köv.

lalkozó eddigi munkákból még hiányzik a szervezetnek környezetével közös vizsgálata, holott a történeti kutatások egyre több adatot szolgáltatnak a társadalom és benne a munkásosztály belső tagozódásáról, viszonyairól, ahogyan többé-kevésbé felderítettnek tűnik (legalábbis egyes korszakok vonatkozásában) a pártok tevékenysége is. Itt tehát elsősorban a szervezetszociológiai kutatásokban már hasznosnak bizonyult szempontok és elvek alkalmazására, közelebbről a pártoknak nyitott rendszerként – környezetükkel együtt – való megközelítésére volna szükség. Meggyőződésünk, hogy ilyen kutatások mind a munkásmozgalom története, mind pedig a marxista politikai szociológia számára jelentős eredményeket hoznának.

*

A társadalom jelenségeinek *makro- és mikroszinten való együttes megközelítése* természetesen a munkásmozgalom történetével összefüggő minden probléma vizsgálatakor indokolt, ahogyan általában is indokolt a „politikai" történetírásban. Az itt adódó – és a politikai szociológiában is fellelhető hiányosságok ugyan módszertani hibának tűnhetnek, a valóságban azonban többet jelentenek ennél. Milyen hiányosságokról lehet szó? Egyrészt az elemzésnek csak a makroviszonyokra való kiterjesztéséről, másrészt csak a politikai szervezetek mikrostrukturális világának tanulmányozásáról, illetve harmadrészt a makro- és mikroszint *összefüggésének* elhanyagolásáról. A szociológiai szemléletnek a munkásmozgalom-történetírásban való hasznosítása során különösen fontos, hogy ezeket a hibákat elkerüljük, és a szociológiai szempontot ebben a vonatkozásban se szűkítsük le egyik vagy másik aspektusára.

A polgári szociológia, amely fejlődése egyik – ma már többé-kevésbé meghaladott – szakaszában a csoportvizsgálatoknak (éspedig elsősorban a kiscsoport-vizsgálatoknak) olyan nagy jelentőséget tulajdonított, hogy a társadalmat szinte a csoportra szűkítette le, és a politikailag is jelentős problémákat (pl. a vezetés) ezen a mikroszinten próbálta megközelíteni, nyilvánvalóan adhatott ilyen ösztönzést egyrészt a politikai szociológia, másrészt a polgári politikai történetírás néhány témájában (pl. a pártok) folyó kutatások számára. Így a polgári történetírás munkásmozgalommal vagy éppen a szocialista társadalmak történeti problémáival foglalkozó egyes munkáiban észlelhető is olyan törekvés, hogy hasznosítani igyekeznek a csoportokra, különösen a kiscsoportokra vonatkozó szociológiai kutatási eredményeket. A csoportokra vonatkozó szociológiai és szociálpszichológiai tudásanyag hasznosítását a történettudományban és így a munkásmozgalom-történetírásban különösen, természetesen egyáltalán nem utasítjuk el. Sőt, felhasználása egyenesen következik a társadalmi jelenségek és az emberi magatartás összefüggésével kapcsolatban már említett tételünkből, hiszen világos, hogy az emberi magatartás egyik kondicionáló tényezője éppen a magatartást is alakító csoportviszonyok. Ebből adódik, hogy a csoportviszonyoknak, a csoportokon belül lejátszódó folyamatoknak jelentőségük lehet akár egy mozgalom, akár egy szervezet tevékenységében, vezetésében, ily módon a politika alakulásában is. Még egyszer hangsúlyozzuk azonban, hogy amint a csoportviszonyok sohasem szakíthatók el a társadalom makrostrukturális sajátosságaitól és a makrostruktúrában lejátszódó folyamatoktól és

jelenségektől, amelyek egy időszak és társadalom konkrét helyzetében jutnak kifejezésre, úgy a *csoportokban lejátszódó folyamatok sem értelmezhetők a konkrét társadalmi történeti szituációhoz fűződő kapcsolatuk nélkül.* E kapcsolat elhanyagolása esetén a csoportszinten végzett vizsgálatok eredményei egyrészt nem általánosíthatók, másrészt a csoporton *belüli* folyamatok és jelenségek a valóságosnál nagyobb súlyt kapnak, és ami inkább csak következmény, az elemzésben szinte meghatározó tényezővé válik.

Igen jó példát jelentenek erre – éspedig éppen extrém jellegük folytán, hiszen így a módszertani hibát és következményeit is világosan jelzik – azok a nyugati történetírásban és politikai szociológiában időnként tetten érhető kísérletek, amelyek a szocialista társadalom fejlődésében jelentkező problémákat „csoportviszonyok" analizálásával próbálják megérteni. Nagy jelentőséget tulajdonítanak pl. az SZK(b)P történetével foglalkozva a 20-as évek második felétől kialakuló jelenségek megértésében a Politbüro mint kiscsoport elemzésének, pontosabban a Politbüróban megfigyelhető vitákat analizálva, a Politbüróban kialakult erőviszonyoknak, tagjai személyes taktikai képességeinek stb. Világos azonban, hogy ebből az elemzésből nem érthetők meg a 30-as évekre kialakult jelenségek, nem érthető meg a „személyi kultusznak" nevezett politikai gyakorlat megjelenése, mint ahogyan nem lenne megérthető az 50-es évek első felének hasonló magyarországi gyakorlata sem, ha a történészek csak a Politikai Bizottságban végbemenő folyamatok csoportelemzését végeznék el. Mindkét esetben a történetileg kiformálódott helyzetből fakadó történeti-társadalmi tényezők bonyolult együttese hatott, amelyek alakulását természetesen befolyásolták a párt legfelsőbb vezető testületében mint csoportban végbemenő folyamatok is, de önmagukban ez utóbbiak vizsgálata aligha vezetne kielégítő eredményre.

A marxista munkásmozgalom-történetírásban ugyan jelenleg a csoportelemzés alkalmazása inkább hiányzik, így az azzal való visszaélést nem tarthatjuk közvetlen „veszélynek", de az ilyen elemzés szükségességének hangsúlyozása mellett nem árt figyelmeztetni – egyébként a marxista szociológia szemléletéből fakadó – azon követelményre is, amely a *mikrostrukturális viszonyok elemzését* csak a makrostruktúra hatásával együtt tartja eredményesnek.

Példánk azonban valóban csak példa volt, jóllehet tanulsága általánosabb. E tanulságot abban összegezhetnénk, hogy a szociológia eredményeinek, módszereinek alkalmazása a munkásmozgalom történetének feltárásában nem csupán indokolt, de a múlt politikai jelenségeinek megértéséhez feltétlenül szükséges is, és az egyes elemek alkalmazása során a marxista szociológia szemléletének egészéből, általános tételeiből kell kiindulni.

A tanulságok megfogalmazása során még két kérdésre kell – immár az elemzés minden igénye nélkül – rámutatni.

Mindenekelőtt, talán már ez a rövid írás is felveti a fogalmak használatának problémáját (nyilván érezhető ez már a „csoport" fogalmának értelmezésével kapcsolatban is). Minden szaktudománynak, így a munkásmozgalom-történetírásnak és a marxista szociológiának is megvan a maga sajátos fogalomrendszere. Ez a fogalomrendszer egyes vonatkozásokban azonos ugyan, hiszen mindkét szaktudomány a marxista társadalom-

elméletre épül, sok tekintetben azonban különbözik egymástól. Bizonyos például, hogy a „hatalom" kategóriája a munkásmozgalom-történetírásban egyértelműen azonos a politikai hatalommal, míg a marxista szociológiában a hatalom több viszonyrendszerben is értelmezhető (például a szervezetekben, a csoportokban, tehát mikrostrukturális viszonyok között), ilyenformán a politikai hatalom a hatalom egyik, bár kétségkívül kitüntetett típusa. Jóllehet nem várható el, hogy egyik társadalomtudományi ág átvegye a másik fogalomrendszerét, mégis az inter- sőt multidiszciplináris kutatások számának növekedése, az a tény, hogy a társadalom problémái ma már egyre inkább csak több tudományág közös erőfeszítésével közelíthetők meg eredménnyel, általában is azzal a következménnyel jár, hogy a fogalomrendszerek kölcsönös megismerésén túl kialakul legalábbis a legfontosabb fogalmak egységes értelmezésére irányuló törekvés. Különösen így van ez a munkásmozgalom-történetírás és a szociológia esetében, hiszen a politikai szociológiának és a munkásmozgalom-történetírásnak, nemkülönben a marxista szociológia egészének és a munkásmozgalom-történetírásnak bizonyos egymásrautaltsága ezt elengedhetetlenül szükségessé teszi.

S itt fogalmazható meg talán egy másik tanulság is. A kortörténetírás problémáival kapcsolatban 1969-ben lefolyt vita során a kortörténet és a politika összefüggéseivel foglalkozva Vass Henrik rámutatott a következőkre: „A politika valamennyi időszak közül a közelmúlt történetére a legérzékenyebb. A történeti elemzés esetleges hibái ez időszakot illetően nemcsak tudományos tévedések, hanem politikai hibaforrások is lehetnek."[17] A politika egyre fokozódó törekvése, amely arra irányul, hogy a társadalom tudományos elemzésére épüljön, fokozza ezt az „érzékenységet", de fokozza a ma és a mára teljes közvetlenséggel ható közelmúlt tudományos kutatásának a felelősségét is. Ebből pedig a szociológia számára – és itt még külön is kiemelném a politikai szociológiát – a mai jelenségek teljesebb megértéséhez szükséges történetiség, míg a munkásmozgalom-történetírás számára a múlt jelenségeinek szociológiai jellegű feltárása következik.

[17] *Vass Henrik:* Kortörténet és a párt tudományos politikája. *Századok* 1970. 3. sz. 754.

ARADI NÓRA

KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS MUNKÁSMOZGALOM

A munkásmozgalom képzőművészeti vonatkozásai ugyanolyan sokrétűek és sokszínűek, mint az irodalom, a film stb. történetével való összefonódásai. Természetszerűleg más azonban a kapcsolódások jellege, megnyilvánulási formája, gyakorlati szerepe.

Az a kérdés, hogy a művész vagy egy többé-kevésbé szervezett művészcsoport hogyan válik az osztályharc, a forradalmi harc tudatos résztvevőjévé, esetleg kezdeményezőjévé, ennek kutatása legalább annyira a munkásmozgalomtörténetre tartozik, mint a művészettörténetre. A művészettörténetnek viszont pillanatnyilag talán fontosabb arra a szerepre koncentrálni, amelyet maga a műalkotás játszhat. Ez esetben a művészettörténet munkásmozgalomtörténeti vonatkozásainak főként két, egymástól elválaszthatatlan oldala tűnik szembe. Mindkettő a képzőművészet esztétikai lényegéből fakad, a tükröző funkcióból és a vizuális érzékelés sajátosságaiból.

A képben, szoborban, grafikában szükségképpen általánosul a mindenkori valóság lényege. Kiélezett történelmi fordulópontok idején viszonylag közvetlenebbül, más időszakokban esetleg igen áttételesen tükröződik a közélet, a közösségi élet, amely a forradalmi megmozdulások, küzdelmek talaja, mindazok a társadalmi tényezők, amelyek a munkásmozgalmat történelmileg szükségszerűvé teszik. A fordulópontok idején arra is lehetőség van, hogy maga a művészeti alkotás közvetlen harcostárssá váljék, hiszen a nyelvi kötöttségektől mentes, a vizuálisan felfogható alkotás lefordítást nem igénylő jelképként terjed: képileg fogalmazza meg a célok, a jelszavak szuggesztivitását, és sokféle formában, sokféle helyen alkalmazható, állandóan ható mementóként és időszakos dekorációként, falon, köztéren és újságpapíron, a leghagyományosabb s a legkorszerűbb technikai megoldásban. A képzőművészet sajátos szerepéből következik munkásmozgalmi vonatkozásainak egy másik igen fontos oldala, mégpedig az, hogy a művészettörténet a munkásmozgalmat kutatók számára forrásanyagként is felfogható, amit persze a kutatás itt-ott eddig is figyelembe vett. Bár a rajzos röpcédulák, az eseménytörténethez kapcsolódó kortárs illusztrációk, plakátok természetesen kínálkozó forrásanyagként szerepelnek, amelyek ilyen formában, a dokumentumjelleget hangsúlyozva, nem mindig igényelnek művészettörténeti-esztétikai elemzést és értelmezést, a képzőművészet közvetettebb reagálásai, általánosításai mégiscsak ez utóbbi

*E tanulmány megjelent *Aradi Nóra:* Képzőművészet és munkásmozgalom című tanulmánykötetében. Bp. 1974. 11–57.

módon válhatnak forrásanyagként hozzáférhetővé. Ezek pedig nagymértékben kibővíthetik a történészek rendelkezésére álló bizonyító anyagok, forrásanyagok körét.

Több mint fél évszázaddal a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után még nagyjából sem tekinthető felkutatottnak, feltártnak a képzőművészet és a munkásmozgalom kapcsolata. Vannak természetesen kidolgozottabb korszakok vagy részproblémák, az eddigi kutatás azonban távolról sem mondható egyenletesnek. Nálunk például feldolgozott és publikált a Magyarországi Tanácsköztársaságra vonatkozó adatok és alkotások köre,[1] hasonlóképpen a két világháború közötti időszakban nyilvánosságra került röplapanyag. De még távolról sem tartunk itt a Szocialista Képzőművészek Csoportjának érdemi feldolgozását és sok más problémát illetően, amelyeknek közvetettebbek a mozgalomtörténeti vonatkozásai. Vannak történeti kérdések – a művészettörténetben is –, amelyek csak széles körű nemzetközi összehasonlítás alapján közelíthetők meg, ehhez pedig megfelelő nemzetközi feltételek kellenek. És vannak folyamatok, amelyek csak némi történeti távlatból mérhetők fel pontosabban. Magában a Szovjetunióban is csak a legutóbbi években láttak napvilágot fontos publikációk a művészet és a forradalom viszonyának kutatásáról, az Októberi Forradalmat követő évek forradalmi művészetéről.[2] S a képzőművészeti folyamatok számbavételénél nemcsak arra kell figyelmet fordítani, hogy milyen sajátos helyi történeti, művészeti eltérések és változások színezik az összképet a nemzetközi kapcsolatokon belül, hogy milyen a helyi folyamat ritmusa, a helyileg kötött csomópontok minősége stb. Itt a többi művészeti ágazattól eltérően igen fontos tényező, hogy hol, mi maradhatott meg a nagy történelmi kataklizmák után. Hiszen nemcsak a sokszorosított plakátok, röplapok, újságillusztrációk több példányos anyaga tartozik ide, hanem az egyedi alkotások szám szerinti többsége is, amelyek vagy megmaradtak, vagy sem, vagy bekerültek valamilyen gyűjtemény védelmébe, vagy eltűntek, elkallódtak, elpusztultak. Számolni kell tehát azzal is, hogy a képzőművészeti produkció egésze ma már nem hozzáférhető, esetleg nem is rekonstruálható. Az pedig, hogy a megmaradt anyag mennyiben látható és kutatható, nemcsak a múlttól függ, hanem a jelentől is, attól, hogy egy-egy ország

[1] A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai című kiadvány (Bp. 1959. Összeállította: Gábor Imréné. Bevezetőt írta: Pór Bertalan) bemutatja a teljes plakátanyagot. A Tanácsköztársaság kulturális tárgyú dokumentumanyagát közli: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája című sokszorosított kiadvány (Bp. 1959. Szerkesztette a Művészettörténeti Dokumentációs Központ). Képzőművészeti vonatkozásaival foglalkozik *Körner Éva:* Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti intézkedései. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1951. (Bp. 1952. 102–107.) A plakátok nemzetközi vonatkozásait vizsgálja *Aradi Nóra:* Néhány 1919-es plakátunk nemzetközi vonatkozásairól. *Művészettörténeti Értesítő* 1966. 2. sz. 122–138.

[2] A Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából rendezték meg Moszkvában a Tretyakov Galéria és a Kulturális Minisztériumhoz tartozó Művészettörténeti Intézet közös előkészítésében azt a kiállítást, amely először vette számba a forradalmat követő évek ún. agitációs tömegművészeti alkotásait. A kiállítás jól dokumentált katalógusát további tudományos feldolgozás követte, amelynek eredménye a két említett intézmény közös szerkesztésében kiadott tanulmánykötet: Agitacionno-masszovoje iszkussztvo pervih let Oktyabrja. Moszkva, 1971.

közgyűjteményei mennyire tartották és tartják fontosnak a múlt minél teljesebb számbavételét, és mennyire van a kutatónak lehetősége az anyagot a helyszínen tanulmányozni. Így közrejátszik sok olyan probléma is, ami nemcsak általánosságban ideológiai, hanem napi politikai kérdés. A képzőművészet munkásmozgalmi vonatkozásainak kutatási lehetősége – szocialista és nem szocialista országokban egyaránt – attól is függ, hogy milyen a mindenkori politikai és művészetpolitikai helyzet. Ez persze minden történeti és mozgalomtörténeti kutatásra is hat, a képzőművészet esetében viszont számolni kell azzal a munkát bonyolító sajátossággal, hogy egyedi, egyszeri alkotások helyszíni tanulmányozása nélkül, az eredeti alkotás esztétikai vizsgálatának a lehetősége nélkül alig lehet túllépni azon a fokon, ami a munkásmozgalomtörténet esetleges képzőművészeti illusztrációjának nevezhető. Jelen tanulmány nyilvánvalóan nem vállalkozhat többre, mint hogy csoportosítson, általánosítson néhány eddigi kutatási eredményt, és felhívja a figyelmet néhány, ma reálisnak látszó teendőre.

Megjegyzendő, hogy a művészettörténeti és történeti kutatómunka kölcsönhatását tekintve – különösen az újkorra, a legújabb korra vonatkozóan – a művészettörténész van előnyösebb helyzetben, hiszen szükségképpen folyamatosan figyelemmel kíséri a témájával kapcsolatos történeti kutatásokat, és különösképpen méltányolja azokat a történészmunkákat, amelyek a politika- és gazdaságtörténeten túl kultúrtörténeti vizsgálódásokig, következtetésekig is eljutnak. Ez vonatkozik a művészettörténetnek a munkásmozgalom történetéhez való viszonyára is. A munkásmozgalomnak nemcsak a tényszerű adataira gondolok, hanem a gondolkodást alakító, tudatformáló hatására, ami persze – az általánosságokon túlmenően – nehezebben rekonstruálható vagy mérhető. Pedig ezen keresztül közelíthető meg az, hogy a munkásmozgalom eseményeinek és eszméinek mikor, mennyiben lehetett képalkotó ereje és hatása. Minthogy a kultúrhistória ma még viszonylag kidolgozatlanabb területe a történettudománynak, a művészettörténésznek is nehézségeket okoz, hogy a gondolkodásmód, a tudat fejlődésének az összefüggéseire támaszkodjék, de hozzájárulhat ezeknek az összefüggéseknek a felismeréséhez azzal, hogy tudati-történeti produktumnak fogva fel a műalkotást, megpróbálja rekonstruálni születésének és hatásának a folyamatát. Az viszont, hogy egy alkotás, egy képtípus, egy művészeti törekvés milyen utat jár meg a munkásmozgalomban, nemcsak művészettörténeti kérdés: a művészettörténész esztétikai elemzéssel segítheti a magyarázatot, sőt tényekkel szolgálhat a történésznek, de nem adhat mindenre választ. A művészettörténész feltárhatja egy alkotás esztétikai hatékonyságának okait, de az, hogy mikor, milyen körben hatott, hogyan lett ismert (sokszorosítás, reprodukálás, ismeretterjesztés útján), hogyan szervezték közönségét stb., az már történetileg is kutatandó kérdés, és megválaszolása azon is múlik, hogy a történész, a mozgalomtörténész mennyire kísérli meg, hogy egy alkotás vagy képi forma népszerűségében, tudati hatásában történeti tényt lásson.

A szükséges és mindinkább igénylendő együttműködés olyan eredményekhez vezethet, amelyekben már csak elméletileg választható külön a művészettörténeti és a történeti kutatás. Közhelyszerű példánál maradva: Berény Róbert 1919-es plakátjáról esztétikai elemzéssel bizonyítható, mint válik itt – a művészettörténetben és a történelem-

ben először – forradalmi szimbólummá a forradalomban részt vevő harcos alakja, milyen szerepe van ebben a folyamatban, a matrózalak korábbi, tágabb jelentésének proletárforradalmi konkretizálásában a Patyomkin, az Auróra, Cattaro hagyományának, és hogyan születik meg 1919-ben „az utcán" ez a jelkép. Ez sem nevezhető persze „steril" művészettörténeti kérdésnek, s az még kevésbé, hogy miért, milyen körülmények között, milyen látható formában őrizte meg a vizuális-emocionális emlékezés a Berény-féle képi formát a Magyarországi Tanácsköztársaság jelképeként, egészen az 1969-ben felállított budapesti Tanácsköztársaság-emlékmű szoborban realizált Berény-féle matróz alakjáig. A művészettörténész tényként rögzítheti például, hogy 1933-ban jelennek meg nálunk az első munkás-paraszt összefogást jelképező alkotások, s a történész segítségével kaphat választ a miértre. A történésznek viszont nemcsak illusztrációként kell figyelembe vennie e tényt, hanem az is adat számára, hogy milyen eszmei és formai érettségi fokon valósítják ezt meg a kezdeményezők. A példákat folytatni lehetne, de végső soron csak szaporíthatjuk a kérdéseket, hogy milyen sok újfajta, el sem kezdett közös kutatás kell még a hitelesebb kép ismeretéhez: miképpen hoz létre a történelmi mozgás új képi formát, ez hogyan és milyen feltételektől függően hatol a köztudatba, mikor és milyen mértékben érint meg adott társadalmi rétegeket, hogyan formálja a tudatot, és milyen összefüggésekben fejez ki tudati állásfoglalást. Mindez végső soron azt is jelenti, hogy a munkásmozgalom-történész számára a művészeti alkotásnak mind az elterjedése (vagyis a mű és a közönség kapcsolata), mind az esztétikai értéke történeti tényanyagul szolgál.

A továbbiakban a kétoldalú, egymásra utalt kutatómunka terepét főként az egyik oldal, a művészettörténeti kutatás felől próbálom vázolni, a történelmi mozgás képalkotó, formaalkotó hatására irányítva a figyelmet. A képzőművészet és a munkásmozgalom kapcsolatának, kölcsönhatásának megközelítése többféle módon lehetséges. Mindig célszerű és logikus az időrendi fejlődés, a változások figyelembevétele, de feltehetően mélyebbre hatolhat a kutató, ha az összefüggéseket a képtípusok, a kompozíciós típusok szerint kísérli meg feltárni.[3] A jelenlegi keretek között mindenképpen nagyon le kell szűkítenünk a témát, mégpedig nem csak terjedelmi okokból, hanem azért is, mert reprodukciók közlésének híján sok fontos kérdés nem is érinthető. A fő vonulat, amire koncentrálhatunk, a történeti és a művészettörténeti fordulópontok kölcsönhatásának vizsgálata. Feljogosít erre az a tény, hogy a forradalmi fordulópontok sohasem hatástalanok vagy közömbösek a művészettörténetre, s nemegyszer új

[3] Szerzőnek két eltérő műfajú írása kapcsolódik a témához: A szocialista képzőművészet története. Magyarország és Európa. (Bp. 1970) című módszermonográfia a szocialista művészeti módszer történetét mutatja be az előtörténet kezdeteitől napjainkig. Jegyzetanyagában részletes bibliográfiát közöl a jelen tanulmányban is szereplő művészek munkásságáról és a rájuk vonatkozó forráskiadványokról. A másik írás, A szocialista képzőművészet jelképei (Bp. 1974) lexikálisan mutatja be a jelen tanulmányban szereplő szimbólumokat, kompozíciós típusokat, mozgalomtörténeti eredetüket és jelentésváltozásukat. Az eszmetörténeti kutatás fontos kezdeményezése A szocialista realizmus. I–II. (Válogatta és a bevezetőt írta: Köpeczi Béla. Bp. 1970) című forráskiadvány.

művészeti minőségek születésének kezdeményezői. Így természetesen leszűkül a történelmi folyamat egészének a számbavétele, mégis lehetőségünk van – a csomópontok közötti eltérések, különféle minőségeik alapján – világosan látni a munkásmozgalom és a képzőművészet legjellemzőbb összefüggéseit. Számolni kell persze azzal, hogy a megállásra késztető történelmi fordulópontok, különösen eleinte, nem mindig szerves részei a munkásmozgalom történetének, hanem néha csak előzmények vagy közvetett kapcsolódások; hatásuk azonban a későbbi fogalom- és képalkotásra igen jelentős lehet. Minthogy kiindulópontunk maga a műalkotás, a kompozíció, az eredet kutatása szükségképpen elvezet a mozgalomtörténetnél esetleg korábbi vagy vele párhuzamos történeti folyamatokig. Ez a kiindulópont azt is indokolja, hogy nem elsősorban a művész személyének mozgalmi szerepére kell fordítani a figyelmet, és nem elsősorban azokra az alkotásokra, amelyek közvetlen dokumentumként és forrásként amúgy is ismertebbek, és a történészek eddig is felhasználták. Hanem inkább a bonyolultabb tükrözést nyújtó alkotások jellegét, típusait kívánjuk kitapintani, amelyeknek forrásértéke a történész számára művészettörténeti elemzéssel közelíthető meg, és amelyek talán felhívhatják a figyelmet arra, hogy milyen mértékben gazdagítható még a legújabb kor vonatkozásában is a felhasználható forrásanyag köre.

Minél régebbre tekintünk vissza a forradalmi megmozdulások művészeti visszhangját keresve, annál kisebb a forradalmakkal egyidejű, rájuk közvetlenebbül reagáló képzőművészeti anyag művészeti esztétikai jelentősége. A mához közeledve viszont egyre fontosabbá válik, egyre közvetlenebbül hat a képzőművészet, s ez igazolja egyúttal a jelen téma kutatásának jogosságát is. Mind a mozgalmak jellegének változása, nemzetközi jelentőségének növekedése, mind a műfajokra ható technikatörténeti változások (a nyomdaipar fejlődésének hatása a sajtóra, a plakátra, a vizuális kultúra terjedésének ugrásszerű fokozódása a film, a televízió, a környezet esztétikai átalakulása révén stb.) közrejátszanak abban, hogy a képzőművészet – a történelmi fordulópontok idején és az átmeneti periódusokban egyaránt – egyre közvetlenebbül képes a történelmi valóságra reagálni.

A legrégibb időpont, ameddig most érdemes és szükséges visszanyúlni, a nagy francia polgári forradalom kora. Éspedig nem azért, mintha a vele közvetlenebbül összefüggő képzőművészetnek már valamiféle munkásmozgalmi vonatkozása lenne vagy lehetne. Nem nevezhetőek annak az olyan dokumentális helyzetképek, amilyeneket akkor nagyszámban létrehoznak, s a francia képzőművészetben végbement legszembetűnőbb változások inkább a forradalom eltorzulásának a folyamatát tükrözik. Mégis a későbbi egyre inkább proletárforradalmi harcot kifejező barikádkompozíciók, a jakobinusok nyomán osztályharcos tartalmúvá lett vörös kendő, öv, frígiai sapka stb. gondolatilag, de képi csírájukban is a nagy francia polgári forradalomban gyökereznek.

Merőben más a képzőművészet és az eseménytörténet kapcsolata az 1830-as párizsi júliusi forradalom idején. Ezúttal sem a küzdelmekkel egyidejű rajzos dokumentumok adnak alkalmat általánosításra. A nagy francia polgári forradalomhoz képest megváltozott történelmi helyzet, a szervezeti lehetőségek, a nagyvárosi kulturális viszonyok figyelemreméltó megnyilvánulása az, hogy röviddel a forradalom után nagyszabású kiállításon mutatják be az 1830 júliusa nyomán született alkotásokat, felvonul-

tatva a francia romantika gazdag és ellentmondásos arculatának legjellemzőbb vonásait – a művészi tükrözés módján dokumentálva azt, hogyan vállalkozik a francia romantika voltaképpen a nagy polgári forradalomban megfogalmazott, kitűzött eszmék és célok szolgálatára. Itt azonban már többről is szó van, nemcsak arról, hogy milyen sokféleképpen értelmezték az akkori francia művészek az eseményeket és eszményeket. Delacroix közismert 1830-as festménye, „A Szabadság vezeti a népet" című kompozíció barikádharcot ábrázol, a barikád csúcsán a géniusz, az allegorikus nőalak lobogtatja a trikolórt. A harc résztvevői polgárok és munkások, felnőttek és fiatalok, akik közös küzdelemben egymásra utaltan fognak össze. A géniusz a görög győzelemistennőre, Nikére vezethető vissza (Rude két évvel későbbi, ugyanazon eszmeiségben fogant „Marseillaise" című domborművén már szárnyasan jelenik meg), és ez a görög mitologikus motívum találkozik egy keresztény mitologikus mozzanattal, a „kiválasztott" alakjával: akárcsak a késői csodatétel-jelenetekben, itt is akad a tömegből egy, aki észreveszi a jelenést, és feltekint rá. Ez az egy pedig a barikádharc résztvevői közül hangsúlyosan kiemelt munkásalak.

A munkásnak a barikádjelenetben való szerepeltetése önmagában is némileg illusztrációs értékű a történész számára, de ennél lényegesen többről van szó. Arról, hogy a proletariátus szerepe a júliusi forradalomban a polgárfestő számára is eléggé erős és evidens volt ahhoz, hogy képi főszereplőként rögzítse a munkást, mégpedig olyan barikádharcban, amelynek hangsúlyozott tartalma a polgári szabadságjogok védelme. A továbbiakban pedig e festmény nyomán alakul ki az allegorikus nőalakból a képzőművészeti ábrázolások vörös sapkás Marianne-ja, s a barikádkompozíciókban, a rohamozásjelenetekben egészen az Októberi Forradalom utánig – Pór Bertalan egyik 1919-es plakátjáig – érvényesül a Niké és a „kiválasztott" egymásra utaltsága. A Delacroix-kompozíció pedig olyan képtípusnak bizonyul, amely alkalmas arra, hogy hordozza a francia–porosz háború francia hazafiainak áldozatvállalását, a Párizsi Kommün barikádharcainak szenvedélyét, a századvég német munkásfelkeléseinek lendületét. Alkalmas a háború elleni tiltakozásra 1917 Oroszországában és 1936 Németországában. A Delacroix formálta Marianne jelenik meg egy 1919-es szovjet montázskompozíción, amely 1917-ben 1871 folytatását fejezi ki, s tovább formálódik Uitz 1923-as és Rivera 1928-as alkotásán, amelyek már 1917 győzelmének a tudatában tükrözik a Párizsi Kommün eszméit, a nagy francia polgári forradalom örökségét vállaló 1830-as felkelésben fogant képtípus alapján. S a történet még nem lezárt, mert 1957-ben az olasz Guttuso kelti életre a Marianne-ná lett Delacroix-géniuszt az algériaiak szabadságának védelmében, s 1968-ban Párizs utcáin jelenik meg a Delacroix-kép röpcédula változata, a vietnami háború ellen tiltakozva.

Egyetlen alkotásról van szó, amely ugyan különös jelentőségű, de nem egyedüli a történetével. Szerepéhez hozzátartozik az is, hogy az 1830-as júliusi forradalom menynyire tudott tartalom- és formateremtő erővel hatni a művészetre, és ez a szorosabban vett mozgalomtörténeti oldala. De hozzátartozik az is, hogy az adott kor művésze hogyan tudja formába önteni, tükrözni korának realitásait, megteremtve a mindmáig érvényes eljárást, kompozíciós típust a mindenkori forradalmi és békeharcos eszmék tükrözésére. S ez lenne az összetett kérdés szorosabban vett művészettörténeti-eszté-

tikai oldala. A két oldal viszont egybe tartozik, még elvont elméleti analízis során is csak alig-alig választható el egymástól, hiszen a műalkotás maga is történelmi, társadalmi produktum, s a történelem maga sem korlátozódik a szorosabban vett politika- és eseménytörténetre.

Ugyancsak a júliusi forradalom nyomán születik Daumier Sajtószabadság-alakja, a jakobinus sapkás, harcos hősként kiálló munkás típusa, amelynek majd az 1848-as forradalmi hullám adja meg mélyebb aktualitását. 1848 körül az eseményeket illusztráló vagy jellemző alkotások, csataképek, barikádábrázolások mellett (az utóbbiak főként a francia és a német művészetben találhatók) megjelennek már azok a többnyire illusztratív, leginkább a német művészetben megtalálható ábrázolások, amelyek már üzemi agitációt vagy más hasonló kollektív megmozdulást örökítenek meg. A legfontosabbak viszont a francia művészetnek, elsősorban Daumier-nak azok a kezdeményezései, amelyek már a munkástípus formálásának, az osztálytömeg ábrázolásának a képi lehetőségét pedzik oly módon, hogy e kezdeményezések továbbvitele, új tartalommal való megtöltése majd a század legvégén következik be. Daumier-nak nemcsak a kakasülő színházi közönségét vagy az iskolából kijövő gyerekek csoportját ábrázoló képei, hanem a „Felkelés", a „Család a barikádon", a „Menekülők" stb. kompozíciói sem foghatók fel eseménytörténeti vetületként vagy éppen illusztrációként. Mégis itt jelentkezik először az adott szituációban tudatosan és egységesen cselekvő embercsoport ábrázolása, méghozzá oly módon, hogy a képi megoldás a közös cselekvést, a közös akaratot hangsúlyozza, és ez a mozzanat válik – már Daumier-nál is, de később még inkább formaalkotó tényezővé.

A művészetben eléggé pontosan lemérhető az 1848-as forradalmi hullám országonkénti jelenléte vagy hiánya, helyi foka. Bonyolult történeti okokon múlik tehát az, ami a szorosabban 1848 körüli ábrázolásokat országonként megkülönbözteti egymástól. Az viszont már a kapitalizmus történetének mélyebb árnyalataival függ össze, hogy hol, miért jelentkezik először a modern értelemben vett nagyváros képe, a nagyüzem belseje, a nagyüzemi munkás típusa, s a történeti tények mellett milyen kultúrtörténeti összkép és örökség játszik szerepet abban, hogy Angliában például – ahol igen korán, már a 17. század végén képtéma a gyárépület, és az 1800-as évek elejétől mintegy fél évszázadig folyamatosan téma a nagyüzembelső – nincs különös képi jelentősége a nagyvárosnak vagy a munkástípusnak, amely viszont Franciaországban az 1830-as évektől egyre fontosabb.[4] A képzőművészet közvetett tükröző lehetőségére egyébként jellemző példa, hogy Courbet emlékezetes „Kőtörők" című kompozíciója (1849), a munkástípusnak ez az igen fontos kezdeményezése, ugyanabban a forradalmi periódusban születik, mint Daumier-nak az osztálytömeg lehetőségét magában foglaló, habár még nem osztálytartalmú embercsoportjai.

A továbbiakban, a munkásmozgalmi szervezetek kialakulása és erősödése idején egyre bonyolultabbá válik a művészi tükröződés. Nyilvánvaló például, hogy a belga Meunier-nek az 1850–70-es években festett, parasztfelkelést ábrázoló képei (némelyi-

[4] A vonatkozó tematikai kutatás szempontjából figyelemre méltó munka *Francis D. Klingender:* Art and the Industrial Revolution. London, 1968.

kükön, a 16–17. századi tradíciót és az 1848-as értelmezést folytatva, vörös zászlóval jelenik meg a felvonuló tömeg) nem illusztrálják tematikailag a korabeli belgiumi bányászmozgalmakat, de nem is függetlenek sem tőlük, sem a szociáldemokrácia erősödésétől. És egyúttal első példái közé tartoznak annak a mindmáig fontos folyamatnak, amelynek során a munkásmozgalom hatására, a munkás jelenére koncentráló művész a történelmi múltat értelmezi (gondoljunk Meunier ezt követő munkástípusaira, bányászaira, teherhordóira, arató parasztjaira).

A Párizsi Kommün lényeges fordulópont a munkásmozgalom és a képzőművészet kapcsolatában. Nem elsősorban a Kommün idején létrejött alkotások teszik azzá, hiszen a küzdelemmel teli hetek termése aligha lépheti túl az újságrajzok, illusztrációk és agitatív rajzok körét; a feszült helyzetben, sietségben nincs lehetőség az elmélyültebb alkotói munkára. De egyrészt ekkor bontakozik ki először a képzőművészet gyorsan hatni akaró agitatív szerepe, másrészt pedig ez az első történelmi szituáció, amelyben a képzőművészek legjobbjai alkotóként és szervezőként, kultúrpolitikusként és politikusként csatasorba állnak a munkásosztály és a forradalom ügye mellett. A tények szerint tehát a képzőművészet kezdettől fogva aktív résztvevője a munkásmozgalomnak. Az 1848 táján kritikai realista Courbet használja először az avantgarde szót, politikai előörsöt értve ezen, és ő a Kommün egyik szellemi vezére. A majdani impresszionista csoport legjobbjai, így Monet, Renoir állnak ki a Kommün mellé, és nagy elődjük, Manet, példát mutat következetességből. Az csak természetesnek tartható, hogy az uralmi formát négy évtizeden át ostorozó Daumier most is kezdeményező a formaalkotásban, s az 1871-es újságrajzok legjobbjaira hat.[5]

A feszült helyzetben, amikor az agitatív műfaj legfontosabbja még az újságrajz, nincs rá lehetőség, hogy nagy jelentőségű alkotások szülessenek. Az újságrajzokon azonban megjelenik nemcsak a küzdelemre buzdító géniusz, hanem a barikád készenlétben álló munkáscsoportja, a szerszámokkal felfegyverzett férfiak és nők rohamozó csapata, amely utóbbi téma majd Kollwitz felkelő takácsaiban (1897), Derkovits felkelő parasztjaiban (1929), Mészáros „Munkás-paraszt egység" plakettjein (1933–34) folytatódva mindmáig jelképi jelentőségű. A leláncolt Marianne az elárult Kommünt szimbolizálja, és Daumier csonka, vihartól megtépett fatörzse az elárult Franciaországot. A kortárs ábrázolások szám szerint nagyobb része a bukásra utal, de a kivégzések, börtönképek kompozíciós rendjében is annyi az új elem, hogy a Kommün hatására egy sor téma nyer új kompozíciós formát.

A művészettörténetben sem kiiktatható mozzanat többé az összefogás, a művészek szervezett fellépése. Az impresszionisták 1874-es csoportos fellépése és tematikai kivonulásuk a tájba, koncentrálásuk a természeti látvány pillanatnyi érzékelhető vonásaira némiképpen az emigrációba nem kényszerült francia festők illúzióvesztésének a reakciója is lehet, s egyúttal annak a bizonyítéka, hogy szervezett fellépéssel hogyan érhető el a művészetben frontáttörés. Velük egyidőben lép fel, ugyancsak a hivatalos politika és kulturális igények ellen, az oroszországi Vándorkiállítási Társaság. Itt mások

[5] Lásd *Aradi Nóra:* A Párizsi Kommün és a képzőművészet. In: Képzőművészet és munkásmozgalom. Bp. 1974.

az adottságok, a jobbágyfelszabadítás nyomán kialakuló sajátos oroszországi helyzet, az egyre nyilvánvalóbb társadalmi ellentétek egyre nyíltabb taglalása, s mint különleges helyi előzmény: a művészeti akadémiáról 1863-ban kilépő „szakadár tizenhármak" artyelje, a forradalmi demokraták eszméin nevelkedett kollektíva. S a nyomában alakult peredvizsnyikek csoportja az, amelynek körében megjelennek az első oroszországi munkásábrázolások, a száműzöttek és bebörtönzöttek, az elfogott agitátor, az üzemi munkások összetartozó csoportja, s a forradalmár nő, a bányászlány stb. típusa. Témánk alapján a peredvizsnyikek történetéből elsősorban szervezett fellépésük ténye fontos, de nem kevésbé az is, ahogyan ez a művészcsoport vállalja és továbbviszi a forradalmi demokraták esztétikai nézeteit, sokoldalúan tükrözve alkotásaiban azt a közeget, amelyben az oroszországi munkásmozgalom szerveződni és erősödni kezd. A művészek nagyszerű kritikai realista alkotásai itt-ott már a szocialista kritika fokát érik el, s tevékenységük eljut – különösen Kasztkinnak a 90-es években készült képein – olyan szintig, amelyen a kritikai magatartás már a szocialista művészmagatartás kezdeteibe csap át.

Oroszországban persze nem alakulhat ki az a fajta kombattáns művésztípus, amely Franciaországban főként Courbet-t jellemzi, bár Courbet-nak is elsősorban emberi, állampolgári magatartását és kevésbé a festészetét. Ennek sincs Franciaországban közvetlen folytatása, hiszen Courbet svájci emigrációba kényszerül, mások Angliába emigrálnak, az impresszionisták pedig a napfény problémáit választják. Az angliai közvetett hatás majd a Párizsi Kommün huszadik évfordulójára emlékező művészeknél követhető nyomon, de akkor már maguk mögött tudnak egy erősödő angliai szocialista mozgalmat. A képi realizálás viszont közvetlenebbül kötődik a Kommün legromantikusabb, formailag a korábbi előzményekre utaló ábrázolásaihoz, és érinti már egy századvégi szimbolizmus képi problémáit. Különös figyelmet érdemelne az összefüggéseiben eddig így nem kutatott angliai művészettörténet, ahol az önmagukat szocialistának tartó művészek alkotásaiból – a 80-as évek közepétől – egy, a ruskini elméletekre is építő, romantikus antikapitalizmus árad. S eközben éppen az erre legjellemzőbb művész, Walter Crane kezdeményezi és oldja meg az 1890. évi londoni május elseje köztéri díszítéseit, ami új és lényeges vizuális mozzanat a munkásünnepek történetében. Ugyancsak a Kommün utóéletéhez tartozik, hogy az orosz Repin „A Kommünárok falánál" című, 1884-es, kis méretű, helyszínen festett alkotásán a vörös zászlók színe alapozza meg az atmoszferikus összhangot. Ez az egyik legelső alkotás, ahol a vörös zászló proletárforradalmi tartalommal képi elemként jelenik meg, hiszen a Kommün idejének s a későbbi éveknek erre vonatkozó grafikái többnyire fekete-fehérek, és szín csak ritkán szerepel rajtuk.

Sok kutatandó kérdést tartogat még az 1870-es évek elejének képzőművészeti szakaszhatár jellege, pontosabban az, hogy milyen bonyolult szálakon függ össze a politikatörténet – a Párizsi Kommünön túlmenően is – és a művészettörténet, mi a magyarázata az igen lényeges művészeti változások egyidejűségének a legkülönfélébb társadalmi közegekben, mint pl. Franciaország és Oroszország, vagy akár a korábban nem említett Magyarország, Románia stb. művészetében. Ha csak arra gondolunk, hogy Magyarországon a 70-es évek elején egyidejűleg két olyan új művészeti minőség érett

kibontakozása történt, mint Munkácsy Mihály kritikai realizmusa és Szinyei Merse Pál plein-air festészete, általánosítható az, hogy az 1870-es évtized mint forduló lényegesen mélyebb nyomot hagyott az európai képzőművészet történetében, mint korábban 1848. Csakhogy a mélyebb társadalmi összefüggések feltárásához még túlságosan kevés a kultúrtörténeti előmunkálat. Enélkül pedig a művészetnek mind a történelmi, mind közelebbről a munkásmozgalomtörténeti összefüggései is elnagyoltan, a legközvetlenebb kapcsolódásuk nyomán ragadhatók csak meg. Pedig a Párizsi Kommün szórványosan említett példáiból is látható, hogy a dokumentum jellegű direkt reagálásoknál nem kevésbé fontos és főként forrásérték szempontjából nem lényegtelenebb az indirekt, a művészi szemléletet, a kompozíciós rendet formáló hatások szerepe, hiszen a Kommün képzőművészeti utóélete már a munkásmozgalom századvégi történetének forrásává lép elő.

A művészetben lényegesnek bizonyuló történelmi csomópont természetesen nemcsak a kiélezett forradalmi helyzetet jelenti. A századforduló Európa-szerte erősödő munkásmozgalma, a mintegy napi eseménnyé lett felvonulások, tüntetések, sztrájkok stb. igen sokirányú hatása érvényesül a képzőművészetben, és jóval nagyobb, mélyrehatóbb változást idéz elő a képi tükrözésben, mint akármelyik korábbi, nagy feszültségű pillanat. Ennek egyik feltétele az, hogy az utcai tömegmegmozdulások valóban „napi események", hiszen a képalkotást közvetlenül formálja a közvetlen élmény, amely a művészben is, a közönségben is nyomot hagy, vagyis az a vizuálisan is rögződő tapasztalás, hogy az embercsoportok szervezett megmozdulása, fellépése történelmi jelentőségű. Ekkor csap át új minőségbe a daumier-i kezdeményezés az egységes akaratú embercsoport mozgatására és ábrázolására, de a század végén már osztálytartalmú a csoport, már az osztálytömeg ábrázolása a közelebbi téma. Ez a tematikai-tartalmi mozzanat jellemzi leginkább azt a folyamatot, ahogyan az egyre súlyosabb, koncentráltabb társadalomkritika átcsap a puszta kritikánál komplexebb útkeresésbe.

Az persze, hogy melyik országban mi születik, nemcsak a helyi munkásmozgalmon és a művészek egyéni magatartásán múlik, hanem a közvetlen művészeti örökségen, az egész kulturális közegen is. Ez viszont ismét csak a kultúrtörténeti kutatások eddigi hiányára vagy hézagosságára figyelmeztet. Ha nem is lehet ma még sokoldalúan általánosítani a tapasztalható művészettörténeti mozgást, mégis érdemes számba venni azokat a területeket, ahol az 1890-es évek közepétől egy évtizedig, sőt, egészen pontosan 1905-ig, tematika és tartalom szempontjából viszonylag közvetlenül hat a munkásmozgalom a művészetre, illetve a művészet a maga sajátos eszközeivel, módszereivel általánosítja a mozgalmi tapasztalatokat. Itt különösképpen hangsúlyozni kell, hogy az összevetésekben mindig az alkotás a kiindulópont, nem pedig az, hogy melyik művész milyen mértékben résztvevője, képviselője a mozgalomnak. Hiszen arra is van példa – mint a német Käthe Kollwitz esetében –, hogy az alkotásokban ösztönösen kibontakozó társadalomkritika, szocialista kritika visszhangja nyomán kerül a művész közelebbi kapcsolatba a munkásszervezetekkel, és az sem ritkaság, hogy a művész tudatosan szocialista gondolkodása, munkásmozgalmi tevékenysége viszonylag igen kevés nyomot hagy művészetében. Számolni kell persze azzal is, hogy a művész mozgalmi tevékeny-

sége nem mindig dokumentálható, rekonstruálható. Történeti szerepe tehát elsődlegesen az alkotásnak lehet.

A kutatandó mozgalomtörténeti kérdések, amelyek hozzásegítenek a művészeti tények pontosabb értelmezéséhez, a következők lehetnek: a szociáldemokrácia kulturális nézetei és országonkénti, koronkénti változásuk; az anarchoszindikalisták hatása a fogalomalkotásra és a kultúra értelmezésére; a keresztény munkásszervezetek sajátos helyi vonásai, programjuk, viszonyuk a mindenkori munkásmozgalomhoz stb. Szembekerülünk ugyanis egy sor kérdéssel, amelyekre ma még csak sejtjük a feleletet. Ilyen például: keresztény mitologikus témák forradalmi töltetű felelevenítése a századfordulón; a korabeli agitátorképek párhuzamossága a prédikátor- vagy hegyibeszéd-ábrázolásokkal (néha egyazon művész munkásságában is); a demonstráció-jelenetek tartalmi súlyának hangsúlyozása mitologikus eredetű fényszimbólumok alkalmazásával stb. Nem mintha éppen ezek a mozzanatok döntőek lennének akár történeti, akár művészettörténeti vonatkozásban. Az alkotó folyamat rekonstruálása szempontjából azonban fontos látni, hogy milyen áttételek, élmények, impulzusok nyomán realizálódik művé a társadalmi élmény. Ilyen apróbb mozzanatok tisztázásával lehet pontosabban megérteni, hogy a kollektív tudat mely vonásai, miért és hogyan jutnak szóhoz a különböző országok művészetében; mi az, amire a korabeli munkásmozgalom történetéből érzékenyebben reagálnak a művészek, és mi az, ami közömbös a képalkotás szempontjából; vannak-e valóságos vagy látszólagos ellentmondások az alkotások tartalma és a helyi mozgalmak között. Hozzá kell fűzni, hogy ebben az összevetésben és a jelen keretek között – mint eddig is – át kell ugranunk a művészeti-esztétikai elemzés folyamatát; ennek csak az eredményei vehetők figyelembe, minthogy nem elsősorban művészettörténeti módszertani bizonyítás a célja.

Időrendben az első alkotás, amelyen társadalmilag és a képi megjelenítés szempontjából szervezett osztálytömeg jelenik meg, a belga Laermans 1894-es festménye: „Sztrájk napján este." Az évszámnak önmagában nincs különösebb jelentősége, hiszen egy-két éves eltérésekkel követhető nyomon az új tartalom, az új minőség jelenlétét példázó művek születése más országokban is. Az alkotás viszont azért fontos, mert nagy formai érettséggel ábrázolja a tudatosan fellépő, tömötten vonuló munkástömeget, emblematikusan alkalmazott vörös zászlóval. Laermans képe igen bonyolult körülmények között született, olyan közegben, amelynek művészetét egyfajta vallási misztika hatotta át (magánál Laermansnál is), ugyanakkor pedig a munkásember újfajta, egy szervezett osztály tagjaként való értelmezése nemcsak a tömeg, hanem a típus formálásában is új szintézist eredményezett (Meunier szobrai). A környezet hatására az angol Brangwyn, belgiumi tartózkodása idején, ugyancsak hasonló értelmű munkásábrázolásra törekedett, s az öntőmunkásokat ábrázoló kompozícióival egyidejűleg bajuszos munkásalak jelenik meg Krisztusként a pieta csoportjában.

Franciaországban, habár a Kommün körül tetőződő kombattáns törekvéseknek nincs közvetlen folytatásuk, határozottan kibontakozik egy Degas–Van Gogh–Toulouse-Lautrec–Picasso egymásutánjával jelezhető koncentrált és pszichikailag elmélyült társadalomkritika. A szociális telítettségű, a társadalmi eseményekre közvetlenebbül reagáló művészet azonban nem ebből a fővonalból fakad, hanem elsősorban a

Párizsban dolgozó svájci Steinlen és Valloton, s az ugyancsak ott működő cseh Kupka 1900 körüli munkáin található meg: tüntetések, sztrájkok, felvonulások, utcai összecsapások jelenetei ezek, többnyire grafikák vagy könnyen közölhető rajzok.

A porosz–francia háború után meggyorsult németországi kapitalista fejlődés nyomán a művészek számára is leplezetlenebbek a belső ellentmondások. A szociális és szocialista kritika igen sokféle művészi megnyilvánulása lát napvilágot, több fontos és csakhamar széles körben ható tematikai-formai kezdeményezés születik. Ez a közeg váltja ki Kollwitzból két nagyhatású sorozatát, a 90-es években alkotott „Takácsfelkelést"-t és a század első évtizedében létrejött „Parasztháború"-t. És ugyanitt születik Hans Baluschek 1900-as „Munkásnők" című festménye, az első alkotások egyike, amelyen a szervezett nagyüzemi munkásnők tömege jelenik meg. Érdemes egyébként felfigyelni arra – és ez sem független a munkásmozgalom történetétől, az ezt magában foglaló társadalmi és kulturális közegtől –, hogy míg a francia művészetben a munkásnő a 20. század elejéig kizárólag mosónő vagy vasalónő volt, az orosz művészetben, a belgiumival egyidőben, már az 1890-es években megjelenik a bányászlány, s a német művészetben feltűnik a nő mint a gyári kollektíva tagja. Az sem érdektelen, hogy az orosz festészetben a forradalmár nő és az anarchista nő alakjával egyidejűleg jelenik meg az 1880-as évektől a diáklány, a tanítónő típusa, és feltehetően az orosz művészet Münchenen át közvetítődő hatása hagyott nyomot Iványi-Grünwald Béla 1893-as „Nihilisták" című festményének kompozíciós megoldásában és nőtípusában. Az összevetés ezúttal más oldalról dokumentálja a képzőművészet sajátos tükröző funkcióját és képességét.

Nem állhatunk meg az osztálytömeg-ábrázolás olyan érdekes, habár elszigeteltebb példáinál, mint amilyeneket a századfordulón az olasz vagy a román művészet felmutatott, sem az olyan adaléknál, hogy az Amerikai Egyesült Államok művészetében 1905-ből valók az első sztrájkábrázolások. Annál lényegesebb számba venni azt, hogy mi jellemzi a magyar művészetet ebben az időben.

A teljesség kedvéért megemlítendő, hogy az első magyarországi munkásmozgalmi témájú ábrázolás Pollák Zsigmond 1870-es munkája, egy „Kovácsok sztrájkja" című grafika, amely azonban inkább csak címében jelzi szándékát – és amint az néha később is előfordult – művészi megoldása a téma szempontjából közömbös. A 90-es évek három fontos alkotása viszont sajátos összevetést igényel. Ezek: Munkácsy „Sztrájk"-ja (1895), Kernstok „Agitátor"-a (1897) és Révész Imre „Panem"-je (1899). Művészettörténészek már sokat foglalkoztak azzal, hogy Munkácsy milyen ihletést kaphatott Szigligeti hasonló című darabjának szegedi előadásából, hogyan reagált a korabeli kritika a képre, hogyan alakította ki Munkácsy még korábban, az 1871-es „Tépéscsinálók"-ban azt a kompozíciós típust, amely a magyar agitátorképek sajátos körét, Kernstok alkotását is beleértve, 1905-ig jellemzi, hogyan vonultatja fel a festő az asztalon szónokló agitátor köré a többé-kevésbé véletlenül összeverődött lelkes és közömbös, tettre kész és bóbiskoló hallgatóságot stb. Kernstok képe merőben más tartalmú: tudatos, összetartozó gyári kollektívát ábrázol, és annyival több Munkácsy egyébként reális helyzetképénél, hogy nemcsak egy véletlen szituációt jellemez, hanem a cselekvés szándékát és irányát is, vagyis nagyobb általánosításra, teljesebb tükrözésre

képes. Révész nagyméretű „Panem"-je az agrárproletárok várakozó csoportját ábrázolja, elszánt és tettre kész, de valójában még nem cselekvő közösséget: alapjában véve hitelesen tükrözi az agrármozgalmak bonyolultságát. A hasonló témájú egykorú alkotások ugyanannak a társadalmi jelenségnek inkább egy másik oldalához szólnak hozzá. Jantyik Mátyás a „hivatalos hangot" képviseli a Vasárnapi Ujságban, amikor elrettentő célzattal csendőrkísérettel ábrázolja az „elfogott szociálista zavargókat" és ellenpéldaként ugyanott a gazdakör békés jólétét. Pataky László viszont a csendőrség épületéhez támaszkodó társtalan, zokogó anyát festi meg. Révész továbblép, hiszen nemcsak a kiszolgáltatottságot ábrázolja, hanem a kollektív erőt, a cselekvő szándékot is. S hogy nem valóban „cselekvő" a tömeg, az – ismét mélyebb összefüggések folytán – a korabeli parasztcsoport-ábrázolások általános jellemzője. A román Luchian 1905-ös „Kukoricaosztás"-a úgy ábrázolja a jövő évi termésre előleget felvenni akaró parasztok jobbról balra haladó csoportját, mintha a csoport statikus lenne, állna. Kollwitz „Parasztháború"-sorozatának 1908-as, „Foglyok" című lapjában pedig lekötözött, mozgásában akadályozott a tömör tömeg. Mindazok a munkáscsoportok viszont, amelyek ebben az időben képen megjelentek, mozgásukban is aktív embercsoportok, eltekintve egy-két sztrájkábrázolástól, főként a francia vagy a holland művészetben, ahol viszont a témaválasztás indokolta a kényszerű cselekvéstelenséget. A munkás- és parasztcsoportoknak ez az ábrázolásbeli különbsége talán nem közvetlen vetülete a századforduló mozgalomtörténetének (így Magyarországon sem az), de úgy látszik, hogy a szorosabban vett eseménytörténeten túlmenően mégiscsak nagyobb távon jellemző összefüggéseket képes tükrözni a képzőművészet. Megjegyzendő még annyi, hogy az említett magyar művészek közül eddigi tudomásunk szerint csak Kernstoknak volt kapcsolata a munkásmozgalommal, közelebbről a szociáldemokrata párttal.

Ez a roppant koncentrált fellendülés, amely a képzőművészet munkásmozgalmi érdeklődésében és történelmi általánosító képességében a múlt század végén, e század elején megmutatkozik, szinte egy csapásra véget ért 1905 táján. Természetesen vannak művészek, akik több-kevesebb kontinuitással folytatják korábbi törekvéseiket (mint például Kollwitz, Steinlen), de nem az a jellemző. Oroszországban 1905 létrehoz természetesen egy sor dokumentum igényű alkotást, főként rajzot, grafikát,[6] de a nagyobb lélegzetű, később befejezett művek, pl. Repin képei, már szükségképpen a bukás tudatából fakadnak. (Némileg analóg példa, hogy az 1907-es román parasztfelkelés egykorú ábrázolásai is mind a bukás mozzanatát örökítik meg, sőt, ez a mozzanat dominál az 1907-re való, második világháborút követő művészi emlékezésekben is.) Az 1905-ös forradalom közvetlenebb hatása a művészetben talán leginkább az illúzióvesztésben nyilvánul meg. A múlttal, a meglevővel leszámolni akaró, de kiutat nem ismerő művészi törekvések egész sora lép egy „csak szakmán belüli" mesterségi analízis keresésének az útjára, s az európai avantgarde nagy része (ezúttal már a formai forradalom értelmében használva a szót) orosz kezdeményezés: Kandinszkijnak, Malevicsnek és sok más művésznek a meglevőt nem tagadó, hanem elvető magatartása jelzi az európai művészetben, a művé-

[6] *E. Taiberg:* Az 1905-ös forradalom és a művészet című könyve összefoglaló képet ad a témakörbe vágó alkotásokról.

szet értelmezésében végbement változás kezdeteit. Az 1905-ös forradalom eseményeinek története, helyi jellegük nem vált ki hatékonyabb művészeti visszhangot, az illúzióvesztés nyomán születő törekvések pedig szembeállítják a művészeti forradalmat a társadalmi forradalommal, pontosabban szólva, különválasztják a kettőt. A művészeti forradalom a köztudatban hosszú időre a formai változásokkal azonosul.

Fontos és még kutatandó kérdés, hogy a századvég fellendülő, munkásmozgalmi ihletettségű művészete és az 1917-tel induló nagy nemzetközi forradalmi hullám művészeti előzményeit, előkészítését magában foglaló 10-es évek között milyen mértékű és jellegű hullámvölgyet jelentenek az 1905 és 1910 közé eső évek. Feltehetően arról is szó van, hogy a századforduló említett nagy képzőművészeti fellendülése egy előzőleg felgyülemlett társadalmi gyakorlat és kollektív tudattartalom eredménye, amit szükségképpen követ valamiféle átmeneti tanácstalanság az 1905 után megváltozott helyzetben. S az újabb erőgyűjtést nemcsak az 1905-ös forradalom bukása nehezíti, hanem az első világháborút megelőző válság és maga a háború is: a II. Internacionálé és a szociáldemokrata pártok háborús politikája inkább összekuszálja a frontokat, semhogy segítené a tisztábban látást. Az 1897-ben nagyüzemi munkásagitátort festő Kernstok 1910 körül erősen absztrahált vízparti lovasaiban vetíti ki – igen áttételesen – harmóniaigényét és tettrekészségét, s a vezetésével megalakuló Nyolcak csoportja, akárcsak később, a 10-es évek közepétől az aktivisták, inkább jellemezhetők (legalábbis, ami alkotásaikat illeti) polgári radikalizmussal, mintsem egy szocialista osztálytartalmú állásfoglalással. A 10-es évek elején a sztrájkmozgalmak erősödése hagy mélyebb nyomot egyes országok művészetében (Lengyelország, Románia), de maga az első világháború, ott is, ahol jelentős háborús művészet alakul ki (Anglia, Németország, Magyarország), főként magára a háborúra, élet és halál kérdésére összpontosítja a művészek figyelmét, és szükségképpen háttérbe szorul az osztályharc témája. Nálunk pedig a háborúval kevésbé foglalkozó, radikális polgári törekvéseket képviselő művészek munkásságában halmozódik fel olyan sajátos, monumentalitásra törő szakmai tapasztalás, amely közvetlenül vezet majd 1919 forradalmi művészetéig: a Tanácsköztársaság művészagitátorainak és művészpolitikusainak a többsége a Nyolcak és az aktivisták köréből kerül ki.

Az 1905-öt követő átmeneti „pangás" – amikor fellendült a képzőművészet viszonylagos öntörvényeinek elmélyült kutatása – még további kultúrtörténeti, esztétikai vizsgálatot igényel, annál is inkább, mert a szorosabban vett képzőművészeti helyzet ellentmond az irodalmi problémafelvetésnek, és ellentmond az elmélettörténetnek is. Ady Dózsa-verseinek képzőművészeti megfelelője – igaz, már egy későbbi s jóval érettebb tudati szinten – Derkovits negyedszázaddal későbbi fametszetsorozata. S a század első évtizedében sor kerül a művészettörténeti múlt első materialista igényű megközelítésére (Diener-Dénes József), a szocialista jelleg és a „szocialistáskodás" kritikai megkülönböztetésére (Lyka Károly), miközben a képzőművészet (másutt még inkább, mint nálunk) egyre inkább a formaanalízisben, a szakmai részletproblémák tisztázásában keres fogódzót, kitekintést a társadalmi szövevények bonyolultságából. Ezt a képi logikakutatást később, 1917 után már a forradalom előkészítési folyamatának szerves részeként értelmezik, megkerülve a képzőművészet voltaképpeni tükröző funkcióját, és megelégedve egy természeti objektivitáson alapuló rációkereséssel. A

vita, amely nálunk a Tanácsköztársaság idején robbant ki (Kassák Lajos nyílt levele Kun Bélához a művészet nevében), máig is tart, és mind nálunk, mind külföldön ellentmondóak a művészet forradalmiságáról vallott nézetek. Holott a művészettörténet sokszorosan bebizonyította már, hogy a művészet forradalmiságának feltétele az alkotás aktivizáló hatása a forradalmi gyakorlatra és elméletre.

1917 valóságos művészettörténeti robbanást idéz elő, s ez nemcsak az orosz-szovjet művészetre vonatkozik. Ekkoriban tetőződik a 10-es évek eleje óta gyorsuló képalkotási folyamat, amely lépést tartva az agitációs szükségletekkel, egyre tömörebb, könnyen ábrázolható és könnyen, sokféleképpen alkalmazható képi szimbólumokat hoz létre. Az ötágú csillag és a sarló-kalapács, a szovjet állam későbbi hatalmi jelvényei, a szerszám és a fegyver, az ököl és a gyárkémény – akár attributumként, akár önmagukban – forradalmi jelentés hordozói lesznek. A nap, a vörös nap, a vörös gyár mint képmotívum és képcím jelenik meg 1918-tól a Ma hasábjainak illusztrációin, s a fiatal szovjet államban „agitációs tömegművészet" címmel foglalják össze a legkülönfélébb műfajú alkotásokat, köztéri dekorációs terveket, emlékműveket, plakátokat és festett kerámiákat, amelyek a nagy nyilvánosságnak szólnak, vagy viszonylag széles körben terjeszthetők, és képi, vizuális eszközeikkel közvetlenül hirdetik a forradalmi eszméket.

Az állandó nyilvánosság igénye, amely az első május elsejei dekorációtól Bíró Mihály 1911-es Népszava-plakátjának kalapácsos vörös emberén át, a munkásmozgalom harcaiban most már folyamatosan és aktívan részt vevő képzőművészetet jellemzi, nálunk tulajdonképpen már a Nyolcak és az aktivisták törekvéseiben is megnyilvánult, de csak 1918-tól válhatott alkotásokban realizálódó esztétikai erővé, elsősorban a Magyarországi Tanácsköztársaság plakátjain. Az intervenciós háborúk szovjet művészetében és az 1919-es magyar plakátokban realizálódhatott először a történelem folyamán az a művészi magatartás, amelyet lényegében meghatározott a forradalom győzelmének a tudata, a munkáshatalom védelmére vállalkozó művészagitátor alkotó tevékenysége. Ez pedig új témakört és képtípusokat jelentett, új indulat és új embertípus megformálását. S a folyamat még tovább differenciálódik: a forradalom győzelmének a tudata, Október történelmi realitásának a tudata hat a bukott forradalmú országok művészetére, ennek kritikai szocialista hangjára (Németország). És nemcsak az európai országokban (Franciaország, Belgium, Románia, Lengyelország, Csehszlovákia stb.) tükrözi a művészet, ha igen-igen közvetve is a világtörténelmi változást, hanem a prekapitalista társadalmi formáció talaján fogant mexikói forradalmi művészet 1920-ban kialakuló szervezett mozgalma is maga mögött tudja 1917 biztonságát.

Ma még egy sor részletkutatás hiányzik ahhoz, hogy világosabbá váljék a Nagy Októberi Szocialista Forradalom művészettörténeti fordulópont jellege. Ma még csak embrionálisak a nélkülözhetetlen nemzetközi összehasonlító kutatások, amelyeket az újabban fellendült szovjet kutatás is táplál. A közelmúltig viszont a nemzetközi szakirodalomban inkább a forradalommal egyidejű absztrakt – produktivista, funkcionalista, konstruktivista stb. – törekvések szószólóira bízták a művészet forradalmiságának a kisajátítását, korlátozva ezzel a művészet hatókörét olyan határok között,

ahol erősen redukálódik a művészet kapcsolata nemcsak a forradalmi harccal, hanem a társadalmi-ideológiai vonatkozásokkal általában.

1917 mint művészettörténeti fordulópont természetesen nemcsak az adott történelmi pillanatban létrejött egyes alkotások alapján járható körül, hanem magában foglalja az egész minőségi átalakulási folyamatot, amelynek egyes tényezői közvetlenebbül kötődnek a forradalmi eseményekhez, s érett művei esetleg későbbi időpontban jönnek csak létre. A fordulópont-jelleg ezúttal sem csak a friss reagálásokon mérhető le, habár a Magyarországi Tanácsköztársaság plakátjainak némelyike mindmáig monumentális művészetünk csúcsán van. A fordulópont-jelleghez ezúttal az is hozzátartozik, hogy gyökeres változás kezdődik a művészet és a művész társadalmi helyzetében, gyakorlati funkciójában. Történelmileg ekkor éri el a forradalmi harcban mindmáig legnagyobb intenzitását a művészet és a társadalmi erők aktív kölcsönhatása. A művész mint politikus részt vesz a küzdelmekben, alkotása képben megfogalmazza a jelszavakat, a célokat. A vizuális emlékezés máig összekapcsolja a munkáshatalom védelmét a szovjet Apszit 1918-as vagy a magyar Uitz 1919-es rohamozó csoportot ábrázoló plakátjával, a forradalmi lendület megszemélyesítését Berény matrózalakjával, a katona-munkás helytállását Moor plakátjával stb. Az agitációs művészet sokféle műfajú alkotása közvetlen fegyvernek bizonyul, amely a tudatot veszi célba, a tudati aktivitást fokozza, és utcán, belső térben a művészet szuggesztivitásával közli a mondandókat az élenjárókkal s az írni-olvasni nem tudókkal egyaránt.

A Magyarországi Tanácsköztársaság rendeletei az első történelmi kísérletek közé tartoznak, amelyek a művészek alkotási feltételeinek biztosításával kívánták realizálni az alkotói szabadságot. Szükségtelen itt kitérni arra az egyébként összegyűjtött, hozzáférhető anyagra, amely a Tanácsköztársaság kultúrpolitikai elképzeléseit dokumentálja, azt bizonyítva, hogy a győztes forradalom pozíciójában, még a forradalom fegyveres védelmének az időszakában is, mennyi minden történik azért, hogy az alkotás minél nagyobb közönséghez jusson el, és mennyi minden történik a közönség szervezése érdekében. A képzőművészeti agitáció, azok a műfajok, amelyek a kiélezett helyzetben a leginkább életképesek, maguk is szervezik, nevelik a művészet közönségét. 1919-ben már naiv romantikusnak tűnnek azok a század eleji próbálkozások, hogy miképpen lehetne munkások körében képzőművészeti ismereteket terjeszteni, hiszen az e célból rendezett előadások közönsége is főként munkanélküliekből tevődik össze.[7] A forradalmi helyzetben viszont hirtelen kibontakozik a művészet határozottan körvonalazható, újfajta társadalmi feladata, s a művésznek lehetősége van arra, hogy alkotásával és személyével közvetlenül részt vegyen a történelem formálásában.

Nincs mód itt részletesebben kitérni a művészet és a forradalom viszonyának sokféle értelmezésére, amire elsősorban az 1917-et követő évtized szovjet művészete kínál nagy anyagot. Csak néhány mozzanatra utalunk, amelyek különösképpen jellemzik a forradalmi helyzet sajátosságait és bonyolultságát. A művészet demokratizálódásának az igényéből fakad a törekvés a minél több ember számára érthető, közvetlen gyakor-

[7] E problémakörben ma már forrásértékű *Vajda Ernő:* Munkásaink és a művészet. *Művészet* 1902. 28–36.

lati hasznú alkotásra, illetve formatervre. Ebből fakad a fiatal szovjet művészet csakhamar bekövetkező polarizálódása a közérthetően agitatív alkotás és a legáltalánosabb ismereteket tételszerű redukcióban összefoglaló, személytelenné váló formaalkotás irányába. 1917 után az avantgarde művészet, az analitikus irányok képviselőinek legfontosabbjai sokkal inkább a forradalom hívei, mint a peredvizsnyik hagyományt követő, a szó köznapi értelmében közérthetőbb művészek. A funkcionalisták törekvése a gyakorlatilag hasznosítható formák létrehozására, a produktivisták elképzelése a művészet közvetlen termelési hasznosságáról stb. adós marad azzal, ami a művészet esztétikai lényege értelmében valóságtükröző mozzanat, de állandóan napirenden tartja a művészet társadalmi szerepének egy sor lehetséges problémáját. A realista törekvések hangsúlyozásáért síkra szálló 1922-es párthatározat után szélesednek a frontok, a peredvizsnyikek utódai is megbékélnek az új közönség jelenlétével, oldódik az absztraktok egyeduralma. Aligha van a művészettörténetnek izgalmasabb, a művészet minden lehetséges történelmi kérdését gazdagabban felölelő, dokumentáló, annyi remekművet felmutató korszaka, mint a század első negyedének orosz-szovjet művészete. Csakhogy ez az anyag nemzetközileg még mindig kevéssé ismert, s a különféle szemléletű szelekciós szempontok szerinti megközelítése a közelmúltig éppen az összefüggések sokféleségét homályosította el.[8] Hátra van még többek között annak a kérdésnek a nemzetközi összehasonlító kutatásokon alapuló elemzése, hogy a forradalmi átalakulásnak melyek a törvényszerű művészeti konzekvenciái, és melyek a helyi történeti-kulturális-művészeti közeghez kötődő sajátosságai.

A szovjet művészetnek, alkotásoknak és szervezeti formáknak a 20-as években főként a németországi művészetre volt közvetlenebb hatásuk, s az egyre inkább nemzetközi kulturális központtá erősödő Berlin közvetítésével az egyetemes művészetre is. Az első világháborút követő másfél évtized németországi művészete külön kutatás tárgya lehet a munkásmozgalom és a képzőművészeti szervezetek történetében is. A pártirányítás alatt álló szervezetek sora egészen az egész Németország átfogására törekvő, de kibontakozni már csak részlegesen tudó, a 20-as évek végén alakult szervezetig – amely a szovjet Oroszországi Forradalmár Művészek Szövetsége (AHRR) mintájára jött létre – híven követi a németországi munkásmozgalom minden rezdülését.[9] Minden

[8] Csak röviden jellemezzük ezt az igen bonyolult tudománytörténeti kérdést. A szovjet művészettörténetírás a közelmúltig az orosz-szovjet képzőművészeti kontinuitást, főként a peredvizsnyik hagyománynak mint egyedül érvényes fő fejlődésvonalnak a hangsúlyozásával kívánta bizonyítani. Camilia Gray könyve viszont, amely szovjetunióbeli anyaggyűjtésen alapult, és az 1960-as évek második felében több országban többféle címmel jelent meg (A nagy kísérlet 1863–1922; Az orosz avantgarde stb.), az avantgarde gyökereit és kontinuitásukat próbálja bizonyítani. A forradalmat követő évtized művészcsoportjait és manifesztumaikat, programjukat ismerteti: Tendenzen II. Sonderheft. Oktoberrevolution und die bildende Kunst. München. 1967. 8. évf.

[9] A németországi művészetre vonatkozó néhány fontosabb publikáció a következő: Die deutsche Arbeiterklasse in der Darstellung der bildenden Kunst 1890/1965 című kiállítás katalógusa. Potsdam, 1966. A bevezető tanulmányt írta: Christina Hoffmeister. A forrásokat válogatta: Diether Schmidt; a kiállítás nyomán készített kiadvány: Bild der Klasse. Berlin, Tribüne, 1968. Szerkesztette és írta a berlini Humbold Egyetem Művészettörténeti Intézetének szerzői kollektívája; fontos forrásanyagot is tartalmazó kiállítási katalógus: Anklage und Aufruf. Deutsche Kunst zwischen der

művészeti irányzat, amely a társadalmi problémák iránti érdeklődésből fakad és törekvéseit az alkotás tükröző funkciójában realizálja, több mint évtizednyi időn át a nagy feszültségű fordulópontok intenzitásával szól hozzá a helyi és a nemzetközi munkásmozgalomhoz. A 20-as évek szovjet és német művészetét összevetve megtalálható ugyanannak a nemzetközi helyzetnek két különböző oldala: a Szovjetunióban az egyéni emberi cselekvőkészség kifejezése és Németországban a minden korábbinál leplezetlenebb, riasztóbb, rútabb kapitalista környezet valósága; az építőmunka és a forradalmi harc középponti témája egyfelől, s a háború és éhség elleni tiltakozás másfelől. Végigvonuló közös tematikai mozzanat az internacionalizmus, a szolidaritás, sőt, a 20-as évek legvégére, a 30-as évek legelejére egy új művészeti ideál, szépségideál közös vonásai is kibontakozóban vannak, de ennek véget vet a fasizmus előretörése.

Ha nem is új jelenség, de ebben a formájában és súlyában mégis újnak tartható a bukott forradalom után emigrációba kényszerülő művészek pályája.[10] Igaz, a Párizsi Kommün után is emigrálnak francia művészek, de 1917 világtörténelmi súlyú korszakhatára másképpen hat: a művészettörténeti korszakhatár nemcsak a Szovjetunióra vonatkozik, ahol az ország népeinek művészetében új, tág perspektívák nyílnak, hanem a Szovjetunión kívülre is. Magyarországon a Tanácsköztársaság leverése, a fehérterror a művészek legkiválóbbjait emigrációba kényszeríti, mindazokat, akik szervezőként vagy művészként aktívan részt vettek a forradalomban, és sokat azok közül is, akik egyszerűen csak nem akartak az ellenforradalmi rendszerben élni. S ha némelyikük (Berény, Bortnyik stb.) évtizednyi időn belül vissza is térhetett az országba, pályájuk semmiképpen sem folytatódhatott töretlenül. Hiszen a fehérterror nemcsak magát a művészt kényszerítette emigrációba, hanem száműzött a magyar művészetből műfajokat, véget vetett azoknak a nagy jelentőségű monumentális törekvéseknek, amelyeknek első nagy realizálásai az 1919-es plakátok s az első szabad május elseje utcai díszítései. Amikor később a 20-as évek művészetének fő vonásait általánosítva leszögezik, hogy a magyar festészet fő jellegzetessége a líra, még csak nem is térnek el a művészettörténeti valóságos képtől. Csak azt hagyják figyelmen kívül, hogy ez az úgynevezett lírai hang egy mesterséges történelmi cezúra következménye: az ok a magyar művészettörténeti kontinuitás mesterséges ellenforradalmi kettévágása.

Igen keveset foglalkoztunk eddig az emigráns művészek helyzetével, munkásságával. Nem arra gondolok persze, hogy ki mindenki telepedett le politikai vagy más oknál fogva külföldön, hanem elsősorban arra, hogyan kapcsolódtak be a forradalmár emigránsok más országok munkásmozgalmába és művészetébe, hogyan tevékenykedtek például az 1919-es magyar emigránsok a szlovák, az osztrák, a német, a francia, a szovjet-

---

Kriegen. Berlin, 1964. A 20-as évek művészettörténeti összefüggéseit világítja meg *Ullrich Kuhirt:* Zur Geschichte der revolutionären Kunst der zwanziger Jahren. Versuch einer Periodisierung. Bildende Kunst, 1961. 4. sz. 224–232.; főként eszmetörténeti szempontból alapvető forrásgyűjtés: Schriften deutscher Künstler des zwanzigsten Jahrhunderts. I–II. I. Manifeste 1905–1933. II. In letzter Stunde 1933–1945. Válogatta: Diether Schmidt. Fundus Bücher sorozat. Drezda, 1964–1965.

[10] Egy emigráns művész forrásértékű emlékezéseire kiváló példa *Ék Sándor:* Mába érő tegnapok. Bp. 1968.

unióbeli munkásmozgalomban, hogyan alakultak ki, szerveződtek és működtek azok az emigránsokat is magukba foglaló művészszervezetek, művészcsoportok, amelyek a Szovjetunión kívül Németországban, Csehszlovákiában, Franciaországban stb. a növekvő nemzetközi militarista és fasiszta erők ellen küzdő szellemi központok voltak. Hiszen 1933 után megindult a német művészek emigrációja, majd a spanyol haladó alkotók voltak kénytelenek elhagyni hazájukat. Az emigráció révén létrejött művészeti kölcsönhatás nem lebecsülendő, habár még nem eléggé kutatott. Világos nyomai láthatók annak, ahogyan az Egyesült Államokba kikerült olasz, majd német emigránsok a helyi művészetre hatnak. Ám minél inkább közeledünk a második világháborúhoz, és minél tudatosabb forradalmár a művész, annál inkább törekszik arra, hogy hazájához földrajzilag a lehető legközelebb találjon működési terepet. A forradalmár emigránsok következetessége, internacionalizmusa, nemcsak mozgalomtörténeti tényanyag, hanem – több kutatással feltehetően bebizonyíthatón – képalkotó erő forrása, és egyúttal a képi eszközök változásának, terjedésének meggyorsítására alkalmas tényező is. Ék Sándor, akinek tevékenysége nélkül – Szilágyi Jolánéhoz hasonlóan – aligha lehet pontos képet adni az 1933 előtti német párttörténetről, 1934-ben már szovjetunióbeli emigránsként megnyerte a Tíz év Lenin nélkül plakátpályázatot. Uitz Béla nagyszerű bécsi, párizsi, majd szovjetunióbeli pályáján nem választható el egymástól a művészettörténeti és a mozgalomtörténeti szerep. Az emigránsok munkássága a nemzetközi munkásmozgalomnak mindig a legégetőbb kérdéseire reagál, sosem hagyva figyelmen kívül kényszerűségből elhagyott hazájuk pillanatnyi történetét és helyzetét. Az emigráns művészek tevékenységének sokoldalú megismerése azonban nemcsak azért igen nehéz, mert az emlékezéseknél tényszerűbb adatgyűjtést igényel, és ennek nemzetközi feltételei még messze nem adottak, hanem azért is – és ez sem pusztán az alkotáslélektan vagy az alkotói gyakorlat kérdése –, mert számolni kell azzal, hogy mit jelent és mit jelenthet a művész számára a hazájától bizonytalan, mindig meghosszabbodó időre való elszakadás. Hiszen még néhány esztendős távollét is, mint 1919-es emigránsaink kisebb részénél, érezteti hatását a művész egyéni pályáján, akárcsak a hitleri Németországból tíz-tizenkét évre emigrált művészek esetében. De a bizonytalan távollét lehet negyedszázados, mint sok 1919-es emigránsunké, vagy még ennél is több, ha például külföldre szakadt spanyolokra gondolunk, vagy azokra a görögökre, akik a második világháború óta nem térhettek vissza hazájukba. A forradalmár emigráns művészek többsége forradalmár marad, s miközben közreműködik a vendéglátó, befogadó ország és a művészcsoport alkotói és mozgalmi munkájában, mindig készenlétben áll voltaképpeni hazája alkotói-állampolgári szolgálatára. Az ilyen értelemben vett állampolgárművész-fogalom – amelynek Courbet az előfutára, s a mexikói Siqueiros a megfogalmazója – bonyolódik az emigráns állampolgár-művész sajátos, 1919 utáni helyzetével.

A két világháború közötti időszakban azonban nemcsak az emigránssors teremt új helyzetet, hanem az illegális harcos művészé is. A korábbi periódusokhoz képest ebben az időben már igencsak összefonódnak a művészet és a munkásmozgalom szálai. Feltételezhető, hogy ebben szerepet játszik a művészet és a művészek 1917-ben, 1919-ben megnőtt forradalmi hitele, hiszen az 1917-tel indult nagy nemzetközi forradalmi hul-

lám mind az alkotások közvetlen, aktív történelmi szerepének, mind a művészegyén szervező képességének és készségének a bizonyítékaival szolgál.

A magyarországi fehérterror által előidézett mesterséges cezúra, mint már említettük, súlyosan érintette az egész magyar művészeti életet. A művészekkel és műfajokkal együtt emigrációba kényszerültek azok a gondolkodók és tudósok is, akik a művészeti élet formálására oly nagy hatással voltak, s ezúttal nemcsak a filozófus esztéta Lukács Györgyre gondolunk, hanem a művészettörténész Antal Frigyesre, Wilde Jánosra, Hauser Arnoldra, akiknek tudománytörténeti jelentőségű munkássága már országon kívül bontakozott ki, a kritikus-esztéta Kemény Alfrédra stb. Az itthon maradottak, mint például Pogány Kálmán művészeti, népművelési programja is rekonstrukcióra szorult.[11] A művészeti és szellemi veszteség szinte felmérhetetlen, mert bár történelmietlen a kérdésfeltevés, de gondoljuk el, hogy milyen lett volna Uitz Béla 1919-es, „Emberiség" című frekstóterve, ha freskóvá érik, és hogy mivé formálódott volna Uitz már fiatalon is nagy hatása a magyar művészetre, vagy milyen lett volna a művészhivatás értelmezése, ha nem éri történelmi súlyú csapás a magyar forradalmi mozgalmat.

Történelmietlen kérdések helyett viszont a realitásokat kell néznünk. És ha nem is kísérjük figyelemmel a forradalmi, szocialista tendenciák részletesebb történetét és továbbra is a fordulópontokra koncentrálunk, annyi azért világos, hogy nálunk, akárcsak másutt, egyre kevesebb a spontán szociális művészi érdeklődés, és egyre inkább polarizálódik a művészi magatartás – a haladó szellemű művészek között is – a tudatos harcos és a társadalmi problémák iránt közömbös művész között. A két világháború közötti európai művészetben – az alkotások alapján – két belső szakaszhatár figyelhető meg: egy általánosabb érvényű 1930 körül, és egy részlegesebb, a spanyol polgárháború idején.

Az 1930 körüli művészettörténeti fordulópont tartalmilag bonyolultabb folytatása az 1917-et követő koncentrációnak. Bonyolultabb és nehezebben áttekinthető, mert az 1917-es forradalmi hullám művészeti-esztétikai tapasztalatai egy jóval súlyosabb történelmi helyzetben folytatódnak. Az 1930-as nemzetközi válság és a fasizmus előretörése országonként a belpolitikai helyzettől függően, művészenként pedig az alkotó adott szemlélete, osztályfelfogása szerint segíti elő a polarizálódást. A fasizmus térhódítása véget vet egy körvonalaiban már-már sejthető szocialista művészeti korstílus kibontakozásának, amely főként a szovjet és a német művészetben, s a kettő nemzetközi kapcsolatai, hatásai nyomán tapintható ki. A Szovjetunióban a növekvő nemzetközi elszigeteltség kényszere folytán a dogmák vélt védelmét kívánják biztosítani a művészetnek. Magyarországon ekkoriban érik be a legjelentősebb alkotók pályája: Derkovitsé, Bernáthé, Szőnyié, Medgyessyé és másoké. Ennek a magyarországi belső szakaszhatárnak egyik leglényegesebb mozzanata a szocialista törekvések fellendülése, egy új szocialista művészeti minőség hirtelen kibomlása. S ezúttal nemcsak azért indokolt a magyar művészet történetére hagyatkoznunk, mert ez áll hozzánk a legközelebb, hanem azért is, mert a magyar képzőművészet éppen munkásmozgalmi relációiban éri el azt a totalitást, amely az egyetemes művészetben megkülönbözteti.

[11] *Szabó Júlia:* Pogány Kálmán, tudománytörténetünk elfelejtett alakja. In: Művészettörténet – tudománytörténet. Főszerk.: Aradi Nóra. Szerk.: Tímár Árpád. Bp. 1973. 23–215.

Dési Huber István 1928-as „Negyedik rend" és Derkovits Gyula 1929-es „1514" című grafikai sorozata több szempontból is határozottan jelzi egy új szakasz kezdetét. Szembetűnik a műfaj, a technika: sokszorosított grafikai sorozat, amely Kollwitz századvégi munkái óta, Masereelnek 1918-tól kezdve alkotott, s a 20-as években már világszerte ismert képregényei óta, a német művészeknek a 20-as évek elején kollektívan kiadott „Háború" és „Éhség" mappái révén stb. a nem hatalmi helyzetben levő munkásság erejét megszólaltató művészek direktebb közlésének fő terrénuma. A grafikai sorozat viszonylag olcsón előállítható és viszonylag könnyen ismertté tehető. Mindkét magyar sorozat témája arról tanúskodik, hogy a munkásmozgalomban részt vevő, a párthoz tartozó művészek mennyire tudatosan törekedtek képileg megfogalmazni harcuk történelmi összefüggéseit. A történelmi téma a Horthy-korszakban vagy a szocialista és a kommunista művészeket foglalkoztatta, éspedig mindig sokszorosított grafikai sorozat formájában, vagy a hivatalos történelemszemlélet képviseletére vállalkozókat, s ez esetben a témakör főként az Árpád-házi szentekre koncentrált, s a műfaj a falkép, a faliszőnyeg, a köztéri szobor. Az ennyire élesen polarizálódó, árnyalatnyi átmeneteket is alig tűrő történelemszemléleten belül Derkovits Dózsa-sorozatának különösen nagy jelentősége van, még ha el is tekintünk ezúttal attól, hogy sokszor és kiválóan elemzett esztétikai értékeit méltassuk. Történetéhez hozzátartozik, hogy az 1930-as nagy munkástüntetésre transzparensnek szánták, hogy a festő a témáról Révai Józseffel és Sallai Imrével konzultált, hogy Derkovits lakása ebben az időben az illegális párt vezetőinek találkozóhelye volt, lakbérét a párt fizette, s ez volt Derkovits életének egyetlen éve, amikor viszonylag nyugodtan élhetett és alkothatott. De mozgalomtörténetileg ugyanilyen fontos az is, hogy Derkovits menetelői, rohamozói kompozicionálisan Uitz 1919-es vöröskatonáit építik tovább, s egyben formai előzményei annak, ahogyan 1933–34-től az illegálisan terjesztett plaketteken, röplapokon, Mészáros László, Háy Károly László, Fenyő A. Endre, Sugár Andor, Berda Ernő stb. alkotásain a munkástömeg tömörül. A „Negyedik rend" és az „1514" mintegy művészi előzménye, előkészítője a 30-as évek illegális grafikáinak, ez azonban már a Szocialista Képzőművészek Csoportjának történetéhez tartozik.

A Horthy-korszak Magyarországán élő kommunista minden gyötrelme, felelősségérzete és rendíthetetlensége tükröződik Derkovits munkáin, többek között önarcképein, illetve önmagának képi hősként való szerepeltetésében. Ő a „Végzés" kilakoltatottja, a „Kenyérért" megölt tüntető munkása, a Dózsa-sorozat „Máglyán" és „Leveretés" lapjainak áldozata. Ő a kikötött paraszt az 1933-as rézkarcon, s a nagy izomzatú erőművész az 1933-as „Artisták"-on. Az 1930-as képeken, rajzokon ő az elítélt s a vádbeszédet tartó ügyész. De ő a „Három nemzedék" jelenkora, a vörös könyvet olvasó munkás. S rövid életének utolsó alkotásai közé tartozik a nagyméretű „Anya" vagy a „Hajókovács", egy nagy lélegzetű biztonságérzet és bizalom képi általánosításai, amilyenhez fogható totalitásigény alig-alig található a korszak egyetemes művészetében.

Derkovits már nem élt, amikor 1934-ben létrejött a Szocialista Képzőművészek Csoportja. Másutt is van rá példa, hogy kapitalista vagy éppenséggel fasizálódó közegben szervezett szocialista művészcsoport alakul, a magyarországinak a jelentősége viszont művészettörténetileg egyedülálló, legalábbis Európán belül. A csoport szervezete

és elmélettörténete szerves része a 30-as–40-es évek magyar munkásmozgalmának, és kutatása távolról sem csak művészettörténeti feladat. Mint ahogy nem az tulajdonképpen a csoport szorosabban vett művészettörténete sem, hiszen éppen a művészi tükrözés áttételeivel világítja meg a kor mozgalomtörténetének egyik-másik oldalát. Igaz, művészettörténeti elemzéssel mutatható ki, hogy mit is jelent az „olvasó munkás" témakör, amely 1934-ben egyidejűleg jelentkezik Goldman, Dési Huber, Sugár, Fenyő művészetében, és Kondor György 1940-es „Gondolkodó"-jáig terjed. Esztétikai vizsgálat tárhatja fel képi kapcsolatát Derkovits „Nemzedékei"-nek jelenkorával, s keresheti mögötte Daumier „Olvasó"-jának vagy Rodin „Gondolkodó"-jának ösztönös-tudatos hagyatékát. A magyarázatot viszont minderre a történelem adja meg, a marxista szeminárium, amelyből a csoport kinőtt, az illegális párt tanító-nevelő munkája, a tanulásnak mint a jövő egyik feltételének a tudatosodása. A képzőművészet a maga eszközeivel tükrözi ezt az akaratot és szükségszerűséget, megteremtve a legsúlyosabb társadalmi viszonyok között a tanuló, jövőre készülődő, intellektuális munkás típusát.

Különös fontosságú a csoporton belül a szobrászok munkája, az összefüggő szocialista szellemű szobrászi alkotó tevékenység, a csoport voltaképpeni létrejötte előtt már kialakult sajátos műfajok, az agitációs kisplasztika, az agitációs plakett, amely utóbbi funkciójában és stílárisan az illegálisan terjesztett röpcédulákhoz áll közel. Hozzájárul egyfajta „illegális stílus" kialakításához, aminek megvan a kontinuitása Uitztól Derkovitson át, és formai jellemzője a 30-as évek illegális sajtóillusztrációinak, röpcéduláinak. Az „illegális stílus" úgy általánosít, hogy kiküszöböli a művész egyéni kézjegyének a nyomát, nehogy a röplapot az alkotójával azonosítani lehessen: védi a művészt és a mozgalmat egyaránt. És ebbe a főként festőket, grafikusokat foglalkoztató pártmunkába kapcsolódik be plakettjeivel Mészáros László; itt jelenik meg nálunk először Ferenczy Noémi faliszőnyegeivel egyidőben a munkás-paraszt összefogás ábrázolása. A szobrászati tevékenység különös történeti érdekessége a műfajból is ered, hiszen a szobrásznak technikailag is sokkal több a helyi kötöttsége, mint például a grafikusnak. Az éjjel alkotott linóleummetszet-röpcédulák hajnalra már az utcán lehetnek, a szobrász azonban agyaggal, gipsszel, állvánnyal, vésővel stb. dolgozik, munkakörülményei tehát nehezebben biztosíthatók és változtathatók. A hol illegálisan élő, hol börtönbe zárt Goldman Györgynek kéttucatnyi alkotása ha megmaradt, de „Ülő munkás"-a, „Horthy-rendőr"-e, egy-két portréja nélkül aligha lehet megírni a korszak magyar művészettörténetét.

A Szocialista Képzőművészek Csoportjának szelleme nem korlátozódik pusztán a csoporttagokra. Nem tag például Dési Huber István, mégis leginkább vele asszociálódik utólag a csoport legtöbb érdeme, mert ő Derkovits eszmei és festészeti örökségének legfőbb továbbvivője, s mert írásaiban – egy részük a csoporttagokkal folytatott, belső viták lecsapódása – rendszerigényűvé teljesedik ki a képzőművészetre alkalmazott marxista esztétikai gondolkodás.[12] Nehéz határt vonni a csoport 1939–1940-es újjáalaku-

[12] Dési Huber művészi-elméleti gondolkodásáról ad átfogó képet *Dési Huber István:* A művészetről. Előszót írta: Oelmacher Anna. Bp. 1959; Dési Huber Istvánné könyve férjéről (Bp. 1964.)

lása után is aszerint, hogy az általa rendezett kiállításokon részt vevő művészek közül ki csoporttag és ki nem az, hiszen a csoport a szervezett náciellenes, függetlenségi front egyik mozgatójává válik. S ez a tulajdonképpen tényszerűen tisztázandó és tisztázható kérdés puszta létével is azt bizonyítja, hogy a korszak művészeti mozgalmainak a kavargásában a Szocialista Képzőművészek Csoportja egy szemlélet és magatartás szerinti tömörülés, amely nemcsak sokoldalúan tükrözi a kor művészének és emberének nyomorral, börtönnel sújtott életét, hanem számottevő politikai erő, antifasiszta, antimilitarista megmozdulások kezdeményezője. Figyelemre méltó mozzanat egyébként, hogy míg az 1934-es első megalakulás résztvevői tudatosan baloldali, szocialista, kommunista gondolkodású művészek, a kényszerű feloszlatást követő újjáalakulás résztvevői között az előbbieken kívül munkásfiatalok is vannak, akik itt kezdenek művésszé érlelődni, és azzá is válnak, ha van számukra visszatérés a börtönből, a koncentrációs táborokból.

A 30-as évek művészettörténete tartogatja még az említett, a spanyol polgárháborúval jelezhető belső szakaszhatárt is. Ennek jelenléte világviszonylatban kitapintható, eltekintve a Szovjetuniótól, ahol addigra már nagyon vékony szálakra zsugorodik az egyetemes művészettel való kapcsolatok köre, s a fasizmus előretörése a szatírán, a politikai karikatúrán belül téma. Európa többi részében mindinkább háttérbe szorul a művészeti agitációban az osztályharc, hiszen minden továbblépésnek a fasizmus, a militarizmus elleni küzdelem a feltétele. Az 1937-es párizsi világkiállítás két, világvisszhangot kiváltó alkotása tükrözi a teljes nemzetközi helyzetet. A szovjet Muhina „Munkás és kolhozparasztasszony" című szobra a jövő szimbólumává emeli a szovjet állam alapvető osztályait megjelenítő, sarló-kalapáccsal összefogott típusait, a spanyol Picasso „Guernicá"-ja pedig világgá kiáltja a fenyegető veszedelmet, s egyik kulminációs pontja annak a képalkotó folyamatnak, ahol új képi szimbólumokban jelennek meg a háború, a fasizmus, az erőszak és az emberiség, a harmónia, a nép fogalmai.

Minél inkább közeledünk a mához, annál kevesbé lehet elválasztani a művészet és a munkásmozgalom kapcsolatát a művészet és a világtörténelem kapcsolatától. Vannak ugyan a második világháború után olyan, helyileg fontos megmozdulások, mint például a délolasz földfoglalók küzdelme, s erre élénken reagálnak Guttuso és más olasz festők munkásságukban; az 1948-as franciaországi bányászsztrájk képsorozatra ihleti Fougeront; a mexikói Siqueirosnak, a spanyol Ibarrolának a 60-as évek elején börtönből kijuttatott rajzai a nem csituló helyi küzdelmek súlyos bizonyítékai. De a legjellemzőbb és a nemzetközileg leginkább ható mozzanatok a Szovjetunió világtörténelmi helyzetének a megváltozásával függnek össze, s a művészet elsősorban azt fogalmazza meg, ami világviszonylatban hat. Nemzetközileg is fontosak persze a második világháború után a későbbi szocialista országok művészetében az újjáépítést, a szocialista építést kifejező és sürgető megoldások, a marxista pártok politikai és gazdasági programjainak művészeti vetülete, de művészettörténetileg elsősorban a náci fasizmussal való leszámolás, a világbéke-mozgalom, az újabb háborús agressziók elleni fellépések (Korea, Vietnam), a népek szabadságjogának védelméért vívott küzdelem (Algéria) hat formateremtő erővel. S közben a művészet ismételten kiállja a történelemszemlélet próbáját, mint az 1918-as szovjet emlékmű-kezdeményezések (a lenini

monumentális propagandaterv) óta annyiszor: alkotások sora tükrözi, hogy a ma történelemszemlélete alapján mi tartozik jelenünk szerves előzményéhez, és hogyan válnak a munkásmozgalmak a legújabb kor nemzeti történelmeinek gerincévé.

A fentiekben, a főbb csomópontok érintésével inkább csak példákat sorolhattunk arra, hogy milyen sokféle úton-módon keresheti a történész a művészettörténetben s a művészettörténész a munkásmozgalomtörténetben a maga forrásait, adatait, de még a legfontosabbakra is alig utalhattunk. Hiszen történeti adat voltaképpen az is, hogy például az 1919-es magyar plakátokra milyen nemzetközi anyag hatott, és mire hatottak ezek a plakátok; hogyan jutott el Kínába Bíró Mihály kalapácsos vörös embere, hogy ott egy sztrájkbrosúra címlapja legyen 1922-ben; milyen értelmezésbeli különbségeket tartalmazott a 30-as évek közepétől országonként a gyorsan terjedő új állatszimbolika, az antifasiszta magatartás kivetítésének egyik leghatékonyabb eszköze; mi a gyökere annak, hogy az 1917-tel induló nagy forradalmi hullám egyik nemzetközileg elterjedt képalkotása a „megváltás = forradalom" gondolatnak a képi formába öntése, és milyen variációkkal tűnik fel a második világháború idején a keresztre feszítés, a pieta stb. Vagy pedig, egy térben-időben közeli példánál maradva: mi a történelemszemléleti folyamata annak, hogy az 1971-ben felállított újpesti partizánemlékmű nem a fegyverrel kiálló, rohamozó hőst fogalmazza meg emlékeztetőül, hanem a falhoz simuló, rejtőző, körültekintő illegális harcost általánosítja hőssé.

Az epizodikus kérdésfeltevések száma ma még szinte végtelen lehet. Akármelyik szűkebb korszakban, fordulópontban vagy átmeneti periódusban végezhető olyan mélyfúrás, amely mind a művészettörténet, mind a történettudomány számára igen gazdag tényanyaggal szolgál, az esztétikai elemzés segítségével növelve a történészek nyersanyagát. S még mindig alig kutatott az, ahogyan az egyéni cselekvőkészség különböző területei egymásra hatnak, annak a magyarázata, ahogyan például irodalom és képzőművészet hasonló képalkotása kialakul, akár tudatosan, mint Kollwitznak a bécsi munkásinduló születésével egyidejű embersorában (Propellerlied. Wir Schützen die Sowjetunion) a „kézben a kéz és a vállhoz a váll" megfogalmazása, akár ösztönösen, mint ahogyan például Derkovits 1930-as, „Téli ablak" című festménye József Attila későbbi soraival is leírható: cicáznak a szép csendőrtollak... újságpapír az asztalon kenyérrel, s az újságban, hogy szabadok vagyunk. Első szocialista városunk, Dunaújváros emblémájává választotta Somogyi József ott felállított „Martinász" című szobrát. Ez már a jelen történelme, amely nemzeti történelemmé általánosítja az előzményekből a munkásmozgalom történetét.

A művészettörténetben persze áttételesebben, összetettebben hatnak a világtörténelmi változások. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta minden munkásmozgalmi aktivitás – akár hatalmi pozícióból, mint nálunk 1919-ben, akár illegálisan küzdve, mint a Szocialista Képzőművészek Csoportjának idején – odahat, hogy a forradalmi eszméket tükröző művészetnek megszervezze a maga közönségét, amit ez a művészet nevel és erősít. Külön kutatási témája ez a felszabadulás utáni Magyarország történetének, hiszen a szemünk előtt játszódik le a minden történelmi korszakban érvényes folyamat: hogyan alakul ki egy adott társadalmi formációban a művészet szervezett

közönsége, mi ebben a szerepe a műalkotás közönségét nevelő hatásának, és mi a társadalmi igény szerepe a nyilvánosság biztosításában.

Ma minden művészeti törekvés nemzetközi méretekben hat. Nálunk sem csak az érvényesül és terjed, ami a szocialista társadalom építéséből fakad, s a marxista–leninista ideológia szellemében tükrözi a valóságot. A szocialista képzőművészeti kultúra körébe sok minden beletartozik, ami gyakorlati funkciójánál fogva is ideológiailag többé-kevésbé közömbös. De az esztétikailag legnagyobb totalitású, s a művészet esztétikai lényegét leginkább továbbvivő alkotások – szocialista és nem szocialista közegben egyaránt – a szocializmus eszméi s az érdekükben történő cselekvés mellett érvelnek, az így felfogott kollektivitás termékei és teremtői.

VASS HENRIK

MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET ÉS HELYTÖRTÉNET

A helytörténetírás helye, szerepe, funkciója, elvi és módszertani kérdései lényegében megfelelően kimunkáltak történeti irodalmunkban. A helytörténet és a munkásmozgalomtörténet kapcsolatáról, viszonyáról ilyen egyértelműen ez még nem mondható el.

A helytörténetírás köztörténeti jelentősége kézenfekvő, könnyű azonban belátni, hogy a munkásmozgalomtörténet feldolgozásában is nélkülözhetetlen szerepet tölt be. A magyarországi munkásmozgalom már megjelenésekor sem korlátozódott pusztán a fővárosra és környékére, később pedig – bár nem egy időben – valamilyen formában mindenütt kibontakozott az országban, ahol ipari munkások és agrárproletárok nagyobb számban éltek. Ettől kezdve a munkásság és a munkásmozgalom egyre erőteljesebb befolyást gyakorolt az egyes községek, városok, tájak társadalmi életére, szerves, jelentős része lett a helységek életének. A helyi munkásmozgalmak jelentősége igen korán túl is nőtt a helyi kereteken, hiszen a munkásmozgalom természeténél fogva a mind nagyobb, átfogóbb egységre törekszik. A helyi mozgalmak vagy maguk keresték az országos mozgalomba való bekapcsolódás lehetőségét, vagy éppen a nagyobb ipari centrumok szocialistái, majd az országos mozgalmi központok teremtették meg a helyi csoportosulásokat. Ennek a folyamatnak a tényleges menete, az országos és a helyi mozgalmak összefonódása, az ilyen szempontú országos kép kialakulásának mikéntje természetesen csak a helytörténeti munkásmozgalmi kutatások országos méretű elvégzése során bontakozhat ki, csak az után kaphatunk róla reális történeti összképet.

A helyi munkásmozgalmak története ilyen módon egyfelől része a helyi köztörténetnek, másfelől az országos, sőt azon túl a nemzetközi munkásmozgalom történetének.

A magyar munkásmozgalom története tulajdonképpen az országos központok és a helyi mozgalmak szerves egységét alkotó története. (Ezen belül a főváros mozgalmának természetesen különleges jelentősége van.) A történetírásnak ezt az országos egységet és a helyi részeket dialektikus összetartozásukban kell felfognia. Az egész mozgalom története nem képzelhető el a helyi vonatkozások, sajátosságok feltárása nélkül, de a helyi munkásmozgalom története sem írható meg az országos kép figyelmen kívül hagyásával.

Kérdés azonban, melyik az elsődleges, melyikkel kell kezdeni?

Egyes felfogások szerint először helytörténetileg kell az ország munkásmozgalmát feltárni, s ebből az indukciós módszer kizárólagos alkalmazásával lehet eljutni a magasabb egységhez – a magyar munkásmozgalom összképéhez. Ez persze helytelen, a mozgalom története nem „jön ki" egyszerű összeadással. Ugyanilyen helytelen volna kizárólag deduktív úton az országos összképből haladni a helyi érvényű megállapításokhoz.

A helytörténet felderítése elengedhetetlen a munkásmozgalom országos összképéhez, az országos kép a nemzetközi munkásmozgalom történetéhez, de az országos mozgalom útját nem lehet megrajzolni a nemzetközi háttér és összefüggések nélkül, a helyit pedig az országos nélkül. A helytörténettől és üzemtörténettől kezdve az országoson át a nemzetközi szintig egyidejűleg, e szintek közötti állandó kölcsönhatásban folyik mind a kutató, mind a feldolgozó munka. Bármelyik szinten is dolgozzék a történész, figyelmét a többi szint kutatásainak eredményeire is kell irányítania, azokat asszimilálnia, integrálnia kell saját művébe, egyúttal saját művével újabb adalékokkal segíteni a többi szint eredményeit.

Tehát, miképpen a munkásmozgalom történetírása, ugyanúgy a helytörténetírás is integráns része az országos vagy nemzeti történetírásnak, és kettejük viszonyában sem lehet szó egyik rovására sem holmi alárendelt vagy kisegítő szerepről.

Azok a vélemények egyfelől, amelyek a helytörténetírást csak falu- vagy parasztságtörténetre korlátozzák, másfelől azok, amelyek a munkásmozgalom történeti kutatásának látóköréből a provincializmus jelszavával kirekesztik a helytörténetírást, egyaránt szem elől tévesztik, hogy a két kutatási terület eszmei alapállása teljesen azonos, és a kettejük közötti különbségeket nem színvonalbeli, nem súlybeli tényezők, hanem elsősorban a választott téma (illetve terület) és a forrásadottságok jelölik ki. Nyilvánvalónak látszik, hogy a szóban forgó kutatások azonos törvényszerűségek érvényesülésének különböző területeit kell hogy feltárják, a történelem helyi, országos és nemzetközi alakulását követik nyomon a megfelelő s vonatkozó források alapján. Egyik sem másodrangú tehát, éppúgy, ahogy együttműködésük eredménye sem provinciális hatósugarú.[1]

A helytörténet művelése komplex jellegű történetírási tevékenység. A hely, a község, a város, a terület (tájegység) egész társadalmi valóságát tárja fel, annak számtalan vonatkozásával. Az országos politikatörténetnek helyi méretekben lejátszódó eseményeit, a társadalmi s gazdasági fejlődés helyi érvényesülését (kezdve a népességfejlődéstől az osztályok viszonyában található változásokig), a társadalmi tudat és szellemi képlet területi jegyeinek kialakulását (beleértve az életforma és az életmód változását is) nyomon kísérő helytörténetírás a munkásmozgalom történetének is sajátos lehetőségekkel rendelkező, fellendülésnek indult ágazata.

Az új- és a legújabb kori periódusok társadalmi életében helytörténeti vonatkozásban is igen fontos tényező a munkásmozgalom, méltó helyre kell kerülnie tehát a helytörténetírásban is. Persze korántsem egyetlen tényező. A történetírásnak a valósá-

[1] Erről részletesebben lásd *Szántó Imre:* A helytörténetírás elméleti és módszertani kérdései. Bp. 1968. 5–16.

gos arányokat kell torzítás nélkül ábrázolnia, tehát a legújabb időszakok történetét sem merítheti ki a helytörténetben a munkásmozgalom. Amilyen fontos, hogy a múltbeli torzításokat helyreigazítva, kellő jelentőséget kapjon a munkásmozgalom, ugyanúgy helytelen volna az arányokat eltúlozva ellenkező irányú torzításokat végezni.

A munkásmozgalomtörténet konkrét arányaira egy-egy helytörténeti feldolgozásban természetesen nem lehet általános érvényű sémát felállítani, hiszen itt is – mint minden történeti feldolgozás esetében – a konkrét tényeké, a forrásoké a döntő szó. Helytelen lenne mozgalmat „csinálni" ott is, ahol hiányoztak ennek szubjektív feltételei, de éppen így alapvetően elhibázott lenne negligálni vagy elhanyagolni a munkásmozgalom történetét ott, ahol az funkcionált, hiszen óhatatlanul a teljes valóság ábrázolása szenvedne ilyen módon csorbát. A történész tehát nem konstruálhat „mozgalmakat" ott is, ahol az objektív vagy szubjektív körülmények folytán annak nem volt vagy nem lehetett jelentős szerepe. Ha tudományos igénnyel akar fellépni, a konkrét helyzet minden lényeges elemét számba kell vennie munkája során. Ebben az összefüggésben nem lehet különbséget tenni országos és helytörténeti feldolgozás között, hiszen a konkrét helyzet és a folyamatok konkrét tényeinek számbavétele – bármilyen periódusról vagy eseményről legyen is szó – a tudományos munka egyik alapvető ismérve és feltétele a történetírás minden ágában. Így és csakis így állhat össze a konkrét történeti kép abban a vonatkozásban, hogy – a megfelelő történeti időszakban – hol és mikor, milyen folyamatok játszódtak le, hol jelentkezett – helyi vagy országos kezdeményezésre – munkásmozgalom, mi váltotta ki (a helyi tényezők vagy az országos mozgalom adta lökés, mely utóbbi hatékonyságának ismét csak megvoltak a maga helyi okai) az ottani eseményeit.

Felvetődik a kérdés: mit is értünk „a munkásmozgalom története" meghatározáson? Melyek azok az események, folyamatok, problémák, amelyeket a kutatás a feldolgozás során fel kell tárni, meg kell oldani. Annál is inkább szükség van erre, mivel nem egy helytörténeti munkában szűkül le ez a fogalom a mozgalom eseménytörténeti bemutatására, anélkül, hogy az eseményeket mozgató erők történetét, ideológiai arculatát is magába foglalná.[2]

A munkásmozgalom fogalmáról megoszlanak a vélemények a nemzetközi és a hazai történeti irodalomban, a történészek körében. Ennek tisztázása külön tanulmányt érdemelne, a teljes válaszadásra ezúttal sem vállalkozhatunk. Annyit azonban témánk szempontjából le lehet és le kell szögezni, hogy a munkásmozgalom története felöleli a magyar munkásosztály történetét, kialakulását, létrejöttét, egész fejlődését éppúgy, mint a munkásság mozgalmainak történetét az első ösztönös megmozdulásoktól, a szervezett mozgalom kibontakozásától kezdve. Felöleli továbbá a munkásmozgalom különböző irányzatainak történetét és ezek szerepét, hatását a mozgalom fejlődésére, azt a folyamatot, amely az első szervezet kialakulásától a forradalmi élcsapat, a kommunista mozgalom létrejöttéhez vezetett, amely minőségi változást jelentett a mozgalom történetében. Ezzel a szervezett mozgalom új szakasza vette kezdetét. Ha mind-

[2] *Gecsényi Lajos:* Munkásmozgalomtörténet a helytörténetírásban. Országos Népművelési Tanács, Országos Helytörténeti Bizottság sokszorosított kiadványa. Bp. 1969.

ehhez hozzávesszük, hogy a munkásosztály és szervezett mozgalmának története érthetetlen lenne annak a közegnek a bemutatása nélkül, amelyben létrejött és harcát folytatta, hogy a mozgalom a hazai társadalmi és osztály-erőviszonyok terméke, de egyben a nemzetközi munkásmozgalom szerves részeként működött és működik, akkor látjuk, hogy a képlet bonyolult, amit csak szakmai felkészültséggel és nagy felelősségtudattal szabad kezelni.

Ennek az egységes egésznek a bemutatása a helytörténet speciális keretei között, éppúgy feladat, mint az országos munkásmozgalomtörténetben. A kutatónak itt is fel kell tárnia és nyomon követnie azt a folyamatot, amely az ipari proletariátus kialakulásával, a falu lakosságának átalakulásával, differenciálódásával kezdődött meg és a munkásosztály mozgalmainak megindulásával folytatódott, azokat a hazai és nemzetközi eszmei hatásokat, amelyek a mozgalom fejlődését és tevékenységét meghatározták.

Foglalkozni kell a munkásosztály eredetével, összetételével, nemzetiségi rétegződésével, szociális, kulturális viszonyaival, munkakörülményeivel stb. A munkásmozgalom történetének feldolgozását természetesen nem lehet kizárólagosan az ipari munkásság helyzetének, szervezettsége fejlődésének stb. ismertetésére korlátozni, hanem ki kell térni a dolgozó parasztság történetének s főként a baloldali jellegű paraszti megmozdulásoknak a bemutatására is. Így pl. a Tiszántúlon éppen az ipari munkásság alacsony létszáma miatt nagy figyelmet kell fordítani az agrárproletariátus – a kubikosok, a gazdasági cselédek, a szegényparasztok, a mezőgazdasági munkások – mozgalmának bemutatására. A munkásmozgalom fogalomkörébe tehát be kell vonni a parasztmozgalmak témakörét, anélkül, hogy a kettőt tartalmilag és társadalmi vonatkozásban azonosnak vennénk, miképpen kettejük mozgalmának kölcsönhatását sem lehet mellőzni a történeti vizsgálódás során.

*

A továbbiakban vizsgáljuk meg – vázlatosan – a munkásmozgalom helytörténeti kutatásának néhány sajátos problémáját.

A munkásmozgalom kezdeteinek kutatása helytörténeti szempontból kiváltképpen fontos tudományos feladat. Nyomon kell követni az első szocialista szervezetek megalakítását, a marxista elmélet elterjedésének első lépéseit. A kezdeti szakasz helytörténeti kutatása jellegénél fogva rendkívül izgalmas feladat. Az úttörő tevékenységnek megvan a maga romantikája. Kik voltak az első szocialista agitátorok, honnan származtak, milyen körülmények között éltek, hogyan kezdték meg a munkát? Legtöbb esetben a múlt század utolsó harmadáról van szó, amelynek viszonyai szintén érdekesek és ugyanakkor nem annyira feldolgozottak a történetírásban, mint a későbbi szakaszok.

Az átfogó jellegű helytörténeti munkák általában foglalkoznak a kezdeti lépésekkel és legtöbbször megismerjük belőlük azokat a munkásvezetőket, akik a szervezkedést megindították. Közös hibájuk azonban, hogy túlságosan leíró jellegűek, alakjaik nem hús-vér emberek, nemegyszer szinte teljesen hiányzik e művekből a korszak elméleti kérdéseinek ábrázolása. Megtudjuk tehát, hogy ki, mikor, milyen egyletet alapított, kik voltak az egylet tagjai, esetleg azt is, hogy a szervezetek milyen mozgalmakat kezdemé-

nyeztek, ugyanakkor azonban a mozgalom szervezőinek ideológiai arculata, az elméleti kérdések homályban maradnak. Sokszor beérik a szerzők annak ismételgetésével, hogy szocialista egyletről, munkásegyletről van szó, de már azt sem részletezik, hogy a kortársak mit értettek „szocialistán", az egyes kérdésekben konkrétan milyen álláspontot képviseltek.

Tehát a helytörténeti kutatás fontos feladata, hogy a kezdeti időszakban – melyben több törekvés és elképzelés érvényesült – kimutassa a különböző ideológiai eszmeáramlatokat és ezek pozitív vagy negatív szerepét a mozgalomban. (Pl. hogy mit tartottak a köztulajdonról, az agrárkérdésről, a nemzeti kérdésről, a vallásról stb.)

Nem helyeselhető az a gyakran tapasztalható módszer, hogy egyes szerzők az említett témákról a „központi" művek elemzését egyszerűen átveszik, kiollózzák. Ezek az elemzések a helytörténeti munkában idegen testet képeznek, abból kilógnak, újat nem mondanak és csak arra alkalmasak, hogy a szerzőt a lektorok, kiadók előtt „lefedezzék". Az ilyen módszer nem vezet – és nem is vezethet – új tudományos eredményekhez, sematikus-dogmatikus szemléletet tükröz; éppen azt a tudományos kölcsönhatást nem szolgálja – akaratlanul is az ellen dolgozik –, amely a helyi sajátosságok feltárásával gazdagíthatja az országos képet. Viszont, ha a szerzők – természetesen az országos munkák figyelembevételével – megkísérelnék a helyi mozgalom ideológiai arculatának önálló kifejtését is, nagy segítséget nyújtanának az általánosításhoz, nemcsak a helytörténeti, hanem az országos történeti kutató- és feldolgozó munkához is.

E munka során feltárulnának azok a különbségek, amelyek már a kezdeti időszakban megmutatkoznak a fővárosi és a vidéki munkásmozgalom között. A múlt század 60-as–70-es éveiben a magyarországi munkásság még igen jelentős mértékben kisipari munkásság, így a munkásmozgalom is erősen kisipari jellegű volt. Ez a kisipari jelleg a kezdeti időszakban a vidéki munkásmozgalomra még fokozottabb mértékben volt érvényes, mint a fővárosira. Ennek következtében vidéken a szocialista munkásmozgalom kezdetei – minden valószínűség szerint – szervesebben kapcsolódtak a céhes iparhoz, mint a fővárosban. Tehát szükséges lenne konkrét példákon tanulmányozni, hogyan jelentkeztek a szocialista elképzelések vidéken, a céhek keretein belül.

Ismeretes, hogy a múlt század 60-as–70-es éveiben az országban számos függetlenségi kör, olvasóegylet, asztaltársaság stb. működött. Ezek politikailag a függetlenségi balszárnnyal voltak kapcsolatban, kisbirtokosokat, kispolgárokat, munkásokat, gazdálkodókat tömörítettek, tevékenységük sok szempontból plebejus-demokratikus jellegű volt. A helytörténeti kutatások során választ kellene keresni arra a kérdésre is, volt-e (és milyen) kapcsolat a 48-as plebejus-demokratikus és a kialakuló szocialista mozgalom között. Ezen a területen a helytörténeti kutatás nemcsak támogathatja, hanem sok tekintetben megalapozhatja az országos munkásmozgalomtörténeti kutató- és feldolgozó munkát.

A kezdeti időszak kutatásánál (akárcsak a későbbieknél) különösen fontos feladat a munkásmozgalom gyökereinek sokoldalú bemutatása, a mozgalom kialakulásában szerepet játszó külföldi és hazai (eszmei, politikai, szervezeti) tényezők alapos felderítése, vagyis a mozgalom „kettős indításának" elemzése. Annak a konkrét vizsgálata, hogy a

hazai osztály- és társadalmi viszonyok fejlődése mellett milyen nemzetközi tényezők játszottak közre a mozgalom létrejöttében, és hogyan alakult e tényezők viszonya az ország különböző területein. (Pl. az egyes vidékek, területek, városok kezdeti szocialista jellegű szervezkedésében mi volt a lassalleánus eszmék vagy a 48-as kossuthi–táncsicsi eszmék hatása.)

A kezdeti időszak kutatóival szemben ez annál is jogosabb igény, mert itt igazán nincsenek „kényes" kérdések, olyan objektív nehézségek, amelyek e munka elvégzését akadályoznák. Vannak azonban szemléleti problémák. A legnagyobb gondot korábban a szociáldemokrata mozgalom történetének szűkkeblű megítélése okozta, aminek maradványaival még most is lehet találkozni. Csak egy jellemző példa: egyes szerzők a jobboldali szociáldemokrácia későbbi tevékenységére gondolva, érthetetlen módon magát a szociáldemokrata szót is pejoratívnak vélik, igyekeznek mellőzni. Így pl. munkásgyűlést, vagy munkásfelvonulást írnak ott, ahol már kifejezetten szociáldemokrata gyűlésről vagy felvonulásról van szó. Ilyesminek természetesen nincsen értelme, tudománytalan szemlélet és módszer maradványa ez, amely nemcsak a tények torzítását eredményezi, hanem hibás következtetések forrása is lehet.

A helytörténeti munkák elkészítésénél is alapvetően fontos, hogy a szerző önálló kutatómunkát is végezzen. A kezdeti időszakra nagyon sok anyag található a helyi levéltárakban. Ezek hasznosítása a központi kiadványokban már idő- és terjedelmi szempontok következtében sem történhet meg maradéktalanul. A vidéki levéltárak munkásmozgalmi anyagainak kutatásával és felhasználásával a helytörténész hatékonyan segítheti az országos munkásmozgalomtörténet feltárásának munkáját. Ugyanez vonatkozik, ha kisebb mértékben is, a helyi sajtóanyag tanulmányozására. Itt nemcsak a mozgalmi sajtóra gondolunk, hiszen ez a kezdeti időszakban még igen vérszegény és a központi kutatók is könnyen áttekinthetik. Munkássajtó hiányában azonban a helyi munkásmozgalom kezdeti lépéseit rendszerint a különböző helyi polgári lapok örökítik meg. Ezek adatainak feldolgozása már nagyobb munkát igényel. A kezdeti szakasszal foglalkozó kutatónak mindenképpen számolnia kell azzal, hogy a munkásélet és a munkásmozgalom szorosan összefüggő fogalmak. Mozgalmi kérdésekkel aligha lehet úgy foglalkozni, hogy ne térjünk ki a munkásság életkörülményeire. Ezt az alapvető szempontot a kutatók általában figyelembe szokták venni, ha nem is mindig kielégítő módon. A munkásélet ábrázolásában meglehetősen gyakori hiba a vulgarizálás (így pl. a munkásság helyzete egyre csak „romlik", mind „elviselhetetlenebbé" válik stb.). Ilyen sztereotip formulák ismételgetése nem sokat mond. A konkrét helyzet konkrét elemzésére van szükség.

Különösen fontos lenne, hogy a kezdeti időszak immár homályba vesző alakjainak pályafutását a helytörténeti kutatás feltárja. Ez a munka hozzásegítene bennünket ahhoz, hogy a valódi erőviszonyokkal jobban számoljunk. Meggyőződésünk ugyanis: a helytörténeti kutatás bebizonyíthatja, hogy a szocialista mozgalom, a szocialista szervezkedés már indulása első korszakában is általában nagyobb erőt képviselt, mint ahogyan az a köztudatban él. Ugyanez vonatkozik – az illegalitás és a gyakori súlyos vérveszteségek ellenére – a KMP történetére is.

*

Különösképpen tanulságos – most már nemcsak a kezdeti időszakról van szó – megvizsgálnunk a szakszervezeti mozgalom történetét, mint az összmunkásmozgalom egyik igen fontos összetevőjének történetét. A helytörténetírásban a tapasztalatok szerint ez a témakör eddig nem kapta meg a jelentőségének megfelelő helyet, pedig egy-egy terület munkásmozgalma történetének feldolgozása során a *munkásság szakmai szervezkedésének* talán az általánosnál is nagyobb figyelmet kell szentelnünk. A munkásmozgalom szervezeti bázisai mind a fővárosban, mind vidéken – amint ez köztudott – a szakszervezetek voltak. A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek között bizonyos mértékű szervezeti összefonódás is volt, bár a kutatások ma már megcáfolják azt a korábban gyakran hangoztatott nézetet, mintha a szakszervezetek minden tagja automatikusan tagja lett volna a szociáldemokrata pártnak is. A vidéki városokban, ipari gócpontokban a szociáldemokrata pártélet az első világháború előtt – a sok helyen még a két világháború között is szerepet játszó munkásképző egyletek, asztaltársaságok, olvasókörök mellett – szinte kizárólag a szakmai szabadszervezetekben folyt. A helyi pártvezetőségek a néhány helyen alkalmazott „függetlenített" szociáldemokrata párttitkáron, esetleg lapszerkesztőn kívül a helyi szakszervezetek képviselőiből tevődtek össze. A falvakban a politikai és a gazdasági mozgalom még jobban összefonódott, mint a városokban. Itt politikai és gazdasági célok, gazdasági és politikai szervezkedés között még annyira sem lehetett különbséget tenni, mint az ipari munkásság körében. Ez így volt már a kezdeti időszakban a falusi munkásmozgalom valamennyi irányzatát – a szociáldemokrata, a Várkonyi-, a Mezőfi- vagy akár az Áchim-féle szervezkedést – tekintve, s így maradt lényegében a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége működésének engedélyezése után is. Sőt, éppen a következő években, amikor a koalíciós kormány terrorja a legvadabbul a mezőgazdasági munkásság szervezeteit sújtotta, a szakszervezet vezetősége olyan szabályzatot dolgozott ki a falusi szabadszervezeti csoportok részére, amely lényegében egy illegális szocialista párt működésének jellegzetességeit mutatja.

A vidéki szakmai szervezetek jelentősége a munkásmozgalom egésze szempontjából nem csökkent a két világháború közötti időszakban sem. Bár ekkor már sok helyen – főleg az ipari gócpontokban – működtek tényleges szociáldemokrata pártszervezetek, a munkásmozgalom bázisai – mind a politikai, mind a gazdasági küzdelmeket tekintve – továbbra is a szakmai szervezetek maradtak. Itt találta és teremtette meg az illegális kommunista párt a viszonylag legkedvezőbb körülményeket ahhoz, hogy kapcsolatot építsen ki a szervezett munkásság tömegeivel, hogy akcióinak következetesen osztályharcos töltést adjon, hogy a hivatalosan érvényesülő reformizmussal szemben e szervezeteket a forradalmi nevelés iskoláivá tegye. A szakszervezet a munkásmozgalom legfőbb belső harci terepe lett, amelyben a forradalmiság és a megalkuvás napról napra megütközött.

Ma már sokat tudunk e belső küzdelem pozitívumairól és negatívumairól, de nem vitás, hogy a részletekbe menő helytörténeti kutatómunka számos új adattal és értékeléssel teheti teljesebbé, pontosabbá a képet. Annak a folyamatnak a képét, amelynek során ellentétes tendenciák vívták történelmi küzdelmüket, s a mindkét oldalon elköve-

tett – gyakran súlyos – hibáktól gyengítve és késleltetve is, de végül a magyar munkásosztály és a magyar munkásmozgalom forradalmi egysége kovácsolódott ki.

A szakszervezeti mozgalom helytörténeti feltárása jól megvilágíthatja a magyar munkásmozgalomnak azt a sajátosságát, amelyben – több más speciális vonásához hasonlóan – eltér a nyugat-európai munkásmozgalmaktól. Arra a lényeges különbségre gondolunk, amely a fővárosi és a vidéki mozgalom helyzetében, körülményeiben, legalitásának mértékében és ideológiai állapotában a kezdetektől egészen a felszabadulásig többé-kevésbé fennállt, s amelynek kihatása még a felszabadulás után is felmérhető.

A szakmai szervezkedés történetének felkutatása és feldolgozása még a kezdeteknél tart és országosan rendkívül egyenlőtlen. Önálló szakmatörténeti, vagy egy-egy város szakszervezeteinek történetét tárgyaló munka ritka, mint a fehér holló. Az általános helytörténeti, munkásmozgalomtörténeti, sőt kultúrtörténeti munkák több-kevesebb részletességgel foglalkoznak a szakszervezetek tevékenységével is. Ez is mutatja, hogy milyen jelentős helyet foglalnak el ezek a szervezetek az adott hely munkásmozgalmában és egész társadalmi életében. E munkák azonban – természetüknél, témájuknál fogva – nem szentelnek elegendő figyelmet a szakszervezeteknek. Akad persze követendő példa is. A szegedi egyetem kutatói (elsősorban Gaál Endre) önálló témaként dolgozzák fel a város szakszervezeteinek történetét. Gaál Endre munkájának több részlete került már publikálásra,[3] és e részek is mutatják, milyen jelentős hozzájárulást adhat a szakszervezettörténet a város történetéhez és főként a város munkásmozgalmának történetéhez. Ezek a tanulmányok annak is jó példái, hogy a helytörténet kutatói el tudják kerülni a provinciális szemléletet, ha nem szűk városi nézőpontból vizsgálják az eseményeket, hanem történelmet írnak, tudományos igénnyel és tudományos lelkiismeretességgel.

A helyi munkásmozgalom-történetírásban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a munkásmozgalom Magyarországon sokkal inkább a fővárosban centralizálódott, mint a nyugati országokban. Ennek objektív alapja az az ismert tény, hogy maga a munkásokat tömörítő ipar is túlzott mértékben a fővárosban összpontosult, a másodfokú ipari centrumok pedig jórészt a fővárostól távol, nemzetiségi területeken voltak, ahol a nacionalista elnyomás fokozottan korlátozta a szervezkedést.

Ennek a ténynek a jelentőségét nem lehet lekicsinyelni, egészségtelen túlértékelése viszont bizonyos torzulásokra vezetett munkásmozgalom-történetírásunkban. A szemlélet főváros-centrikussága miatt ugyanis gyakran előfordul, hogy a munkásmozgalomtörténeti művek csaknem kizárólag fővárosi tényanyagot tárgyalnak, a vidéki mozgalmat alig veszik figyelembe. Némely munkákban fővárosi szemlélettel kialakított, de országos érvényűnek szánt általánosításokkal találkozunk, olykor egy-egy illusztratíve odabiggyesztett vidéki adattal kiegészítve – ha ezek e célra alkalmasnak bizonyulnak. Némi túlzással elmondhatjuk, hogy egyes országos jellegűnek feltüntetett munkásmoz-

[3] *Gaál Endre:* A szegedi ipari munkásság 1905 előtti szocialista szakmai szervezkedésének néhány kérdése; A szegedi ipari munkásság 1905–1906. évi szakszervezeti mozgalmának főbb kérdései; A szegedi szakszervezeti mozgalom helyzete és küzdelmei 1907–1914 között. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica, tom. 19., tom. 23., tom. 25.

galomtörténeti művek valójában nem egyebek mint budapesti helytörténeti munkák csekély országos körítéssel.[4]

Ez a helyzet – éppen a helytörténeti kutatások fellendülése folytán – már örvendetesen változik. A helytörténet további fejlődése során juthatunk el oda, hogy a főváros kétségbevonhatatlanul kiemelkedő szerepének további kifejezésre juttatása mellett reálisabb összképet alakítsunk ki az országos munkásmozgalomról.

Érdemes itt néhány szót ejteni arról, hogy az említett objektív eltéréseken kívül miben különbözött a budapesti és a vidéki munkásmozgalom.

Mindenekelőtt a hatóságoktól, illetve az uralkodó osztálytól való függés tekintetében, s az ezzel összefüggő körülményekben regisztrálhatók ezek a különbségek. Köztudott, hogy már a Ferenc József-i idők magyarországi kormányzatának ún. liberalizmusa jól megfért a „hagyományos", feudális eredetű hatósági despotizmussal. Ez a despotizmus vidéken sokkal gátlástalanabbul érvényesült és sújtotta a munkásszervezeteket, mint a fővárosban. „Nagyvárosi levegő – szabad levegő" hangoztatta egy, még a középkorból fennmaradt mondás, és valóban: a fővárosban a nagy, demokratikus tömegek jelenléte, a korlátozottságában is bizonyos demokratikus lehetőségekkel bíró sajtó eleven reagáló készsége, a parlament és egyéb fórumok, valamint a külföld figyelme, ha megszüntetni nem is tudta. de fékezte a fővárosi hatóságok és erőszakszervezetek kilengéseit.

Óvakodunk ennek túlértékelésétől, mégis szembetűnő különbséget kell leszögeznünk a vidékkel szemben, ahol a kiskirályként uralkodó főispánokat, alispánokat, polgármestereket, főszolgabírákat, csendőrparancsnokokat a törvények, a liberális játékszabályok szinte egyáltalán nem korlátozták a munkásmozgalom elleni önkényes, terrorisztikus eljárásaikban. Maguk a legfelsőbb kormányzati szervek is kettős játékot űztek: míg a nyilvánosság előtt a törvények szigorú betartásának kérlelhetetlen őreiként mutatkoztak, bizalmas utasításaikban, körleveleikben lényegében a törvények sárba tiprásra buzdították a vidéki hatóságokat. Olyan eljárásokra biztatták őket a munkásmozgalommal szemben, amelyek a fővárosban lehetetlenek lettek volna, de a világtól elzárt vidéki helyeken a védtelen munkássággal, szegényparasztsággal szemben gyakorlattá váltak. Az egyesülési és gyülekezési jogszabályok módot adtak volna szakegyletek alakítására és működésére, ezt azonban a vidéki hatóságok számtalan esetben teljesen önkényesen megakadályozták. Számos vidéki városban és a falvakban gyakran a jogszabályokban biztosított jogokat is csak illegális módszerekkel gyakorolhatták a szervezkedni és mozgalmi életet élni akaró munkások. Sőt, a jogszabályokban foglalt korlátozások miatt a munkásságnak még a fővárosban is engedély nélküli, lényegében illegális szabadszervezeteket kellett létrehoznia.

A Horthy-rendszer erőszakszervezeteinek jól kiépített – „európai színvonalú" – apparátusa rajta tartotta a szemét a legkisebb munkásmegmozdulásokon is. Adataink vannak arról, hogy volt olyan község, ahol Horthyéknak több beszervezett ügynöke is dolgozott.

[4] Félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy a fentiek nem az önálló és már több értékes publikációban jelentkező budapesti munkásmozgalomtörténeti művekre vonatkoznak. Ezeknek értékelésére itt nem térünk ki, ez a figyelemre méltó munka önálló tanulmányt érdemelne.

Az illegális módszerek a fenti okoknál fogva – s mert a kisváros vagy éppen a falu nyitott világában sokkal nehezebb titkosan szervezkedni, mint a nagyváros emberrengetegében – vidéken jóval nagyobb veszélyekkel jártak, mint a fővárosban. Ezt később az illegális kommunista párt gyakorlata mutatta a legvilágosabban. Míg a mozgalomnak országos viszonylatban jutott energiája nagyarányú tömegakciókban harcolni új, demokratikusabb törvényekért, korlátozatlanabb gyülekezési és sajtószabadságért, sok vidéki munkásszervezet egész energiája a meglevő, jogérvényes rendelkezések betartásáért folyó harcban őrlődött fel, bár ez egyúttal forradalmi energiákat is szült.

Nem hagyhatók figyelmen kívül a vidéki munkásságnak a fővárosiétól eltérő jellegzetességei és az ebből adódó mozgalmi eltérések sem. A fővárosi mozgalom vezető gárdájának soraiban a tekintélyes részben külföldről jött, fokozatosan magyarosodott, kezdetben idegen nyelvű szakmunkásság és a hosszú külföldi valcolásból hazatért magyar szakmunkások rétegei voltak. Ezek a nyugati munkásmozgalom ideológiáját, szervezkedési gyakorlatát hozták Magyarországra és alig-alig volt kapcsolatuk a magyar falu népével. E rétegek mellett a faluról jött fővárosi munkásutánpótlás is hamar elvesztette falusi kapcsolatait, hagyományait, a nagyváros forgatagában, a szakegyletekben városi „polgár" lett.

Persze a vidéki munkásság is eltéréseket mutatott az ország különböző tájain, de volt valami közös benne a fővárosival szemben: életmódját, szokásait, erkölcseit, gondolkodásmódját tekintve sokkal közelebb maradt a földhöz, a parasztsághoz. Tekintélyes részét alkotta maga a mezőgazdasági munkásság, a földmunkások, az agrárproletárok rétege. Mellettük jelentős az egyes félparaszti jellegű munkásrétegek – ilyenek egyes vidékeken a bányászok, az építőipari idénymunkások – szerepe. De a különböző kisipari ágakban, sőt gyárakban dolgozó munkások is jórészt több nemzedéken át megőrizték falusi életformájukat, kapcsolatukat a mezőgazdasági munkához és a parasztsághoz.

Mindez a munkásmozgalom szempontjából többféle konzekvenciával is járt.

A vidéki mozgalmakban, különösen az első világháború előtt, de még a két háború közötti időszakban is élt s időnként felszínre tört a régi jobbágymozgalmak, parasztlázadások öröksége. Ez megmutatkozott az idegenkedésben a tartós, hosszú távra szóló aprólékos szervezkedési formáktól. Ehelyett az alkalmi jellegű gyors összeverődések, előkészítetlen, hevesen lefolytatott akciók kerültek előtérbe.

Az aratósztrájkok és egyéb agrármozgalmak, de a hozzájuk kapcsolódó ipari akciók is általában gyakran kerültek a véres összeütközések stádiumába (csakúgy mint a budapesti mozgalmak), s ez sok esetben egyaránt múlt mindkét szemben álló félen: az agrár- és félparaszti proletárok könnyen kaptak kaszára-kapára, furkósbotra, hogy egy csapással vessenek véget az elnyomatásnak. A másik oldalon a földesúr, a szolgabíró és a csendőr egyszerűbbnek vélte minden más eszköznél a panaszok és követelések szuronnyal, puskatussal, sortűzzel való „megoldását".

Az előbbiekben felvázolt helyzet természetesen ideológiai különbségekkel párosult. A vidéki, különösen a falusi proletár nehezebben szakadt el a vallástól, mint a fővárosi. Élt benne ugyan egyfajta eretnek egyház- és papellenesség, de ideológiájának fő forrása, törekvései fő kifejezője a biblia maradt, amelytől nem ő, hanem a pap, az egyház

pártolt el. A biblia egyenlősítő demokratizmusa („egy atya gyermekei vagyunk") és a szektás kereszténység kommunisztikus vonásai ötvöződtek benne – és főleg érzelmi világában – az osztályharc hozzá érkező marxista tanításaival. Miszticizmusra, anarchizmusra való hajlama egészen a felszabadulásig éreztette hatását a magyar munkásmozgalomban.

Mindez szélső formájában főleg a falura, a kisvárosra vonatkozik. A nagyobb települések munkásmozgalma e jellegzetességek tekintetében esetenként, helyenként másmás sajátosságokat is felmutatva helyezkedik el a fővárosi és a falusi között.

Világos, hogy ezek részletes feltárása nélkül, a helyi sajátosságoknak az országos összképbe való bedolgozása nélkül nem lehet teljes a magyar munkásmozgalom története. Nem véletlen, hogy *irodalmunk ma még túlzottan budapesti szemléletű, munkásmozgalmunk történetéről a valóságosnál egyenletesebb és egységesebb, de szürkébb képet fest.* A valóságos kép megalkotásához éppen ezért nélkülözhetetlen a helytörténetírás további fellendítése, tematikai gazdagodása.

A helytörténetírás vizsgálatakor egyfajta sajátos szempontként merülhet fel a budapesti történészek helytörténeti munkásságának áttekintése. Így lehetőség van arra, hogy felmérjük, vajon reális-e a helytörténet művelőinek, a mindennapi szóhasználatban még gyakran előforduló azonosítása a vidéki, nem budapesti kutatókkal. Továbbra is a munkásmozgalomtörténet kutatásának problematikájánál maradva, e nézet cáfolatára olyan művekre hivatkozhatunk – a Budapest helytörténetével foglalkozó munkákon kívül –, mint Simon Péter, L. Nagy Zsuzsa, Mészáros Károly, Szakács Kálmán, Tóth István monografikus munkái, melyek egy-egy helytörténeti jellegű témakör, illetve egy-egy tájegység történetének elemzésére vállalkoztak.[5] Függetlenül e munkák színvonalának különböző megítélésétől, igen jelentősnek tartjuk, hogy az országos történetet kutató történészek vállalkoznak helytörténeti monográfiák és kisebb, de nem kevésbé fontos tanulmányok, cikkek elkészítésére, ezzel is bizonyítva, hogy milyen lényeges, sőt egyes témákban meghatározó szerepe van a helytörténetnek, a helytörténeti részkutatásoknak.

A vidéki források, fejlődési sajátosságok alapos megismerése teszi lehetővé, hogy elkerüljük azokat a hibákat, melyekbe központi, átfogó problémák vizsgálatakor nem egy történetkutató beleesik: lényegében kizárólag Budapestet vizsgálja, illetve csak az országos és budapesti szervek iratait kutatja, holott bármennyire meghatározó is Budapest szerepe a magyar történelemben, egy-egy vidéki, helyi sajátosság, eltérés motiválja, esetenként jelentékenyen módosítja az egész történeti képet. Éppen ebben nyilvánul meg a helytörténeti kutatás, ez esetben a helyi munkásmozgalomtörténet kutatásának sajátos funkciója és jelentősége: az országos munkásmozgalomtörténeti kép csak az

[5] *Simon Péter:* A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmai 1891–1907. Bp. 1953; *L. Nagy Zsuzsa:* Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. Bp. 1961; *Szakács Kálmán:* Harc a munkásegységért Győr megyében 1945–1948. Bp. 1955; *Tóth István:* Földosztó mozgalmak Szabolcs megyében (1896–1898). Bp. 1963; *Mészáros Károly:* Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918–1919. (Különös figyelemmel Somogyra.) Bp. 1966.

esetben válik valóban hitelessé, ha a helytörténeti kutatás *próbája* igazolja, illetve esetleg – ha nem is a fő mondanivalót, az összkép lényegét tekintve – egy vagy más vonatkozásban bizonyos fokig módosítja is.

*

Különösen kézenfekvőek a helytörténetírás és munkásmozgalomtörténeti kutatás együttműködésének előnyei és szükségessége a felszabadulás utáni korszak kutatásában. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a korszak alapvető meghatározója országos történeti és helytörténeti viszonylatban is a munkásosztály történelemformáló tevékenysége, másrészt azt sem kell különösebben bizonyítani, hogy az országos szintű változásokat és folyamatokat (az újjáépítéstől kezdve az államosításokon keresztül a mezőgazdaság szocialista átszervezéséig) a helytörténetírás tudja érzékletesen és a széles tömegek számára is érthetően megeleveníteni, kifejezni. A munkásosztály társadalmi, politikai, kulturális helyzetében bekövetkezett fordulatnak egész hazánk történetére gyakorolt kedvező hatását a helytörténetírás a tudatformálás hatékony eszközévé teheti.

Tehát a helytörténetírás jelentősége a felszabadulás utáni időszakra nézve sem csökkent. Ellenkezőleg.

Ennek részben ellentmond az a fontos történelmi tény, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésével (az iparosodás hatalmas felgyorsulásával, a mezőgazdaság szocialista átszervezésével és gépesítésével, új technológiák általános elterjedésével, a szakképzettség és az általános műveltség nagyarányú fejlődésével és kiterjedésével stb.) óriási változások történtek az ország és egész népünk életében. A termelési viszonyok gyökeres átalakulásával az ország társadalma homogénebbé vált és mind homogénebbé válik a jövőben. A nemzetközi és országos események, döntések a múltbelieknél közvetlenebbül, vagy egészen közvetlenül kihatnak a legeldugottabb települések életére, egyúttal a helyi gazdasági politikai stb. folyamatok is közvetlenebbül részei az országos folyamatoknak, mint régebben.

Bonyolítja a kor munkásmozgalmával való foglalkozást ebben a periódusban az a körülmény is, hogy a felszabadulás óta a pártpolitika állami szintre emelkedett – ami 1948 után csak fokozódott –, így a munkásmozgalom története, a párttörténet és a népi demokrácia története szorosan összefonódik. Ez mind tudományos, mind pedig módszertani szempontból nehezíti a kortörténész, különösen pedig a munkásmozgalom történetét feldolgozó történészek munkáját. És annak ellenére, hogy számos, módszertanilag is figyelemre méltó munka született már az elmúlt harminc esztendő történetéről,[6] a népi demokratikus korszak kutatása és feldolgozása módszertani kérdéseinek összegezésével még adósok történészeink. Pedig a második világháború óta bekövetkezett hatalmas változások következtében a történeti kutatómunka módszertani kérdéseinek jelentősége is megnövekedett. Hiszen napjainkban nemcsak a hazai változások, hanem a világméretekben bekövetkezett hatalmas eltolódások is – kisebb-

[6] Elegendő, ha itt most csak A magyar forradalmi munkásmozgalom története 3. kötetére (Bp. 1970) utalunk, amely a felszabadulás utáni negyedszázad átfogó feldolgozását tartalmazza.

nagyobb mértékben – szinte az ország minden szögletében hatással vannak az emberi közösségek helyzetének, gondolkodásának, pszichológiájának fejlődésére. Ezeket a változásokat a történeti kutatómunka során sem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezen belül is a szocializmus erőinek világméretű megnövekedése mint legfontosabb történeti tény, nemcsak tartalmi, hanem módszertani szempontból is motiválja az 1945 utáni időszak kutató- és feldolgozó munkáját, akár országos, akár helyi feldolgozásról legyen szó.

Természetesen ezek között a legközvetlenebb szerepet az országban végbement hatalmas változások játsszák, amelyek elkerülhetetnül rányomják bélyegüket e korszak helytörténeti témáira és a helytörténetírás egészére. E téren bizonyos tematikai „egységesülés" ment végbe. A helytörténetileg is döntő események, folyamatok nemcsak egy-egy nagyobb tájegységen vagy közigazgatási egységen belül ugyanazok, mint országosan, hanem nagyrészt az egyes településeken belül is. Ezért a helytörténeti munkák szerzőinek e korszakról írva túlnyomórészt mindenütt ugyanazokkal a folyamatokkal van dolguk, mint az országos történet kutatóinak, csak helyi vonatkozásban. S mivel a gazdasági és politikai átalakulás egy-egy döntő mozzanata *számos esetben többé-kevésbé egyidőben zajlott le mindenütt,* a helyi történeti periodizáció most még nagyobb mértékben esik egybe az országossal, mint korábban.

Ezekből és egyéb hasonló problémákból fakadóan itt fokozódik a helytörténeti munkák elszíntelenedésének, a sematizmusnak a veszélye. Holott ez nem törvényszerű. Ugyanis a helyi fejlődést – akár egy-egy megyéről, járásról, községről vagy tájegységről legyen is szó – sok tekintetben meghatározták vagy motiválták a földrajzi körülmények, a történelmi hagyományok. Különbözőek voltak a gazdálkodás természeti feltételei, a más településekkel való kapcsolataik, a lakosság száma, foglalkozásbeli összetétele, műveltségi színvonala, gazdálkodási, kulturális, politikai hagyományai, szokásai. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az ország különböző területein – a termelőeszközök és egyéb anyagi feltételek történelmileg kialakult helyi fejlettségi szintjéből következőleg is – egy-egy tájegységnek vagy helységnek megvoltak és mindig meglesznek a maga sajátos vonásai. E tekintetben éppen az vizsgálandó elsődlegesen a helyi munkásmozgalomtörténet vonatkozásában – ami ez esetben a párt vezető szerepe révén a gazdaság, a társadalom, a politika és a művelődés minden területére kiterjed –, hogy vajon a helyi sajátosságokat, a valóban sajátos vonásokat milyen mértékben vette (vehette) figyelembe a politikai vezetés. S hogy milyen előnyök, és – esetlegesen, a sajátosságok kellő figyelembevételének elmulasztása esetén – milyen negatív következmények adódhattak ebből.

Mindez különösen vonatkozik a politika szférájára. A politikai erőviszonyok vizsgálatánál nem elegendő regisztrálni a pártok, politikai szervezetek taglétszámát stb. A burzsoázia és a munkásosztály közötti küzdelem elemzésénél ki kell kutatni annak a gyökereit is, hogy a fejlődést befolyásoló pártok, helyi szervezetek erőviszonyainak alakulása mivel magyarázható, az általános törvényszerűségek mellett az előbbiekben felsorolt sajátos tényezők milyen szerepet játszottak ebben a fejlődésben.

Mint ismeretes, az általános törvényszerűségek a történelemben nem tiszta formában jelentkeznek, s ennek vizsgálata a történeti kutatások egyik legfontosabb feladata. A kutató számára nem könnyű feladat „kitapintani" az egyes jelenségek sokoldalúsá-

gában az általános törvényszerűséget és felismerni ezt a törvényszerűséget a lényeget elfedő sajátos történeti formák mögött. E feladata megoldásakor a történésznek fel kell tárnia, hogyan tör utat magának a szükségszerűség a véletlenek tömegén keresztül, hiszen – Lenin szavaival – a tipikus és nem tipikus vonások felismerése a különböző folyamatok konkrét történeti vizsgálatának egyik alapvető feltétele. A történelem sohasem „egyenes vonalú", hanem váltogatják egymást benne a sikerek és az átmeneti visszaesések, amelyek a történeti folyamat ütemét gyorsítják vagy lassítják, akadályozzák. Ezeknek számbavétele nélkül a történelem sok eseménye misztikusnak tűnhetne és a történeti folyamat bemutatása is lehetetlen lenne.

A történeti mű tudományosságát az határozza meg, hogy mennyiben képes visszaadni a valóságos történelmi folyamatok legfőbb jellegzetességeit, tendenciáit, milyen mélyen elemzi a társadalmi fejlődés objektív és szubjektív tényezőit. Ezért bárhogy is egységesül társadalmunk, ez az egység – persze másként, mint régen – történelmileg mindig a sokféleség egysége marad. S bármily mértékben feloldódik egy-egy település vagy vidék korábbi viszonylagos zártsága és fokozódik, felgyorsul a külső világ reá gyakorolt hatása, a helyi fejlődés üteme, mértéke, formája a részletek tekintetében mindig több-kevesebb eltérést mutat az összes többiétől. És itt mindjárt fel kell hívnunk a figyelmet arra: elsődlegesen megvilágítandók – a tényanyagra épülő analízis segítségével – azok az *okok*, amelyek ezeket az eltéréseket előidézték. Ezek feltárásával (nem pedig az országos történet helyi illusztratív regisztrálásával) segíthető elő a valóban reális országos történeti kép megrajzolása.

Ebből következik, hogy a helytörténetírás létjogosultsága, sőt szükségessége semmivel sem kisebb a jelenkor kutatásában, mint a korábbi korszakokban. A helytörténetírásnak itt kettős feladata van: *egyfelől* feladata annak kutatása, elemzése, hogy a központi irányítástól, gazdasági és egyéb segítségtől, s az ország általános haladásától befolyásolva, helyileg miként alakult át az élet a helyi gazdasági, politikai és kulturális tevékenység eredményeként; *másfelől* az is feladata, hogy feltárja az országos fejlődés haladását befolyásoló sajátos helyi tényezőket. Ez az utóbbi csakis a helytörténetírás során juthat érvényre, miután az országos fejlődés helyi hatásainak ismertetése önmagában még nem biztosítja az eltérő helyi vonások jellemzését, tehát a tulajdonképpeni táji, vagy lokális fejlődés bemutatását. Ez az objektív hatás elemezendő abból a szempontból, hogy mi is történt valójában helyi viszonylatban? Vajon valóban az történt-e, hogy a helyi politikai vezetés – a lehetőségeknek megfelelő módon – kellőképpen figyelembe vette a helyi sajátosságokat is, vagy pedig más tényezők játszottak bele – megmutatandó, hogy melyek és hogyan – erőteljesebben a helyi fejlődésbe. Ezenkívül a helytörténetírás olyan jelenségekre is rá tud mutatni, amelyeknek *több helyen kimutatható előfordulása általánosításokra adhat lehetőséget*, ily módon segítve az országos fejlődés teljesebb bemutatását.

Van azután egyéb oka is annak, hogy korunkban a helytörténetírás jelentősége nemhogy csökkenne, hanem inkább növekszik, különösképpen a párttörténetírás szempontjából.

A felszabadulás előtt – mint erről már szóltunk – pártunk és általában a munkásmozgalom tevékenysége nagyrészt Budapestre és a vidéki ipari gócpontokra korlátozó-

dott. Korunkban viszont szervezetileg és tevékenységét tekintve a kis településeken, s gyakorlatilag valamennyi termelési egységen belül jelen van. Ebből következőleg a felszabadulás utáni korszakkal foglalkozó párttörténetírás sokkal inkább rá van utalva a helyi adatfeltáró munkára: a helyi levéltárak, irattárak anyagának és a helyi sajtónak a feldolgozására, mint a korábbi időszakokkal kapcsolatban. Ez a hatalmas munka csakis az ország történészeinek közös erőfeszítésével végezhető el.

Az előbbi problémához kapcsolódik az a tény, hogy a felszabadulás után a párttevékenység tartalmi szempontból is kiszélesült, mivel pártunk az állami élet és a társadalmi szervezetek irányítója, vezetője lett. Az állami és társadalmi szervek irattermelése pedig ugrásszerűen megnövekedett – köztük természetesen azoké az iratoké is, amelyek valóban forrásként jönnek számításba mind a pártpolitika, mind az egész nemzeti történet feldolgozása szempontjából.[7] Hasonlóképpen ugrásszerűen megnőtt a forrásértékű könyv- és folyóirattermelés. Mindez ismételten azt húzza alá, hogy itt is a budapesti és a vidéki történészek együttes erőfeszítéseire van szükség, ha nem akarunk növekvő mértékben elmaradni a felszabadulás utáni időszak történetének részletes, sokoldalú – az országos és helytörténetet egyaránt felölelő – feldolgozásával.

Sajnos a népi demokratikus periódus történetének feldolgozása későn kezdődött meg. Az első kísérlet az országos történet néhány kérdésének összefoglalására felszabadulásunk után tíz évvel történt, amikor egy gyűjteményes kötet látott napvilágot.[8] Azóta nagyot léptünk előre, különösen az 1949 előtti évek kérdéseinek tisztázásában, de az utána következő időszakról idáig még viszonylag kevés történeti munka jelent meg.

A helytörténetírás vonatkozásában hasonló a helyzet. Itt az első fontos kísérletet azok az írások jelentik, amelyek az egyes megyékben az 1956-os ellenforradalom helyi eseményeit foglalják össze. Ezeken túlmenően számos – köztük néhány jó – tsz-történet látott napvilágot. Születtek gyártörténetek is. Több kandidátusi disszertáció készült felszabadulás utáni témákról (pl. a mezőgazdaság átszervezéséről Hajdú megyében, Szabolcs-Szatmár megyében, a Baranya megyei telepítések történetéről, a déldunántúli politikai küzdelmekről, a népi demokratikus forradalom Hajdú megyei történetéről, az 1956-os ellenforradalomról és a konszolidációról Borsod megyében, a szocializmus építéséről Heves megyében stb.) és számos bölcsészdoktori disszertáció is. Felszabadulásunk negyedszázados évfordulója nagy lökést adott a korszakról szóló tanulmányok, monográfiák, visszaemlékezés-gyűjtemények készítéséhez úgyszólván valamennyi megyében. Falvak, városok, megyék 25 szabad évének történetéről sok értékes feldolgozás készült. Továbbtartott, sőt – a dolog természetéből következőleg – folytatódott ez a tendencia felszabadulásunk 30. évfordulója kapcsán. A helytörténetírás azonban a felszabadulás utáni korszak feltárása terén még rengeteg feladat megoldásával adósa tudományágunknak.

[7] A párt levéltári forrásanyagainak és felhasználásuknak a sajátosságaival foglalkozik *Rákosi Sándor:* A kortörténet párttörténeti forrásai. *Századok* 1970. 3. sz. 587–593.

[8] Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Szerk.: Lackó Miklós. Bp. 1955.

Éppen ezért nem szabad engedni, hogy az évfordulók elmúltával ez a kibontakozóban levő tevékenység alábbhagyjon. Igaz, a kutató az említetteken kívül más nehézségekkel is szemben találja magát. Ebben az időszakban a történelem (és benne természetesen a párttörténet is) közvetlenül érintkezik a politikával, illetve a politika szemünk előtt változik történelemmé. Ez sajátossá teszi a politika és a történetírás viszonyát is, pontosabban: a tudomány és a politika összhangjának általános elve itt a kortörténet vonatkozásában speciális.

Két – bizonyos fokig ellentétes –, egyszerre érvényesülő tendenciával kell számolnunk. Egy ösztönző és egy korlátozó tendenciával, amelyek azonban összetartoznak és kiegészítik egymást.

Az ösztönző tendencia abból fakad, hogy a politika tudományos kialakításához – a társadalomfejlődés általános törvényeinek ismeretén túl – a legnélkülözhetetlenebb tanulságokat a közelmúlt tudományos elemzése adhatja, hiszen a ma politikája a tegnap tanulságaira épül. Például az új gazdaságirányítási rendszer kidolgozása és bevezetése nyilvánvalóan több tudományág – közgazdaságtan, üzemgazdaságtan, jogtudomány stb. – komplex együttműködését igényelte. De elengedhetetlenül szükséges volt hozzá a közelmúlt gazdasági, politikai és társadalomtörténetének elemzése is. Ez ösztönzi egyfelől a kutatókat, hogy kortörténeti munkákkal siessenek a politika segítségére, másfelől a politika irányítóit, hogy ilyen igényeket támasszanak a történészekkel szemben. Ez tehát a kortörténet, közelebbről a jelenkor történetének művelését is előrevivő mozzanat.[9] Ebben a legutolsó történeti szakaszban természetesen fokozottan sűrűsödnek mindazok a gondok, amelyek a kortörténeti kutatásokra vonatkoznak.

A politika és a közvetlen közelmúlt összefonódottsága viszont egy másik tendenciát is táplál. A közelmúlt történeti feltárása során a történésznek gyakran olyan folyamatot kell vizsgálnia, amely még nem lezárt folyamat és szorosan összefügg a napi politika kérdéseivel is. Az elsietett, meg nem alapozott általánosítás ilyen esetekben nem tanulságul szolgálhat a politika számára, hanem akadályozhatja alapvető céljainak megvalósítását. Ez nem jelenti azt, hogy az ilyen folyamatok vizsgálatát ki kell rekeszteni a kutató- és feltáró munkából, hanem ez a nagyobb felelősség, felkészültség – esetleg a publikálhatóság – kérdését veti fel. Itt egyebek között az alábbi körülményeket kell különösen figyelembe venni.

A nemzeti történet tartalmában jelentős változások mentek végbe. Alapvetően megváltozott a világhelyzet és ebben hazánk belső és nemzetközi helyzete is. Itt nem egyszerűen „más" korról, hanem minőségi változásról van szó. A szocializmus történetét tehát csak szélesebb összefüggésben, komplex módon lehet vizsgálni, a folyamatok belső dinamikájának érzékeléséhez pedig a konkrét tények nagy tömegének ismerete, elemzése szükséges, amit ma már csak a rokon tudományokkal együtt lehet eredményesen elvégezni.

[9] Ami a jelenkor és a kortörténet megkülönböztetését illeti: a kettő ott válik el egymástól, hogy a kortörténeten belül a *jelenkortörténet* általában napjaink történetét, mondhatnók: az utolsó egy-másfél évtizedét jelenti. Ez esetben tehát kifejezetten napjaink történetéről van szó, amely úgyszólván az eseményekkel egyidőben íródik (miként pl. Marx „Brumaire"-je).

Az „építőanyag", amelyre a történésznek az egész bonyolult valóság vizsgálatában és a munka során felmerült hipotézisek igazolásában szüksége van, gyakran – különböző okok miatt – korlátozott és még jelentős mértékben rendezetlen. Köztudott, hogy a politika (a szocialista politika is mindaddig, amíg kapitalista környezet van) mindig tartalmaz bizalmas mozzanatokat. Mivel a kortörténet és különösen a jelenkor időszakában a politika még nem egészen történelem, hanem még politika is – bizalmas anyagait még titokként őrzi, titokként olyan csökkenő mértékben, ahogyan az idő történelemmé teszi a múltba tűnő jelent. Ez mindenképpen a források kutathatóságának korlátozásával jár. Ennek megállapítása mellett azonban szükséges azt is megjegyezni, hogy a fentiek ellenére a tények és a források olyan hatalmas tömege áll a kutatók rendelkezésére, amelyek lehetővé és jogossá teszik az igényt a közelmúlt és a jelenkor történetének feldolgozására. Később – a teljes forrásanyag birtokában – a kutatók talán korrigálják majd a jelenkor történetével foglalkozó munkák egyik vagy másik tételét, következtetését, ez azonban nem csökkenti a jelenkorral való foglalkozás jelentőségét, csupán bonyolultságát érzékelteti és a kutató felelősségét növeli.

A politika valamennyi időszak közül a közelmúlt történetére a legérzékenyebb. A történeti elemzés esetleges hibái ez időszakot illetően nemcsak tudományos tévedések, hanem politikai hibaforrások is lehetnek. A korai munkásmozgalom helytelen történeti elemzése nyilvánvalóan nem járhat a mai politikában olyan politikai következményekkel, mintha rosszul elemezzük a közvetlenül mögöttünk álló három évtized társadalmi fejlődését. S figyelembe véve a kutatási lehetőségek említett korlátait, ez a „hibázási veszély" a legújabb időszak kutatásában jóval nagyobb, mint a régebbi időszakok már sokszorosan feldolgozott és kritikai átértékelésekben kristályosodott feltárásában.[10]

Kétségkívül növeli a kortörténettel foglalkozók nehézségeit az a ballaszt is, amely az 1956 előtti időszakban lerakódott, amikor a történetírás – különösen a kortörténettel való foglalkozás – mindenekelőtt a korabeli politika igazolását, magyarázását és propagandáját szolgálta, s a szubjektív szándék gyakran az objektív szükséglet helyét foglalta el. Az ilyen szellemben született, a jelenkor történeti kérdéseivel foglalkozó művek a történeti fejlődésnek olyan modelljét rajzolták meg, amelyben a valódi, igazolt tények sokszor összefonódtak a dogmává emelt különböző korabeli tévedésekkel.

Ez már a múlté. Ma már a pártvezetés a valóság teljes feltárására ösztönzi a kutatókat. Ez társadalmi igény, amely a kortörténet művelője számára országosan és helyileg egyaránt lehetővé teszi, hogy – a fennálló nehézségek ellenére – történetileg hiteles, a politika tudományos megalapozását szolgáló műveket alkosson.

Végül: ismert tény, hogy a közvetlen közelmúlt feltárásában a történész személyesen is sokkal inkább „érdekelt fél", mint a régebbieknél, hiszen átélője, sőt aktív részese a folyamatnak, amelyet értékel. Ez előny is egyben, hiszen a kutatónak nemcsak a holt forrásokkal van dolga, hanem éli is a kort és érzi levegőjét. Mégis elkerülhetetlenül szubjektívebb, politikai meggyőződése pro vagy kontra jobban befolyásolja vizsgálódása szempontjait, lappangó prekoncepcióval nyúlhat eleve a kutatandó tárgy-

[10] A politika és a tudomány kapcsolatának kérdéseit részletesebben lásd *Vass Henrik:* Kortörténetírás és a párt tudományos politikája. *Századok* 1970. 3. sz. 272–276.

hoz. A kortörténet és benne a jelenkor kutatójának is arra kell törekednie, hogy minél egzaktabban közelítse meg a valóságot, csökkentse a „kortárs" szubjektív helyzetéből következő veszélyeket. Az utóbbi évtizedben született számos kortörténeti feldolgozás, monográfia, tanulmány bizonyítja e követelmény realitását.

A népi demokratikus korszak politikai történetének – benne párttörténetének – leírása annál gazdagabb lesz, minél inkább kibontakozik az országos történeti kutatás mellett a helytörténeti kutatás. S tegyük hozzá, hogy csak e kettős történetkutatói, történetírói tevékenység által tehetjük igazabbá, tudományosabbá az osztályharc korunkbeli történetének megjelenítését, ragadhatjuk meg egyre nagyobb mértékben korunkban is a valóság hallatlan tartalmi gazdagságát és sokszínűségét.

*

Ha az elmondottak alapján választ keresünk arra a kérdésre, hogy hol tartunk és a már említetteken kívül mik a fő feladatok, erről vázlatosan a következőket állapíthatjuk meg. A munkásmozgalom helytörténeti kutatásával intenzívebben az 50-es évek végén, a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára való felkészülés során kezdtek foglalkozni. Ha az azóta eltelt 15 év termését nézzük, megállapíthatjuk, hogy jelentős előrehaladás történt. A munkásmozgalom története mindinkább szerves részévé vált a helytörténeti kutatásoknak, vidéken is kibővült a tudományos felkészültségű kutatógárda köre, s nagy lépést tettünk előre a tudományos eredmények felhasználásában a politikai agitáció és ismeretterjesztés terén is.

Nagy eredmény önmagában az is, hogy az utóbbi években a központi történeti folyóiratok már többször közöltek helytörténeti tanulmányokat, és néhány újabb, a kutatómunkát segítő elméleti és módszertani tanulmány is megjelent hasábjaikon. A helyi folyóiratok egy részében pedig – például a nagy multú 30 esztendős Soproni Szemlében csakúgy, mint a 20 éve megjelenő Borsodi Szemlében, vagy a 10 éve indult Békési Életben – mindinkább rendszeressé válik munkásmozgalomtörténeti tanulmányok közlése. Külön meg kell említeni a vidéki egyetemek Actáit, melyekben a tárgyalt időszakban szép számú munkásmozgalomtörténeti tanulmány jelent meg. Annál is inkább érdemes felhívni rájuk a figyelmet, mert véleményünk szerint az e sorozatokban közzétett helytörténeti írásokat – jórészt terjesztési okok, a hozzáférhetőség nehézségei miatt – nem hasznosítják értékeik arányában az országos témák kutatói. Azt is megemlíthetjük, hogy a „Fejér megyei történeti évkönyv", a „Tanulmányok Tolna megye történetéből" című tanulmánykötet-sorozat, vagy a „Somogy megye múltjából" című levéltári évkönyv is rendszeresen publikál helyi munkásmozgalomtörténeti tanulmányokat. Sőt egyes helyeken önálló munkásmozgalomtörténeti sorozatot indítottak. Ezek közé tartozik a „Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez", a „Csongrád megye munkásmozgalmának története" és a csupán néhány füzetet kitevő, megszakadt „Borsodi történeti füzetek" című kiadványsorozat.

A helytörténeti feldolgozások között kiemelkedő szerepet töltenek be az utóbbi években elkészült monográfiák. Ilyen összefoglaló jelent meg Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának történetéről; elkészült a Szeged dualizmus kori mun-

kásmozgalmáról szóló kandidátusi értekezés. Szélesebb horizontú feldolgozásnak tekinthető, mégis ide kell sorolni a Borsod megye történetét bemutató vaskos kötetet és a Nógrád megye történetéről megjelent négy monográfiát is,[11] amelyek egyben az önálló feldolgozás lehetőségét példázzák. Nógrádban a Palóc Múzeum füzetei között jó néhány munkásmozgalmi feldolgozás található, amelyek előkészítették a megyei monográfia megírását. Utóbbihoz hasonlóan történt a Borsod megyei monográfia előkészítése is.

A mennyiségi és minőségi előrelépés mellett a fejlődés egyik oldala a *műfaji gazdagodásban* jelentkezett. A munkásmozgalom helytörténeti kutatásában a tanulmányok, a monográfiák, az életrajzok mellett mind több dokumentumgyűjtemény (Békés, Borsod, Heves, Nógrád, Tolna, Pest, Baranya, Szolnok, Hajdú-Bihar, Bács-Kiskun stb.) került kiadásra. Közöttük olyan figyelemre méltó munkákat találunk, mint például a pécsi–baranyai munkásmozgalom dokumentumaiból készült kötetek, valamint Csongrád megye munkásmozgalma 1917–1919 közötti és 1944–1945-ös történetének válogatott dokumentumai. Ezek a kiadványok tudományos színvonalukat tekintve is méltóan reprezentálják a vidéken dolgozó történészek munkáját.

Ebben a tanulmányban nem térhetünk ki az utóbbi években – elsősorban Pest-Buda egyesítésének 100. évfordulója kapcsán – erőteljesen fellendült, Budapest történetével, benne munkásmozgalmának történetével foglalkozó helytörténeti munkák értékelésére, sem pedig az országosan felszabadulásunk 30. évfordulójának tiszteletére megjelent nagyszámú és figyelemre méltó, különböző műfajokba sorolható helytörténeti munkákra.[12] Ezen időszak termésének elemzése külön tanulmányt érdemelne. Itt mindössze két jelenségre utalunk: 1. Szembetűnő és örvendetes jelenség az egyes megyék, járások, városok munkásmozgalmi embereinek emlékét megörökítő életrajzok és életrajzgyűjtemények megjelenése;[13] 2. A pártoktatás segítéséhez kollektív munkában

[11] Nógrád megye története 1–4. köt. (A magyar történelem kezdetétől 1962-ig.) Salgótarján, 1969–1975.

[12] A gazdag termésből külön elemzést érdemelnének például a következő művek: Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. Zalaegerszeg, 1971; Gádoros nagyközség 1931–1948 közötti baloldali és illegális kommunista mozgalmának története. Orosháza, 1973; A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870–1918. Szerk.: Suri Károly. Kaposvár, 1973; A Magyar Kommunista Párt szervezeti fejlődése Hajdú és Bihar megyében 1944–1948. Szerk.: Serflek István. Debrecen, 1974; Békés megye 1944–1945-ben Szerk.: Dér László és Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1975; Rendkívül sok munkásmozgalomtörténeti adalékot nyújtanak az utóbbi évek község-, valamint várostörténeti monográfiái és tanulmánykötetei is. Ezek felsorolása ugyancsak szétfeszítené e tanulmány kereteit.

[13] Az életrajzgyűjtemények közül – az értékelés és a teljesség igénye nélkül – a következőkre hívjuk fel a figyelmet: Munkásmozgalmunk harcosai. (Baranya megyei biográfia) Szerk.: Mitzki Ervin, Szabados Mihályné, Szinkovich Márta. Pécs, 1967; Tetteikben tovább élnek. A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő, elhunyt Hajdú-Bihar megyei harcosainak életrajzkötete. Szerk.: Kiss István. Debrecen, 1970; Munkásmozgalmunk harcosai. Komárom megyei biográfia. Szerk.: Szántó Ferenc. Tatabánya, 1970; *Szecskó Károly:* Eger internacionalista és munkásmozgalmi harcosai. Életrajzok. Eger, 1969; *Szecskó Károly:* Munkásmozgalmi harcosaink. Életrajzi lexikon. Eger, 1970; Nincs előbb holtjainknál. Életrajzok a Nógrád megyei munkásmozgalom harcosairól. Szerk.: Belitzky János és Szabó Béla. Salgótarján, 1971; Nevezetes emberek Bács-Kiskunban. Életrajzi

mind több helyen készítettek és adtak ki helytörténeti, munkásmozgalomtörténeti olvasókönyveket. Ezek a kiadványok igen hasznos szerepet töltenek be a munkásmozgalom országos eseményeinek „életközelbe" vitelében, segíthetik megértetni azokat az okokat, amelyek a magyar munkásmozgalom történeti útját meghatározták, befolyásolták vagy jellemezték.[14]

Vajon mi tette lehetővé ezt a fellendülést? A javuló személyi feltételek mellett elsősorban a helytörténet egészének az említett időszakban történt előrehaladása, az állami, társadalmi és pártszervek növekvő eszmei és anyagi támogatása. Lehetővé tette objektíve a fejlődést az országos és megyei levéltárak anyagainak növekvő rendezettsége. Pozitív eredményeket hozott a megyei pártarchívumok vezetőinek bekapcsolódása a kutatásokba, valamint a pártarchívumi anyagoknak viszonylag gyors rendezése. Kiemelkedő helyet tölt be témánk szempontjából a Történelmi Társulat elnöksége által kezdeményezett, az 1918–1919-es forradalmak 50. évfordulójára meghirdetett két pályázat. Hasonlóképpen kiemelkedő helyet kíván – az ugyancsak a Történelmi Társulat elnöksége által kezdeményezett – az államosítások 25. évfordulója alkalmából kiírt üzemtörténeti pályázat, valamint az ellenállási mozgalom történetére, továbbá a társadalomtörténeti kutató- és feldolgozó munka elősegítését és fejlesztését célzó, a magyar társadalom struktúrája fejlődésének történetére vonatkozó pályázat is.[15] Ezek a pályázatok nagymértékben fellendítették azokat a helytörténeti kutatásokat, amelyek teljesebbé teszik a népi demokratikus átalakulás induló szakaszának megismerését, valamint azokat a kutatásokat, amelyek az államosításokat, illetve az államosításokat követő gazdasági-társadalmi fejlődést világítják meg. Ez utóbbi vonatkozásban különösen figyelemre méltóak az államosításokat követő gazdaságtörténeti fejlődés feltárását célzó munkálatok, amelyek az egész történeti fejlődést bemutató igénnyel készültek és készülnek.[16]

---

helytörténeti lexikon. Szerk.: Fenyvessiné Góhér Anna. Kecskemét, 1971; *K. Balog János:* Értünk éltek, értünk haltak. Szekszárd, 1972; Csongrád megye forradalmi harcosainak életrajzi gyűjteménye. Szerk.: Rácz János. Szeged, 1973; Zalai internacionalisták. Visszaemlékezések, életrajzok. Szerk.: Tóth Antal. Zalaegerszeg, 1974; Értünk éltek. A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő, elhunyt Szolnok megyei harcosainak életrajz-gyűjteménye. 2. bőv. és jav. kiadás. Szerk.: Gecsényi Lajos és Selmeczi László. Szolnok, 1974; Somogy megye munkásmozgalmának kiemelkedő harcosai. (Életrajzgyűjtemény) Szerk.: Andrássy Antal. Kaposvár, 1975; Győr-Sopron megye forradalmi harcosainak életrajz-gyűjteménye. Szerk.: Kovács Győzőné. Győr, 1975.

[14] Az oktatási igazgatóságok 1975. januári, Salgótarjánban tartott tudományos ülésén Molnár Pál korreferátumában megszívlelendő megjegyzéseket tett arról, hogy hogyan használják fel, illetve hogyan lehetne eredményesebben felhasználni az oktatómunkában a munkásmozgalomtörténet helyi kutatásának eredményeit. – Felszabadult hazánk 30 éve. Bp. 1976. 382–385.

[15] A pályázatok részletes értékelését lásd *Párttörténeti Közlemények* 1970. 1. sz. 149–163.; 1975. 2. sz. 189–199.; 1976. 1. sz. 182–186.

[16] Itt jegyezzük meg, hogy felette hasznos és időszerű lenne egy „naprakész" *helytörténeti bibliográfia* elkészítése; gazdája – a Történelmi Társulat vidéki csoportjai és a megyei kutatócsoportok bevonásával – a dolog természetéből következőleg leginkább a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztálya lehetne. Egyébként mint példamutató kezdeményezést említjük meg, hogy egész füzetsorozat látott napvilágot A baranyai-pécsi munkásmozgalom bibliográfiája címmel, s néhány más megyében is történt hasonló kísérlet.

Ezek a pályázatok is bebizonyították, hogy örvendetesen kiszélesedett a kutatás területe, amit egyebek között az is jelez, hogy a KMP megalakulásának és a Tanácsköztársaság győzelmének félévszázados jubileuma alkalmából meghirdetett pályázatra beérkezett dolgozatoknak körülbelül 80 százaléka, az utóbbi két pályázatnak pedig még nagyobb része helytörténeti munka. A helytörténeti kutatások elterjedtségét mutatja, hogy az 1918–1919-es forradalmak történetéről kiírt pályázatra tíz megyéből (Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Győr-Sopron, Komárom, Somogy, Szolnok, Vas és Zala megye) 16 munka; hét városból (Cegléd, Eger, Kecskemét, Keszthely, Mosonmagyaróvár, Salgótarján, Sopron) pedig kilenc pályamű érkezett. Ezeknek és a többi helytörténeti dolgozatnak a szerzői a párt- és a tömegszervezetek, a szövetkezeti mozgalmak, a szociális, a művelődésügyi és az iskolapolitikai fejlődés, a Tanácsköztársaság egyes vezetői életútjának történetét dolgozták fel, vidéken élő veteránokat szólaltattak meg, vagy terjedelmes tanulmánykötetekben vállalkoztak a Tanácsköztársaság helyi történetének átfogó feldolgozására.

*

Az évfordulók és a pályázatok kapcsán jelentkező nagymértékű és általában értékes fellendülés egyben újból felhívja a figyelmünket azoknak a szemléleti és módszertani hibáknak a maradványaira, amelyekről részletesen szólnak a helytörténetírás elvi és módszertani kérdéseivel – benne a munkásmozgalom történetével – foglalkozó munkák.[17]

Az ígéretes, tudományos szempontból is értékes munkák mellett megjelentek olyan helytörténeti feldolgozások is, amelyekre helyenként a *provincializmus*, a túlzott *lokálpatriotizmus*, a *faktológia* nyomja rá bélyegét. Ez utóbbi abban jelentkezik, hogy egyes szerzők az általuk feltárt nagy mennyiségű tényanyagot egyszerűen regisztrálják, nem elemzik, így munkáikban a történeti folyamatok, összefüggések rejtve maradnak. Az ilyen munkák tudományos értéke kétséges, ideológiai, politikai, ismeretterjesztő szerepük is érthetően messze alatta marad azokénak, amelyek a feltárt tények és források alapján megkísérlik az általánosítást, a következtetések levonását, ami minden tudományos igényű munkával szemben követelmény. Fellelhető még a *dilettantizmus* is, részben az adatok kezelésében, de még inkább egyes források kritikátlan felhasználásában, esetenként pedig vaskos tárgyi tévedésekben. Találkozhatunk olyan jelenségekkel is, amikor a szerzők úgy „beszéltetik" a forrásokat, hogy azok egy előzetes koncepció igazolását szolgálhassák.

A forráskritika a történészi munka fontos és nehéz követelménye. A marxista kutatónak – a források eredetét tanulmányozva – nem szabad elfelejtenie, hogy a levéltárba került iratok szerzői is az osztályharc keretei között éltek és dolgoztak, a levél-

[17] *Dr. Szántó Imre:* A helytörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdései. Bp. 1968; *Rákosi Sándor:* Útmutató a felszabadulás időszakának helytörténeti feldolgozásához; és *Gecsényi Lajos:* A munkásmozgalomtörténet a helytörténetírásban. Mindkettő az Országos Népművelési Tanács sokszorosított kiadványa. Bp. 1969.

tári irat is emberek, mégpedig koruk harcaiban egyik vagy másik oldalon részt vevő emberek műve, és ily módon sok esetben még a formai hitelesség minden jegyével ellátott, a legszigorúbb titkossággal kezelt dokumentum sem mentes szerzőjének szubjektív ítéletétől vagy esetenként a hamis információktól.[18] A Kommunisták Magyarországi Pártja tevékenységének, fejlődésének vizsgálatához például sajnos igen korlátozottan állnak rendelkezésre a párt működése során keletkezett – úgyis mondhatnánk – irattári jellegű anyagok. A súlyos illegalitás körülményei, a csendőri-rendőri üldözés az írásos anyag keletkezését erősen korlátozták, illetve, ha ilyen létre is jött, jórészt megsemmisült. Ez még inkább vonatkozik a vidéki mozgalomra. Így elsősorban az államapparátus közigazgatási és erőszakszerveinek feljegyzései, jelentései, a kommunisták, a baloldaliak ellen indított megtorló perek iratai tájékoztatnak bennünket a KMP, de – különösen vidéki viszonylatban – nemegyszer az MSZDP tevékenységéről is.

A források ellenőrzése, keletkezésük körülményeinek figyelembevétele, más forrásokkal való szembesítése stb. tehát alapvető módszere a tudományosságnak. Ez nemcsak a levéltári, hanem az egyéb forrásokra is vonatkozik (könyvészeti, sajtó-anyagokra és visszaemlékezésekre egyaránt). Gyakran tapasztalható, hogy egyes kutatók az előbbieket figyelmen kívül hagyva idejétmúlt, elavult megállapításokat tartalmazó könyvészeti forrásokra hagyatkoznak, nem ismerik a tárgyalt kérdés legfrissebb irodalmát és az új értékeléseket. Márpedig a tájékozódás a kor történeti irodalmában elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a történetíró helyes választ adhasson az általa vizsgált kérdésre. Ez nemcsak a tévedések elkerülése végett szükséges, hanem azért is, hogy elkerülhessük a helytörténeti műveknek azt a gyakori hibáját, hogy az általános történeti művekben már megoldott problémákat újrafogalmazzák, vagy a helytörténetet az országos történet illusztrálásának szerepére degradálják. A témához kapcsolódó történeti irodalom megfelelő ismeretében tudja a helytörténész összehasonlítani területének fejlődését az általános fejlődéssel, képes megállapítani az azonos és eltérő vonásokat ebben a fejlődésben.[19]

Gyakran tapasztalható az *egyenetlenség*, főleg a helytörténeti tanulmánygyűjteményeknél. Ez olyan sikeresnek mondható kiadványnál is fellelhető, mint a Történelmi Társulat pályázatán II. díjjal jutalmazott „Tanácsköztársaság Békés megyében. 1919" című tanulmánygyűjteménynél vagy a hasonló értékű borsodi kötetnél. Ezekben a kötetekben – igaz, nem egyenlő mértékben – a kitűnő tanulmányok mellett „a tematikai teljesség kedvéért" helyet adtak ki nem érlelt tanulmányoknak is. Ezek magukon viselik a sietség jegyeit, a mélyebb és alaposabb kutatás hiányát, szerzőik nemegyszer megelégedtek látványosabb, az események felszínét érintő tárgyalással, mellőzve az alapos, valóban történeti elemzést. Máskor ezen tanulmányok szerzőinek egyike-másika „elméleti tételekből" indult ki és láthatóan azt tartotta feladatának, hogy a megye akkori helyzetéhez konstruálhasson valamiféle elméleti tételt. Ezekben több szó esik az osztályharc irányáról, módjáról, a forradalom egyik szakaszából a

[18] *Rákosi Sándor:* i. m. 33.
[19] Uo. 11.

forradalom másik szakaszába történő átmenet vonásairól, mint arról, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek mit tettek 1918 őszén vagy 1919 tavaszán, és mik voltak cselekvésük rugói, mozgatói.[20]

E téren bizonyos szemléleti fejlődésnek lehetünk tanúi. Korábban – még az úgynevezett országos történészek munkájában is – a polgári demokratikus forradalom történetének feltárását meghatározta és egyben korlátozta az a körülmény, hogy ezt a forradalmat szűken értelmezve a Tanácsköztársaság előtörténetének tekintették. Azt a felismerést, hogy a két forradalom története egymástól elválaszthatatlanul összefonódik, hogy a polgári demokratikus forradalom nemcsak előtörténete a Tanácsköztársaságnak, hanem – ha a konkrét hazai viszonyaink között ellentmondásos formában is – győzelmének előkészítője, feltétele is volt, csupán az ötvenedik évfordulót megelőző mélyebb és sokoldalúbb kutató és feltáró munka tárta fel valóban tudományos igénnyel. Ez a felismerés a következő években mindinkább tért hódított a helytörténetírók tevékenységében is. Ez egyben a forradalmak történeti irodalmának jelentős gazdagítását is eredményezte.

Gyakori jelenség a helytörténeti munkákban az MSZDP konzervatív megítélése, az MSZDP országos tevékenysége helytörténeti vonatkozásainak hibás tárgyalása. Példának említhetjük a „Politikai törekvések Fejér megyében a polgári demokratikus forradalom idején (1918–1919)" című, elismeréssel fogadott és az említett pályázaton is díjazott, tekintélyes levéltári anyagot feldolgozó, lényeges kérdéseket feltáró, jó stílusban megírt tanulmányt. Ez a sikeresnek minősített munka nem veszi kellően figyelembe az MSZDP országos politikáját, a pártvezetőségen belüli irányzatokat, és ezért helyi sajátosságként kezel olyan jelenségeket is, amelyek valójában az országos politika helyi tükröződései voltak. Hivatkozhatnánk még más hasonló példákra is. Az utóbbi években elkészült igényesebb munkák szerzői már nagyobb figyelmet fordítottak – bár még mindig nem kielégítő mértékben – arra, hogy bemutassák: az MSZDP befolyása az adott területen milyen munkás- és egyéb rétegekre terjed ki, honnan verbuválódott a párttagság, kik vettek részt a vezetésében, ezek mennyiben és miben tértek el az országostól. Eme helyes módszer és szemlélet térhódítása tette és teszi hitelesebbé a KMP történeti szerepének bemutatását is, a párt létrejöttének jelentőségét és hatását, tevékenységének korlátait, eredményeit az 1918 novemberét követő időszakban, majd a Tanácsköztársaság megdöntését követően, az ellenforradalmi fasiszta rendszer teremtette kegyetlen körülmények között.

Ezek – a korábban sokkal szélesebb körben kimutatható hibák – nem általában jellemzőek a helytörténeti munkákra. Miben jelölhetők meg e hibák gyökerei? Ezek elsősorban bizonyos szemléleti és módszertani „beidegződés" maradványa, sok esetben pedig a kellő szakértelem hiányából fakadnak. Ezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert találkozhatunk a helytörténeti kutató- és feldolgozó munka olyan minősítésével,

[20] A két forradalom helytörténeti kutatásának problémáival foglalkozik *L. Nagy Zsuzsa:* Az 1918–1919-es forradalmak és a helytörténeti kutatás néhány problémája. *Levéltári Szemle* 1969. évf. 253–265.; *Gecsényi Lajos–Glatz Ferenc:* 1918–1919 évfordulója a helytörténeti irodalomban. *Párttörténeti Közlemények* 1970. 3. sz. 151.

amely ezeket a – ténylegesen meglevő – hibákat általánosítja és az egész helytörténeti feldolgozó munkát dilettantizmusnak bélyegzi. Ez sommás és igaztalan ítélet, amely nem a művek tanulmányozásából, hanem előítéletekből táplálkozik és bizonyos arisztokratizmust tükröz a vidéken dolgozó történészekkel szemben. Sommás ítéletek helyett konkrét kritikával lehet csak segíteni a helytörténeti kutatómunka színvonalának további emelését, a még meglevő hibák csökkentését, illetve azok megszüntetését.

A továbbiakban még néhány olyan problémára kell utalni, amelyekre a nagy évfordulók tiszteletére végzett széles körű munka hívta fel elsősorban a figyelmünket. Ezek közé tartozik a megjelent munkák *korszakonkénti megoszlásának egészségtelen aránya,* és ezzel szoros összefüggésben a történelmi előzmények beható vizsgálatának mellőzése. Nem szorul részletes bizonyításra, hogy az objektív és szubjektív történelmi előzmények, a forradalmakhoz vezető utak elemzése nélkül a forradalom története a „levegőben lóg", homályban maradnak azok a törvényszerűségek, amelyek létrejöttüket előidézték és determinálták. Az évfordulós munka tehát – jelentős tudományos és politikai eredményei ellenére – még nyilvánvalóbbá tette a korábbi időszakok kutatásának szükségességét. Kevés helyen (Békés, Borsod, Csongrád, Nógrád, Somogy, Szolnok, Baranya, és részben Vas, Fejér megye, Sopron városa) folytak és folynak kutatások a munkás- és parasztmozgalmak kezdeti időszakára, a munkásosztály kialakulásának sajátos körülményeire, az I. világháború alatti mozgalmakra, a felszabadulás „előtörténetére", a Horthy-korszakban a KMP tevékenységére vonatkozóan, hogy csak néhány témát említsünk. A nagyszámú közlemény, tanulmány, tanulmánykötet, monográfia többsége az évfordulók alkalmából jelent meg, s az 1918–1919-es forradalmi mozgalmak, illetve közvetlenül a felszabadulás és az azt követő első évek történetével foglalkozik. Ez az arány – minden pozitívuma ellenére – egyoldalúságot, a munkásmozgalomtörténet helyi kutatásának bizonyos kampányjellegét tükrözi. A két forradalom eseményeinek feltárásában létező nagy adósság részben „mentség" volt az említett elmaradásra. Úgy tűnik, hogy több megyében az évfordulós kampányok után a munkásmozgalomtörténeti kutatás *általában* visszaesik. Kivételek ez alól azok a területek, ahol honismereti-helytörténeti folyóirat jelenik meg, vagy ahol egyetem, illetve más tudományos intézmény körül csoportosulnak a kutatók. Még ezeken a helyeken is mutatkozik azonban esetlegesség a tematikában.

Mi az oka ennek az aránytalanságnak? Első átgondolásra is látszik, hogy az okok igen sokrétűek. Elsőként talán egy közvetett, de nem jelentéktelen hatást kell említeni. Mégpedig azt, hogy amíg a jubileumokra valamennyi megye párt- és állami szervei kötelességüknek tartották a munkásmozgalmi kutatások ösztönzését – ezek közvetlen politikai jellege miatt –, gyakori jelenség, hogy a többi időszak kutatását már nem kísérik az előbbiekhez hasonló figyelemmel.

A munkásmozgalom történetével foglalkozó kutatók, intézmények felelősségét is meg kell említeni, mert eddig viszonylag kevés időt fordítottak arra, hogy a helytörténeti kutatások tematikája, módszertana az országos igényeket is számba véve alakuljon. Nem hívták fel a figyelmet kellőképpen arra, hogy 1918–1919, illetve 1945 egész problematikája nem érthető meg a megelőző évtizedek munkásmozgalmának, a munkásosztály helyzetének és annak a közegnek a sokoldalú vizsgálata nélkül, amelyből a

mozgalom kinőtt, amelyben fejlődött és harcát folytatta. Tény az is, hogy az elmúlt néhány év helytörténeti tanácskozásain a munkásmozgalomtörténet nem kapott jelentőségének megfelelő helyet. Az évfordulós munka szempontjából olyan időszerű 1968. augusztusi zalaegerszegi történész-vándorgyűlésen is mellőzték a történettudomány e fontos területével való foglalkozást.

Vannak a problémának más vonatkozásai is, amelyek ugyan másodlagos, de kétségkívül ható tényezők. Ilyen pl. az is, hogy amíg – egyes kivételektől eltekintve – a forradalmak idején keletkezett iratok elkülönülten, kompaktan találhatók a levéltárakban, addig a többi időszakban hatalmas irattömegből kell „kiszálazni" a forrásokat. Hasonló gond jelentkezik a feldolgozásnál is. 1918–1919 története – és nagyjából ugyanez vonatkozik a népi demokratikus korszak történetére is – zárt időbeli egész, s itt a munkásmozgalom története az általános politikai fejlődéssel azonosul. Ezzel szemben minden más történeti szakaszban igen nehéz és bonyolult feladat a téma helyes kiválasztása, beillesztése a kor gazdasági, társadalmi helyzetképébe, fejlődésébe, a helyi és országos események kellő ötvözetének megalkotása.

E különböző hatóerejű és súlyú okok mellett szerepet játszik a helytörténetírás szervezettségének, tervszerűségének rendkívül alacsony foka és folyamatosságának hiánya. Magától értetődik, hogy nem a tudományos intézményekre jellemző tervszerűséget, szervezettséget kérjük itt számon, hanem az erők ésszerű koncentrálását, a tudomány termékeny és progresszív műveléséhez nélkülözhetetlen elemeket.

A tervezés, a tudatosság kérdésének feltevésével lényegében már áttértünk a jövő feladatokra. Hogyan juthat előre a munkásmozgalomtörténet helytörténeti szintű kutatása? Miben nyújthat segítséget az általános folyamatok megismeréséhez, s a politikai nevelő- és ismeretterjesztő munkához? E kérdések önmaguktól adódnak.

A kívánt eredmény eléréséhez mindenekelőtt stabil kutatói gárda kialakítására, tájegységeken belül a kutatói bázis kiépítésére és összehangolt munkájára, a tervezés megvalósítására, tervszerű munkára van szükség. A témák helyes meghatározásával és jó kiválasztásával az úgynevezett nagy témák mellett értelmet nyernek a kisebb, egyedi, úgynevezett töredék problémák is.

A következő néhány évben – összhangban az országos feladatokkal – helytörténeti szinten folytatni kellene az évfordulók alkalmából megkezdett tudományos szintű dokumentumkötetek kiadását, egy-egy korszak vagy esetleg egy-egy témakör forrásaiból. Amellett, hogy ezek természetszerűleg válogatások lennének, reprezentálnák a különböző levéltári regisztratúrák (alispáni, főispáni, országos szervek) és a helyi sajtó munkásmozgalmi anyagát, beleértve a dolgozó osztályok gazdasági, társadalmi, szociális, valamint a forradalmi munkásmozgalom keretein kívül eső jelentősebb (nemzeti demokrata, önsegélyező, kereszténységszocialista stb.) irányzatokra vonatkozó dokumentumokat. Ilyen forráskiadvány-sorozatnak indul – ha témakörben kicsit szűkebben is – a Csongrád megyei, a pécs–baranyai és a Tolna megyei dokumentum kiadás. Ezekkel hozzáférhetővé válhat a vidéki levéltárak rejtett kincseinek legjava. A forráspublikációs tevékenység tanulmányok, monográfiák megírásának előkészítését is szolgálhatja.

De jelentkeznek egyéb gondok és feladatok is. Mindenekelőtt a vidéki munkásság kialakulásának, fejlődésének, életviszonyai alakulásának kutatása terén lenne időszerű

a helytörténeti kutató- és feldolgozó munkát gazdagítani. Erre a legutóbbi, úgynevezett struktúravizsgálatra serkentő pályázat újfent felhívta a figyelmünket. Ennek a pályázatnak a legszembetűnőbb gyengéje az volt, hogy a munkásosztály létrejöttéről, eredetéről, fejlődéséről stb. szinte alig esett szó a beérkezett pályaművekben, illetve mint önálló téma jóformán teljesen hiányzott a beérkezett dolgozatok tematikájából. Pedig a munkásosztály – most már országos – történetének feldolgozását célzó, a közelmúltban beindult munkálatokhoz szinte nélkülözhetetlen adatokat, tényeket szolgáltathatna, az összefüggések reálisabb feltárását segíthetné elő a helytörténeti irodalom például a vidéken nagy szerepet játszó céhes iparosság felbomlásának bemutatásával, a vidéki levéltárakban elfekvő, az ipari munkásság kialakulását, mindennapjait megelevenítő dokumentumok feltárásával és feldolgozásával. (Ide sorolhatjuk a vidéki üzemek levéltári anyagát is.)

Előrelépés történt az elmúlt években a mezőgazdasági munkásság mozgalmainak feltárása terén, s kisebb mértékben a vidéki *nagyipari munkásság* történetének feldolgozásában is. Igaz, az agrárszocialista mozgalmak mindig is jobban kapcsolódtak a helyi viszonyokhoz, továbbá helyenként az ipari munkásság kialakulása is csak 1945 után vette kezdetét, de ez ma már nem elegendő magyarázat az ipari munkásság egésze történetének nagymértékű elmaradására a mind erőteljesebben gazdagodó helytörténeti munkában. Szinte teljesen hiányoznak az irodalomból a magyar munkásság történetének legutóbbi évekig nyomon követhető olyan sajátosságai, mint a kétlakiság problémája, a félig paraszti, félig munkásgondolkodású és -kötődésű több százezres társadalmi réteg típusa. Ha e kérdés néhol szerepet kap történeti irodalmunkban, az jobbára csak agrártörténeti aspektusból történik meg.

Örvendetes jelenségként kell számon tartani, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről, társadalmi stb. hatásáról már elkészült néhány sikeresnek minősíthető, gondos és őszinte hangvételű feldolgozás, de a szocialista építés időszakának helytörténeti irodalmában is érthetetlenül kevés a munkásság helyzetével, belső rétegződésével, területi elhelyezkedésével, mindennapi gondjaival foglalkozó munka. Szinte alig találkozunk olyan tanulmánnyal vagy nagyobb feldolgozással, amely az ipar átszervezésének, az új iparágak kibontakozásának stb. hatását vizsgálná a terület gazdasági, társadalmi arculatának, életmódja formálódásának, gondolkodásának alakulására. Ezt az igényt még jobban alátámasztja az a jelenség, amely a magyar munkásság helyzetéről írott vagy statisztikai adatsorokon alapuló úgynevezett országos feldolgozásokban is megfigyelhető. E művekből is leginkább az az életközelség, a munkások gondjainak-bajainak ismerete maradt ki, ami például a birtoktörténeti, parasztságtörténeti tanulmányokat, monográfiákat olyannyira élettel telítette tette.[21]

Igaz, a munkásság története kutatásának kevés a hagyománya Magyarországon, ez korábban lényegében a szociográfusok, a szociáldemokrata párt egyes baloldali képviselőinek írásaira korlátozódott. A felszabadulás után és óta ez a téma nem állt a

[21] Vö. *Glatz Ferenc:* Legújabb kori történetírásunk néhány kérdése és a helytörténeti kutatás. In: Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. Szerk.: Glatz Ferenc Bp. 1971. 7–21.

kutatók érdeklődésének előterében. Egyebek között ezzel is magyarázható, hogy ezen a területen sem kialakult szerzői gárdával, sem pedig kialakult kutatási módszerekkel nem rendelkezünk. A politikai légkör sem mindig kedvezett a munkásság helyzete, sorsa, életviszonyai alakulásának őszinte feltárásához. Így állt elő az a sajátos helyzet, hogy nemcsak a parasztság, hanem talán a városi polgárság 19–20. századi életviszonyairól is precízebb kép áll előttünk, mint társadalmunk vezető osztályáról, a magyar munkásságról. Nyilvánvaló, hogy ez nem csupán a helytörténetírás problémája, hanem az új- és legújabb kor országos történetével foglalkozó történészek munkájára is vonatkozik. Annyit azonban jelezni kell, hogy ez a munka Budapesten már megindult, a Párttörténeti Intézet új középtávú tudományos tervének pedig egyik központi témája a munkásosztály történetének, kialakulásának, rétegződésének, szervezettsége fejlődésének stb. kutatása, különös súllyal az 1918–1970 közötti időszakra.

A következőkben felhívjuk még néhány olyan témára a figyelmet, amelynek önálló feldolgozása természetesen csak ott célszerű és lehetséges, ahol létjogosultságát az illető tájegység munkásmozgalmának története valóban indokolja.

Ilyen témakörök a munkásmozgalom kibontakozásának időszakában pl. a munkásosztály eredete, szakmai struktúrája, nemzetiségi összetétele. Tanulmányozni kellene a helyi társadalmi-politikai viszonyok módosító hatását a proletármozgalom alakulására, eszmei-politikai tartalmára. Pl. tudjuk, hogy a magyarországi ipar fejlődésében milyen volt a jelentősebb településektől akkor még távol eső vidéki nagy iparvállalatok szerepe. Ezek a hozzájuk csatlakozó munkáskolóniákkal együtt szinte teljesen el voltak zárva a külvilágtól, a munkások ki voltak szolgáltatva a munkáltatóknak, az államnak, a különböző részvénytársaságoknak, amelyek a szervezkedést a legszigorúbban tiltották, s a tiltó rendszabályoknak általában sikerült is érvényt szerezniük. Már eddig is voltak kezdeményezések ezen üzemek munkásmozgalomtörténetének feltárására (pl. a pécsi szénbányák, a diósgyőri vasművek).[22] Kívánatos lenne, hogy ez a munka – a vidéki munkásmozgalomtörténet egyik sajátos és nagy fontosságú területe – az érintett vállalatok anyagi támogatásával tovább folytatódjék. Kutatni kellene, hogy a helyi uralkodó körök függetlenségi párti vagy kormánypárti beállítottsága miként befolyásolta a szocialista szervezetek törekvéseit, programját egy-egy adott időszakban. Hogyan érvényesült a katolikus klérus befolyása az ország különböző vidékein, ez hogyan módosította a szocialista szervezkedést.

Érdemes lenne megvizsgálni, hogyan érvényesült megyénként, tájegységenként vagy akár egyes városokban a szocialista-szociáldemokrata szervezetek, pártok országos vezető szerveinek befolyása, hogyan módosították a helyi sajátosságok ezt a kapcsolatot. Az ország egyes területein hogyan és mennyiben érvényesült a külföldi szocialista mozgalom befolyása szervezeti-ideológiai téren, mennyiben segítette vagy gátolta ez a magyarországi mozgalom helyes „profiljának" kialakulását. (Pl. Nyugat-Magyarországon a bécsi hatás; Észak-Magyarországon a cseh szocialistákkal való kapcsolat; a két világháború közötti időszakban a Világosság-csoport, illetve az egyesült államokbeli

[22] Erről a témáról lásd e kötetben *Sipos Péter:* Üzemtörténet és munkásmozgalomtörténet című tanulmányát.

emigráció hazai hatása. E kérdésekről sok forrásanyag van a Párttörténeti Intézetben, továbbá Szabolcsban, Baranyában, Somogyban stb.) Behatóan tudományos munkát követel az egyes centrumok, vonzási központok szerepének vizsgálata a tájegység munkásmozgalmának fejlődésében. Nemcsak Budapest és nemcsak a nagy ipari centrumok, hanem 1918-ig Pozsony, Nagyvárad, Arad (ahol önálló mozgalmi lapok is működtek) munkásmozgalmának kisugárzása is jelentős szerepet játszott a környező helységek megmozdulásaiban, a munkásmozgalom szervezeti fejlődésében. Ezt a hatást Nagyvárad esetében különösen jól példázza az 1918-as, főleg pedig az 1919-es forradalom időszaka. A KMP-nek Váradon erős szervezete épült ki (1919 elején, amikor a KMP-t illegalitásba kényszerítették, az a terv is felmerült, hogy a munkát a párt új központja Váradról irányítsa), amely kapcsolatot teremtett a környék magyar és román falvaival is.

Kimunkálásra vár az agrárszocialista mozgalmak története a Bodrogközben, az Alföldön (ideje volna a viharsarki kutatásokat is összegezni). Feldolgozásra vár az ország különböző területein a munkásmozgalom helyzete a századfordulótól a forradalmakig, szinte az egész szakszervezeti mozgalom története, majd pedig a két világháború közötti szociáldemokrata és kommunista mozgalom helyi története. Helytörténetileg is fontos a Monarchia szétbomlásának, majd a trianoni szerződés következtében beállott területi változások hatásának, az egyes megyék, városok megváltozott funkciójának, földrajzi jelentőségének vizsgálata és ezek összefüggése a munkásmozgalommal. Elemzésre vár a fehérterror különböző intézkedéseinek hatása egy-egy terület társadalmi átrendeződésére és ezek munkásmozgalmi vonatkozásai.

E korszak történeti feldolgozásánál vizsgálni kell az ország gazdasági struktúrájának változásait az egyes vidékeken, egyes iparágak elhalásának, illetve újak születésének hatását az adott földrajzi, kormányzati egység munkásmozgalmára. Például – az utóbbi években történt előrehaladás ellenére – még keveset tudunk egyes iparvidékek, bányavidékek (Miskolc–Diósgyőr, Tatabánya–Dorog, Győr) pártmozgalmairól, az MSZMP (1925) és a KMP vidéki szervezeteinek bázisáról, tevékenységéről.

Töméntelen munkát jelent a felszabadulás utáni időszak történetének feldolgozása. Ebben is a kommunista pártszervezetek létrejötte 1944–1945-ben, majd ezek szerepe az élet megindításában, a helyi hatalmi szervek létrehozásában, a kezdeti népmozgalmakban, a földreform végrehajtásában, az újjáépítésben. A továbbiakban a párt helyi tevékenységének, a munkáspártok együttműködésének, majd egyesülésének vizsgálata, az államapparátus átszervezése, a kultúrforradalom kezdetei, az iparosítás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, az ifjúsági szervezetek működése merülnek fel olyan témaként, amelyekhez jelentős adatokat találhatunk a helyi pártarchívumok irataiban is.

El kellene készíteni a különböző korszakok munkásmozgalmi, helytörténeti kronológiáját, amelyek teljes részletességgel tartalmaznák a munkásmozgalom és az agrármozgalom főbb eseményeit és azok értékelését is.

A tudományos feldolgozások mellett munkálkodni kell azoknak az új műfajoknak a továbbfejlesztésén, amelyek éppen az évfordulók kapcsán hódítottak tért a helytörténeti munkában is. Így különösen fontos a munkásmozgalom helyi résztvevői életrajzai-

nak további kimunkálása, visszaemlékezéseik összegyűjtése. Ezek egyben jelentős segítséget nyújthatnak a politikai, az ismeretterjesztő és a propagandamunkához, az iskolai oktatáshoz is.

*

A fentiekben vázolt problémák és feladatok hosszú időre szóló munkát állítanak történészeink elé. Mindezeket megoldani csak együttes tudományos erőfeszítéssel, a helyi párt- és államhatalmi szervek további hathatós politikai és anyagi támogatásával lehetséges. És ehhez hozzátartozik annak a megállapítása is, hogy a jelzett feladatok megoldása nélkül lehetetlennek tűnik a részletes többkötetes magyar munkásmozgalomtörténeti szintézis kidolgozása, ami pedig néhány év múlva mind tudományos, mind pedig politikai szempontból elodázhatatlan feladatként jelentkezik.

ERÉNYI TIBOR

MUNKÁSOSZTÁLYTÖRTÉNET – MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET

Marx és Engels már a Kommunista Kiáltványban körvonalazták *a munkásosztályról és a proletariátus osztályharcáról* szóló tanításuk alapvonalait. „Amilyen mértékben – írják – a burzsoázia, azaz a tőke fejlődött, ugyanolyan mértékben fejlődik a proletariátus, a modern munkások osztálya, akik csak addig élnek, amíg munkát kapnak, és akik csak addig kapnak munkát, amíg munkájuk a tőkét gyarapítja. Ezek a munkások, akik darabonként kénytelenek eladni magukat, éppen olyan áruk, mint minden egyéb kereskedelmi cikk, s ezért éppúgy ki vannak téve a konkurrencia minden viszontagságának, a piac minden ingadozásának."[1] A Kiáltvány – mint ismeretes – részletesen szól a munkások élet- és munkaviszonyairól, társadalmi aktivitásáról és osztályharcáról. Az utóbbiról megállapítja: „A proletariátus különböző fejlődési fokokon megy át. A harc a burzsoázia ellen létezésével kezdődik."[2]

A *létezés* és az *osztályharc* fogalma tehát Marxnál és Engelsnél szerves kapcsolatban van egymással. A kettő azonban nyilvánvalóan nem ugyanaz. *A munkásosztály története szélesebb körű fogalom a munkásosztály osztályharcáénál, a munkásmozgalom történetének fogalmánál.* Nem is szólva arról, hogy a munkásmozgalom története nem teljesen azonos a munkásosztály osztályharcának történetével, mert – a közhasználat szerint – csak a szervezett, a tudatos osztályharc történetét foglalja magában, az ösztönös megmozdulásokkal többnyire csak érintőlegesen foglalkozik. A fentiekből következik az is, hogy *mindkét stúdiumnak* – az osztálytörténetnek is és a mozgalomtörténetnek is – *megvan a maga létjogosultsága.* Egymással szerves kapcsolatban levő kérdésekről van azonban szó, és ez a kapcsolat egyenesen megköveteli az összefüggések figyelemmel kísérését; a *mozgalom történetének az osztály történetével kontextusban való ábrázolását.*

A munkásosztály és osztályharca történetéről, a két fogalom kapcsolatáról szólva Marx a következőket állapítja meg: „A gazdasági feltételek először munkássá változtatták a lakosság tömegeit. A tőkeuralommal a tömegek számára közös helyzetet, közös érdekeket teremtett. Ily módon ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem. Ebben a harcban, amelynek csak néhány fázisát jeleztük, ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul."[3] Marx tehát két fejlődési fokot külön-

[1] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 4. köt. Bp. 1959. 447.
[2] Uo. 448.
[3] Uo. 172.

böztet meg: a *„magánvaló" és a „magáért való" osztály periódusát.* A munkásosztály múltjának fogalma természetesen mindkét periódust magában foglalja; így nyilván azt az időszakot is, amelyben szervezkedésről, tudatos osztályharcról, önálló munkás ideológiáról szó sem lehetett. De a második periódusban, amikor már a proletariátusról mint „magáért való" osztályról beszélhetünk, sem azonos a munkásosztály története a munkásmozgalom történetével. A munkásság magáért való osztállyá szerveződése nem azt jelenti, hogy minden egyes proletár osztályhelyzetének tudatára ébred, hanem azt, hogy a munkásosztályon belül kialakul az élenjáróknak olyan csoportja, amely az egész osztály érdekében cselekszik. A folyamat kapcsolatban van az elmélet és az osztály viszonyával; azzal a folyamattal, amelynek során a – mint tudvalevő – *kívülről származó elmélet utat tör a munkásosztály soraiba.*

Ami az osztály fogalmát illeti, ismeretes Leninnek az a megállapítása, amelyben az osztályhoz tartozás klasszikus ismérveit meghatározza; rámutatva, hogy a döntő kritérium a termelési eszközökhöz való viszony. Ebből következik a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerep csakúgy, mint a jövedelemszerzés módja.[4]

A munkásosztály a tőkés viszonyok kialakulása idején már hatalmas tömeg, míg a politikai és gazdasági aktivitást, a munkásmozgalmat egyelőre csak kisebb, élenjáró csoportok, szervezetek képviselik. A munkásosztály története és a munkásmozgalom története közötti kapcsolat összefügg az osztállyá szerveződés folyamatával. Lenin 1905 novemberében az orosz proletariátus figyelmét felhívta Marx és Engels megállapításaira, melyek szerint „a proletariátus *osztállyá alakul,* mégpedig nemcsak olyan mértékben, ahogy egyre inkább egyesül, hanem olyan mértékben is, ahogyan *tudatossága* növekszik". A folyamat befejeződése *a politikai párt megalakulása.* „Csak a szociáldemokrata proletariátus tekinthető olyan proletariátusnak – írja Lenin –, amely felismerte osztályfeladatait."[5] A párt megalakulásáról szólva Lenin a századfordulón az *osztályjelleg* érvényesítését alapvetően fontos követelménynek tartotta. „Okvetlenül szükséges – írta –, hogy *először* elhatároljuk magunkat mindenkitől, hogy különválasszuk egyes-egyedül és *kizárólag* a proletariátust, s csak *azután* jelentsük ki, hogy a proletariátus mindenkit felszabadít, mindenkit hív, mindenkit felszólít."[6]

A munkásosztály és a munkásmozgalom fogalma azonban nemcsak az osztállyá szerveződés folyamatának betetőzése előtti időszakban különbözik egymástól – jóllehet itt a különbség szembetűnő –, hanem a későbbiekben is. A munkásosztály helyzete, kultúrája, élet- és munkaviszonyai az osztállyá szerveződést követően sem tartoznak közvetlenül a munkásmozgalom fogalmának témakörébe. A két fogalom ugyanakkor most is kapcsolatban van egymással. A *munkásosztály helyzete, anyagi, politikai és kulturális körülményei befolyásolják, motiválják a munkásmozgalom eseményeit.* Azt jelenti-e ez, hogy nem foglalkozhatunk külön a munkásmozgalom történetével, hanem minden egyes esetben a munkásosztály helyzetéből, életkörülményeiből kell

[4] Az osztályfogalomról *V. I. Lenin* Összes Művei. 39. köt. Bp. 1973. 15. A kérdésre vonatkozóan *Buza Márton:* A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése. Bp. 1966.

[5] *V. I. Lenin* Összes Művei. 12. köt. Bp. 1966. 109–110.

[6] *V. I. Lenin* Összes Művei. 6. köt. Bp. 1964. 236–237.

kiindulnunk? Bizonyos mértékig igen. Itt kapcsolódik a kérdés a gyakran felvetődő problémához: az elhatárolás feladatához. „Minden mindennel összefügg", de ugyanakkor az egyes történeti munkák – jóllehet feladatuk az összefüggések megmutatása – mégsem foglalkozhatnak „mindennel". Megvan tehát a lehetősége és létjogosultsága az olyan történeti kutatásnak, *amely kifejezetten a munkásmozgalom kérdéseire irányul.* Az összefüggések szem előtt tartásának a mellőzése azonban arra vezethet, hogy a szerző már szinte nem a létet, hanem a tudatot tekinti elsődlegesnek.

Ha a politikai aktivitás és a tudat vizsgálata mintegy a lét elemzésétől függetlenül történik, akkor könnyen eljuthatunk az antimarxista voluntarizmushoz, a különböző történelmietlen konstrukciókhoz. Innen származik azután a munkásmozgalomtörténeti munkákban a bírálható jelenségekkel kapcsolatos gyakori, sztereotip válaszadás, a „nem ismerte fel". Semmiféle fogyatékosság, irracionális cselekvés, gátló körülmény létrejöttére sem adhat ez a szemlélet magyarázatot, ugyanakkor alkalmas arra, hogy a jelenségek okát kizárólag a tudatosság kisebb-nagyobb fokával, megfelelő vagy nem megfelelő elméleti felkészültséggel, jó- vagy rosszindulattal, egyszóval szubjektív tényezőkkel indokoljuk.

Az igazi történészi kérdésfeltevés szerintünk nem az, hogy egy politikai párt vagy történeti személyiség mit ismert fel, hanem az, hogy mit ismerhetett fel. (Távolról sem akarjuk természetesen a szubjektív tényezőt és felelősséget lebecsülni.) A munkásosztály helyzetének a mozgalom szempontjából történő vizsgálatára – többek között – Engels ad jó, korai időszakból származó példát. „A munkásosztály helyzete Angliában" című 1845-ben megjelent műve előszavában írja: „A munkásosztály helyzete a jelenkor minden szociális mozgalmának tényleges talaja és kiindulópontja, mert benne mutatkozik meg a legélesebben, a legleplezetlenebbül mai szociális nyomorunk."[7] Engels klasszikus művében a munkásosztály történetét a munkásmozgalommal szerves kapcsolatban tárgyalja. Az élet- és munkaviszonyokat áttekintve állapítja meg, hogy az angol munkások „nincsenek olyan helyzetben, amelyben egy ember vagy az emberek egész osztálya emberi módon gondolkodhatna, érezhetne és élhetne . . . A burzsoázia azonban védi az érdekeit minden erejéből, ahogyan csak vagyona engedi. Mihelyt a munkás szabadulni akar mai helyzetéből, a burzsoá nyíltan ellenségévé lesz."[8]

Ez a fajta ábrázolásmód közvetlen kapcsolatot teremt a helyzet és az annak megváltoztatására törekvő politikai aktivitás között. Vagy gondoljunk Marx 1867-ben megjelent nagy művének, „A tőké"-nek a tőkés felhalmozással foglalkozó fejezeteire, a munkásság életének tüzetes ábrázolására és ezzel kapcsolatban arra a megállapításra, hogy a mű szerzője nem statikus ábrázolásra törekszik, „végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása", majd arra, hogy „a mai társadalom nem szilárd kristály, hanem átalakulásra képes és folytonosan az átalakulás folyamatában levő organizmus".[9] Ezt a szemléletet képviseli Lenin is „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című, a 90-es évek végén írt művében: „De a kisüzemek nagy

[7] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 2. köt. Bp. 1958. 220.
[8] Uo. 400.
[9] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 23. köt. Bp. 1967. 9.

száma, a földdel való kapcsolat megmaradása, a hagyományok megőrzése a termelésben és az egész életmódban – mindez magával hozza a manufaktúra szélsőségei között közbülső helyet elfoglaló elemek tömegét és feltartóztatja e szélsőségek fejlődését. A gépi nagyiparban mindezek a gátak ledőlnek; a társadalmi ellentétek szélsőségei a végsőkig kifejlődnek."[10] Az ellentéteknek ez a végső kifejlődése érleli meg a társadalmi változásokat.

Fontos kérdés azonban, hogy a megváltoztatás milyen irányban történik. *A munkásosztály helyzetének alakulása – bizonyos mértékben – a munkásmozgalom különböző fázisait teremti meg.* „A lázadás első, legnyersebb és legtermészetesebb formája a bűnözés volt. A munkás nyomorgott és látta, hogy mások jobban élnek."[11] Mindez a magántulajdon úgynevezett szentségének semmibe vételére, lopásra csábított. Az engelsi szövegben igen figyelemre méltó az „és látta, hogy mások jobban élnek" megállapítás. Ez ugyanis egyrészt a mozgalom lehetséges céljaira, másrészt pedig az egész korabeli társadalom helyzetére, állapotára utal. A munkásság tudatosodásának egyik tényezője az egész társadalom viszonyaival való megismerkedés; annak érzékelése, hogy mások kevesebbet fáradoznak, mégis jobban élnek.

A munkásságnak mint osztálynak következő osztályharcos mozgalmi cselekedete az volt, amikor a gépek bevezetésének ellenszegült. Ez az ellenszegülés azonban eredménytelen volt; az uralmon levők, és perspektivikusan az egész társadalom érdeke a gépek alkalmazását kívánta. *A harmadik fázist a munkásság első szervezkedési kísérletei alkották.* Mint Engels a 19. század elejének angliai munkásviszonyairól megállapítja: „A munkások megkapták a *szabad egyesülés jogát,* amelyet addig csak az arisztokrácia és a burzsoázia élvezett."[12] Figyelmen kívül hagyva most, hogy milyen társadalmi körülmények tették lehetővé ennek a jognak az elnyerését, fontosnak tartjuk az arra történő utalást, hogy a munkásság olyan jognak a birtokába jutott, amely korábban csak a földbirtokosok és tőkések tulajdonát képezte. A munkásság tehát abba a helyzetbe került, hogy átvehette a már meglevő, de általa még nem birtokolható kiváltságokat; ebben a tekintetben tehát követhette a szervezkedő burzsoázia példáját.

Az egyesülési jog birtokában a munkások szervezeteket alkottak, munkabeszüntetéseket, sztrájkokat kezdeményezhettek. „Azt tűzték ki célul, hogy a béreket megállapítják és mint *hatalom* kollektíve tárgyalnak a munkáltatókkal; hogy a bért a munkáltató profitja szerint szabályozzák, arra alkalmas időben emelik, és egyes szakmákban mindenütt egyenlő magas szinten tartják; ezért tárgyalásokat folytattak a kapitalistákkal egy általánosan kötelező bérskála bevezetése végett, és ha valamelyik nem fogadta el a bérskálát, a munkások sztrájkba léptek."[13]

Marx és Engels a 19. század közepén azt várták, hogy a francia- és németországi munkásmozgalom is követi a példát trade-unionok megalakításával. Ez azonban nem következett be. Marx az I. Internacionálé 1867. augusztusi üzenetében utal arra, hogy

[10] *V. I. Lenin* Összes Művei. 3. köt. Bp. 1964. 306.
[11] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 2. köt. Bp. 1958. 401.
[12] Uo. 402.
[13] Uo. 402–403.

ott a munkásosztály és egyben a munkásmozgalom fejlődése egy fázissal elmaradt az angol fejlődéstől. Mint indoklásul megjegyzi, „a munkásosztály harca azokban az országokban a leghevesebb, ahol legfejlettebb a gyáripar, mint Amerikában és Angliában".[14] Franciaország tehát – Marx szavaival élve – „lassan sántikál Anglia mögött", de fokozottabb mértékben vonatkozik ez a széttagolt, a tőkés fejlődésben még inkább elmaradt Németországra, amelynek közállapotait Marx és Engels olyan sokszor elemezte és ostorozta. Engels az angol munkásosztály helyzetéről szóló munkája 1892-es, német kiadásának előszavában írta: „De ha Anglia már túl van a tőkés kizsákmányolás általam vázolt ifjonti állapotán, más országok csak éppen most érték el azt. Franciaország, Németország és mindenekelőtt Amerika veszélyes vetélytársai Angliának, és mint 1844-ben előre láttam, egyre inkább megtörik Anglia ipari monopóliumát."[15]

Azokban az országokban, amelyekben nem volt a 19. század elején olyan méretű ipari fejlődés, mint Angliában, a munkásosztály zöme a 60-as–70-es évek fordulóján még kisiparban dolgozott, és főleg a kisipari munkásság körében zajlottak le a modern, tehát szocialista jellegű munkásmozgalom első szervezkedési kísérletei.

A fentebb idézett művek is tanúsítják, hogy a létezés fogalma nem szűkíthető le az anyagi létre. A Kommunista Kiáltvány – többek között – azt is megállapítja a burzsoáziáról, hogy „az a műveltség, amelynek vesztét siratja, az óriási többség számára a géppé idomítást jelenti".[16] A munkásosztály kulturális állapota, műveltsége ugyancsak a létezéshez tartozik. Ugyanezt mondhatjuk az életformáról, tradíciókról, szokásokról, erkölcsökről is. *Mindebből következik, hogy az osztály történetének a vizsgálata a múlt komplex kutatását jelenti, amelynek során az anyagi helyzetből kiindulva kell mindig magasabb szférák felé haladnunk.* Tulajdonképpen – és erre a klasszikusok ugyancsak figyelmeztetnek – a munkásosztály történetéhez tartozik a burzsoáziának a munkásosztállyal kapcsolatos állásfoglalása, a földesúri-polgári kormányzatok úgynevezett munkáspolitikája, beleértve a szociálpolitikai kérdéseket is.

Ismeretes, hogy a munkásmozgalom történetével foglalkozó munkák – akár monografikus, akár standard művekről van szó – a fenti szempontokat formálisan nem mellőzik. Legtöbbjük – mintegy bevezetésként – foglalkozik magának az osztálynak a múltjával, főleg az anyagi helyzetet, illetve annak változásait ecsetelve, ez azonban többnyire igen vázlatosan történik, s a szöveg legtöbbször a munkásság helyzetének állandó romlását konstatálja. Nem hiányoznak a munkásosztály számáról, rétegződéséről, a munka- és életviszonyokról szóló bevezető megállapítások sem. Tehát nem is annyira az osztálytörténeti motiváció hiányáról, mint inkább ennek illusztratív jellegű felhasználásáról van szó. Emellett a tényleges összefüggések kimutatása rendszerint háttérbe szorul.

*

[14] *Marx–Engels:* A szakszervezetekről. Bp. 1956. 111.
[15] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 2. köt. Bp. 1958. 598.
[16] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 4. köt. Bp. 1959. 456.

A következőkben megkíséreljük, hogy elsősorban a *magyar, pontosabban a magyarországi munkásmozgalom* történetét felidézve világítsunk rá az osztály és a mozgalom kapcsolataira. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc munkásmozgalma szorosan összefügg a munkásság céhes ipari jellegével. Ami a későbbieket illeti, világosan nyomon követhető, hogy a magyarországi ipari kapitalizmus fejlődésének menete hogyan határozta meg a proletariátus kialakulásának folyamatát, ez utóbbi pedig hogyan hathatott magára a munkásmozgalomra. *Az osztály egész története és ezen belül a mozgalom története között dialektikus kapcsolat van.* Vonatkozik ez mind a gazdasági, mind a politikai, mind pedig az ideológiai osztályharcra.

A 60-as évek végén és a 70-es évek elején a magyar szocialista munkásmozgalom kialakulásának viszonyai között a munkásság zöme még kisipari munkás, még a céhes iparban dolgozik. A magántulajdonnal történt gyökeres szakításnak a gondolata ezekben a munkásrétegekben még nem törhetett magának utat. Indokolt tehát, hogy erről az időszakról szólva *munkásságról és nem munkásosztályról* beszélünk.[17]

Ahhoz, hogy osztályról beszélhessünk, hogy a „tőke uralma" valóban meghozza következményeit, létre kell jönnie egy bizonyos mennyiségi szinten a modern ipari proletariátusnak. Ehhez viszont a tőkés ipari fejlődés egy bizonyos előrehaladása szükséges. *Az ipari kapitalizmus fejlődése tehát elválaszthatatlan a munkásosztály fejlődésétől, és az utóbbival együtt a mozgalom kialakulásának, változásainak döntő tényezője.*

Ismeretes, hogy Angliában viszonylag korán, már a 18. és a 19. század fordulóján létrejön a modern tőkés gyáripar. Franciaországban és Németországban – néhány fejlett régiótól eltekintve – inkább a manufaktúra fejlődött, a középipar a domináló; Ausztriában, Csehországban, Magyarországon a gépi nagyipar a 19. század elején első lépéseit teszi, a manufaktúrák még tartják pozíciójukat, és az ipar jelentős részben még céhes keretek között helyezkedik el. Az abszolutizmus időszakában már számos nagyüzem alakul és ezzel a munkásság rétegződésében változások következnek be. A céhes elem szerepe azonban még mindig elsődleges. Gazdaságtörténet-írásunk felhívta a figyelmet arra, hogy 1848 előtt a kismesterek száma mintegy háromszorosan múlta felül a kézműves munkásokét és mintegy tizennégyszeresen a manufaktúrák munkásaiét. A gépipar fejlődésének fogyatékosságai lehetővé tették a kisiparosok számának növekedését. Az előbb említett tényezők kapcsolatban vannak azzal, hogy az abszolutizmus időszakának munkásmozgalma elsősorban gazdasági követelések elérésére irányult, önálló munkásegyletek még nem jöttek létre, a szervezkedés fokát segélyegyletek – többnyire munkáltatók segítségével történő – alakítása jelzi.[18]

A szervezett szocialista tömegmozgalom fokozatos kialakulásához szükség volt arra a jelentős ipari fejlődésre, amely az 1867-es kiegyezés után lezajlott. Elsősorban bizonyos korlátok közé szorított gyáripari fejlődésről volt szó, amely ugyanakkor, amikor

[17] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 4. köt. Bp. 1959. 172.

[18] A magyar gazdaságtörténet kutatói számos monografikus munkában foglalkoztak a munkásság korai helyzetének alakulásával is. Lásd *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp. 1950; Munkásmozgalmak 1848–49. Iratok a magyar munkásmozgalom történetéhez. Bp. 1948; *Léderer Emma:* Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952.

lehetővé tette egyes iparágak kibontakozását, más területeken – gondolunk a textiliparra – korlátozta a fejlődést. A fejlődés tehát – tegyük hozzá, hogy főleg egy ideális modellhez viszonyítva – egyoldalú.

Felvetődik a történettudomány által feltett kérdés: milyen konkrét kapcsolat van a dualizmus kori magyar munkásosztály története és a munkásmozgalom története között? A kapcsolatok itt is – mint általában – részben mennyiségi, részben pedig minőségi jellegűek. A munkásmozgalom történetét mindig előre meghatározott keretek – többnyire *egy adott ország határai* – között vizsgáljuk. Abból kell tehát kiindulnunk, hogy ezen a területen mekkora a munkásság, az ipari proletariátus részesedése az össznépességben. Itt említjük meg, hogy az ipari proletariátus, tehát az iparban foglalkoztatott bérmunkások számának meghatározására a statisztikák rendszerint lehetőséget adnak, bár határesetek is adódnak. Tudjuk pl., hogy Magyarországon 1880-ban mintegy 400 ezer ipari munkás volt. A munkásság száma 1890-ben már ½ millió, 1910-ben pedig meghaladta az 1 milliót. Az 1910-es országterületen kb. 21 millió ember élt; ha az iparban foglalkoztatottakhoz a családtagokat is hozzászámítjuk (eltekintve azoktól, akik ugyancsak az iparban dolgoztak), 3–4 milliós létszámot kapunk, amely már távolról sem elhanyagolható.[19]

A *mennyiségi kérdés* jelentőségénél felesleges tovább elidőzni. Nyilvánvaló, hogy gondos mérlegelése már szinte önmagában is jelentős részben elhárítja a voluntarizmus veszélyét. *A mennyiségi kérdésnek az adott korszak statisztikai adatai alapján történő tisztázása már önmagában is közvetlen kapcsolatban van mozgalmi problémákkal, elsősorban a munkáspártok szövetségi politikájával.* A munkásság viszonylag kis száma életbevágóan szükségessé teszi más, a demokratikus vagy a későbbi szocialista átalakulásban érdekelt osztályokkal, rétegekkel való időleges vagy tartós összefogást. A szocialista munkásmozgalom kialakulásának időszakában elsősorban a paraszti tömegekkel való együttműködés jön számításba.

S itt, a mennyiségi tényezőnél érdekes problémával találkozunk. Számos történeti példa, mindenekelőtt talán Közép- és Délkelet-Európa munkásmozgalma arra mutat, hogy a kialakulás periódusában – esetenként később is – a *szocialista mozgalom aktívája szemmel láthatóan nem számolt eléggé a munkásosztály számbeli kisebbségéből, minoritásából adódó problémákkal.* Ez kétségkívül összefügg a munkásosztály helyzetéről, történelmi szerepéről szóló marxi tanítással, illetve annak korabeli interpretációjával.

A Kommunista Kiáltványban olvashatjuk: „Az eddigi kis középrendek, a kisiparosok, kiskereskedők és járadékosok, a kézművesek és parasztok, mindezek az osztályok a proletariátusba süllyednek; részben azért, mert kis tőkéjük a nagyipar üzésére nem elegendő és a nagyobb tőkések konkurrenciáját nem bírja ki, részben azért, mert szakmai ügyességüket új termelési módszerek elértéktelenítik. Így toborzódik a prole-

[19] A kérdésre vonatkozóan lásd *Lackó Miklós:* A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944). In: Tanulmányok a munkásosztályról Bp. 1973. 19–28. A kérdés bővebb kifejtését lásd *Lackó Miklós:* Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949. Bp. 1961.

tariátus a népesség minden osztályából ... A középrendek, a kisiparos, a kiskereskedő, a kézműves, a paraszt – mind azért harcolnak a burzsoázia ellen, hogy középrendként való létezésüket a pusztulástól megóvják ... Ha forradalmiak, akkor azért azok, mert előttük áll a proletariátusba való átmenetük, akkor nem jelenlegi, hanem jövő érdekeiket védelmezik, akkor elhagyják saját álláspontjukat, hogy a proletariátuséra térjenek át."[20]

A folyamat befejeződésének időpontját illetően Marx és Engels nem bocsátkozott jóslásokba. (Engels a Kiáltvány 1888-as angol kiadásában a középrendek proletariátusba süllyedéséről szóló szövegbe mindenesetre beiktatta a „fokozatosan" szót.) Aligha lehet azonban vitatni – ennek megállapítása már közhely –, hogy a processzust *jóval gyorsabbnak és radikálisabbnak vélték, mint amilyennek az a századfordulón mutatkozott.* Azt is figyelembe kell vennünk, hogy különböző interpretátorok, elsősorban K. Kautsky nyomán a marxi megállapítások leegyszerűsítve terjedtek. A jelenség mindenesetre azt példázza, hogy a munkásság helyzetének, számarányának adataiból is lehet különböző következtetéseket levonni. Részleteiben aligha látható a jövő; a *fejlődésnek nem a módja, hanem a tendenciája határozható csak meg tudományos módon.*

A mennyiség azonban a társadalmi osztályok viszonylatában nem minden. Egy osztály, egy társadalmi tényező erejét *önmagában a mennyiség nem adja meg.* Legkevésbé a munkásosztály esetében, amely szervezettségénél, a termelésben betöltött szerepénél fogva minden más társadalmi osztálytól különbözik, hiszen: „Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus valóban forradalmi osztály."[21] A mozgalomtörténeti munkának tehát szerves kapcsolatban kell lennie a *munkásosztály különböző szempontú megoszlásának, differenciálódásának vizsgálatával.* Ebből a szempontból talán a legfontosabb, hogy nagyipari (gyári) vagy pedig kisipari munkásságról van-e szó. Azt persze, hogy milyen üzem tekinthető gyárnak, nem könnyű pontosan meghatározni, a történeti irodalomban különböző ismérvekkel találkozunk. (A korabeli hazai iparstatisztikák általában a 20 munkásnál nagyobb létszámmal dolgozó vállalatokat tekintették nagyüzemnek.) A magyar irodalomban elfogadott adatok szerint munkásságunknak 1880-ban 27, 1890-ben 30, 1900-ban 46, 1910-ben 52%-a volt gyári munkás.[22]

Minket most elsősorban nem a számítások, hanem a történeti irodalomban elfogadott adatok *mozgalmi következményei* érdekelnek. Mindenesetre tény, hogy a szocialista mozgalom kezdeti időszakában munkásságunk zöme kisipari munkás, aki primitív körülmények között dolgozik, közelebb áll a kispolgári léthez, mint a gyárban dolgozó osztályostársa, s jobban kitéve a kistulajdonosi életszemlélet hatásának. A magyar munkásmozgalom-történetírás mindazonáltal az egész kezdeti időszakban a kisipari munkásság mozgalmi túlsúlyát konstatálja. (Nem idegen ez a jelenség más országok

[20] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 4. köt. Bp. 1959. 448., 451.

[21] Uo. 450.

[22] *Lackó Miklós:* A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944). In: Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. 1973. 20.

munkásmozgalomtörténetében sem.) A századfordulót követően a helyzet némileg megváltozik. A *tömegmozgalom kibontakozásának időszakában – immár az imperializmus viszonyai között – mindinkább előtérbe kerül a nagyüzemi munkásság.*

Az említettekből számos munkásmozgalomtörténeti következtetés mutatható ki. A kisüzemek tönkremenetele – különböző okok következtében – nem volt olyan rohamos, mint amilyen az elméletileg elképzelhető lett volna. Történetírásunk e kérdéssel mind a 70-es–80-as évekről, mind a későbbi időszakról szólva részletesen foglalkozott. Ennek kapcsán kitűnt, hogy az ipari fejlődés egyes kisipari ágazatokat lehetetlenné tett ugyan, más esetekben azonban a kisipar – a megváltozott követelményekhez alkalmazkodva – tovább élt, sőt a fogyasztók igényei új kisipari-szolgáltatói tevékenység kialakulására is vezettek.

A kisipari munkásság huzamos ideig tartó és a későbbiekben ismét előtűnő nagy mozgalmi jelentőségének – a viszonylag nagy létszámon kívül – nyilván más okai is vannak. A nagyipari proletárlét ismert mozgalmi előnyeit (nagy tömegben való együtt dolgozás, termelési szervezettség, a fejlett technika ismerete, a tőkés személytelensége stb.) más tényezők ellensúlyozták, ugyanakkor, amikor erőteljesen megmutatkozott a gyári munkások szervezését gátló tényezők hatása. Ezek sorában megemlíthetjük – a korai időszakról szólva – a gyári munkások magasabb bérét, rövidebb munkaidejét, stabilabb munkaviszonyait, másrészről a munkahely fokozottabb féltését, a nagyobb rendőri ellenőrzés lehetőségét, a kisiparban végzettnél többnyire egysíkúbb munkát – és még sorolhatnánk.[23]

A történész sokszor arra kényszerül, hogy egyes szakmákat, amelyeknek mozgalmi aktivitása feltűnő, külön is megvizsgáljon. Egyes esetekben könnyű magyarázattal szolgálni. A nyomdászok nagy mozgalmi szerepét a munka kvalifikált jellegével, az irodalommal, a társadalmi információval való közvetlen kapcsolattal viszonylag könnyű indokolni. Nehezebb dolgunk van akkor, amikor – még a kezdeti időszaknál maradva – a múlt század 80-as éveinek radikálisairól van szó, akiknek soraiban feltűnően sok cipészmunkás volt. Itt a sajátosan terhes munkaviszonyokra, a sanyarú életmód mellett is viszonylagos olvasottságra, külföldi kapcsolatokra, ösztönzésre hivatkozhatunk.

Láttuk, hogy a nagyipar–kisipar problémája bonyolult mozgalmi következményekkel jár. Ugyanez a helyzet a *szakmánkénti megoszlás* tekintetében is. A kérdés kutatóját idézzük: „Sajátos volt a gyári munkásság belső megoszlása is. Iparfejlődésünk egyoldalúsága az élelmezési ipart (ezen belül is elsősorban a malomipart), az alapanyagtermelést és a vas-, fém- és gépipart (pontosabban a gépgyártás néhány ágát, a vagongyártást, a mezőgazdasági gépgyártást) állította előtérbe. Ez az iparfejlődés és iparunk egész struktúrája az ipari munkásság összetételére jellegzetes hatást gyakorolt."[24] A

[23] A felvetett problémákról lásd *Erényi Tibor:* A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. Bp. 1962; *S. Vincze Edit:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890–1896). Bp. 1961.

[24] *Lackó Miklós:* A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944). In: Tanulmányok a munkásosztály múltjából. Bp. 1973. 22.

hatás megnyilvánulási formái ismeretesek: a szakmunkások magas számaránya, a betanított gépmunkások viszonylag csekély száma, a segédmunkások, napszámosok széles rétege – és maga az említetteknek megfelelő szakmai megoszlás. Nem véletlen, hogy a szervezkedés élén a nyomdászok, a vasipari munkások, az építőipar és a faipar dolgozói állottak, őket követték egyes kisipari szakmák; cipészek, szabók, a szolgáltatóipar dolgozói stb. Feltűnő viszont a textilmunkások nyugaton olyan aktív, osztályharcos, a mozgalomban tevékenyen részt vevő tömegeinek a majdnem teljes hiánya – szerves összefüggésben a modern textilipar 19. századbeli hazai fejletlenségével.[25]

Az említettek kapcsolatosak az *ipari forradalom menetével*, amelynek történeti képét figyelembe kell venniük mindazoknak, akik munkásmozgalomtörténettel foglalkoznak. Az ipari forradalom főleg azokban az iparágakban bontakozott ki, amelyeknek megvolt a hazai nyersanyagbázisuk, amelyekben a termelés nagy haszonnal kecsegtetett és jelentős mennyiségű külföldi és hazai tőkét vonzott. *Az ipari forradalom időpontja, jellege és menete a modern ipari proletariátus kialakulásának alapvető tényezője.* Az ipari forradalom Magyarországon tulajdonképpen az 1880-as években bontakozik ki. Olyan fejlődés kezdődik, amelynek eredményeként a gyáripar az ipari fejlődés alapvetően fontos tényezőjévé válik. Ez a folyamat mintegy évtizeddel előzi meg – annak alapvető feltételeit megteremtve – a szocialista tömegmozgalom kialakulásának folyamatát. Ha a munkásmozgalom történetét az ipari forradalom menetével egybevetve vizsgáljuk, akkor közelebb jutunk számos mozgalomtörténeti kérdés megértéséhez (a gyári munkások előtérbe kerülése a párt- és szakszervezeti mozgalomban, különös tekintettel a Magyarországon rendkívül fontos vas- és fémiparra; az építőmunkások nagy szerepe stb.).

A munkásmozgalomtörténetbe való puszta betekintés is meggyőz bennünket azonban arról, hogy annak eseményei, ezek hordereje *nincs közvetlen, vagy pontosabban nincs mechanikus kapcsolatban a szóban forgó ország ipari proletariátusának számával, üzemek szerinti megoszlásával stb.* Ezért mielőtt továbbmennénk az osztály és a mozgalom viszonyának taglalásában, fontos szempontra kívánjuk felhívni a figyelmet. *A szocialista mozgalom nemzetközi mozgalom.* Fejlődését tehát nem érthetjük meg kizárólag belső okok alapján, figyelembe kell vennünk a nemzetközi tényezőket is. A magyarországi munkásmozgalom kialakulásának időszakát vizsgálva pl. azt látjuk, hogy a kialakulás folyamata egyidejű az első ausztriai, sőt a németországi egylet- és pártalakulásokkal, jóllehet a magyarországi proletariátus sokkal kisebb létszámú és fejletlenebb volt, mint az ausztriai vagy a német. Az első (viszonylag korai időszakban bekövetkező) magyarországi egylet-, illetve pártalakulások azonban jelentős részben *külső ösztönzésre vezethetők vissza.* Az a rendkívül szoros kapcsolat, amely a kialakuló magyarországi munkásmozgalmat az ausztriai és a német mozgalomhoz fűzte, vezetett

[25] A gazdaságtörténészek viszonylag részletesen foglalkoztak a hazai munkásosztály kialakulásának, dualizmus kori helyzetének problémáival. Lásd *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Bp. 1954; *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Bp. 1955; *Berend T. Iván–Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1969. stb.

arra, hogy Bécsben, a németországi nagyvárosokban és a jelentősebb magyarországi ipari gócokban szinte *egyidejűleg* alakultak meg az első munkásegyletek.

Városokról, ipari gócokról van szó, és ez ráirányítja figyelmünket a proletariátus *területi elhelyezkedésének* problémáira. Egyes európai fővárosok (Párizs, Bécs, Pétervár, illetve Moszkva) mozgalmi jelentősége közismert. Ezekben a városokban a kialakulás és tömegmozgalommá válás időszakában az ország proletariátusának jelentős része tömörült. Más, decentralizáltabb országokban korántsincs a fővárosnak (gondoljunk Berlinre vagy Rómára) ilyen kimagasló szerepe. Mint tudjuk, a 19. század végén Budapesten és közvetlen környékén az iparnak és az ország ipari munkásságának már közel egyharmada tömörült, hogy azután a 20. század elején ez a szám még növekedjék is. A munkásság területi megoszlásának vizsgálata okvetlenül fontos tehát, ha arról van szó, milyen helyet foglal el az ipari proletariátus az ország életében. Az erős földrajzi koncentrációnak – főleg ha a fővárosról van szó – megvannak a maga előnyei; hiszen a munkásság nagy tömegeivel, gyorsan mozgósíthatóan a legfontosabb gócpontokban van jelen. Az 1918–19-es magyarországi forradalmak pl. aligha érthetők meg a fővárosi és főváros környéki százezres munkástömegek politikai aktivitásának mérlegelése nélkül. Az ilyenfajta koncentráció viszont nemritkán – főleg a munkáspártok megfelelő szövetségi politikájának hiányában – lehetőséget ad a reakciónak, hogy a fővárost szembeállítsa a vidékkel. (Gondoljunk Horthyék „bűnös Budapest" jelszavára. Tudjuk, hogy a 20-as–30-as évek szociáldemokrata vezetésű „vörös Bécsének" tragédiáját főleg az okozta, hogy a paraszti vidéket fel lehetett sorakoztatni ellene.)

Többnemzetiségű országokban igen fontos tényező a *munkásság nemzetiségi megoszlása* is. A cári Oroszország kialakuló szocialista mozgalma szempontjából nagyon is fontos, hogy a birodalom ipari munkássága túlnyomó többségében orosz nemzetiségű volt. A soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia ipari munkásságában az osztrák-német, cseh–morva, és magyar elemnek volt nagy jelentősége, a régi Magyarországon pedig a magyaroknak, németeknek és a szlovákoknak. A kérdés vizsgálatának fontosságára könnyű példákat felsorakoztatni. Ha pl. a marxizmus eszméinek magyarországi elterjedéséről van szó, nem indulhatunk ki minden fenntartás nélkül azokból az adatokból, amelyek Marx és Engels műveinek magyar fordításairól tanúskodnak; a magyarországi ipari munkások jelentős része a 19. század utolsó harmadában ugyanis olvasott, beszélt németül. Akár mert német származású volt, akár pedig azért, mert „valcolással" járt be német területeket. De a példákat még sorolhatnánk. Tudjuk, hogy 1918 őszén a soknemzetiségű birodalom soknemzetiségű szociáldemokráciája nemzeti alapon bomlott fel, miután a nemzeti kérdés elemzésével a szociáldemokrata mozgalom nem tudott megbirkózni.

A nemzeti-nemzetiségi megoszlást természetesen nem lehet statikusan szemlélni. A munkásmozgalom múltjával foglalkozó történész némelykor szembekerül az *asszimiláció* problémájával. Ennek vizsgálata nélkül a magyar ipari munkásság kialakulásának folyamata aligha érthető meg. A kezdetben soknemzetiségű munkásosztály, amelyben a német elem dominált, vált a századfordulót követően főleg természetes, spontán asszimiláció révén, döntő többségében magyar nemzetiségű munkássággá, amelynek soraiban azonban megmutatkoztak eredetének némely jellemvonásai is. (Gondolunk

munkamódszerekre, szerszámok és általában a termelőmunkával kapcsolatos fogalmak német elnevezésére stb.)

A munkásosztálytörténet tanulmányozása nemcsak a szocialista mozgalom kialakulása, hanem a *tömegmozgalom kibontakozása szempontjából is fontos.* A szocialista mozgalomban azok a munkások szervezkednek gazdasági és politikai érdekeik védelmére, akiknek életviszonyait a tőkés iparosítás menete határozta meg. A 20. század elejének viszonyait vizsgálva is nyilvánvaló, hogy a munkásosztály története szervesen kapcsolódik a gazdaság és ezen belül az ipar történetéhez. Hanák Péter találóan állapítja meg: „Iparfejlődésünk sajátos struktúrájának képmására olyan munkásságot formált, amelynek törzsgárdáját nem a betanított munkás, hanem a jórészt külföldről toborzott, jobban fizetett szakmunkás alkotta. A szakmunkás törzset viszonylag csekély számú és súlyú gépmunkásság egészítette ki, és nagy tömegű, változékony, kegyetlenül kizsákmányolt, részben nemzetiségi, részben magyar városi és falusi napszámoselem vette körül. A munkástörzs utánpótlását elsősorban önmagából, továbbá a kis kézművesek, megtelepedett napszámosok szakmát tanult fiaiból merítette, akik számára a gyári munkássá válás nem jelentett süllyedést. Az agrárproletariátus városban szerencsét próbáló rajai általában megrekedtek az építkezéseknél, a téglagyárakban, a cukorgyárakban, az idénymunkásságnál. Közvetlenül keveseknek sikerült – s nekik is emelkedést hozott – az ipari munkássá alakulás."[26]

Ezek a megállapítások az első világháború kitörésekor már több mint 50%-ában gyáripari magyarországi munkásság fontos jellemvonásaira, a munkásságon belüli erős differenciálódásra hívják fel a figyelmet. Érdekesek a *bérezési megoszlásról* tanúskodó számítások is, mely szerint a fővárosiak az átlagnál egyharmaddal, a szakmunkások a tanulatlan munkásoknál közel 100%-kal többet kerestek. A heti 40 koronát viszont a munkások alig 6%-ának jövedelme haladta meg. (Ez kb. egy alacsonyabb fokú tisztviselői fizetéssel volt egyenlő.) Az országos átlagon belül a magyar és a német többségű területek munkásságának bére általában magasabb volt, a nemzetiségi területek munkásaié viszont elmaradt az országos átlagtól. A főváros munkásai élvezték – az országos szinthez viszonyítva – a legmagasabb béreket. A központi területek, nagyobb városok magyar és német nemzetiségű munkásai helyzetüknél, külföldi eredetüknél, illetve kapcsolataiknál fogva jóval nagyobb számban voltak szakmunkások, mint a nemzetiségi területek zömmel kvalifikálatlan munkásai.

A Magyarországra vonatkozó adatokat azonban nem nézhetjük önmagukban. A hazai gazdaság és társadalom történetével foglalkozó idézett szerzők nem mulasztották el az összehasonlítást – egyrészt Nyugat- és Közép-Európával, másrészt Kelet-Európával. Az összehasonlításból kitűnik a munkásosztály helyzetének bizonyos fokú közbülső jellege. Röviden *arról van szó, hogy a magyarországi munkásság helyzete, élet- és munkaviszonyai általában rosszabbak voltak, mint a nyugat- és közép-európai munkásság élet- és munkaviszonyai, ezzel szemben kedvezőbbek voltak a kelet-európai körülményeknél.* Nos, az előbb említett jellemvonások és ez az átmeneti helyzet nem tükröződött-e a munkásmozgalomban? Feltétlenül tükröződött. Gondoljunk a korabeli

[26] *Hanák Péter:* Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975. 388.

egyedüli munkáspárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikai vonalvezetésére az 1898–1918 közötti időszakban. Mint történeti irodalmunkból kitűnik, ez a vezetés *sok szempontból centrista jellegű volt.*[27]

Anélkül, hogy most e centrista jelleg ismérveit fejtegetnénk, és szólnánk az elméleti területen mutatkozó dogmatikus vonásokról, az ezekkel sajátos módon együttjáró elméleti igénytelenségről, a politikai vonalvezetés reformizmusáról, s anélkül, hogy érintenénk a pártvezetés tevékenységének pozitív vonásait, feltehetjük a kérdést: mi az oka annak, hogy ez a vezetőség két viharos évtizeden át fenn tudta magát tartani? Ez aligha sikerülhetett volna a munkásosztály jelentős részének támogatása nélkül. Magyarországon nem volt gyarmati kizsákmányolásból származó extraprofit, nem volt tulajdonképpeni munkásarisztokrácia, a *viszonylag jól szituált munkások száma jóval kevesebb volt mint Nyugaton, viszont nem tengődtek jelentős tömegek az éhhalál szintjén, mint Keleten.* Nincs-e ez a tény – számos, itt aligha részletezhető más okkal együtt – kapcsolatban azzal, hogy Bernstein revizionizmusa nem eresztett gyökeret Magyarországon; másrészt nincs-e kapcsolatban azzal, hogy az ipari proletariátus tömegeit radikális szocialista irányzatok nem ragadták magukkal?

1918–1919, a forradalmi évek, főleg a Magyarországi Tanácsköztársaság eseményei aligha érthetők a munkásosztály helyzetének elemzése nélkül. Az osztályharcos érzület felkeltésében nyilván része volt annak, hogy a bérek növekedése a századelőn alig tudott lépést tartani az árak növekedésével (mindkettő 30% körül mozgott). Vagy a munkaintenzitás fokozódása, az akkordbérek bevezetése, a munkanélküliség növekedése, a munkásság 70%-ánál napi tíz óránál hosszabb ideig tartó munkaidő, nem volt-e a radikalizálódás tényezője? Vagy gondoljunk a nők és a fiatalkorúak nagymérvű ipari alkalmazására (23, illetve 13%). Az 1917 által kiváltott, szinte egész Európára kiterjedő forradalmi hullámnak óriási jelentősége volt. Mindazonáltal nélkülözhetjük-e 1918–1919, vagy akár a háborús évek előtti tömegmozgalmak megértésénél a századforduló után lezajló, a munkásosztályt számottevően átformáló ipari fejlődést, amelynek során a magyarországi ipari struktúra kevésbé egyoldalúvá, arányosabbá vált. Ismeretes, hogy új iparágak is keletkeztek, fejlődött a korábban csaknem teljesen hiányzó textilipar is.

Ha a munkáspárt elméleti arculatával, politikai irányvonalával foglalkozunk – bármely korszakról legyen is szó – fel kell tennünk a kérdést: *milyen társadalmi bázisra támaszkodik?* Nem elég az osztálymegjelölés, azt is ki kell mutatnunk, hogy a munkásosztály mely rétege hangadó a pártban, illetve a szakszervezetekben. Differenciáltan kell tehát a kérdést vizsgálnunk; óvakodva a leegyszerűsítésektől. *A társadalmi bázis hatása ugyanis többnyire nem közvetlenül, hanem áttételesen érvényesül.* Lássunk egy példát. Az MSZDP-be és a vele szerves kapcsolatban levő szakszervezetekbe – mint

[27] Lásd A magyar forradalmi munkásmozgalom története I. köt. Bp. 1966; *Erényi Tibor:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1914 előtti történetéről. Bp. 1958; *Nemes Dezső:* A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. Bp. 1974; *Hajdu Tibor:* Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968; *Hajdu Tibor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969.

történeti irodalmunk kimutatta – elsősorban szakmunkások tömörültek, mégsem mondhatjuk, hogy a párt a szakmunkások pártja volt. Nemcsak azért nem, mert – habár kisebb számmal – más munkásrétegek is képviselve voltak benne, hanem azért sem, mert vannak általánosabban vett munkáscélok, követelések, *amelyek megvalósítása a munkásosztály egészének érdekében áll.* A szakmunkás a századfordulón a munkásság legképzettebb, legöntudatosabb eleme, aki számos esetben a munkásság összességének érdekében lép fel. A kezdeti szocialista mozgalomban egyébként szinte minden országban vezető szerepe van, mert ő rendelkezik azokkal az adottságokkal, amelyek az osztálymozgalom vezetéséhez szükségesek, ő él olyan anyagi körülmények között, amelyek a rendszeres párt- és szakszervezeti munkát lehetővé teszik.

A munkásosztály–munkásmozgalom viszonylatában egyébként is megvan a mechanikus szemlélet veszélye, főleg akkor, ha forradalmi periódusról van szó. Ezért kell felhívni a figyelmet arra, hogy az *osztálykörülmények nem határozzák meg önmagukban mintegy kizárólagosan a mozgalom alakulását.* Jó példa erre is a magyar 1918–1919. A munkásság létszámának a háborús évek alatt történő felfutása, a háborús nyomorúság mellett aligha jöhettek volna létre az ismert forradalmi események a nemzetközi helyzet kedvező alakulása nélkül. S itt egy sokat vitatott kérdés vetődik fel: *mi a fontosabb, a munkásosztály szocialista szervezettsége vagy pedig forradalmi potenciálja?* Úgy véljük, a szembeállítás helytelen. Békés periódusokban kétségkívül a szervezettségen van a hangsúly, forradalmi helyzetben viszont lehetőség van arra, hogy a tömegek viszonylag rövid idő alatt forradalmasodjanak, bár a korábbi szervezettség hatása a forradalmasodás folyamatában is megmutatkozik. Az osztály egészének (pontosabban: nagy részének) forradalmasodása nagymértékben közelíti egymáshoz az osztálytörténetet és a mozgalomtörténetet. Ismeretes, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság idején sem a kommunisták, sem a szociáldemokraták nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a párt szerepének; a *munkásosztály egészét* tekintették – minden áttétel nélkül – vezető erőnek. Ez a szemlélet mutatkozott meg a tanácsi-direktóriumi szervek nagy, és az egyesült munkáspárt szervezeteinek alárendelt szerepében. E szemlélet kialakulásának előzményei messzire vezetnek. Ismeretes, hogy sem a német baloldal (Rosa Luxemburg és követői), sem a francia anarchoszindikalizmus képviselői (Sorel, Lagardelle) nem tartották szükségesnek – helytelenül –, hogy az osztály élén politikai vezető erő álljon. Úgy vélték, a forradalmi osztály egyben az egész társadalom forradalmi élcsapata.

Forradalmi periódust vizsgálva egyébként hasonló jellegű, „báziskutató" feladatokról van szó, mint békés időszakok esetében. Itt is szükség van annak kimutatására, hogy a munkásosztály milyen rétegei vesznek részt az egyes akciókban, az osztály helyzetében bekövetkező változások közül melyek azok, amelyek – azonnal vagy bizonyos idő elteltével – radikális mozgalmi változásokhoz vezetnek (pl. drágaság, munkaintenzitás fokozása, ellátási nehézségek, háború okozta helyzetromlás).

A forradalmi periódus különös élességgel hívja fel figyelmünket arra, hogy lehet – bár nem célravezető – a munkásmozgalom történetét a munkásosztály történetétől elszigetelten vizsgálni, de lehet a munkásosztály történetét is leszűkítve, az egész társadalom történetétől függetlenül tárgyalni. *Ahogyan a munkásmozgalom története része*

a munkásosztály történetének, úgy a munkásosztály története része az egész társadalom történetének. Forradalmi időszakokban az egész társadalom mozgásban van, bár korántsem egyforma mértékben. Polgári demokratikus és szocialista átalakulás esetében a munkásosztály a vezető erő, amely mintegy bevonja az események menetébe az átalakulásban érdekelt más osztályokat, rétegeket. Ha pl. azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy az első világháború befejezését, az 1918–1919-es forradalmakat követően mennyiben változott meg a magyar munkásosztály, a magyar munkásmozgalom helyzete, akkor magának a társadalomnak a változásait kell szemügyre vennünk.

De ezeken továbbmenve figyelembe kell venni pl. a *világszerte lezajló társadalmi változásokat.* Államalakulatok bomlottak fel, s újak keletkeztek. Létrejött a Szovjetunió, míg határain – a forradalmi hullám lehanyatlásával – stabilizálódott a tőkés rendszer. Nagymértékben előrehaladt az iparosodás, a tőkés világban mindinkább kiemelkedett az Amerikai Egyesült Államok jelentősége. Szembetűnő a változás Magyarországon is. Az újonnan megszabott országterületen már a népességnek csak alig több mint a fele élt mezőgazdaságból, iparból pedig közel egyharmada. A Budapestre és környékére való koncentráció fokozódott. A 20-as évek elején a mai Nagy-Budapest területén dolgozott az ország ipari munkásságának több mint 40, gyári munkásságának pedig több mint 60%-a. A háború utáni években „a magyar társadalom foglalkozás szerinti szerkezete lényegében elérte a közepesen fejlett agráripari országok szintjét".[28]

A munkásmozgalom történetének kutatója fejtegetései során természetesen nem merülhet el a munkásosztály, még kevésbé a társadalom történetében. Hiszen – mint tudjuk – maga a munkásmozgalomtörténet külön tudományág a történettudományon belül; megvan a maga sajátos terrénuma. *Figyelembe kell vennie és mérlegelnie kell azonban, hogy az osztály történetének melyek azok a vonásai, amelyek mozgalomtörténeti szempontból számításba jönnek.* Így a nyugati országokban pl. – 1918–1919-et követően – döntő szempont a kiterjedt munkásarisztokrácia léte, továbbá az antantgyőzelem számos, a munkásosztály helyzetét is pozitív értelemben érintő következménye. A német munkásosztály történetét illetően viszont jelentős körülmény a háború elvesztése, a siralmas gazdasági helyzet, az infláció, a munkanélküliség stb.

A magyar munkásosztály-, illetve munkásmozgalomtörténeti kutatás e kérdések vizsgálata mellett – a két világháború közötti időszakra vonatkozóan – kiterjedt az ipari proletariátus arányára a városi proletariátuson belül. A sajátos vonásokat elemezve a kutatók – többek között – megállapították: „A városi proletárelemek soraiban a háború utáni Magyarországon igen nagy szerepet játszottak a közlekedésben, a közszolgálatban, valamint a házi cselédként dolgozó rétegek. Ezek együttesen 1930-

[28] *Berend T. Iván–Ránki György:* A munkásosztály összetétele és helyzete az ellenforradalmi rendszer első éveiben. 1919–1929. *Párttörténeti Közlemények* 1964. 3. sz.; uők: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Bp. 1966; *Lackó Miklós:* Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. Bp. 1958. Érdekes és értékes összefüggéseket vet fel *Erdei Ferenc:* A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság* 1976. 4–5. sz.

ban a városi proletariátus több mint egynegyedét tették ki. Ezen rétegek azonban, bár a termelőeszközökhöz való viszonyuk és anyagi helyzetük tekintetében nem sokban különböztek a proletariátus egyéb csoportjaitól, mégis társadalmi helyzetük, szervezettségük és szemléletük folytán erősen elütöttek tőlük."[29] Tudjuk, mik voltak az eltérések: az állam mint munkáltató közvetlenül befolyásolhatta őket, elzárhatta a szakmai szervezkedéstől, esetleg korrumpálhatta stb. A házi cselédek a faluról frissen felkerülve a proletariátus legkevésbé öntudatos rétegei közé tartoztak.

Meg kell itt említenünk olyan fontos tényezőket, mint az ipar szerkezeti változásai, a vas- és gépipar bizonyos visszaesése, a textilipar fejlődése, továbbá a *betanított munkások számának növekedése, a szakmunkások számának csökkenése, a kisipari munkásság még mindig jelentős száma, az iparban foglalkoztatott nők létszámának gyarapodása, a Budapestre és környékére irányuló koncentráció fokozódása* és így tovább.

Abból, hogy a munkásosztály létszáma 1913-hoz viszonyítva nem emelkedett rohamos mértékben – az új országhatárok között, 1930-ban mintegy 600 ezer fő volt – következik, hogy a munkásság soraiban – új elemek beáramlása mellett is – még nagy szerepük volt az 1918–1919-es forradalmakat átélt munkásgenerációknak. A munkásságnak egyharmada már maga is ipari munkáscsaládból származott; jelentős volt tehát a magyar munkásság örökletes rétege, amely a szervezett munkásság bázisát szolgáltatta. (A szervezett munkások száma magasabb volt, mint 1914 előtt, kb. 100–150 ezer főt számlált.) A munkásság számának növekedése azonban, ha nem is volt nagymértékű, de jelentéktelen sem volt. A vámhatárokkal védett országterületen új iparágak keletkeztek, amelyek részben vidékről frissen felkerülő munkásokat, részben nőket és fiatalkorúakat foglalkoztattak. Mindehhez járult a kisipar korlátozott mértékű visszaszorulása. „A nagy- és kisipari munkások aránya az 1910-es állapotnál kedvezőbbé válik a nagyipari munkásság javára; a fa-, ruházati és építőipartól eltekintve, minden iparágban a nagyipari munkások dominálnak. Ennek ellenére a kisipari munkások arányát a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva rendkívül jelentősnek becsülhetjük."[30] 1930-ban a nagyipari munkások száma meghaladta, a kisipariaké pedig elérte a 200 ezret. A városi proletariátus összlétszáma 1930-ban a valamivel több mint 8 milliós lakosságból már felülmúlta az 1 milliót. (Ez az összes kereső létszám közel 30%-a.)

A munkások élet- és munkakörülményei – mint azt a történelmi kutatás kimutatta – a Tanácsköztársaság leverését követően nagymértékben megromlottak. A helyzet a 20-as évek közepén javult, a bérszínvonal azonban továbbra is a háború előtti szint alatt maradt. A munkaidő – bár a korábbiakhoz viszonyítva csökkent – a 30-as évek elején még napi 8 és fél, 9 óra; csak a második világháború küszöbén iktatják törvénybe a napi 8 órás munkaidőt.

[29] *Berend T. Iván–Ránki György:* A munkásosztály összetétele és helyzete az ellenforradalmi rendszer első éveiben 1919–1929. *Párttörténeti Közlemények* 1964. 3. sz. Lásd még *Tausz Anikó:* A magyar ipari munkásság összetétele, helyzete és gazdasági mozgalmai. 1919–1929. (Kézirat) 1974.

[30] *Ránki György:* A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. *Történelmi Szemle* 1964. 2. sz.

A fentebb egészen röviden vázolt helyzet alapján sok szempontból meg lehet magyarázni azt a helyet, amelyet a szociáldemokrata párt a magyar munkásmozgalomban továbbra is betöltött. Kibontakoznak előttünk a párt tevékenységének korlátai: a viszonylag nagyszámú munkást foglalkoztató állami üzemek elzártsága a szervezkedés elől, a faluról frissen felkerült betanított munkások szervezetlensége, ideológiai befolyásoltsága az uralkodó osztályoktól stb. Ugyanakkor bizonyos magyarázatot kapunk arra is, hogy mind a legális szociáldemokrata, mind pedig az illegális kommunista mozgalomban miért volt olyan nagy a kisipari munkások száma.

A munkásosztály megszervezése, osztálymozgalmának kibontakoztatása harci kérdés. A vallásos és nacionalista ideológiai befolyás alatt álló munkások nem ismerik fel automatikusan érdekeiket. Az osztállyá szerveződés folyamatát sem a munkásság egészének – egyébként irreális – öntudatosodása fejezi be, hanem a stabil, osztályharcos párt megalakulása.

A szervezett munkásságnak a 20-as évek elején kétszázezres, később is százezres tömege, a szociáldemokrata pártra, az egyedüli legális munkáspártra leadott szavazatok száma (Budapesten és környékén 1922-ben az összes szavazatok 43%-a) azt bizonyítja, hogy a szocialista mozgalom 1919 után is jelentős tényező volt. A 20-as években lezajlott, a romló munkaviszonyok megjavítását célzó sztrájkok sokasága szintén a munkásság osztályharcos energiáiról tanúskodik. Ezekből az energiákból merített az illegálisan dolgozó Kommunisták Magyarországi Pártja. A párt – a mély illegalitás mellett – érezte a munkásosztály helyzetéből fakadó nehézségeket. Az állami tulajdonban levő nagyüzemek munkásait – a hatósági korlátozások következtében – a kommunisták nehezen érhették el. Nem volt kedvező számukra a vidékről frissen felkerülő betanított munkások számának növekedésében megnyilvánuló dekvalifikációs folyamat sem. Sőt, ez utóbbi lehetőséget adott az úgynevezett jobboldali radikalizmusnak arra, hogy a munkásság egy részét befolyásolja.

A továbbiak szempontjából Európa-szerte két tényezőnek van nagy jelentősége: az *1929–1932-es gazdasági válságnak és az ezt követő, a második világháborúba torkolló háborús konjunktúrának.* Ami a válságot illeti, ennek következményei közismertek; munkanélküliség, bércsökkenés, nyomor. Arra azonban már nem ad egyértelmű választ a munkásmozgalomtörténeti irodalom, hogy a munkásosztály helyzetének a gazdasági válságok idején bekövetkező romlása segíti-e és mennyiben a szocialista mozgalom fejlődését. Nem is adhat. A válasz ugyanis a tényleges helyzettől, a körülményektől függ. S itt vissza kell kanyarodnunk a szervezettség és forradalmiság már korábban említett problémájához. A történelmi adatok azt bizonyítják, hogy a mozgalom kezdeti szakaszán, a szervezettség alacsony fokán (gondoljunk pl. az 1873-as, vagy 1900–1903-as gazdasági válságra) az élet- és munkaviszonyok romlása a munkásság helyzetének alapvetően fontos tényezője: a munkanélküliség, a munkásság kiszolgáltatottságának mindebből következő fokozódása csökkenti a szocialista mozgalom esélyeit. (Ugyanez vonatkozik a válság éveit követő gazdasági pangásra is.) A szervezettség előrehaladásával ez a helyzet bizonyos mértékben megváltozik. 1929–1932-ben a szocialista mozgalom – a gátló körülmények ellenére – a kommunisták, továbbá baloldali szociáldemokraták kezdeményezésére – aktivizálódik, bár a válság a szervezett mun-

kásság számának alakulását kedvezőtlenül befolyásolja. (Míg a 20-as évek elején az ipari munkások 30–35%-a, 1929-ben már csak 10%-a szervezett munkás.)

A nagy gazdasági világválság mozgalomtörténeti tényre is figyelmeztet, mégpedig arra, hogy a *nyomor önmagában nem forradalmasít.* A kérdés az, hogy hatását, következményeit a reakciós fasiszta erők, a reformizmus vagy éppenséggel a forradalmi baloldal használja-e fel. *A lehetőségek valóra válása számos tényezőtől függ* (a munkáspártok szervezettsége, tömegbefolyása, szövetségi politikája stb.). A 20-as–30-as évek Németországa tragikus példa a retrográd alternatívára. Magyarországon némileg más volt a helyzet. A totális fasizmus megvalósítására törekvő erők nem tudták még inkább jobbra tolni Horthy fasiszta jellegű rendszerét. A szociáldemokrácia némi veszteséggel megtartotta pozícióit jó részét, de visszaszorulóban volt. A forradalmi baloldal, a KMP hősies harcot vívott, de a terror, továbbá egyéb okok következtében nem tudott tartósan nagyobb tömegbefolyásra szert tenni. (Azért mondjuk, hogy tartósan, mert átmenetileg – pl. 1930. szeptember 1-én – sikerült tízezreket harcos tüntetésbe vinnie.) A helyzet ilyen alakulásának okairól írva Lackó Miklós helyesen állapítja meg: „Növekedett azoknak a munkáscsoportoknak a köre, amelyek kívül kerültek a szocialista mozgalom hatókörén. Az állami üzemek munkásait főleg a terror, részben pedig a morzsányi kedvezmények segítségével igyekeztek elszigetelni a baloldaltól; a gyors fejlődésnek indult textilipar zömében nőkből álló munkástömegei majdnem szervezetlenek maradtak; a növekvő létszámú gyári segédmunkások szervezkedése alig haladt előre."[31] A viszonyok további alakulása Európa-szerte harci kérdés volt. Ismeretes, hogy a kommunisták általános európai forradalomba vetett reményeinek a nagy gazdasági válság ismét tápot adott. E remények azonban nem váltak valóra, sőt – mint említettük – a válság évei érlelték meg a hitleristák németországi hatalomátvételét, a fasizmus nemzetközi előretörését.[32]

A fasizmus nemzetközi előretörése már a II. világháború kitörésének előzményei közé tartozik. A háborús konjunktúra idején ipari fejlődés zajlott le. 1943-ban Magyarország akkori területén már milliós ipari munkásság volt – a kereső népesség egyötöde. A fejlődés elsősorban a gyáripart (nehézipart) érintette. (A munkásság több mint 60%-a gyáripari munkás volt.) Ugyanekkor az agrárproletariátus – amely jelentős részben az utánpótlást szolgáltatta – az egész proletariátus 35%-a.[33] Az agrárproletariátusnak ez a magas aránya a magyar fejlődés egyik sajátos tényezője. A két világháború közötti korszakról szólva érdemes tehát külön is foglalkozni ezzel a kérdéssel.

Az ipari munkásság helyzetével foglalkozó kutatómunkának mindig érintenie kell azoknak a társadalmi osztályoknak és rétegeknek a helyzetét, melyekből az ipari mun-

[31] *Lackó Miklós:* A magyar munkásosztály fejlődésének főbb vonásai a tőkés korszakban (1867–1944). In: Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. 1973. 39–40.

[32] Itt említjük meg, hogy e kérdésekkel foglalkozik – többek között – *Borsányi György:* „Munkát! Kenyeret!" A proletariátus tömegmozgalmai Magyarországon a gazdasági válság éveiben 1929–1933. Bp. 1971: *Kővágó László–Pintér István:* Munkássors–munkásgond 1919–1944. Bp. 1962; *Kádár Iván:* A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején. Bp. 1956; *Incze Miklós:* Válság és nyomor a Horthy-rendszerben 1929–1933. Bp. 1952.

[33] Lásd *Lackó Miklós:* i. m. 45.

kásság verbuválódik. Ebből a szempontból elsősorban a mezőgazdasági népesség, Közép- és Délkelet-Európában az *agrárproletariátus* jön számításba. Az utóbbi időkben lezajlott történész-viták során felvetődött a kérdés: a proletariátus történetével foglalkozva miért általában csak az ipari munkásságról van szó, miért nem beszélünk – vele összefüggésben – a proletariátus szerves részét alkotó agrárproletariátusról is, hiszen a munkásosztály történetébe a mezőgazdasági munkásság története is beletartozik. Való igaz. Az agrárproletariátus azonban ezer szállal kötődik a falusi népességhez, a parasztsághoz; helyzetében, életformájában sokban különbözik az ipari proletariátustól. *Helyzetének alakulása ugyanakkor mindenképpen kihat a munkásosztály, a munkásmozgalom fejlődésére.* Többnyire belőle töltődik fel a munkásosztály, de már ezt megelőzően is kapcsolatban van vele, hiszen az agrárproletár is nincstelen, elsősorban bérmunkából élő kétkezi dolgozó.

Ismeretes, hogy a századvégen a magyar ipari munkásság osztályharcát mennyire erősítette a mezőgazdasági munkásság mozgalma. E fellendülés azonban nem volt tartós, a szocialista munkásmozgalomnak nem sikerült kivonnia az agrárproletariátust az uralkodó osztályok befolyása alól. Az 1918–1919-es forradalmak rövid időszakától eltekintve így volt ez a későbbiekben is. Az agrárproletariátus a két világháború között nem találhatott problémáira még relatíve se megoldást az iparosodásban, hiszen ez nem volt ennek megfelelően gyors ütemű. Figyelme – a korábbiaknál fokozottabban – a birtokos paraszti lét, a földszerzés felé fordult, az ipari proletariátus mozgalmától – jóllehet helyzete nem javult – a korábbinál jobban elszigetelődött és fokozottabban az uralkodó osztályok, majd a szélsőjobboldali mozgalmak ideológiai befolyása alá került. Ilyen körülmények között a szocialista mozgalom keretében csak kis, harcos agrárproletár csoportok folytattak osztályharcos küzdelmet.

A két világháború közötti szocialista mozgalom helyzetének alakulására egész Közép- és Délkelet-Európában kihatott, hogy a fasizmusnak a hadikonjunktúra jegyében, a nagyüzemek militarizálásával egyidejűleg általában sikerült a *teljes foglalkoztatottságot* biztosítani.

A munkásság kiszolgáltatottsága a II. világháború időszakában növekedett. E kiszolgáltatottság lényeges elemévé vált a militarizált államhatalomtól való függés. Ugyanekkor – főleg a gyors technikai fejlődés révén – *életmódja változóban volt*; a hagyományos munkáséletformát mindinkább felváltotta a *modern tömegtermelés* ipari proletariátusának Nyugaton már évtizedek óta ismert életformája. Ehhez a lehetőséget – a már említett teljes foglalkoztatottságon kívül – az adta meg, hogy az állam, a háborús termelés érdekében, bizonyos szociálpolitikai intézkedésekre is rákényszerült, főleg a döntően fontos kvalifikált munkásság viszonylatában. (Munkaidőszabályozás, egészségvédelmi intézkedések, társadalombiztosítás kiszélesítése.)

A *munkásságon belüli differenciálódás* a II. világháború éveiben is jelentős volt. Míg a szakmunkások és a betanított munkások egy része – a termelésben betöltött helyzete folytán – a korábbinál nagyobb fontosságú és megbecsültebb társadalmi tényezővé vált, addig az iparba a háborús évek során bekerült segédmunkások, napszámosok zömmel a termelés páriái voltak; „emberanyag" és semmi más. (Érdemes megjegyezni, hogy a katonai behívások is főleg őket érintették, a képzettebb munkások jó

része – a termelés érdekei következtében – nem teljesített harctéri szolgálatot.) Szót kell ejtenünk ezen a helyen egy fontos, a történeti irodalomban meglehetősen mellőzött témáról, a *lumpenproletariátus* kérdéséről. Ennek történelmi szerepe egyáltalán nem jelentéktelen, hiszen különböző politikai irányzatok számára szolgálhat társadalmi bázisul. Számszerűleg nehéz meghatározni, de az agrár-ipari Magyarországon egyáltalán nem volt „elhanyagolható mennyiség". Ezt bizonyítja – többek között – a magyar fasiszta mozgalmak története, bár távolról sem állítható, hogy ezeknek tömegeit csak a lumpen elemek szolgáltatták.

A hadi konjunktúra következményei 1943–1944-ben mindinkább elenyésztek, az ország hamarosan hadműveleti területté vált. *Ez a munkásság helyzetének nagymérvű romlását okozta.* Ugyanekkor a nagy létszámú ipari proletariátus a gazdasági és társadalmi átalakulások alapvetően fontos tényezője volt. *A kommunisták befolyása egyes munkásrétegekre 1943–1944-ben megnövekedett, ismét tágulni kezdett a szociáldemokrata párt hatóköre is.* Szaporodtak a különböző háborúellenes, antifasiszta demonstrációk, sztrájkok, szabotázsakciók. A háború végére forradalmi válság érlelődött.[34]

Az egész tőkés korszakon áttekintve, azt látjuk, hogy a magyarországi munkásosztály, főleg a gyári munkásság száma – kisebb-nagyobb mértékben – állandóan növekedett, úgyszintén az ipari munkásság társadalmi súlya is. Mindez fokozta a szocialista mozgalom jelentőségét. Egyes esetekben az *osztály helyzetének változásai közvetlenül is kihatottak a mozgalom alakulására.* A kapcsolatok kimutatását azonban megnehezíti a *munkásosztálytörténeti kutatások viszonylagos elmaradottsága.* A munkásosztály számára, iparági megoszlására, területi-üzemi koncentrációjára, szakképzettségére, munkaidejére, bérviszonyaira, munkakörülményeire és nem utolsósorban a foglalkoztatottságra, munkanélküliségre vonatkozóan folyt inkább ez ideig feltáró munka. Ugyanez kevésbé mondható már el a reálbérek alakulásáról, az egészségügyről, a lakásviszonyokról és általában a szociálpolitikáról, a társadalombiztosítást is beleértve. Van kutatnivaló a konjunktúrát–dekonjunktúrát, illetve ezek mozgalmi hatását illetően is. A *munkáséletforma- és munkásművelődés*-kutatás új keletű; csak az első eredményeknél tart.[35]

Ennek az utóbbi kérdésnek a jelentősége sem elhanyagolható. A munkásság párt- és szakszervezeteinek belső élete, a propaganda és agitáció, a munkássajtó színvonala *kétségkívül függ a munkásság kulturális állapotától, ugyanakkor vissza is hat rá.* Arra pl., hogy egy adott országban és adott körülmények között milyen eszközökkel (élőszóval vagy írásos agitációval stb.) lehet hatni a munkásosztály tömegeire, a kulturális helyzet vizsgálata nélkül nem kapunk választ. A vizsgálódásokat két irányban célszerű folytatni. Szükség van egyrészt az általános kulturális szint felmérésére, másrészt pedig a tudati tényezők kutatására. Az anyagi és kulturális helyzet vizsgálata választ adhat arra a munkásmozgalom történetében gyakorta felvetődő kérdésre, hogy egyes időszakokban miért a gazdasági, máskor pedig miért a politikai követelések kerülnek előtérbe

[34] Lásd *Korom Mihály:* A fasizmus bukása Magyarországon. A népi demokratikus átalakulás feltételeinek létrejötte 1943–1945. Bp. 1961.

[35] Erről részletesebben lásd *Kabos Ernő:* A munkáskultúra történeti kutatásának problematikájáról c. tanulmányát e kötetben.

és a munkásmozgalmi gyakorlat során mi a kettő kapcsolata. (A magyarországi munkásmozgalomtörténet is bizonyítja, hogy a munkások egyes esetekben a politikai, más esetekben a gazdasági harc követeléseire reagáltak erőteljesebben, jóllehet a mozgalom elvileg – helyesen – a gazdasági és politikai küzdelem szerves egységének elvét képviselte.)

Az életforma és a kultúra fejlődése tehát a munkásosztály történetének szerves része. De – úgy véljük – *a munkásosztály történetéhez tartozik az osztály múltjának, fejlődésének – e kötetben ugyancsak érintett – művészi ábrázolása is.* Aligha tagadható pl., hogy Zola, Hauptmann, Gorkij, vagy nálunk József Attila és Kassák Lajos műveinek felhasználása nélkül nem lehet megmutatni, hogy milyen volt az a munkásosztály, amely a tőkés viszonyok között dolgozva és harcolva – a társadalom más progresszív erőivel együtt – egyben egy új történelmi korszak eljövetelén munkálkodott.

A munkásosztály történetének kimunkálása kapcsán *nagy feladatai vannak a bázis-kutatásnak is.* Ezért fontos, hogy – mint arra már utaltunk – a különböző, rendelkezésünkre álló népszámlálási és egyéb statisztikai adatok, szakszervezeti táblázatok stb. mellett más források feltárásához is hozzáfogjunk abból a célból, hogy a szervezett munkásság nemzeti, képzettségi stb. összetételéről képet kapjunk. (Munkakönyvektől gyűlési tudósításokig sokféle forrás számításba jöhet.) Azzal azonban *nem számolhatunk,* hogy a különböző irányzatok, csoportosulások, eszmeáramlatok *valamennyi jelentkezését* a munkásosztályon belüli rétegződésre, az élet- és munkaviszonyok alakulására visszavezethetjük. Az ilyen jelenségek ugyanis – a már említett nemzetközi összefüggéseken kívül – *számos más tényezővel,* sok objektív és szubjektív faktorral kapcsolatosak. (Utalhatnak gazdasági viszonyokra, az általános társadalmi összefüggésekre, a politikai helyzet változásaira, s nem utolsósorban a *kimagasló történelmi személyiségek* munkásságára.) Ezt a tevékenységet a korszak, az osztályküzdelmek követelményei határozzák meg, mégis mindig megmutatkozik benne az egyéni teljesítmény, amelynek számbavétele nélkül nincs igazi történetírás.

A tőkés korszak munkásosztályának helyzete – hogy néhány historiográfiai megjegyzést tegyünk – *számos monografikus mű témája.* Így a téma egyik legismertebb marxista kutatója, J. Kuczynsky áttekintést adott az angol munkásosztály helyzetéről.[36] Érdemes megemlíteni az angol munkáspárthoz közelálló Cole ez irányú munkásságát.[37] A francia munkásosztály történetének is viszonylag nagy irodalma van, főleg mozgalomtörténeti munkák keretében.[38]

[36] *J. Kuczynsky:* A munkásosztály helyzete Angliában 1750-től napjainkig. Bp. 1951.

[37] *G. D. H. Cole:* A Short History of the British Working-Class Movement 1789–1947. London Allen an Unwin 1947; *G. D. H. Cole–R. Postgate:* The British People 1746–1946. Methuen, 1961.

[38] *J. Bruhat:* Histoire du mouvement ouvrier français. Paris, 1952; *J. Bron:* Histoire du mouvement ouvrier français. 1–2. Paris, 1970. Nemet, s hozzátéve: francia, valamint amerikai vonatkozásban ismét J. Kuczynsky munkásságát kell megemlítenünk. *J. Kuczynsky:* Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland vom 1789 bis in die Gegenwart 1–2. köt. Berlin, 1953–1955; Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Frankreich von 1789 bis in die Gegenwart. Berlin, 1955; Die Geschichte der Lage der Arbeiter in den Vereinigten Staaten von Amerika von 1775 bis in die Gegenwart. Berlin, 1955.

Behatóan foglalkoznak a munkásosztály helyzetével, összetételével és mindennek mozgalmi következményeivel a korszerű, terjedelmesebb *marxista munkásmozgalomtörténeti szintézisek.* Ezek a munkák arra törekednek, hogy az osztály helyzetét és mozgalmait a maguk összefüggéseiben tárgyalják.[39]

A modern ipari proletariátus a tőkés ipari fejlődéssel egyidejűleg alakult ki; a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése, a tőkések kisajátítása mindenekelőtt a munkásosztály szempontjából jelent történelmi fordulatot. A második világháború befejezését követően országok egész sorában forradalmi folyamat indult meg. *E folyamat – a népi demokratikus forradalom – három-négy év alatt a munkáshatalom megvalósításához érkezett el.* A proletariátusnak a társadalomban betöltött helyzete radikálisan megváltozott. „Minthogy a proletariátusnak – olvashatjuk a Kommunista Kiáltványban – mindenekelőtt a politikai hatalmat kell meghódítania, nemzeti osztállyá kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie."[40] *Az ily módon vázolt feladat megvalósítása közben azonban maga a „nemzetté szervezett" munkásosztály is nagy változásokon ment át.* Ez szoros kapcsolatban volt az ország gazdasági jellegében bekövetkezett átalakulásokkal. A szocialista tervgazdálkodás eredményeként az 50-es évek közepén „Magyarország agrár-ipari országból ipari-agrár országgá vált".[41] Olyan struktúra jött létre ezzel, amely már eleve a korábbiaknál nagyobb gazdasági-politikai fontosságot biztosított a munkásosztálynak.

Az új feltételek közé kerülő munkásosztály *létszámának növekedése* már közvetlenül 1945 után megkezdődött. Az iparban foglalkoztatottak száma Magyarországon a népi demokratikus forradalom időszakában közel 700 ezer, az 50-es évek derekán pedig már több mint 1 millió. Kiváltképpen a gyári munkásság növekedett. Száma 1949-ben még alulmaradt a 400 ezren, 1954-ben pedig már megközelítette a 6 és félszázezret. A számbeli növekedés azonban most kiváltképpen csak a változások egyik összetevőjét jelzi. Figyelemre méltó a szakmunkásság számának gyarapodása, a nők és a fiatalkorúak fokozott beáramlása az iparba. A fővároson kívül is új, nagy ipari gócpontok keletkeztek. Ezek a változások természetszerűleg az egész társadalomra kihatottak. *A nagymérvű növekedés elsősorban a mezőgazdasági népességből származott, de ugyanakkor a szocializálás folyamatában más társadalmi osztályokból és rétegekből is kerültek – jelentős részben deklasszálódott – elemek a munkásosztályba.* A kérdés kutatójának találó megállapítása szerint „A munkásság nagy számbeli növekedésének, »felhígulásának« a folyamata nálunk a kapitalizmustól örökölt olyan viszonyokra épült, amelyekre az ipari proletariátus amúgy is heterogén összetétele s a második világháború éveiben beáramlott új munkásrétegek nagy számbeli túlsúlya erősen rányomta bélyegét."[42] A forradalmi változások jellegét tehát a korábbi helyzet bizonyos mértékben meghatározta.

[39] Lásd Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung. I–VIII. Berlin, 1966; Isztorija Kommunyisztyicseszkoj Partyii Szovjetszkovo Szojuza. I–V. Moszkva, 1964–1970.

[40] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 4. köt. Bp. 1959. 457.

[41] A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp. 1972. 348.

[42] *Lackó Miklós:* Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949. Bp. 1961. 199.

Munkásosztályunk az 50-es évek elején a megváltozott társadalmi viszonyok, a gyors iparosítás következtében átformálódóban volt. Ennek az átformálódásnak elsődleges pozitív vonása, hogy szinte *egyidejűleg* növekedett meg rohamosan a munkásosztály és vált a *társadalom vezető erejévé.* Mindez együttjárt a korábban rendszeresen visszatérő munkanélküliségtől való megszabadulással, korszerű szociálpolitikai intézkedésekkel, s a korábbiaktól jelentősen különböző bérviszonyokkal. A munkásjövedelmek, összehasonlítva más dolgozók, alkalmazotti rétegek, sőt bizonyos értelmiségi kategóriák jövedelmével, aránylag magasabbak voltak, mint a felszabadulás előtt. Bizonyos kiegyenlítődés jött tehát létre. Ez a munkásság zömét kedvezően érintette; bizonyos, korábban „munkásarisztokratának" nevezett rétegeket (pl. a nyomdászokat) viszont kedvezőtlenül.

Ugyanakkor a növekedés pozitív folyamata – óhatatlanul – bizonyos negatív vonásokkal járt együtt nemcsak a feltöltődés, hanem annak következtében is, hogy számos munkás (éppen a legöntudatosabbak közül) más beosztásba került; értelmiségi munkát, irányítói munkakört kapott. (Ez a jelenség felhívja figyelmünket a munkásosztályból való *kiáramlás* problémájára.) A felhígulás következményei erősen érzékelhetővé váltak a munkásbázis gyengülésének, a munkáshatalom megingásának idején, az 1956-os ellenforradalom napjaiban. 1956 eseményeinek ebből a szempontból történő vizsgálata is fontos (figyelembe véve a munkásosztály életszínvonalának visszaesését).

A már megkezdett kutatómunkának gyorsabb ütemben kellene folytatódnia; kiterjedve nemcsak a létszám növekedésének, az iparági módosulásoknak, hanem az életforma változásainak kérdéseire is. Ez utóbbi azért is lényeges, mert az *1945 utáni mélyreható társadalmi-politikai változásokkal egyidejűleg már érzékelhetőek a nagy tudományos-műszaki átalakulás következményei is* (a közlekedés meggyorsulása, az elektromosság fokozott alkalmazása, a hírközlés fejlődése stb.). A munkásosztályon belüli változások tehát nagyon is komplex okokra vezethetők vissza.

A párttörténetírás, és általában a munkásmozgalomtörténeti kutatómunka szempontjából a népi demokratikus fejlődés időszakában kiváltképpen nagy fontosságú a *munkáspárt (számos esetben, így Magyarországon is munkáspártok) társadalmi bázisának, osztálybázisának kutatása.* A munkásosztály szervezettségének, a kommunista párt és a szociáldemokrata párt munkásbázisának, s e bázis rétegződésének tüzetes bemutatása még előttünk álló feladat, de feltárása már megkezdődött.

Láttuk, hogy az 1938 utáni iparfejlődés következtében heterogénebbé vált munkásosztály bizonyos rétegei részesültek a háborús konjunktúra viszonylagos áldásaiban. Ezek a juttatások a háborús események, veszteségek következtében 1943–1944-ben elenyésztek ugyan, de bizonyos nyomot hagytak az emlékezetben és ez nem könnyítette meg 1945 után a munkáspártok helyzetét. A korábbiak következménye az agrárproletariátus felszabadulást követően kibontakozó nagy politikai aktivitása. Ennek az ipari proletariátusnál rosszabbul élő rétegnek a felszabadulás előtt is nagy szerepe volt a szocialista mozgalmakban. Annak is a korábbi pozíciók megőrzésében és megszilárdításában lelhetők fel az okai, hogy a szociáldemokrata pártnak nagy befolyása volt a gyári munkásság körében, míg a kommunista párt – természetesen az ipari munkásság egy részén kívül – főleg a Viharsarokban és az agrárproletariátus körében rendelkezett

jelentős tömegbázissal. *A munkáspártokat támogató, szakszervezetbe tömörült munkásság és az egykori agrárproletariátus – s történelmi szempontból ez a legfontosabb – osztályérdekei következtében elsősorban volt érdekelt a népi demokratikus átalakulásban, és ennek a vezető erejét alkotta.*

A munkásosztály történetének folyamatában is periódushatár a szocializmus építésének megkezdése, a szocializmus alapjainak lerakása. E periódusban a tervgazdaság keretében gyors, a munkásosztály számát minden eddiginél nagyobb mértékben tovább növelő ipari fejlődés zajlott le. Magyarországon *1949 és 1962 között a munkásosztály létszáma a kétszeresére emelkedett.* Ennek a folyamatnak megvan a maga politikai vetülete. A munkásosztály súlyának növekedését számos fontos dokumentum bizonyítja. Az MSZMP Központi Bizottsága ebben a periódusban, 1958 októberében hozott először határozatot az átformálódó, újjáalakult munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról. A határozat intézkedéseket tartalmazott a munkásság anyagi és kulturális helyzetének megjavítására és ugyanekkor széles körű vizsgálatot rendelt el a munkásosztály helyzetének felderítésére. „A Központi Bizottság – hangzik a határozat – a munkásosztály körében végzett vizsgálat tapasztalatait összefoglaló teljes tájékoztató jelentést a párt-, állami és mezőgazdasági vezetők rendelkezésére bocsátja azzal, hogy az abban foglalt tájékoztató anyagot és felmerült kérdéseket kötelesek munkájuk végzése közben folyamatosan figyelembe venni, a megoldást kívánó ügyekben intézkedéseket tenni."[43]

Az ilyen jellegű felmérések azt bizonyítják, hogy a párt ebben a periódusban kiváltképpen nagy jelentőséget tulajdonított a munkásosztály helyzetének, tisztában lévén ennek politikai következményeivel. Az 1958-as – bizonyos szempontból fordulópontot jelentő – határozatot követően vezető párt- és kormányszervek többször is visszatértek a munkásosztály helyzetének elemzésére. Ennek oka abban rejlik, hogy a szocializmus építése közben a *munkásság életviszonyainak fejlődése nem tartott és automatikusan nem is tarthatott lépést az általános gazdasági fejlődéssel.* Szükség van arra, hogy a szocializmus építésének időszakában a szocialista állam intézkedései tudatosan és rendszeresen a munkásság helyzetének állandó javítására irányuljanak. Ez a probléma azonban már az utolsó másfél évtized, történeti szempontból a *jelen,* időszakához visz el bennünket.

Marx és Engels, valamint Lenin általában a modern ipari proletariátusról beszéltek akkor, amikor a munkásosztály helyzetéről, történelmi szerepéről szólottak. *Ez a modern ipari proletariátus – és ezzel a problémával az osztálytörténeti kutatásnak szembe kell néznie – sok szempontból más volt, mint napjaink munkásosztálya.* A legszembetűnőbb jelenség a *munkásosztály-fogalom bővülése.* Az 1945 utáni időszakban a *tőkésországokban* nőtt a bérmunkából élők száma, míg a közvetlen ipari termelésben foglalkoztatott kétkezi dolgozók, tehát a tulajdonképpeni ipari proletariátus száma csökkent. A tudományos és műszaki átalakulás ugyanekkor – az ipari proletariátus és a kistulajdonosok rovására – megnövelte a kereskedelemben, a pénzügyi apparátusban és a szolgáltató ágakban foglalkoztatottak létszámát. Ezen belül a műszaki értelmiség

[43] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Bp. 1964. 266.

kiváltképpen megnövekedett. *Gyarapodott tehát a nem kétkezi munkát végző, de munkásérdekeltségű, a proletariátushoz mind közelebb kerülő műszaki értelmiségi, alkalmazotti rétegek száma.*[44] A proletariátus egyes kategóriáinak szakképzettebbé válása révén is hozzá mind közelebb kerülő, de vele még teljesen nem azonosuló rétegekről van szó. A határok tehát aligha húzhatók meg könnyen; mindig – az általános vonások figyelembevételével – az adott terület konkrét viszonyaiból kell kiindulnunk. Érdemes megjegyezni, hogy Marx sem kizárólag az „anyagi termelésben" részt vevőket tekintette munkásnak. „A tőké"-ben – többek között – a következőket írja: „Ha szabad olyan példát választanunk, amely az anyagi termelés területén kívül esik, egy iskolamester akkor termelőmunkás, ha nemcsak gyermekfejeket dolgoz meg, hanem önmagát is agyondolgozza a vállalkozó meggazdagodására. Hogy ez utóbbi a tőkéjét egy tangyárba, nem pedig egy kolbászgyárba fektette, mit sem változtat a viszonyon."[45]

Sok szempontból hasonló folyamat zajlik le a szocialista társadalmakban. Az idevágó kutatómunka számos értékes megállapításra jutott. Így például arra, hogy „a szocialista építés időszakában a munkásosztály létszáma, a lakosságon belüli aránya, koncentráltsága megnőtt. Javult ágazati és szakmai összetétele, előrehaladt a munkásosztályba özönlő dolgozók integrációja. A népgazdaság, az ipar intenzív fejlesztésére való áttérés növeli a munkásosztály homogenitását, s biztos alapot nyújt a további felemelkedéshez."[46]

E problematikához hozzátartozik, hogy a *harmadik világ* országaiban a modern proletariátus többnyire csak most van kialakulóban. Ez a kialakulás azonban más úton halad, mint Európában a 19. században. Sok helyütt – a közbülső formák átugrásával – rendkívül gyors, ámbár – a nyersanyagforrásokhoz igazodva – csak egy-két iparágra kiterjedő nagyipari fejlődés zajlik le (pl. az olajtermelő országokban), másutt a nem a kapitalista úton járó államhatalom törekszik – bizonyos fajta tervgazdaság keretében – önálló ipari fejlődést kibontakoztatni. Az így gyorsan kialakuló proletariátus még ezer szállal kapcsolódik a múlthoz, a paraszti léthez, nem ritkán a törzsi kötöttségekhez is.

Az a körülmény, hogy a fejlett ipari országokban a történeti fejlődés eredményeként általában kitágult a munkásosztály fogalma, megnőtt az alkalmazotti rétegek szerepe, nem jelenti azt, hogy ne lennének a munkásosztályt illetően *minőségileg különböző* problémák egyrészt a szocialista, másrészt a tőkés országokban. Az utóbbiakban – főleg recessziós időszakban – a munkások életviszonyaik védelmében küzdenek a munkanélküliség, az infláció ellen, ugyanakkor biztosítani kívánják polgári demokratikus szabadságjogaikat, s növelni politikai befolyásukat. *Az iparilag előrehaladott szo-*

[44] A kérdésre vonatkozóan lásd *Blaskovits János–Illés János:* A munkásosztály fogalma. In: Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. 1973. 221–302. Ez az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete gondozásában megjelent kötet részletesen ismerteti a kérdés irodalmát és a problémával kapcsolatos vitákat.

[45] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 23. köt. Bp. 1967. 474.

[46] *Blaskovits János–Illés János:* A munkásosztály fogalma. In: Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. 1973. 301.

cialista országokban a fejlett szocialista társadalom építése folyik. Ennek kapcsán ismét előkerülnek a munkásosztály problémái, központi helyet töltenek be megnövekedett feladatai. Nem véletlen, hogy a szocialista országok párt- és kormányszervei ezekkel a kérdésekkel a 60-as–70-es években rendszeresen foglalkoztak.

A Magyar Szocialista Munkáspárt *1970. januári határozata* megállapította, hogy a korábbi határozatoknak megfelelően, hazánkban *érvényesül a munkásosztály vezető szerepe.* Az 1970-es népszámlálás adatai szerint, a valamivel több mint 10 milliós országban az iparban, közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatott munkások száma meghaladta a 2 millió 800 ezret. A gyarapodás forrásairól a határozat megállapítja, hogy „az 1958-at követő években az új munkások zöme a parasztság soraiból, jelentős részben a munkások gyermekeiből és a háztartásban dolgozó nők közül, kisebb mértékben a városi kispolgárságból került ki".[47] A határozat – megfelelő adatfelmérés alapján – rámutat arra, hogy míg a szakmunkások kb. 60%-a származása szerint munkás volt, a betanított és segédmunkások 60–70%-a eredeti, paraszti foglalkozását elhagyva került az iparba. A szakképzetteknek az utóbbi években állandóan emelkedő aránya az állami iparban már a 60-as évek végén meghaladta a 40%-ot. Az összes fizikai munkások 27%-a él Budapesten, 26%-a a vidéki városokban és 47%-a falun.

Mint a párthatározatból is kitűnik, a fentebbi adatoknak megvannak a maguk politikai következményei. A határozat szavaival: „A munkásosztály számszerű növekedéséből és összetételéből következően az osztályon belül sokan vannak olyanok, akiknek még osztálytudata alacsony fokú. Erős kötelékek kapcsolják őket elsősorban a régi paraszti életformához és gondolkodáshoz, kisebb mértékben a kispolgársághoz és az értelmiséghez."[48] Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a vezető párt- és állami testületekben számottevő a fizikai munkások aránya. Eredeti foglalkozás szerint az MSZMP tagjainak 1972-ben több mint 58%-a volt munkás. A fizikai állományban dolgozó párttagok száma megközelítette a 30%-ot.

Nem célunk, hogy ezeknek az adatoknak az elemzésébe bocsátkozzunk. Ez az egész társadalmi struktúra jelenkori problémáit is felvetné, s ezáltal szétfeszítené a tanulmány kereteit. Nyilvánvaló, hogy az előállt arányoknak, ugyanakkor, amikor azok javíthatók, megvan a maguk társadalmi indokoltsága. A lényeget az 1970-es párthatározat a következőkben foglalja össze: „A párt a munkásosztály céljait juttatja érvényre; társadalmunk biztosan halad a szocializmus felépítésének útján. A munkásosztály döntő többsége – bár nem minden vonatkozásban – elismeri, hogy osztályérdekei a párt politikájában, vezető tevékenységében kifejezésre jutnak."[49]

A korábbi párthatározatok nyomán átfogóan világítják meg a kérdést az *MSZMP Központi Bizottságának az 1974. márciusi ülésen elfogadott irányelvei.* Az irányelvek már mintegy 3 és félmillió főben határozzák meg a munkásosztály számát. (2 millió

[47] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1967–1970. Szerk.: Vass Henrik. Bp. 1974. 462.

[48] Uo. 460.

[49] Uo. 459.

700 ezer munkás, 250 ezer művezető és technikus, félmillió munkás-nyugdíjas.) Közvetlenül is utalnak az *osztály és a mozgalom* kapcsolatára az irányelvek, amikor megállapítják: „A munkások létviszonyait naponta átélő, illetve érzékelő munkások erősítik a pártban az osztályszellemet, fontos biztosítékai annak, hogy a párt közvetlenül is észlelhesse, hasznosíthassa politikájának, illetve a politika megvalósításának hatását az osztályra."

Az irányelveknek ezt a megállapítását rendkívül fontosnak tartjuk, mert felhívja a figyelmet a munkásság életviszonyainak állandó figyelemmel kísérésére, s az *életviszonyok alakulásának politikai következményeire.* Ebben az összefüggésben a munka- és életkörülményekről plasztikus formában, a korszak történeti adottságainak megfelelően esik szó. „A munka szerinti elosztás elvének következetesebb megvalósítása céljából tudatosabb bérpolitikával ki kell küszöbölni jelentős aránytalanságok és feszültségek újrakeletkezésének lehetőségét. Távlatilag indokolt és célszerű a teljesítményekben és kvalitásokban mutatkozó különbségek alapján a mainál jobban szétfeszíteni a munkásjövedelmek szintjét. El kell érni, hogy a munkáspálya egész életre szóló érdekeltséget, vonzerőt és előrejutási lehetőséget biztosítson. Az eddiginél nagyobb perspektíva nyújtásával növelni kell a termelőmunkában dolgozó munkások anyagi érdekeltségét."[50]

A fenti problematikával függnek össze az öntudatos munkásokat tömörítő szocialista brigádmozgalom, s az üzemi demokrácia kérdései. (Ez utóbbi nem kielégítő fejlődése felett az irányelvek kritikát gyakorolnak.) Az üzemi demokrácia fejlesztése, annak a lehetőségnek a biztosítása, hogy a munkások „beleszóljanak", felelősséggel véleményt mondhassanak munkahelyük helyzetéről, perspektíváiról, alapvetően fontos tényezője a munkásság társadalmi vezető szerepének, és szervesen kapcsolódik a munkásság közéleti aktivitásához. Márpedig az irányelvek kimondják: „Tudatosan arra kell törekedni, hogy a munkában kiemelkedő munkás egyszersmind közéleti emberré is váljék."[51] Ennek a programnak a megvalósítása megkívánja, hogy az illetékes szervek – elsősorban a szakszervezetek – hivatásuk magaslatán álljanak, közreműködjenek abban is, hogy a munkások a mindennapi élet problémáival minél jobban megküzdhessenek.

A tulajdonképpeni „történelmi" területet elhagyva, napjainkról szólva nem véletlenül hivatkoztunk viszonylag sokat pártdokumentumokra. A munkásosztály helyzetéről (hovatovább már történelemmé váló helyzetéről) ezek a dokumentumok adnak leginkább felvilágosítást. *A párthatározatokkal kapcsolatos felmérések a munkásmozgalomtörténeti kutatómunka fontos forrásai.* A legutóbbi időkben – a munkásság szociológiai kutatásának előrehaladtával – a munkásosztály helyzetéről számos szociológiai munka is napvilágot látott; a szociológia legtöbb ága azonban annyira a jelent vizsgálja, hogy inkább csak a későbbi történetírók használhatnak majd – történeti

[50] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1970–1975. Szerk. Vass Henrik. (Kézirat)

[51] Uo.

forrásművekként – napjainkban megjelent szociológiai műveket. Ugyancsak érdemes lenne áttekinteni a munkásosztály helyzetével foglalkozó, az utóbbi években megjelent riportkönyveket, szociográfiai-szépirodalmi munkákat mint az osztálytörténet majdani fontos forrásait. Jelezzük, hogy a helyzetkutatás napjainkban mindinkább kapcsolódik a – természetesen a munkásságra is kiterjedő – *életmód*vizsgálatokhoz.[52]

A jelenben, a fejlett szocialista társadalom építésének körülményei között, amikoris a munkásság száma már az aktív keresők 50%-át is meghaladja, a nagyarányú ipari fejlődés és a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a szocialista mezőgazdaság megszilárdítása idején az egész társadalom struktúrája változóban van. E változó viszonyok közepette a munkásság nemcsak számbelileg nő, hanem – most már a jövőre is tekintve – „még jobban, teljesebben kibontakozik a munkásságnak az a szerepe, hogy a társadalom fő termelőereje, az anyagi javak túlnyomó többségének előállítója, a technikai fejlődés és a társadalmi termelés legkorszerűbb szervezeti formáinak elsőrendű hordozója".[53] Igaz, a munkásosztályon belül jelentős a származás, a szakmai képzettség, az anyagi és műveltségi helyzet, a területi elhelyezkedés szerinti differenciálódás. Mindazonáltal egyetértünk a perspektívára vonatkozó eme megállapítással: *„A fő tendencia azonban az, hogy a munkásság egészének helyzetét és magatartását egyre inkább a politikai és szakmai szempontból élenjáró, legöntudatosabb rétegei, csoportjai szabják meg."*[54] *Ebben a viszonylatban ismét megvalósul a korszerű nagyiparban dolgozó munkások élenjáró szerepe.* Ennek a folyamatnak, a fő tendenciák *folyamatos* érvényesülésének a nyomon követése ugyancsak a munkásosztály-történetírás feladata.[55]

A munkásosztály-fogalom bővülése, illetőleg a munkásosztálynak a társadalmi struktúrában elfoglalt helye a legutóbbi évek során a tudományos vizsgálódások előterébe került.[56] A kérdésekkel foglalkozó különböző munkák – bár elsődlegesen nem történeti jellegűek – a munkásosztálytörténeti irodalmat is gazdagítják.

*

[52] A szociográfiai-szépirodalmi munkák közül csak egyet említünk meg mint olyant, amely közvetlenül a munkásság jelenlegi problematikájával foglalkozik. *László-Bencsik Sándor:* Történelem alulnézetben. Bp. 1973. A munkásság jelenlegi helyzetéről, életkörülményeiről lásd *Köpeczi Béla :* Életmód és tudat. *Társadalmi Szemle* 1976. 4. sz.

[53] *Vass Henrik:* A szocializmus építésének egyes elméleti-történeti kérdései az alapok lerakása után. *Párttörténeti Közlemények* 1975. 3. sz. 16.

[54] Uo. 16. A társadalmi struktúrában bekövetkezett változásokról lásd *Lakos Sándor:* Társadalmi, gazdasági változások az elmúlt tizenöt évben Magyarországon. *Párttörténeti Közlemények* 1975. 3. sz. Lásd még Tanulmányok a munkásosztályról. Előszó: Halay Tibor. Bp. 1973.

[55] Vö. *M. Rötsch–R. Weidig:* Soziologische Probleme der Entwicklung der Arbeiterklasse bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft. Berlin, 1972.

[56] Lásd *Kolosi Tamás* bibliográfiával ellátott művét: Társadalmi struktúra és szocializmus. Bp. 1974; továbbá A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály. A *Béke és szocializmus*, valamint a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világpolitikai Intézete rendezésében tartott eszmecsere anyaga. Szerk.: A. A. Arzumen és A. M. Rumjancev. Bp. 1964.

A hazai munkásosztály történetének feltárása nem a kezdeteknél tart. A tőkés korszakra – és bizonyos tekintetben az 1945 utáni időszakra vonatkozóan is – jelentősen előrehaladt a munka. (Ezt – többek között – azok a művek jelzik, amelyekre tanulmányunkban hivatkoztunk.) Részben megtörtént a hozzáférhető – főleg statisztikai jellegű – forrásanyag hasznosítása is. Így tehát – hozzávetőlegesen hiteles – adatok állnak rendelkezésünkre a lakosság foglalkozási megoszlásáról, a városi és falusi proletariátus számáról, az iparági megoszlásról. Tisztában vagyunk az átlagos évi munkáslétszám alakulásával, a női és fiatalkorú munkások számával, a névleges bér- és a reálbér alakulásával. A munkaidő hosszát illetően is rendelkezünk adatokkal. Ismerjük a területi és az üzemi koncentrációra vonatkozó viszonyszámokat is. Rendelkezésünkre állanak a Központi Statisztikai Hivatal nemzetközi szinten álló felmérései, a tízévenként megtartott népszámlálások adatai. A statisztikát jelentősen kiegészítik, motiválják a statisztikai és közgazdasági sajtó anyagai, továbbá a gazdasági élet eseményeit nyugtázó különböző évkönyvek és a Kereskedelmi és Iparkamara jelentései. Mindezekhez járulnak egyéb források – elsősorban az általános sajtóanyag, a parlamenti tanácskozások jegyzőkönyvei, az egyes nagyvállalatok iratanyagai.

Tekintettel a magyarországi szakszervezeti mozgalom nagy múltjára, ki kell emelnünk a 19. század végétől egyre nagyobb terjedelemben rendelkezésünkre álló szakszervezeti iratanyagokat, a Szakszervezeti Tanács kongresszusi jelentéseit, a Szakszervezeti Értesítő hasábjain közölt jelentéseket, kimutatásokat. Hasznos forrás a munkásmozgalmi sajtó is, amely – a dolog természeténél fogva – nagyon sok anyagot közölt a munkásosztály helyzetéről, életviszonyairól. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a mozgalmi tudósítások jelentős része is a helyzettel foglalkozik. Számításba jönnek továbbá azok a terjedelmes jelentések, amelyeket a szociáldemokrata párt vezetősége az évenként megtartott kongresszusok alkalmából készített a mozgalom helyzetéről. Értékes források – most már a két világháború közötti időszakról van szó – azok a szociográfiai munkák, amelyek bepillantást engednek a gyárak, bérkaszárnyák életébe, felvillantják a külvárosi földszintes munkásházak végtelen sorát, a kantinok és egyleti helyiségek világát.

Azt mondhatjuk tehát, hogy – a tőkés korszakot tekintve – a munkásosztályt illető alapvetően fontos forrásanyagok birtokában vagyunk, főbb vonásokban, nagyon is vázlatosan előttünk áll a magyar munkásosztály története. Az eddigi munkákban feltüntetett adatok egy része azonban – úgy tűnik – pontosításra szorul. Figyelmeztetni kell arra is, hogy a szocialista mozgalomban részt vevő munkások nemzeti megoszlásáról, szakképzettségéről, életszínvonaláról nincsenek megfelelő adataink, holott ezeknek a tényezőknek nagy mozgalmi jelentőségük van. A forrásanyag ismeretében azt látjuk, hogy az említett témakörökre vonatkozóan alig sikerült statisztikai anyagot felkutatni. Ilyen körülmények között más módon – mint ahogyan arra már utaltunk – kell megközelíteni ezt a kérdést (pl. munkakönyvek, személyi adatok vizsgálatával, illetve reprezentatív felvételek alkalmazásával).

Külön probléma a népi demokratikus időszak. Kifejezetten kortörténetről lévén szó, itt viszonylag kevesebb feldolgozással van dolgunk. A statisztikai adatok itt is elsődleges források, mellettük nagy jelentőségűek a különböző felmérések, kisebb

témaköröket tárgyaló tanulmányok, továbbá szociológiai feldolgozások. A munka itt a kezdeteknél tart és számos megválaszolandó kérdést tartalmaz – főleg a munkásosztály helyzete és politikai aktivitása tekintetében.

A munkásosztály történetét azonban az említett adatok összegezése ebben az összefüggésben sem meríti ki. Nem érhetjük be a nagyságrenddel, munkaviszonyokkal, szükség van arra, hogy a kutatómunkát az osztálytörténet szerves részét képező, eddig elhanyagolt témakörök felé irányítsuk. Ilyen témák a munkáséletforma, a munkáskultúra, a munkáséletmód története. A kutatások a legutóbbi időkben megkezdődtek, de jelentősebb eredmények csak később fognak beérni.

Az életforma ábrázolásában a szépirodalom a maga sajátos eszközeivel maradandó eredményeket ért el. Életforma-kutatás a szépirodalom, sőt talán a képzőművészet tanulmányozása nélkül is elképzelhetetlen. Kassák Lajos írásai, József Attila versei, Derkovits képei – hogy csak néhány névre utaljunk – a munkásélet legbelsőbb lényegébe világítanak be. De indokolt a kutatást a színházra, a filmre is kiterjeszteni. A munkáséletforma napjainkban is változóban van. Szükséges tehát megörökíteni és tanulmányozni mindazt, amiből a történelmet formáló, az „osztályharcban vasba öltözött" munkásság életére és küzdelmére következtethetünk.

Nem hallgathatjuk el, hogy az osztálytörténeti kutatómunkával kapcsolatban találkozunk fenntartásokkal, ellenvéleményekkel. Vannak, akik attól tartanak, hogy ez a munka részkérdésekben elvesző szociologizálásban fog kimerülni, anélkül, hogy lényeges új információkat adna. Mások a mozgalomtörténet jelentőségének csökkentésétől tartanak. Úgy véljük, hogy a lényeges szempontok szerint kiválasztott, főleg pedig történeti aspektusból végzett kutatási irányok elhárítják a szociologizálás veszélyét, bár valóban tudományos szociológiai módszerek alkalmazására természetesen történeti munkákban is szükség van. Ami pedig a mozgalmat illeti, az osztály történetével foglalkozva a mozgalmi események mélyebben fekvő okaira kívánunk választ kapni. Nem azért vallatjuk a forrásokat, hogy a munkásosztály helyzetére vonatkozó adatokat pusztán regisztráljuk. *Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az élet- és munkaviszonyok alakulása mikor, milyen körülmények között, milyen más okokkal együtt, mire indította a munkásságot, más szóval: a helyzet hogyan változott át cselekvéssé. Másrészt – és ez igen fontos összefüggés – a mozgalom hogyan hatott vissza a helyzetre.* A munkaidő megrövidítése, különböző szociálpolitikai intézkedések, a munkásság élet- és munkaviszonyainak megjavítása – egyéb tényezők mellett (pl. a modern termelés bizonyos érdekei) – a proletariátus osztályharcának következményei. Ezeket az összefüggéseket a magyar munkásmozgalom történetének kutatói a legutóbbi időkig csak vázlatosan vizsgálták. Ezen a téren is tehát jelentős feladataink vannak.

Napjaink történésze és olvasója már nem éri be az általánosságokkal. Nem fogadja el történelmi események indokaként azt a megállapítást, hogy *„a munkásság"* ezt vagy azt követelte, ezt vagy azt akarta. Választ kíván arra a kérdésre, hogy milyen munkásrétegek kívánságáról vagy akaratáról van szó, és *ez az akarat milyen életkörülményekben gyökeredzik.* A ma embere mindinkább tisztában van azzal, hogy az eseményeknek mélyen fekvő okai vannak, és ezek feltárása nélkül maguk az események érthetetlenek.

Az igaz, hogy a munkásosztály történetének kutatása (persze nem feledkezhetünk meg arról, hogy tágabb értelemben a politikatörténet, az eszmetörténet is része az osztálytörténetnek), e kutatás eredményeinek felhasználása alkalmas bizonyos történeti romanticizmus eloszlatására, bizonyos illúziók szétfoszlatására. De éppen ezért hivatott annak ápolására, amit *osztályönismeretnek* nevezhetnénk. Mert amint van nemzeti önismeret, úgy van osztályönismeret is. Keletkezhetnek olyan aggályok, melyek szerint az osztály nagysága, kiterjedtsége mellett a mozgalom óhatatlanul kicsinek tűnik fel. *Az osztálytörténet reális képet kell hogy adjon nemcsak a munkásosztály helyzetéről, hanem eddig meglehetősen kevéssé vizsgált tudati állapotáról is.* Nem keltheti tehát azt a benyomást, hogy minden munkás vagy a munkásság zöme megfelelő osztályöntudattal rendelkezik. Éppen Lenin mutatott rá többször is, hogy ez tőkés viszonyok között el sem képzelhető. Megvalósítása szocialista viszonyok között is hosszabb időt vesz igénybe. A valódi társadalmi közeg bemutatásával az osztálytörténet – visszakanyarodva bevezetésünkhöz – éppen az öntudatosodás folyamatát ábrázolja.

Kétségtelen, hogy a lét és a tudat viszonyát lehet eltorzítva, egyszerűsítve is felfogni. A valóságos történeti analízis azonban éppen abban különbözik a vulgarizálástól, hogy *dialektikus szemlélet* jellemzi. *Akkor, amikor az osztálytörténet művelésének lendületet kívánunk adni, a munkásmozgalom történetének dialektikus módon történő, komplex vizsgálatát is elő kívánjuk segíteni.*

KABOS ERNŐ

SZAKSZERVEZETTÖRTÉNET – MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET

A szakszervezet az általános munkásmozgalom szerves, elválaszthatatlan része. Ez annyira közhelyszerű igazság, hogy érvényét soha, senki nem vitatta, nem vitatja: a különböző felfogások legfeljebb azt a szerepet, jelentőséget ítélték és ítélik meg eltérően – olykor ellentétesen –, amelyet a szakszervezetek a munkásmozgalom kereteiben történelmileg betöltöttek. S a *jelenség* eltérő megítélésének természetesen megvannak az eltérő *történetírási* konklúziói is.

Amilyen fontos történetíróilag is tudomásul venni, hogy a szakszervezetek a munkásmozgalom részét képezik, ugyanolyan elengedhetetlen azzal is számolni, hogy a mozgalmon belül önálló szervezettel bíró, mozgalmi funkcióik és harci módszereik alapján *sajátos arculatú* alakulatok: különböznek a munkáspártoktól és a munkásmozgalom egyéb tömörülési formációitól.

A mozgalom egészéhez való viszonynak ez a dialektikus jellege, a hozzátartozás és az önálló arculat együttes létezése már önmagában egy alapvető fontosságú történetírási módszertani következtetést sugall: a szakszervezet-történetírásnak egyidejűleg, állandó kölcsönhatásban kell folynia egyfelől az *általános* munkásmozgalom- és párttörténetírási kutatás és feldolgozás keretében, másfelől az *önálló*, speciális szakszervezettörténeti kutatás és feldolgozás síkján. A kölcsönhatás lényege a kétféle aspektusból kiinduló kutatások eredményeinek mindkét oldalon való folyamatos és maximálisan szinkronban haladó integrálása. Az idevágó módszertani összefüggéseket tárgyalva e tanulmány mondanivalója mind az önálló szakszervezet-történetírásra, mind az általános munkásmozgalom- és párttörténetírás szakszervezeti oldalára vonatkozik.

*

A szakszervezettörténeti kutatás természetesen a szakszervezeti mozgalomra és az ennek körébe tartozó szervezetekre irányul. Hogy mi tartozik azonban ebbe a körbe, korántsem értetődik magától, sőt, olykor nagyon is alapos megfontolást igényel annak eldöntése, hogy valamely csoportosulást szakszervezetnek tekinthetünk-e vagy sem. Nyilvánvaló például, hogy a fogalom külső jegye, a csoportosulás foglalkozási, szakmai vagy iparági jellege – bár fontos kellék – egyáltalán nem elegendő a meghatározáshoz. Közismert, hogy már évszázadokkal ezelőtt is léteztek, ma is léteznek olyan szakmai jellegű csoportosulások, amelyeket semmiképpen sem sorolhatunk a szakszervezetekhez.

Marx és Engels a múlt század 40-es éveitől kezdve nagy figyelmet szentelt eleinte az angol trade-unionok, majd a nagyobb európai és amerikai szakszervezeti mozgalmak tanulmányozásának. A felhalmozódott tapasztalatok általánosításával egy sor, elvi és gyakorlati szempontból alapvető fontosságú olyan megállapítást tettek a szakszervezetekre vonatkozóan, amelyek e világmozgalom egész további fejlődési útját befolyásolták.[1] Ezek közül kiemelek néhány olyan mozzanatot, amely a szakszervezet fogalmának tisztázásához nélkülözhetetlen.

a) A szakszervezetek a munkásság osztályszervezetei, sőt, fontos eszközök magának a munkásságnak osztállyá szervezéséhez. Arról a fokról indulva, amikor „ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az . . . ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul".[2]

b) A szakszervezetek a munkások gazdasági harcaiban születnek, de nem maradnak pusztán gazdasági szervezetek. Céljaik már korai szakaszukban általában túlnőnek az alkalmi gazdasági követeléseken „és a mindig egyesült tőkével szemben fontosabbá válik számukra a szövetség fenntartása, mint a munkabéré . . . Mihelyt erre a fokra ért, a szövetség politikai jelleget ölt".[3]

A szakszervezeti tevékenységben tehát összefonódik a gazdasági és a politikai harc: „minden mozgalom, amelyben a munkásosztály mint osztály lép szembe az uralkodó osztályokkal és külső nyomással kényszeríteni igyekszik őket, politikai mozgalom. Például az a kísérlet, hogy egy-egy gyárban vagy akár egy-egy szakmában sztrájkokkal stb. egyes tőkésektől a munkaidő valamely korlátozását kényszerítsék ki, merőben gazdasági mozgalom, ellenben az a mozgalom, hogy nyolcórás stb. törvényt kényszerítsenek ki, politikai mozgalom".[4]

c) A szakszervezeteknek az osztályharcban betöltött szerepe nem korlátozódhat a munkásosztály helyzetének megjavítására a kapitalizmus keretein belül. „Ha a szakszervezetekre szükség van a tőkés és a munka közötti gerillaharcokhoz, még fontosabbak, mint a bérmunkarendszer és a tőkés uralom felszámolását elősegítő szervezett hatóerők . . . Eredeti céljaikon kívül most meg kell tanulniuk a munkásosztály szervező központjaiként tudatosan cselekedni a munkásosztály teljes felszabadításának nagyszerű ügyéért."[5]

A marxista megállapítások a szakszervezetek fogalmának megítélése tekintetében kétségtelenül hatással voltak egyes haladó polgári tudósokra is. A fábiánus Webb házaspár például az angol trade-unionok történetéről 1894-ben kiadott művében átvette a „modern" szakszervezet fogalmát. Ez a megjelölés a szakszervezeteknek a céhektől, valamint a régi, alkalmi munkásegyesületektől való elhatárolását szolgálta. Erőteljesen hangsúlyozták a szakszervezet munkásjellegét: „A modern trade-unionban nem a vállal-

[1] A szakszervezetekre vonatkozó megállapításaik eddig legteljesebb magyar nyelvű gyűjteménye *Marx–Engels:* A szakszervezetekről. Budapest–Bratislava, 1961.

[2] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 4. köt. Bp. 1959. 173.

[3] Uo. 172.

[4] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 33. köt. Bp. 1975. 322.

[5] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 16. köt. Bp. 1964. 177.

kozók egyesülését látjuk, akik üzemük menetét maguk ellenőrzik és termékeiket maguk adják el, hanem a bérmunkások egyesülését, akik a szervezeten kívül álló ipari parancsnokok vezetése alatt dolgoznak."[6] A szakszervezet fogalmát így határozták meg: „A trade-union kifejezésen a bérmunkások tartós egyesülését értjük, melynek célja munkafeltételeiknek megőrzése, vagy megjavítása ... Definíciónk révén kizártuk történetünkből mindenféle felsorolását annak a számtalan példának, amikor a kézművesek átmeneti jellegű egyesüléseket alkottak társadalmi felettesük ellen ... Az ipari harc ezen formái témánkon kívül esnek, nemcsak azért, mert egy esetben sem vezettek tartós egyesüléshez, hanem azért is, mert a sztrájkolók nem voltak alkalmazott bérmunkások, akik az önként vállalt szerződéses munkafeltételeiket igyekeztek volna megjavítani."[7] Még egy figyelemreméltó megjegyzést tettek ezzel kapcsolatban: „a munkáltatók irányította céhek s azok a szervezetek, amelyeknek tisztviselőit ők helyezték hivatalba, nem azonosíthatók a modern trade-unionokkal".[8]

Láthatjuk, hogy Webbék a szakszervezeteket határozottan a bérmunkások szervezeteinek tekintették és elhatárolták a munkáltatók által irányított szervezetektől. Helyesen hangsúlyozták a szervezet tartós vagy állandó jellegének fontosságát. Utaltak arra is, hogy a szakszervezet tevékenysége a „társadalmi felettes", a munkáltató ellen irányul, homályban marad azonban náluk ennek a harcnak az osztályjellege és mindaz, ami ennek folyománya. A szakszervezeti tevékenység Webbék felfogása szerint csak a munkafeltételek javítására szorítkozó, pusztán gazdasági harc. Utalást sem tesznek e küzdelem politikai mozzanataira vagy éppen a politikai harccal való összefonódására. Ezek után természetes, hogy felfogásukból teljességgel hiányzik mindaz, ami arra mutatna, hogy a szakszervezeteknek szerepük lehet a kizsákmányoló rendszer teljes megszüntetésében.

E nézetek kontrasztjában még világosabb a marxi tanítás forradalmi tartalma. Nem elég leszögezni a szakszervezetek munkásjellegét, világosan meg kell határozni szerepüket mint egy új társadalmi rend megteremtéséért vívott forradalmi osztályharc részeseinek, fontos tényezőinek szerepét.

A marxi megállapításokat fejlesztette tovább Lenin, nemcsak azzal, hogy alkalmazta őket az oroszországi szakszervezetekre, amelyek minden korábbi helyzettől lényegesen különböző történelmi körülmények között jöttek létre. Lenin a marxi tanításokat az imperializmus, a proletárforradalmak időszakára konkretizálta, elméletileg általánosította – a szakszervezetek vonatkozásában is – a forradalmi gyakorlatot. E tanítások szellemében kidolgozta a szakszervezetekről mint a kommunizmus iskoláiról szóló elméletet, tisztázta a szakszervezetek helyét, szerepét a proletárhatalom körülményei között, irányt mutatott a szakszervezeti tevékenység számára a szocializmus és a kommunizmus építésének hosszú időszakára.[9]

[6] A mű német kiadása alapján. *Sidney und Beatrice Webb:* Die Geschichte des britischen Trade-Unionismus. Stuttgart, 1895. 14.

[7] Uo. 1–2.

[8] Uo. 4.

[9] A szakszervezetekre vonatkozó lenini tanítások magyar nyelvű gyűjteménye *Lenin:* A szakszervezetekről. Bp. 1971.

A szakmai (majd iparági) szervezkedést végeredményben úgy kell tekinteni, mint a kapitalizmusban kibontakozó, a szocializmusban pedig az előző fokot meghaladva megőrző, azt továbbfejlesztő, sajátos társadalmi mozgásformát, a munkásosztály történelmi harcának legtömegesebb jellegű szervezeti formáját. E mozgásforma a sokféle történelmi és földrajzi körülmények között a maga ellentmondásosságában, a nem szocialista jellegű szervezetektől a forradalmi, kommunista irányítású szakszervezetekig terjedő változatosságában, eltérő formáiban is egyazon, egyetemes társadalmi jelenség.

A történetírónak, amikor gyakorlatilag kerül szembe azzal a kérdéssel, hogy valamely konkrét társadalmi csoportosulást szakszervezetnek tekintsen-e, különböző tartalmi és formai kritériumokat kell alkalmaznia. Különösen bonyolult a nyugat-európai országok hosszabb múltra visszatekintő szakmai szervezkedése, amely sokféle, ideológiailag-politikailag nehezen megítélhető szervezeti típusokat és formációkat produkált. A magyarországi szakszervezetek *zöme* tekintetében ez általában nem okoz különösebb nehézséget, habár az évszázados történeti úton számos olyan szakmai csoportosulással, szervezettel találkozunk, amelyeket semmiképpen nem lehet, s olyanokkal, amelyeket csak fenntartásokkal lehet a szakszervezeti mozgalom körébe tartozónak tekinteni.

A kezdeti időszakot vizsgálva például a legritkább esetben fedezhető fel valamiféle szervezeti folyamatosság az egykori céh-legényegylet és a szakszervezet között; a legényegyletek jelentős része meg sem érte a céhrendszer megszűnését, más része vele együtt szűnt meg. De a céhrendszer hanyatlásával s a „legény" létforma elavulásával párhuzamosan megjelenő *ipari munkások* már a múlt század közepétől a céhszerű formákra ugyan még sokban emlékeztető, egy fokkal mégis korszerűbb, új szervezetekben, az önsegélyező, vigalmi és önképző egyletekben keresték az összefogás hatékonyabb formáit. Az 1860–70-es években – nyugat-európai hatásra és példára – megjelentek, s a segélyező, önképző egyletekkel párhuzamosan tevékenykedtek, a 80-as évektől pedig megerősödve többségre tettek szert a szakszervezetek első formái, a helyi szakegyletek.

Minden egyes hazai szakszervezet kialakulása *hosszabb időszak* folyamatában ment végbe, amely alatt a szervezkedés gondolatának felvetődésétől, kezdetleges próbálkozásokon, alakulások, felbomlások és újraalakulások során – olykor tévutakon át – létrejött egy többé-kevésbé stabil, a marxista felfogás szerint szakszervezetnek tekinthető tömörülés.

Azt, hogy a szervezkedési kísérletek közül melyiket tekinthetjük egy adott szakszervezet létrejötte időpontjának, az alábbi – szervezeti és tartalmi – kritériumok alapján kell megítélnünk:

Szakszervezetnek tekintjük azt a tömörülést, amely

a) ténylegesen munkások (vagy a munkásokéhoz hasonló sorban élő alkalmazottak, kistisztviselők) szervezete volt, munkások alkották és maguk a munkások vezették. Nem tekinthetjük szakszervezetnek az olyan egyesülést, amely főnökök, tőkések, egyházak, polgári politikai pártok patronátusa alatt és vezetésével jött létre és működött, még akkor sem, ha a tagság túlnyomó részét munkások alkották. Szakszervezetnek kell tekintenünk az olyan szervezetet is, amelyben a munkásokkal együtt az alkalmazott nélkül dolgozó, jórészt proletársorban élő önálló kismesterek is részt vettek;

b) működésében, céljaiban a korabeli munkásmozgalom alapján állt, az osztályharc elvét vallotta, önmagát a szocialista mozgalom részének tekintette, tevékenységében fellelhetők a szakszervezeti munka három klasszikus mozzanatának (gazdasági harc, szociális és nevelő tevékenység) legalábbis kezdetei, s tagságát szocialista irányítású politikai akciókba is bevonta. Nem tekinthetjük tehát szakszervezetnek a *kizárólag* segélyezéssel vagy önképzéssel foglalkozó egyesületet, sem pedig azt, amely az „osztálybékét" hirdette, nyíltan vagy burkoltan szocialistaellenes, nacionalista vagy vallási alapra helyezkedett;

c) fennállásában bizonyos stabilitás, folyamatosság mutatkozott, a csoportosulás, ha nehézségekkel, visszaesésekkel, sőt átmeneti szünetekkel is, de létezett, működött, majd megerősödött és esetleg szervezeti vagy névváltozások során eljutott a tartós, végleges, országos szakszervezetig, iparági, ágazati szövetségig. Nem tekinthetjük tehát szakszervezetnek az olyan rövid életű csoportosulást, amely csak alkalmilag működött, nem tudott tagságra szert tenni és megbirkózni a munkáltatói, hatósági terrorral és közvetlen folytatás nélkül szétszóródott, megszűnt.

Ha a csoportosulás megfelel e három feltételnek, a megítélést *nem* befolyásolja az a tény, hogy a szervezet milyen néven működött. Számos példa van rá, hogy önképző egylet néven – mivel csak így engedélyezték – *ténylegesen* szakszervezeti élet folyt. Az sem változtat a megítélésen, hogy esetleg csak helyi (városi, községi) keretekben működött, hiszen ezekből a helyi szakegyletekből folyamatosan alakultak ki később, a századforduló táján az országos szakszervezetek. Az sem perdöntő, hogy a szervezet alapszabályát hatóságilag jóváhagyták-e. A jóváhagyás ugyanis sokszor évekig húzódó procedúra volt és számos példa van rá, hogy a jóváhagyásra várakozva, sőt az alapszabályok elutasítása esetén is működött a szervezet.

Ezek a kritériumok a magyarországi szakmai szervezkedés megítélésére – mint említettük – viszonylag könnyen alkalmazhatók, mivel hazai viszonylatban a szocialista mozgalom keretein kívül létrejött szakmai szervezetek általában távol tartották magukat a munkások gazdasági harcaitól, tehát a legjellegzetesebb szakszervezeti funkciótól. Nem ez a helyzet azonban nemzetközi viszonylatban. Főleg a fejlett tőkés országokban alakultak és fejlődtek erős tömegszervezetekké olyan szakmai vagy iparági csoportosulások, amelyek ugyan élesen elhatárolták magukat a szocialista munkásmozgalomtól, ugyanakkor azonban hatalmas méretű sztrájkokat vezettek, tömegerejükkel, anyagi eszközeikkel, politikai befolyásukkal képesek voltak a munkások élet- és munkaviszonyainak javítására. Objektíve tehát a tőke és a munka közötti osztályharc eszközei voltak. Ha fenntartásokkal is, a nemzetközi szakszervezeti mozgalom részeinek tekintendők.

Magyarországon a szocialista szakszervezeteket a múlt század 90-es éveitől – 1898-tól folyamatosan – a mozgalom demokratikusan választott központi szerve, a Szakszervezeti Tanács fogta össze. Téves azonban az olyan felfogás, amely a megítélés egyetlen kritériumának, a mozgalomhoz tartozás abszolút mércéjének ettől kezdve a Szakszervezeti Tanács kötelékébe való tartozást tekinti. Persze azok a szervezetek, amelyek szocialistaellenes alapon álltak szemben a Szakszervezeti Tanáccsal s a kötelékében tömörülő szakszervezetekkel – mint a „nemzeti demokrata", függetlenségi

párti, munkáltatók irányította, „keresztény", fasiszta szakmai csoportosulások – nem részei a magyar szakszervezeti mozgalomnak. De ha a felszabadulás előtti időszakban szociáldemokrata irányítás alatt álló Szakszervezeti Tanácshoz tartozást abszolút kritériumnak tekintenénk, nemcsak ezeket a csoportosulásokat látnánk a mozgalmon kívül és azzal szemben, de kitaszítanánk a szakszervezeti mozgalom fogalomköréből – hogy csak a fontosabbakat említsem – a Mezőfi nyílt jobbratolódásáig és lelepleződéséig körülötte csoportosuló, valamint az Alpári-féle baloldali szervezkedés bázisául szolgáló szakszervezeteket, a szindikalista szakmai csoportosulásokat, a 20-as–30-as években kommunista irányítással a hivatalos szakszervezetek keretein kívül tömörülő szakmai ellenzéket, a kivált szervezeteket, és a – bizonyos fokig kontra-Szaktanács szerepet is betöltő – Egyesült Szakszervezeti Ellenzéket. Bárhogyan is értékelje a konkrét történelmi elemzés e szervezetek, szervezkedések ellentmondásoktól korántsem mentes működését, az nem lehet vitás, hogy a szocialista szakszervezeti mozgalom részei voltak, bár nem tartoztak a Szakszervezeti Tanácshoz, sőt szemben álltak vele. Történeti feltárásuk a magyar szakszervezeti mozgalom történetének szerves része.

A magyar szakszervezettörténeti kutatás és feldolgozás tehát elsősorban a szocialista munkásmozgalom kereteibe tartozó, a Szakszervezeti Tanács kötelékébe tömörült vagy átmenetileg azon kívül álló, de a fent részletezett kritériumoknak megfelelő munkás- és alkalmazotti szervezetekre irányul. Ennek leszögezése önmagában természetesen nem határozza meg a szakszervezettörténet tárgyát, de elengedhetetlen első lépés annak körülhatárolásához.

*

A szakszervezettörténet tárgyát és módszereit taglalva nem tekinthetünk el attól a körülménytől, hogy a történeti folyamatban *mozgalom* és *szervezet* egymástól elválaszthatatlan, egymással szerves együttesben élő, ám egymással nem teljességgel azonos, egymást csak részben fedő jelenségek.

A köznapi szóhasználatban a két kifejezést rendszerint egyfelől az egyes önálló szakszervezetek, másfelől a szakszervezetek összességét magában foglaló szervezetrendszer megkülönböztetésére használjuk. Ez elméletileg nem szabatos, hiszen a mozgalom egésze éppen úgy szervezetben ölt testet, mint az ágazat, s az egyes szakmai vagy iparági szervezetet éppen úgy a mozgalom élteti, mint a szervezetek összességét.

Helyesebb, ha abból indulunk ki, hogy a szakszervezeti mozgalom az a *társadalmi aktivitás,* amely az egyes szakszervezeteket s azok összességét létrehozza és működésben tartja, tevékenységüket, munkamódszereiket kialakítja, célt, értelmet ad nekik. A szakszervezetek e társadalmi aktivitás látható keretei, amelyekben a mozgalom meghatározott alakban és konstrukcióban megtestesül.

Mondhatjuk: a mozgalom a tartalom; a szervezet a forma. A mozgalom a szélesebb, a szervezet a hatékonyabb; a mozgalom a törekvés, a szervezet a realizáló eszköz. A kettő egymás nélkül nem létezhet.

A szakszervezeti élet tehát mozgalom és szervezet dialektikus együttese. Nyilvánvaló, hogy a szakszervezettörténetnek egyidejűleg mozgalomtörténetnek és szervezettörténetnek kell lennie, hiszen ahogyan a történeti folyamatban elválaszthatatlan a

kettő, ugyanúgy elválaszthatatlan a folyamatot tükröző történeti feltárásban is. Nem szorulhat háttérbe egyik oldal sem. A történetírás megvizsgálja azt a szakaszt, amelyben a mozgalom – különböző spontán és nem spontán hatásokra – megindul, s születése pillanatától keresi és alkotja a formát, a keretet, az organizmust önmaga megvalósítására; a születő kezdetleges szervezeti forma pedig rögtön kibontakozási lehetőséget ad a születő mozgalomnak. A történetírás a továbbiakban figyelemmel kíséri a fejlődési folyamatot: hogyan erősíti egymást az egymásra utalt két oldal; viszonyukban mennyire jut kifejezésre az összhang, mennyire képes a *mozgalom* a szervezeti keretek tartalommal telítésére, s a *szervezet* a mozgalom kiteljesítésére.

A szakszervezettörténeti művekben ezért a társadalmi küzdelem *nyilvános* porondján folyó szakszervezeti harcok, a gyakran látványos, mozgalmas, drámai összecsapások, lendületes akciók, győzelmek és vereségek sorozatát s a *belső* szervezeti élet még mindig eleven mozzanatainak leírását a kevésbé látványos motívumok: alapszabályok, működési szabályzatok ismertetése, a létszámalakulás, a bevételek és kiadások, leltárkimutatások, könyvtárforgalmi, segélyezési statisztikák, könyvelési rubrikák elemzése kíséri. Történész és egyúttal író is legyen a talpán, aki nemcsak meglátja, de meg is láttatja, hogy ezek mind együvé tartoznak, hogy a történelem folyamata nem osztható „izgalmas" és „unalmas" fejezetekre. Történész és író legyen, aki a *szervezeti lét* adattengerében is kitartóan kutatja és fel is deríti a *mozgalmi összefüggéseket*, s képes azok révén meggyőző ábrázolással egységes képpé összekapcsolni az eleven mozgalmi élet önmagukért is beszélő megnyilvánulásait és a szervezeti körülmények mozaikcserepeit.

A tartalom és a forma dialektikus összetartozása nemcsak a kölcsönös feltételezettség, nemcsak az összhang, hanem az ellentét motívumait is tartalmazza. A szervezet nemcsak kibontatkoztatja a mozgalmat, de keretek, korlátok közé is fogja. A mozgalom olykor türelmetlen, a szervezet mechanizmusa olykor döcög. A mozgalom olykor nyűgnek érzi a maga teremtette szervezeti kereteket, a szervezet öncélúságra, elbürokratizálódásra, megcsontosodásra hajlamos.

A mozgalom fejlődése tulajdonképpen szüntelenül a szervezet fejlődését követeli. A szervezet azonban maga alkotta kötelékei – szabályzata, struktúrája, apparátusa – folytán mindig merevebb, mint a mozgalom. Időnként tehát szinte törvényszerűen bekövetkezik összhangjuk részleges megbomlása, s az ellentétek ilyenkor többékevésbé nyílt konfliktusokká fajulhatnak.

A mozgalom és a szervezet között olykor külső tényezők igyekszenek mesterséges ellentétet teremteni. A magyar szakszervezetek felszabadulás előtti története mutatja, milyen céltudatosan törekedett a tőkés államhatalom a szervezetet a mozgalom korlátozására felhasználni: csak olyan alapszabályt hagyott jóvá, amely kizárta a sztrájkolók segélyezését, a politikai tevékenységet stb., a szakszervezetek ügyvezetését, pénzkezelését rendszeres hatósági ellenőrzés alatt tartotta. A szervezet és a mozgalom összhangjának ezt a külső eredetű megbontását azonban a magyar szakszervezetek sikeresen megakadályozták. Illegális módszerek (ellenállási alap, szabadszervezet, pártkapcsolatok) egész rendszerével gondoskodtak arról, hogy a szervezet alkalmas maradjon a mozgalom céljainak megvalósítására.

A mozgalom és szervezet pozitív egymásra hatásának folyamatát azonban a magyar szakszervezetek történetében is a két oldal időről időre felszínre kerülő belső konfliktusai kísérik. A szervezet nem bizonyult mindig elég rugalmasnak ahhoz, hogy gyorsan alkalmazkodjék a mozgalom új követelményeihez, sőt olykor makacsul és csökönyösen szembeszegült a fejlődéssel.

Ilyesmi előfordult sztrájkok vagy más akciók alkalmával és jellegzetessé vált a munkásmozgalom gyors fellendülésének szakaszaiban. Az 1917–1919-es forradalmi időszakban például a szervezett tömegek mozgalmai messze átcsaptak a szakszervezetek keretein. A baloldali üzemi bizalmiak vezetésével a gyári munkások akciói olyan befejezett tények elé állították a szakszervezeteket, amelyekkel képtelenek voltak lépést tartani.

A mozgalom és a szervezet ellentéte olykor a *tagság* legdinamikusabb elemei és a szervezet *vezetősége* közötti viszályok sorozatában, a szervezeten belül és azon kívül tevékenykedő ellenzéki csoportosulások és a kialakult formákhoz és módszerekhez ragaszkodó vezető csoportok összeütközéseiben ölt testet. Mozgalom és szervezet viszonyát történelmi távon figyelemmel kísérve néha kiábrándító jelenségnek lehetünk tanúi: a szervezetet egykor megteremtő, lelkes *mozgalmi* egyéniségek egy része *hivatalnokká* válik, a szervezet vezető posztjain egykori mozgalmi lendületük évtizedes rutinná laposodik, s az ilyen vezetők minden erejükkel, tekintélyükkel konzerválni igyekszenek a mozgalmat a szervezet egy meghaladott szintjén. Ilyenkor drámai körülmények között mehet végbe a mozgalom és a szervezet ellentétének feloldása, a szervezet felemelése az új követelmények színvonalára. Ezt rendszerint a szervezet céljainak új megfogalmazása, szabályzatának, konstrukciójának, apparátusának megfelelő mérvű megújítása, a vezetés személyi változásai kísérik.[10]

Mozgalom és szervezet összetartozásának ilyen és másféle ellentmondásai nem kerülhetik el a szakszervezet-történetírás figyelmét. A múltban a szociáldemokrata szemléletű szakszervezettörténeti áttekintések jelentős része csak felszínesen – a mélyebben fekvő motívumok felkutatása és megvilágítása nélkül – regisztrálta az ilyen konfliktusokat. Ebben az interpretációban a mozgalom és a szervezet összhangja szinte tökéletes, ha ezt időnként „rendbontó elemek" meg is zavarják.

[10] A mozgalom és a szervezet dialektikája nem csupán szakszervezeti téren tapasztalható, hanem a társadalmi mozgás és a társadalmi csoportosulás minden formájában jelen van. Tanulságos, ahogyan Gramsci a politikai párt viszonylatában fejtegeti ezt: „A jelenségeknek ez a rendje a politikai pártot érintő egyik legfőbb kérdéssel kapcsolatos; tudniillik a pártnak azzal a képességével, hogy szembeszálljon a megszokás szellemével, a mumifikálódás és az anakronisztikussá válás tendenciájával. A pártok azért keletkeznek és konstituálódnak szervezetté, hogy az osztályok szempontjából életbevágó történelmi pillanatokban irányítsák a helyzetet; de nem mindig tudnak alkalmazkodni az új feladatokhoz és új korszakokhoz, nem mindig tudnak aszerint fejlődni, ahogyan az erőviszonyok összessége (tehát osztályok viszonylagos pozíciója) fejlődik az adott országban vagy a nemzetközi porondon. Ha elemezzük a pártoknak ezt a fejlődését, meg kell különböztetnünk: a társadalmi csoportot; a párt tömegét; a párt bürokráciáját és vezérkarát. A bürokrácia a megszokás és a konzervativizmus legveszélyesebb ereje; ha szilárd, önmagában megálló, a tömegtől magát függetlennek érző testté tömörül, a párt végül is anakronisztikussá válik, s az éles válság pillanatában elveszti társadalmi tartalmát és mintegy függve marad a levegőben." (*Antonio Gramsci:* Filozófiai írások. Bp. 1970. 308–309.)

Más irányú felszínes vizsgálódás nem kevésbé téves következtetésekhez vezet. A dogmatikus, „balos" megítélés megalkotta a „forradalmi tömegek – megalkuvó vezetők" eleve adott ellentétének sémáját, s a két pólus közötti konfliktusok sorává egyszerűsítette s ilyennek láttatta a szakszervezetek történetét.

A szakszervezettörténet nem abszolutizálhatja a mozgalom és a szervezet összhangját – ennek ellentmondanának a mélyreható konfliktusok, az elkényelmesedés és elbürokratizálódás tagadhatatlan tényei; de nem abszolutizálhatja a mozgalom és a szervezet ellentéteit sem – ennek a szakszervezeti tevékenység nem kevésbé tagadhatatlan sikerei, eredményei mondanának ellent.

*

Bár a szakszervezetek alapjában nem politikai szervezetek, tevékenységük keletkezésüktől kezdve mindvégig *politikailag determinált.* Objektíve politikai törekvések hatják át az általuk szervezett gazdasági harcokat, szociális munkájukat és különösképpen azt a nevelő befolyást, amit magával a szervezkedéssel, a szervezeti élet sokoldalú aktivitásával és kötelékeivel, a társadalmi összeütközésekben kovácsolódó szolidaritással és harci tapasztalatokkal, a céltudatos ideológiai és kulturális tevékenységgel gyakorolnak a tömegekre. Nem ritka a tagság szakszervezeti eszközökkel történő rendszeres bevonása a közvetlen politikai akciókba.

A *szocialista szakszervezeti mozgalom politikai orientáltsága* a marxista munkáspárt és a szakszervezetek kapcsolataiban fejlődik ki. E kapcsolatok jellegét, mértékét illetően a nemzetközi munkásmozgalomban nem alakult ki egységes álláspont és gyakorlat. Ez a sarkalatos kérdés a kezdetektől egy teljes évszázadon át szenvedélyes viták és konfliktusok forrása volt a munkásmozgalom hazai és nemzetközi fórumain és mai napig sem tekinthető teljességgel lezártnak. Nem kerülheti meg természetesen a szakszervezet-történetírás sem.

A II. Internacionálé és a hozzá tartozó pártok többsége – Marx és Engels nyomán – ismételten hangsúlyozta a munkáspárt és a szakszervezetek kapcsolatának fontosságát, anélkül, hogy e kapcsolat megvalósulásának konkrét módozatait, formáit meghatározta volna. A legjelentősebb nemzetközi vita az Internacionálé 1907. évi stuttgarti kongresszusán zajlott le, s az ott elfogadott határozat a kétféle szervezet önállóságát és saját feladatkörét hangsúlyozva kimondta: „A kongresszus a munkásosztály érdekében valónak jelenti ki, hogy a párt- és szakszervezetek között minden országban szoros kapcsolat létesíttessék és állandóan ápoltassék. A párt- és gazdasági szervezetek kötelesek egymást akcióikban erkölcsileg támogatni és harcaikban csak olyan eszközöket használni, amelyek a proletariátus felszabadító harcát előre viszik . . ."[11]

A bolsevikok ezzel a határozattal egyetértettek, de a „szoros kapcsolat" elvét már ekkor mint a pártnak a szakszervezetekben érvényesítendő vezető, irányító szerepét konkretizálták. A szociáldemokrata jobbszárny – így az oroszországi mensevik irányzat is – ezzel és a stuttgarti határozattal szemben a szakszervezetek politikai semleges-

[11] Népszava, 1907. augusztus 27.

ségét hirdette, leplezve egy más előjelű politikai orientáltságot. Jellemző a politikai orientáció nyílt vagy leplezett formájának alkalmazására az eszerek lapjának egyik megállapítása, amelyet Lenin egyetértőleg idéz: „Az orosz szociáldemokraták ... fáradhatatlanul igen erélyes kampányt folytatnak azért, hogy megnyerjék a szakszervezeteket és alárendeljék őket a párt vezetésének. A bolsevikok ezt közvetlenül és nyíltan teszik ... a mensevikek a kevésbé egyenes utat választották."[12]

A szakmai-ágazati szervezkedés politikai orientáltságának legmarkánsabb megfogalmazása ölt testet, s a marxista–leninista párt és a szakszervezetek közötti kapcsolatoknak a hatalom megragadása utáni alakulása fejeződik ki a szakszervezet transzmissziós szerepéről szóló lenini álláspontban.

A transzmisszió-gondolat első formájában Leninnek az OK(b)P IX. kongresszusán, 1920 márciusában tartott beszédében hangzott el: „Amikor erősebben össze kell forrnunk a szakszervezetekkel, a szakszervezetek minden árnyalatát figyelemmel kell kísérni, kapcsolatban kell lenni velük, s akkor a KB-t feltétlenül úgy kell összeállítanunk, hogy összeköttetésünk legyen a szakszervezetek nagy tömegeivel ... hogy meglegyen az a szíj, amely összekapcsolja a KB-t egyidejűleg 600 000 párttag és 3 000 000 szakszervezeti tag egységes akaratával. E nélkül a szíj nélkül nem lehet vezetni."[13]

Itt, egyelőre még szűkebb értelemben, a párt Központi Bizottsága, valamint a párt- és szakszervezeti tagság közötti kapcsolat vonatkozásában merül fel a transzmisszió szükségessége, s ezt – a lenini elgondolás szerint – magának a párt Központi Bizottságának megfelelő összetétele – a szakszervezetek képviselőinek e testületbe való bevonása – biztosítja.

Tágabban és világosabban bontakozik ki a transzmisszió-gondolat két évvel később, amikor Lenin a szakszervezetekre ruházza a párt és a dolgozó tömegek közötti összekötő szerepet: „Mint ahogy még a nagyszerű motorokkal és elsőrendű gépekkel felszerelt legjobb gyár sem tud működni, ha elromlott a gépek és a motor közti erőátviteli szerkezet, éppúgy szocialista építésünk katasztrófája is elkerülhetetlen, ha a kommunista párt és a tömegek közti erőátviteli szerkezet, a szakszervezet helytelenül van felépítve vagy helytelenül működik."[14]

Mindkét megfogalmazás nyilvánvalóan *hasonlatra,* sőt *metaforára* épül. Köztudott azonban, hogy a marxista–leninista pártok későbbi szektás-dogmatikus gyakorlatában a lenini metafora, a transzmisszió képlete, vaskos, szó szerinti, szinte mechanikai értelmezésben került alkalmazásra. Szinte teljesen figyelmen kívül maradt a lenini megfogalmazásnak az a fontos eleme, hogy a kapcsolat kétirányú: a párttól a tömegek felé és a tömegektől a párt felé irányul. A párt és a szakszervezet viszonyának ilyen torzulása negatívan hatott mindkét oldalon.

De ne öntsük ki a fürdővízzel a gyereket: a hiba nem a lenini felfogást érzékletesen kifejező képben, hanem annak mechanikus értelmezésében, torz érvényesítésében volt. A transzmisszió-elv nem más, mint egy egyetemesen érvényesülő sajátosságnak – a

[12] *V. I. Lenin* Összes Művei. 16. köt. Bp. 1968. 399.
[13] *V. I. Lenin* Összes Művei. 40. köt. Bp. 1974. 262.
[14] *V. I. Lenin* Összes Művei. 44. köt. Bp. 1975. 338.

szakmai szervezetek politikai orientáltságának – speciális, a proletárdiktatúra időszakára alkalmazott, marxista–leninista megfogalmazása.

Régen és ma egyaránt különböző politikai erők és irányzatok kerestek – más és más céllal, tartalommal – és találtak a szakszervezetekben bázist, olyan organizmust, amely meghatározott, általuk képviselt szellemi, erkölcsi, politikai hatások átvételére, továbbítására, terjesztésére s ennek révén tömegmozgatásra alkalmas, már csak azért is, mert a szakszervezet szélesebb tömegeket fog át, mint a politikai szervezet.

Elsősorban éppen a politikai orientáció különbözőségéből eredeztethető a különféle szakszervezeti irányzatok létezése – és fordítva: a különböző irányzatú szakmai-iparági szervezetek mögött nem nehéz felismerni azokat a politikai erőket, amelyek irányítják őket. Ez vonatkozik a különféle nem szocialista és szocialistaellenes irányzatú szakmai szervezetekre is, de a politikai orientáltság alakulásának történeti vizsgálata igen tanulságos a szocialista munkásmozgalom – mind a munkáspárt, mind a szakszervezetek – szempontjából is.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyik összmozgalmi jelentőségű érdeme az 1918 előtti időszakban, hogy energikusan védelmezte – túlnyomórészt sikeresen – eszmei hegemóniáját a szakszervezetekben, minden idegen, szocialistaellenes politikai behatolási és bomlasztási kísérlettel szemben. Az már nem értékelhető ilyen egyértelműen pozitívan, hogy hatása, irányító szerepe nem szorítkozott az eszmei, erkölcsi-politikai befolyásolásra, hanem a pártalapszervezetek létrehozását elhanyagolva organizmusát 1918 előtt főként a szakszervezetekben működő szakmai szabadszervezetekre építette, a szakszervezetekkel részlegesen szervezetileg is összefonódott. Igaz, ez az összefonódás sohasem volt teljes, a párttagság sohasem volt teljesen azonos a szakszervezetek tagságával. Az MSZDP taglétszáma 1918 előtt legfeljebb a szakszervezeti össztaglétszám felét közelítette meg, később pedig ez a különbség – s ez egészséges folyamat – még inkább nőtt.[15]

A szakszervezetek szociáldemokrata orientáltsága korántsem egyöntetű a magyarországi szocialista munkásmozgalom 1918 előtti történetében sem. A politikai orientáltság – mint jelenség – egyetemes voltát mutatja az a tény, hogy valahányszor a szociáldemokrata pártvezetőség politikai irányvonalával szemben a párt keretei között vagy azon kívül bal- vagy jobboldali ellenzéki csoportosulás lépett fel, szinte törvényszerűen létrejött e politikai csoportosulások szakszervezeti bázisa is. Mind a radikálisok és mérsékeltek pártviszálya, mint a Mezőfi-féle szakadár szervezkedés, mind Alpári pártalakító kísérlete, mind a szindikalista szervezkedés – mint erről már szó esett – megosztotta a szakszervezeteket is. Ezek a szakítási akciók még csak átmenetileg hatottak a szakszervezeti mozgalomra.

Korszakalkotónak bizonyult viszont a szakszervezetek történetében is az a szakadás, amely 1918 őszén következett be a magyar munkásmozgalomban. A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulása és forradalmi tevékenysége szervezeti szakadást

[15] A párt és a szakszervezetek 1918 előtti viszonyának részletes ismertetését lásd *Kabos Ernő:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kapcsolatai 1890–1918. In: Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. Bp. 1969. 59–119.

ugyan nem okozott a szakszervezeti mozgalomban, mégis döntően megváltoztatta a szakszervezetek egész életét, harcát, arculatát. Véglegesen megszüntette ugyanis a magyar szakszervezetek irányításának a szociáldemokrata pártvezetőség által birtokolt monopóliumát, amit az említett ellenzéki csoportosulások csak átmenetileg voltak képesek megzavarni. Ettől kezdve a szakszervezetek életében és tevékenységében hosszú időn át egyidejűleg, egymással párhuzamosan és egymást keresztezve *kétféle politikai orientáció* érvényesült: egy forradalmi és egy reformista.

Ez volt a helyzet az 1918–1919-es forradalmi időszakban, amikor a szakszervezetek felső vezetése ugyan túlnyomóan a régi reformista személyiségek kezében maradt, de mellettük és ellenükre már szóhoz jutottak a szakszervezeti keretekben a tömegakciókat szervező-irányító forradalmi elemek is. Ez volt a helyzet az ellenforradalom negyedszázadában, amikor a szakszervezetek „hivatalos" reformista-szociáldemokrata irányítása nem tudta megakadályozni, hogy az illegális kommunista párt a legális szakszervezetekben alkalmas terrénumot találjon a szervező és agitációs munkára, a munkástömegekkel való rendszeres kapcsolatra, a szakszervezeti tevékenységnek következetesen osztályharcos szellemű befolyásolására.

Nyíltan érvényesült a kettős politikai orientáció a népi demokratikus forradalom időszakának szervezetileg gyorsan erősödő szakszervezeti mozgalmában. A szakszervezetek ekkor a két legális munkáspárt többé-kevésbé paritásos irányításával egyidejűleg a kétféle irányzat küzdelmének s a forradalmi munkásegység kivívásának harci terepei, egyszersmind a munkásegység első tömegméretű megtestesítői voltak.[16]

Az egységtörekvések sikere, a két munkáspárt egyesülése eleinte még nem eredményezte a magyar szakszervezeti mozgalom egységes marxista–leninista politikai orientáltságát. Ez megfelelő módszerekkel sem valósulhatott volna meg egy csapásra. A személyi kultuszos és dogmatikus felfogás azonban a szakszervezeteket a szó külsődleges, vulgáris értelmében próbálta a párt transzmissziós eszközévé tenni, s közben valósággal megfosztotta őket hagyományos funkcióiktól. Formálisan ez a mechanizmus hibátlanul működött; bár a túlnyomóan igaz forradalmi lelkesedéssel dolgozó párt- és szakszervezeti aktíva buzgón gondoskodott a politikai tömegegység mindennapos demonstratív megnyilvánulásairól, a felszín alatt éltek, majd a csalódások nyomán megerősödtek az adminisztratív eszközökkel már kiküszöböltnek vélt másik, *szociáldemokrata* politikai orientáció maradványai és nosztalgikusan megszépülő emlékei.

Az MSZMP vezette kétfrontos harc immár két évtizedes elvi-elméleti munkájában és gyakorlati-politikai küzdelmeiben alakult és alakul ki a magyar szakszervezeti mozgalom vulgarizálástól mentes marxista–leninista orientációja is. A szakszervezetek feleleventették s egyúttal korszerű tartalommal telítették a régi jó hagyományokat, ezzel küszöbölték ki a – mindkét irányzat örökségében fellelhető – történelmileg meghaladott módszereket, felfogásokat. A párt és a szakszervezetek, az állam és a szakszervezetek viszonya a fokozatos tisztázódás s vele párhuzamosan a fokozódó hatékonyság folyamatában van. Az új feltételek között betöltendő szerepük felismerése nemcsak

[16] Ennek részletes megvilágítását lásd *Habuda Miklós:* A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944–1948. Bp. 1971. 305.

régebbi megítélésükhöz képest előrelépés, hanem az új történelmi helyzet megszabta feladatok miatt is fontos. A szakszervezeti hatáskör bővülése, a szakszervezetek társadalmi helyének, jelentőségének tisztázódása, érdekvédelmi és társadalomépítő funkciójuk összetartozásának érvényesülése megadja politikai orientáltságuk értelmét és mértékét, indokolja annak nélkülözhetetlenségét. A transzmisszió ilyen felfogásban nem a sajátos szakszervezeti feladatköröktől elkülönülő vagy azokkal ellentétes szerep, hanem a teljes szakszervezeti tevékenységben tudatosan érvényesülő politikai orientáció metaforisztikus megfogalmazása.

*

A szakszervezet-történetírás tárgyáról szólva az előbbiekben a szocialista munkásmozgalomhoz tartozó szakmai-iparági szervezeteket emeltük ki. Nem hanyagolhatók el azonban teljességgel azok a szervezetek sem, amelyek *másféle politikai orientáltságukból* eredően nem sorolhatók a szocialista szakszervezeti mozgalom körébe.

A nemzetközi terep tarkább képet mutat e tekintetben, mint a hazai, de téves az a felfogás, amely – az egykori agitációból a történetírásba is beszüremkedve – magyarországi viszonylatban teljesen jelentéktelennek s így elhanyagolhatónak tekintette a szocialistának nem minősíthető, a szocialista mozgalommal szemben álló szakmai szervezkedéseket. Az igazság az, hogy a nemzetközi színtéren fellépő és jelentékeny erőt képviselő szakszervezeti irányzatok szinte mindegyike jelentkezett és rövidebb-hosszabb időn át szerepet is játszott a magyarországi társadalmi küzdelmekben. Ezek a – munkásosztálytól idegen politikai erők által irányított, támogatott – szervezetek igazi céljuknak megfelelően tagadhatatlanul ideológiai-politikai befolyást is gyakoroltak a munkások egyes csoportjaira, rétegeire, s szervezetileg is gyengítették a szakszervezeti mozgalmat. Az ellenük folytatott küzdelem, befolyásuk visszaszorítása időnként komoly gondot okozott a szocialista szakszervezeteknek. Tehát történetük részletes felkutatása, eszméik, törekvéseik, tevékenységük elemző feltárása, szociális összetételük, anyagi erőforrásaik és tényleges szervezeti erejük, hatásuk hiteles bemutatása fontos és kikerülhetetlen résztémája a szakszervezet-történetírásnak.

Valamennyi nem szocialista szakmai szervezkedés közül a legtöbb figyelmet a keresztény szakszervezetek érdemlik. Ezek a szociális kérdést az evangéliumi eszmevilág felől közelítő szervezetek világviszonylatban is a legjelentősebb irányzatot képviselik az osztályharcot elvileg elutasító szakmai, iparági mozgalmak között, hazai viszonylatban pedig mintegy fél évszázadon át a munkások, alkalmazottak, értelmiségi dolgozók számottevő csoportjait tartották vonzáskörükben és kereteikben. Politikai orientáltságuk nyilvánvaló: a római katolikus egyház politikai törekvéseinek tömegbázisául szolgáltak. Tényleges tevékenységük és hatásuk mégsem ítélhető meg sommásan negatívan. Ennek kapcsán a következő motívumokat kell megfontolnunk:

A mozgalmat előrelendítő s mintegy egyházilag „legalizáló" pápai enciklika, a Rerum Novarum, a klérusban vegyes fogadtatásra talált. A többség természetesen – már a pápai csalhatatlanság elve alapján is – fenntartás nélkül fogadta. A legkonzervatívabb elemek viszont, mint veszélyes „forradalmi" lépést, többé-kevésbé nyíltan eluta-

sították, akadtak azonban papi személyek – s nemcsak az alsópapságban, de tekintélyes vezetők között is –, akik komolyan vették a benne körvonalazott szociális programot, komolyabban, mint maga az enciklika, amely azt elsősorban eszköznek tekintette a munkások eltántorítására a szocialista mozgalomtól.

A keresztény szervezkedésnek ez a belső ellentmondásossága olykor abban jutott kifejezésre, hogy az általa tömörített munkások szociális elégedetlensége, követeléseinek nyomása időnként tényleges osztályharcos akcióba vitte az osztályharcot elutasító szervezetet. S bár az „istentelenek" és a „papszamarak" között heves háborúság folyt, amelyben egyik fél sem válogatott túlságosan az eszközökben, *de facto*, esetenként hallgatólagos akcióegység is létrejött az ellenségeskedő szervezetek között, s az ilyen alkalmi együttműködés objektíve nem a megosztást, hanem a tényleges osztálycélokat szolgálta. Az ilyen esetleges akcióegység ugyan a hazai porondon ritkább és kevésbé mélyreható volt, mint a nyugat-európai országokban, de szórványos és korlátozott esetei nálunk is a történeti feltárás és értékelés tartozékai.

A keresztény szakszervezetek egy másik akaratlan módon is szolgálatot tettek az osztályharcos szervezkedésnek: bevontak a társadalmi aktivitásba olyan munkásokat, akiket vallásos buzgalmuk a szocialista szervezkedés számára hozzáférhetetlenné tett. Ezek között akadtak egyesek, sőt csoportok is, akik és amelyek a szocialista és a keresztény szervezetek közötti viták, összecsapások és az együttműködés jegyeit mutató alkalmak sorozatában ismerték meg a szocialista szervezkedés értékét és ismerték fel a szocialista szakszervezetekben érdekeik igazi, hathatós, szókimondó képviselőit; kiábrándultak a vallási szervezkedésből s rövidebb-hosszabb vívódás után levonták ennek konzekvenciáit: az osztályharcos mozgalom katonáivá váltak. Az ellenszervezet negatív vagy felemás törekvéseinek és módszereinek ez a dialektikus hatása, ha nem is nyilvánult meg tömegméretekben, nem kerülheti el a szakszervezet-történetírás figyelmét.

Végső soron a történeti kutatás és feltárás kötelezettsége a szocialista szakszervezeti mozgalom mellett nemcsak a keresztény szakszervezetekre, hanem, eltérő társadalmi jelentőségük arányában, valamennyi más, nem szocialista politikai orientáltságú szakmai szervezkedésre is vonatkozik. A szocialista szervezkedés valóságos történeti útja csak ebben a társadalmi kontrasztban rajzolható meg és valóságos társadalmi értéke is ebben a kontrasztban magasodik ki az utókor vizsgáló tekintete előtt.

*

A politikai orientáció kérdése tehát elsőrendű fontosságú szakszervezettörténeti probléma. Beható vizsgálata nélkül elképzelhetetlen valamely szakszervezet vagy a szakszervezeti mozgalom útjának megrajzolása, tevékenységének értékelése.

De amilyen hiba volna nem kellő figyelmet szentelni a szakszervezeti munka és a szakszervezeti élet politikai orientáltságának, éppen annyira elhibázott az a történelmi kép is, amelyet a szakszervezetekről *kizárólag* a közvetlen politikai összefüggések vizsgálatával alakítunk ki. A történetírás nem tévesztheti szem elől, hogy a szakszervezetek – tevékenységük erőteljes politikai determináltsága ellenére – nem *par excellence*

politikai szervezetek. A hazai történetírás viszont egy időben valósággal ilyeneknek tekintette őket. Ez a szemléleti tévedés politikai eredetű volt. A két világháború között az illegális és legális tevékenységet a szakszervezeti keretekben többnyire sikeresen összekapcsoló kommunisták, kommunista sejtek és frakciók a jobboldali vezetést bíráló fellépéseikben néha valósággal olyan követelményeket támasztottak a *szakszervezettel* szemben, amelyek csak politikai *párttal* szemben lettek volna jogosultak. Ilyen igények alapján a szakszervezetekről alkotott kommunista kritikai összkép csak negatív lehetett. A történetírásban ez a szemlélet oda vezetett, hogy a szakszervezetekről és a szakszervezeti mozgalomról kialakított képben háttérbe szorultak a szakszervezeti tevékenység oroszlánrészét alkotó tevékenységi területek, s csaknem kizárólag a politikai kapcsolatok mennyisége és minősége, s a szakszervezetek közvetlen, napi politikai aktivitása került látótávolságba.

A kép így igazságtalanul, történelmietlenül negatív. Nemcsak azért, mert egy alapjában nem politikai mozgalmat egyoldalúan politikai mércével mér, hanem azért is, mert ez a mérlegelés politikai szempontból is hiányos, elégtelen. A politikai orientáció ugyanis nemcsak a közvetlen napi politikai aktivitásban érvényesül és mutatkozik meg, hanem a tipikusan szakszervezeti jellegű tömegmunkában is, amelynek politikai jelentősége és értéke csak hosszú távon mérhető.

Éppen a *tipikusan szakszervezeti jellegű tömegmunkának a feltárása, elemzése és értékelése* a szakszervezet-történetírás *fő* feladata. Ugyanis ez a munka ad létjogosultságot a szakszervezeteknek, s elsősorban ez ad *forradalmi jelentőséget* tevékenységüknek. A tőkés társadalomban elnyomott, nyomorban tartott munkásság és a többi dolgozó rétegek anyagi és szellemi felemeléséért, öntudatos és kulturált, harcra kész és a tömegharchoz értő, szervezett táborrá alakításáért folytatott mindennapos küzdelemről van itt szó. Arról a küzdelemről, amely átfogja az egyéni és társadalmi lét szinte minden mozzanatát; amelynek folyamatában a munkásember megismeri az összefogás, a területileg mindinkább táguló – az országhatáron is átnyúló – szolidaritás értékét, megtanulja a fillérek összeadását a közös célokra; amely az ösztönös tiltakozás helyére a jól előkészített gazdasági harcot, a demokratikus jogokért rendezett tömegdemonstrációkat állítja; amely pótolja azt, amit a tőkés állam a művelődésben megtagad mostohagyermekeitől, felfegyverzi a munkást a természet, a társadalom, a történelem ismeretének korszerű elemeivel, s így szemlélete elé távoli perspektívákat tár; amely igényeket támaszt az életmód, a munkafeltételek tekintetében, az anyagi és kulturális javak iránt, s harcba is viszi a munkást a felkeltett igények kielégítéséért. Arról a küzdelemről tehát, amely megteremti és tömegméretekben állítja porondra az öntudatos *szervezett munkás* újszerű társadalmi típusát, amely nélkül modern osztályharc, forradalmi politikai mozgalom elképzelhetetlen.

Az így megrajzolt összképbe természetesen beletartoznak a politikai orientáció közvetlen megnyilvánulásai is, a munkáspárttal tartott kapcsolatok formái, tartalma és módszere, a szakszervezetek bekapcsolódása a párt által kezdeményezett és vezetett politikai akciókba, a politikai irányzatok és áramlatok tükröződése a szakszervezeti életben. De az utóbbi momentumok nemcsak hogy nem meríthetik ki a szakszervezet-történetírás tárgyát, de háttérbe sem szoríthatják a szakszervezet-történetírásban a

szorosabb értelemben vett szakszervezeti oldalt, az itt jellemzett alapvetően szakszervezeti jellegű tevékenység mozzanatait. A szakszervezetek politikai orientációjának mértéke és főleg értéke is elsősorban annak a tömegmunkának minőségén és eredményességén mérhető, amelyet a szakszervezetek a maguk *sajátos területein*, a maguk *sajátos eszközeivel* hosszú távon végeztek.

Ennek a hallatlanul sokágú szakszervezeti életnek és tevékenységnek egészéről áttekinthető képet nyújtani nehéz történetírói feladat. Aligha van a modern társadalmi létnek olyan vonatkozása, amelyhez valamilyen formában ne kapcsolódna a szakszervezeti tevékenység, vagy amely valamilyen formában ne kapcsolódna a szakszervezethez.

A szakszervezetek külső és belső története – alapvető céljaik, jogi viszonyaik, társadalmi elhelyezkedésük és társadalmi kapcsolataik; harci és munkamódszereik kimeríthetetlen változatossága; gazdasági, kulturális és szociális tevékenységük sokféle elágazása; szervezeti és szervezési formáik, s mindezeknek kialakulása, fejlődése, történelmi átalakulása, azaz a folyamatosság és a változás nyomon követése – rendkívül gazdag tematikát kínál és tár a történetíró elé.

A szakszervezet-történetírás ennek a politikailag orientált és determinált *szakszervezeti* életnek és tevékenységnek a feltárásával válhat a munkásmozgalom-történetírás önálló, de nem elkülönülő, fontos szerepet betöltő ágazatává, nem pedig úgy, hogy – mint erre több példa van – szakszervezeti adalékokkal megtűzdelt, párttörténeti pótmunkákat produkál. Csak a tényleges szakszervezeti funkciókra koncentráló szakszervezettörténeti művek tárhatják fel hitelesen a szakszervezeti múlt értékeit és hibáit, s tehetnek *érdemi* szolgálatot mind a párttörténetírásnak, mind az általános munkásmozgalom-történetírásnak, mind pedig a szélesebb társadalomtörténetnek.

*

A szakszervezeti mozgalom ágazatilag és területileg tagolt, egyszersmind az ágazatokat és a regionális egységeket országos és nemzetközi szinten összefogó szervezeti konstrukciókat hozott létre. A mai tagoltság és centralizáltság történelmi fejlődés eredménye: a szervezkedés elszigetelt, apró helyi és szűken vett szakmai egyesülésekkel indult, de már a kezdetektől megnyilvánult, majd heves harcok közepette fokozatosan jutott érvényre az „országosodás", a szakmai és iparágközi összefogás, továbbá a nemzetközi szövetkezés tendenciája.

Ez a konstrukció önként kínálja a különböző aspektusokból kiinduló és különböző regionális szinteken mozgó történetírói megközelítést és egyúttal munkamegosztást. Helytelen és megvalósíthatatlan volna a kutatásnak és feldolgozásnak valami olyan kizárólagos sorrendjét vagy éppen menetrendjét megszabni, amely akár induktíve, a legkisebb egységekből kiindulva haladna az átfogóbb szintek felé, s az ágazatok országos történetén át jutna el a mozgalom és a szervezet történeti szintéziséig; akár fordítva, deduktíve, az összmozgalom történetének kidolgozása után bontaná az összképet ágazatokra, majd helyi alakzatokra.

A szükségletek és a lehetőségek, valamint a kutató- és feldolgozó munka eddigi tapasztalatai egyértelműen amellett szólnak, hogy a szakszervezet-történetírást minden

lehetséges szinten és ágazatban egyidejűleg, párhuzamosan, egymással állandó kontaktusban és kölcsönhatásban, az indukciós és dedukciós megközelítés együttes alkalmazásával célszerű művelni.

Kutatásra és feldolgozásra a következő szintek és ágazati elhatárolások kínálkoznak: *üzemi; helyi* (községi, városi); *tájegységi* (megyei, iparvidéki, bányavidéki); *országos; nemzetközi* (kontinens-tájegységi, kontinensi) és *világméretű* szint. Az üzemit kivéve valamennyi szinten lehetséges akár az egy szakmára vagy iparágra, akár a mozgalom egészére vonatkozó szakszervezet-történetírás. Ezek a szintek a feldolgozás önállósága tekintetében különböző eljárást igényelnek.

Az egyes *üzemek* szakszervezeti tevékenységének története – a nagy jelentőségű üzemek kivételével – nem látszik alkalmasnak önálló feldolgozásra. Ennek helye túlnyomórészt az illető gyár múltját komplex módon feltáró *üzemtörténeti* munkákban van, részben pedig annak az iparági szakszervezetnek a történetében, amelyhez az illető gyár tartozik. Az üzemi szakszervezeti élet olyan mértékben összefonódik az üzem egész életével, gazdasági, műszaki-technikai, termelési, társadalmi, szociális, kulturális stb. körülményeivel, hogy önálló vizsgálata sokszor szinte lehetetlen volna, illetve csak külsődleges vonásokra redukálódna.

A szakszervezetek üzemi történetének feltárása azonban a messze letűnt évtizedek és a mába torkolló közelmúlt vonatkozásában egyaránt szerves része a munkásmozgalomtörténetnek, a társadalomtörténetnek.

Az üzemi szakszervezeti múlt részletes feltárása nem nélkülözhető sem általános üzemtörténeti, sem szakszervezettörténeti szempontból. Sem az a tény, hogy a felszabadulás előtt a tőkés üzemek, gyárak nem engedték meg kereteikben szakszervezeti alapszervezet létesítését, sem az a tény, hogy az iparági szervezkedési elv megvalósítása előtt egy-egy gyár dolgozói különböző szakszervezetekhez tartoztak, nem mentesíti a történetírást az üzemi szakszervezeti tevékenység érdemi bemutatásától. A századforduló táján már megjelenő, 1917-től pedig gyorsan általánossá és elismertté váló bizalmi-rendszer működése révén, a főbizalmi testület révén, már a tőkés viszonyok között is olyan szakszervezeti tevékenység bontakozott ki az üzemekben és gyárakban, amely kihatott azok életére és éreztetni tudta mind a gyár tőkés tulajdonosai és képviselőik előtt, mind a gyár egész dolgozó társadalma előtt a szervezett munkásság szavának súlyát. A felszabadulást követő évek forradalmi osztályharcában, az üzemek köztulajdonba vételében, majd szocialista igazgatásában és jelenkori életének irányításában pedig valóban történelmi szerepe volt, illetve van a szakszervezet jelenlétének és aktivitásának a gyárakban.

Az *egyes szakmai, iparági* szakszervezetek története már mindenképpen érdemes az *önálló* kutatásra és feldolgozásra. Sőt, az ilyen kutatások és feldolgozások egyenesen nélkülözhetetlenek a szakszervezeti mozgalom történeti szintézisének megírásához.

Köztudott, hogy a jelenleg létező és működő ágazati szakszervezetek mindegyike igen bonyolult szervezeti átalakulások sorozatán át jutott mai struktúrájához. Minden mai szakszervezet számos egykori önálló szakmai szervezet és iparági szövetség utóda, hagyományainak örököse. Sőt már az elődszervezetek mindegyike is átalakulások, egyesülések és szétválások eredménye; a századelőn és később létrejött nagy iparági

szövetségek (mint pl. a vas- és fémmunkásoké, az építőmunkásoké stb.) már akkor önálló országos és helyi szakmai szervezeteket olvasztottak szakosztályok formájában magukba.

A tömörülési folyamat azonban korántsem egyenesvonalú, egyes szakszervezetek leszármazási vonala, családfája nem könnyen rajzolható meg. Nehezítik az áttekintést egyes dolgozó csoportok, szakmák hovatartozásának múltbeli ingadozásai, szervezett kilépési, átlépési, önállósulási és csatlakozási aktusainak tarkasága, sőt szervezésterületi villongások, viszályok az egyes szakszervezetek között. A gazdasági élet alakulása, modernizálódása, a gyáripar fejlődése csökkentette a szakmai szervezetek számát: kiküszöbölt számos kézműipari szakmát, olyanokat is, amelyeknek munkásai egykor szakmai egyletük megteremtésével a szakszervezeti mozgalom úttörői közé tartoztak. Az ilyen szakszervezetek folytatás nélkül tűntek el a mozgalom sodrából, de nem tűnhetnek el a szakszervezetek történetéből. Voltak olyan szakszervezetek is, amelyek a mai ágazati rendszerben nem találhattak egyenes utódlásra. (Például az ipari és közlekedési tisztviselőket szervező egykori IKTOSZ-nak, vagy az alkalmazott mérnököket tömörítő AMOSZ-nak, amelyek kiemelkedő szerepet játszottak az 1918–1919-es forradalmakban, ma nincs egyenes folytatója, illetve annyi folytatója van, ahány iparági szakszervezet működik.)

A szakmai, ágazati szakszervezetek történetírási programjának megtervezésében a ma létező szakszervezetekből célszerű kiindulni. Minden egyes mai szakszervezet történetét úgy fogjuk fel, hogy az magában foglalja valamennyi előd szakszervezetének történetét is. Az egyes volt önálló szervezetek egyesülés előtti történetének különkülön futó leírását (nem feledkezve meg a már akkor fennálló esetleges kapcsolatokról sem) az egyesülési folyamat elemzése, értékelése, s a létrejött ágazati szervezet útjának történeti bemutatása fogja egybe és tetőzi be.

Az így elkészülő ágazati szakszervezettörténeti műveken kívül gondoskodást igényel az olyan szakmai szakszervezetek történetének a feldolgozása, amelyeknek ma nincs utódjuk, de a maguk idejében a szakszervezeti mozgalomnak integráns részei voltak, s történetük feltárása mind hagyományőrzési, erkölcsi, mind pedig tudományos szempontok miatt fontos feladat.

A szakszervezeti mozgalom és szervezet történetének kutatása és feldolgozása semmi esetre sem szorítkozhat az egyes szakmai és ágazati szakszervezetek történetének egymás mellé helyezésére. A szintetizálás általában sem a részletek összerakása, és nem is puszta összegezése (s ebben a speciális tárgykörben sem lehet az, ahol önálló szervezetek együtteséről van szó), hanem a részletekből a szemlélet magasabb fokán minőségileg újat alkotó történetírói tevékenység. A szakmai, ágazati szakszervezetek történetének összessége tehát nem helyettesítheti a mozgalom és a szervezet ilyen magasabb fokú, szintetizáló bemutatását.

Az összmozgalmi szakszervezet-történetírás természetszerűleg mindig a mozgalmi és szervezeti *összképet* kutatja, az *egészet* igyekszik a részletekből rekonstruálni és bemutatni. Feltárja azokat a társadalmi körülményeket, amelyek között a társadalmi küzdelemben megjelenik a szakszervezetek létrehozására irányuló általános törekvés; azokat az okokat, amelyek történetileg egy időszakban ráébresztik a különböző szakmák

munkásait az összefogás szükségességére és harcos érdekvédelmi szervezetek alakítására késztetik őket. Elemzi az alakulási folyamat egészének körülményeit, a mozgalom egészének fejlődését, módszereinek, harci formáinak és eszközeinek kialakulását, ezek gazdagodását. Megvizsgálja azt a kimeríthetetlen alkotó erőt, amelynek birtokában a munkásság egyfelől elsajátítja és szükség szerint alkalmazza, a maga képére alakítja a máshol született formákat, eszközöket, másfelől a szükséglet szorításában és a mozgalom sodrában merőben újakat is teremt, amelyek tovább gyűrűzve más tájakon hathatnak termékenyítően.

Mivel azonban az összkép a részletekből tevődik össze, természetesen a mozgalom általános vonásainak megrajzolása nem nélkülözheti az egyes szervezetek életéből, tevékenységéből vett konkrétumokat. A mozgalmi szintézis az egyes szakszervezetek története alapján általánosít, így rekonstruálja a mozgalom egészét; így emeli ki azokat a motívumokat, amelyek az összes szervezetben *azonosak,* az egész mozgalomra jellemzőek; így mutatja be azokat a vonásokat, amelyek az egyes szervezetekben teljességgel ugyan nem azonosak, de *hasonlóak,* rokon jellegűek; így értelmezi és értékeli azokat, amelyek a szakmai, ágazati sajátosságok következtében *eltérőek.*

A mozgalomtörténet hivatott eközben az egyes ágazati szervezetekről olyan megállapításokat tenni, amelyekhez az egyes önálló ágazati feldolgozások ugyan adalékokat szolgáltatnak, de amelyeknek a jelentősége csak az összképben domborodik ki: megállapítani az egyes szakszervezetek helyét, szerepét, jelentőségét, sajátos funkcióit a mozgalomban.

Bár minden egyes szakmai, ágazati szakszervezet önálló történeti feldolgozásának tartalmaznia kell az illető szervezet kapcsolatait a többi szakszervezettel és a mozgalom központi irányító testületével, a Szakszervezeti Tanáccsal, illetve a Szakszervezetek Országos Tanácsával – e kapcsolatok általános képének, az *egyes szakszervezetek mozgalmon belüli egymáshoz való viszonyának bemutatása és elemzése a mozgalmi szintézisre hárul.* Itt derül ki, hogy az önálló szakmai, ágazati szervezetekből álló és területileg tagolt szakszervezeti mozgalom a különböző időszakokban mennyire egységes társadalmi erő, mennyire bontják meg az egységet esetleges ellentétek, viszályok, s megvan-e a kellő belső energia ezeknek az ellentéteknek a leküzdésére. A mozgalom története tárja fel, hogy a szakszervezetek összessége mennyire hatékonyan képviseli a munkásosztály egészének érdekeit és céljait, politikai orientációja milyen úton-módon és milyen mértékben érvényesül; milyen a viszonya az egyes időszakokban az államhatalomhoz, a különböző társadalmi szervezetekhez; milyen jelentőségre tesz szert a nemzet életében, történeti fejlődésében.

A szakszervezeti mozgalom története feldolgozható és feldolgozandó helyi, tájegységi és országos szinten. Az általános helytörténeti művek keretébe illesztett és az önállóan publikált helyi, tájegységi szakszervezettörténeti munkák egyaránt lényeges szerepet töltenek be a helyi munkásmozgalomtörténeti hagyományok felelevenítésében és ápolásában, egyúttal értékes hozzájárulást adnak az ágazatok és a mozgalom országos szintű feldolgozásához.

A nagyobb lélegzetű és nagyobb igényű szakszervezettörténeti munkák mellett természetesen ágazati, mozgalmi, illetve regionális és országos vonatkozásban egyaránt

szükség van a kisebb résztémákat, egyes emlékezetes akciókat feldolgozó, egy-egy munkaterületet bemutató tanulmányokra, cikkekre, évfordulós megemlékezésekre, egy-egy szakszervezeti mozgalmi harcos életútját méltató írásokra.

A feldolgozó munka sokféle formáját felhasználva, a sokoldalú megközelítés minden lehetőségével élve kerekedhet ki a magyar szakszervezeti mozgalom évszázados útjának teljes képe annak minden értékével és gyengéjével, minden tanulságával.

Végezetül ami a *nemzetközi* szakszervezeti mozgalom történetét illeti – az igények és lehetőségek figyelembevételével – jelenleg csupán két feladatcsoport állítható a hazai kutatás és feldolgozás előterébe: egyrészt a magyar szakszervezettörténeti kérdések nemzetközi összefüggéseinek, hátterének megvilágítása, másrészt a magyarországi szakszervezetek nemzetközi kapcsolatainak feldolgozása ágazati, illetve össz-szakszervezeti szinten. (A nemzetközi szakszervezeti mozgalom történetét érintő, ezen túlmenő esetleges vállalkozások problematikájának tárgyalásától itt most eltekintünk.)

A szakszervezettörténet *szakaszolásának* problematikájában a szakszervezeti mozgalom két alapvető sajátossága meghatározó jelentőségű. Nevezetesen az, hogy a szakszervezetek egyfelől az általános munkásmozgalom szerves részei, másfelől egyúttal önálló szervezettel bíró, sajátos funkciójú és sajátos módszerekkel tevékenykedő társadalmi csoportosulások.

A szakszervezettörténet szakaszolását tehát egyfelől az általános munkásmozgalom szakaszai szabják meg, másfelől azonban ezt befolyásolják, módosítják olyan, az önálló szervezeti élettel elkerülhetetlenül együttjáró és a szervezet léte szempontjából sorsdöntő események, amelyek nem mindig kapcsolhatók az általános munkásmozgalom periódusváltásaihoz. Egy adott szakszervezet létrejöttének, átmeneti vagy végleges megszűnésének, esetleges szakadásának dátuma például sok olyan körülményből eredhet, amelynek nincs különösebb általános munkásmozgalmi jelentősége, viszont az ilyen esemény az illető szervezet történetében feltétlenül periódushatárt jelent.

Minél általánosabb szinten vizsgáljuk a szakszervezetek történetét, annál egyértelműbb periódusainak az általános munkásmozgalomtörténet szakaszaival való egybeesése. A nemzetközi szakszervezeti mozgalom történetének fő szakaszai nyilvánvalóan azonosak az általános nemzetközi munkásmozgalom fő szakaszaival, még akkor is, ha a szakszervezetek egyes nemzetközi szervezeteinek „életrajzi" adatai ettől eltérnek. A magyar szakszervezeti mozgalom országos szintű történetének fő periódusai ugyancsak egybeesnek a magyar munkásmozgalom általános történeti periódusaival. Az egyes szakmai, ágazati szakszervezetek történetének szakaszait már módosítják szervezeti életük sorsdöntő eseményei, létrejöttük, egyesülésük más szervezettel vagy elválásuk attól, hatósági felfüggesztésük vagy betiltásuk, a szervezet bármely okból való megszűnése vagy egyebek. Még sajátosabban alakul a nem országos szintű, tehát tájegységi, helyi szakszervezettörténeti feldolgozások periodizálása, az üzemi, gyári szakszervezeti élet periódusai pedig jórészt egybeesnek az üzem történetének szakaszaival.

Nincs azonban olyan kis szakszervezeti egység, amelynek történeti feldolgozása során teljességgel figyelmen kívül lehetne hagyni az általános munkásmozgalomtörténeti periódusokat, mivel nincs és nem volt olyan ágazati szakszervezet, helyi vagy üzemi alapszervezet, amelynek életét érintetlenül hagyták volna a munkásmozgalom

országosan, sőt nemzetközileg ható eseményei, fellendüléseinek és átmeneti visszavonulásainak hullámzása. A szervezeti élet alakulásából elkerülhetetlenül adódó speciális, csak az érintett szervezetre érvényes szakaszolást tehát *minden esetben* befolyásolják az általános munkásmozgalomtörténet egyetemesen ható periódusváltásai.

Ez a szakszervezet-történetírásban nem okoz különösebb módszertani nehézséget. A periodizáció a publikációkban rendszerint már a fejezetbeosztásban kifejezésre jut, s ez szükség szerint hol az egyetemes, hol az ágazati, illetve helyi körülményekből eredő speciális periódusokat tükrözheti. S mivel az ágazati és helyi történetet amúgy is mindig be kell ágyazni a tágabb összefüggésekbe, a történetíró feladata, hogy indokolja a speciális szakaszolás létjogosultságát, s egyben jellemezze az egyetemesen érvényesülő hatásokat ott is, ahol a speciális szakaszhatárok nem esnek egybe az általánosakkal. Ugyanakkor az országos szakszervezettörténeti feldolgozásoknak is rá kell mutatniuk azokra a *kiemelkedő jelentőségű,* tehát mozgalmilag is említésre méltó eltérésekre, amelyek egyes ágazatokban vagy helyi viszonylatban kivételt jelentenek az átfogó periodizációban.

Az általános szakszervezettörténeti periodizációt befolyásolja, hogy az általános munkásmozgalomtörténet periodizációs problémái – sem országos, sem nemzetközi vonatkozásban, sem önmagukban, sem a köztörténeti periodizációhoz való viszonyukban – nem tekinthetők ma még teljes egyértelműséggel lezártaknak. Bár a munkásmozgalomtörténeti irodalomban ritkán találkozunk a periodizáció problémakörének vizsgálatával, az egyes konkrét történeti témák feldolgozásai bizonyos felfogásbeli eltéréseket tükröznek a periodizáció tekintetében. Talán a szakszervezet-történetírás is előre viheti a maga megközelítéseivel a munkásmozgalomtörténet periodizációs problémáinak megoldását.

*

A hazai szakszervezetek történetének megírására irányuló törekvés magukban a szervezetekben született, és ez a történetírási tevékenység hosszú időn át kizárólag a mozgalom kereteiben, a mozgalmi munka részeként folyt: maguk a mozgalom ideológiai téren képzettebb, tollforgató harcosai, vezetői művelték amatőr történetírókként.

Így volt ez persze külföldön, a magyarországinál fejlettebb társadalmi viszonyok közepette működő, régebbi és nagyobb szakszervezetek esetében is, és nem is lehetett másként. A történetírás hivatásos, tudományos művelői a polgári szemlélet nézőpontjáról vagy nem találták figyelemre érdemesnek a munkásmozgalmat s benne a gazdasági küzdelem letéteményesét, a szakmai szervezkedést, vagy elfogultan, ellenségesen közelítették meg. A marxizmus alapítói már a modern munkásmozgalom kialakulási stádiumában, amikor azonban a szakmai szervezkedés már történeti általánosításra érdemes útra tekinthetett vissza, rámutattak erre a körülményre. Marx „A filozófia nyomorúsága" című munkájában a szakszervezetekre vonatkozó fontos megállapítások kapcsán utal a történelmi feldolgozás fontosságára s egyúttal arra, hogy a polgári történetírástól nem sok jót lehet várni e téren. „Jó néhány kutatást végeztek – írja –, hogy felvázolják azokat a különböző történelmi fázisokat, amelyeken a burzsoázia a városi közösségtől kezdve osztállyá alakulásáig átment. De amikor arról van szó, hogy a sztrájkok-

ról, egyesülésekről és azokról az egyéb formákról adjanak pontosan számot, amelyekben a proletárok szemünk láttára valósítják meg osztállyá szerveződésüket, akkor egyeseket valódi félelem fog el, mások pedig *transzcendentális* lenézést tanúsítanak."[17]

A magyar szakszervezetek is joggal tekinthették tehát nemcsak a maguk ügyének, de a maguk feladatának is saját történetük megírását. Ezt – azon túl, hogy tetteik, küzdelmeik megörökítésére irányuló természetes vágy is mozgatta – *mozgalmi munkának* tekintették, amelynek propagandisztikus, agitációs jelentőségéről, tömegnevelő és mozgósító erejéről meg voltak győződve. Fel sem merülhetett az a gondolat, hogy ezt a mozgalmi feladatot – még ha akadt volna is hivatásos történész vállalkozó – kívülállóra bízzák. Természetesnek tekinthető és örvendetes, hogy a szakszervezeti mozgalom azóta is mind a mai napig saját ügyének tekintette és tekinti a szakszervezet-történetírást. Ma, amikor ebben a tevékenységben a marxista–leninista történettudomány és munkásmozgalom-történetírás hivatásos művelőire támaszkodhat, a szakszervezetek anyagi és erkölcsi támogatást nyújtanak hozzá, sőt a kutató- és feldolgozó munka, valamint a publikálás jelentős része is égiszük alatt, intézményeik révén valósul meg.

A fiatal szervezetek annak idején büszkén és öntudatosan ünnepelték fennállásuknak 5., 10., 20., 25. évfordulóját, és az ünnepélyes alkalmakra rendszerint történeti összefoglalók is készültek, amelyek visszatekintettek az első szervezkedési kísérletekre, a megalakulás körülményeire, a megvívott csatákra. Közülük több csak ünnepi szónoklat formájában hangzott el, ezeknek csak tényéről tudunk, szövegük nem maradt fenn. Más esetekben az előadás szövege vagy kivonata megjelent az egykorú sajtóban. Számos olyan munka is készült már a századforduló előtt, amelyet kifejezetten kiadásra szántak. Terjedelmük egy-két oldalas újságcikktől egy-két íves füzetig terjed. Általában jellemző rájuk, hogy vagy teljesen forráskutatás nélkül, vagy egészen szűk körű forrásfelhasználással készültek. A legfőbb forrás magának a szerzőnek a személyes emléke, ezt esetenként a társak emlékei és a közösségben élő szájhagyományok egészítették ki. Néha felhasznált a szerző sajtóanyagot és néhány – a szervezetben még el nem kallódott – feljegyzést, okmányt is.

Ezek a munkák tehát általában nemigen haladják meg a memoárok színvonalát, tanulmányozásuk mégis sokat jelenthet a kezdeti időszak kutatója számára. Sok nélkülözhetetlen adatot tartalmaznak, s ami talán még fontosabb, jól tükrözik a kialakuló szakszervezeti élet és munka légkörét, hangulatát. Jelentőségüket növeli, hogy ezeknek a munkáknak egy része a legkorábbi időszakot tekinti át, az előfutár szervezetek életét, tevékenységét, azokat az átmeneti formációkat, amelyek a céhelőzményektől a szakszervezetig vezetnek. Ilyen művek már a múlt század 80-as éveiből maradtak ránk, és már ezek is a szervezkedés 20–25, sőt 50 éves múltjára tekintenek vissza.

A 80-as és a 90-es években egyébként számos helyi szervezet történetéről jelent meg történeti összefoglaló, ezekből elég jól nyomon követhető a szakszervezetté válás folyamata. A századforduló és az első világháború között kiadott hasonló munkák már inkább a tényleges szakszervezeti életről számolnak be, bár ezek is utalnak a megelőző szervezeti formákra.

[17] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 4. köt. Bp. 1959. 173.

Az első világháború előtt napvilágot látott munkák csaknem kizárólag helyi – budapesti vagy vidéki – szervezetek történetét foglalják össze, csak elvétve akad köztük olyan, amely országos szinten tárgyalná valamely szakma munkásainak szervezkedését (nyomdászok, festőmunkások, cipészmunkások, fuvarozó munkások stb.). Ez érthető, hiszen az országos szervezetek még ebben az időben jönnek létre vagy rövid múltra tekinthetnek vissza.

E füzetek nagyobb része a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg. Akad azonban néhány, neves szakszervezeti vezetők tollából származó írás is.[18]

Politikai színvonalát tekintve ez időszak szakszervezettörténeti termésében kiemelkedő a cipészsegédek,[19] valamint a festőmunkások[20] szervezkedésének történetét bemutató munka.

Külön kell szólnunk a nyomdászok történetírói tevékenységéről. Az egész magyar szakszervezet-történetírás terén ebben az időszakban a nyomdai munkásság történetírása produkálta mennyiségileg a legtöbbet, minőségileg a legjobbat. Számos helyi szervezet történetét bemutató kisebb munkákon kívül a nyomdászszakszervezet már az első világháború előtt – a szakszervezet 50 éves fennállása tiszteletére[21] – 1912-ben kiadta az első impozáns méretű, reprezentatív kiállítású magyar szakszervezettörténeti munkát.[22] Ez az első olyan szakszervezettörténeti mű Magyarországon, amely széles forráskutatáson nyugvó, részletekbe menő adatgazdagsággal mutatja be a szakma dolgozóinak szervezkedését, a kezdetektől és előzményektől az ötvenedik évfordulóig. A könyv érdeme ezenfelül az is, hogy a szakszervezet történetét az egész magyar szakszervezeti mozgalom, sőt a széles munkásmozgalom hátterébe ágyazta be. A könyv nagy előrelépést jelentett a magasabb színvonalú, tudományos kutatásokon alapuló magyar szakszervezet-történetírás felé. Hatása pozitívan befolyásolta az egész további szociáldemokrata szellemű szakszervezet-történetírást. Természetesen megvannak a maga gyöngéi is. A szerző elsősorban krónikási hűségre törekedett, igyekezett állásfoglalás nélkül, „pártatlanul" regisztrálni a tényeket. A szakszervezetekben és ma-

[18] *Zaka Lajos:* A budapesti könyvnyomdászok és betűöntők egylete negyedszázados fennállásának története. Bp. 1887; A művelődés munkája. Visszapillantás a „Magyarországi Vasöntők Szakegyletének" és a „Budapesti Ércöntők, Satumunkások és Segédmunkásaik Szakegyletének" tíz éves működésére. A választmány megbízásából szerk. Teszársz Károly. Bp. 1901; Tíz év. A szervezkedésről. A Budapesti Asztalossegédek Szakegylete választmányának megbízásából írta Weltner Jakab. Bp. 1904; *Lerner Dezső:* A magyarországi könyvnyomdászok és betűöntők szakegyesületének tíz éves története. Bp. 1905.

[19] *Horváth János–Farkas István:* A budapesti cipészsegédek szakegylete 25 éves története 1877-től 1902-ig. Bp. 1902.

[20] Egy évtized. A magyarországi festőmunkások szervezkedéséről és gazdasági harcaiból 1904–1913. Bp. 1914.

[21] Az ötvenedik évforduló 1912-es ünneplésének jogosultsága tudományosan kétségbe vonható: a nyomdászok *segélyező egyletének* 1862-es újjáalakulásához kapcsolódik, ez pedig mint munkáltatók vezette és nem osztályharcos csoportosulás ekkor már nem tekinthető szakszervezetnek. Ez a „születésnap" ennek ellenére – főként az 1912-es ünnepség nyomán – hagyománnyá vált a nyomdászok szakszervezetében.

[22] *Novitzky N. László:* Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötven évi szakszervezeti tevékenységének története. Bp. 1912.

gában a munkásmozgalomban lezajlott viták, konfliktusok, személyi és politikai természetű összecsapások kommentálásában is ez a kiegyenlítő tendencia jut érvényre. Valójában ez természetesen sikertelen, „tárgyilagossága" torzító, mert szükségszerűen helytelen arányokra, helytelen hangsúlyokra vezet. A könyv alapvető tendenciája az osztályharc mérséklése, a békés reformok illúziójának táplálása. S bár tényanyaga ma is érdeklődésre tarthat számot, szemléleti módja megjelenésekor sem felelt meg a követelményeknek.

Az első világháború előtti időszakban kezdte meg történetírói tevékenységét Jászai Samu is, és már 1904-ben, 1909-ben és 1911-ben megjelent kisebb munkáiban megtette az első kísérleteket a magyar szakszervezeti mozgalom kezdeti időszakának felvázolására. Ugyanakkor Vanczák János a nemzetközi szervezkedés krónikáját készítette el, nagyrészt ellenőrizetlen és így nem eléggé megbízható adatokkal.

Meg kell említenünk – mint egyetlen kivételt – a háború előtti időszak egy polgári szerzőjét is, akinek tevékenysége a szakszervezettörténet szempontjából igen figyelemre méltó. Dr. Ferenczi Imre, egyetemi magántanár, a székesfőváros tanácsának szociálpolitikai előadója, tudományos tevékenységében nagy figyelmet szentelt a munkáskérdésnek és széles körű szociológiai megalapozottsággal, egyúttal szimpátiával tanulmányozta a munkásmozgalmat.

Ferenczi munkássága adatanyagának megbízhatóságával, vizsgálódásainak szakszervezeti aspektusaival, jogi fejtegetéseinek tudományos megalapozottságával ma is forrásértékű művekkel gazdagította a szakszervezettörténeti irodalmat.[23] A sztrájkkérdésről, valamint a munkanélküliségről és más szociálpolitikai kérdésekről szóló munkái is sok szakszervezeti adalékot tartalmaznak.

A két világháború közötti időszakban újabb történeti művek jelentek meg az egyes szakszervezetek történetéről. A kisebb, visszaemlékezésszerű füzetek kiadását megszüntették, helyettük a szakszervezetek jubileumaik alkalmából hivatalos visszatekintő jelentéseket adtak ki (élelmezésiek, vasasok, bőrösök stb.). Megjelent néhány nem hivatalos és nem jelentésszerű rövid történeti összefoglalás is.[24]

Ebben az időszakban többségükben neves szociáldemokrata vezetők foglalkoztak szakszervezet-történetírással.[25]

Mind a hivatalos összefoglalókra, mind a kisebb és nagyobb szabású egyéni feldolgozásokra jellemző ebben az időszakban a színvonal hanyatlása. A hivatalos összefoglalá-

[23] *Ferenczi Imre:* Munkásaink szakszervezeti joga és mozgalma. Történeti kialakulásában. Bp. 1906; uő.: A munkások szervezkedése. Bevezetés a munkáskérdés ismeretébe. Bp. 1919.

[24] *Szabó Imre:* A budapesti asztalosmunkások szervezkedésének története. A „Budapesti Asztalos Szak- és Segédmunkások Szakegylete" (a mai asztalosok szakosztálya) alakulásának 30-ik évfordulója alkalmából. Bp. 1923; *Kruppa Rezső:* A magyar vas- és fémmunkásság küzdelmes útja. Bp. 1939; *Szeder Ferenc:* A földmunkásmozgalom. A Földmunkásszövetség 35 esztendeje. Bp. 1940.

[25] *Takács József:* A földmunkásmozgalom története. Harminc esztendő. Bp. Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége kiadása, 1926; *Buchinger Manó:* A magyarországi könyvkötő munkások szervezkedésének története. Bp. 1927; *Grosz Ernő:* Egyesült erővel. 2. köt. A magyar könyvnyomdai munkásság története 1912-től 1937-ig. Bp. 1937; *Kertész Miklós:* A nemzetköziség útja. Öt esztendő a Szakszervezeti Internacionálé történetéből. Bp. 1925.

sok rendkívül vázlatosak és a vezetés pillanatnyi szükségleteitől befolyásoltak. Az egyéni művek, bár egyaránt Novitzky említett könyvének nyomdokain haladnak, attól lényegesen elmaradnak már az adatanyag gazdagsága és megbízhatósága tekintetében is. Novitzky alaposságához, kutatói lelkiismeretességéhez mérve ezek az újabb munkák hevenyészetteknek, elnagyoltaknak tűnnek – holott a rendelkezésre álló és a szerzők számára hozzáférhető forrásanyag ekkor már jóval bővebb volt. *Nagy a különbség a politikai irány tekintetében is.* Míg Novitzky reformista módon közvetíteni igyekezett a különféle tendenciák között, és bizonyos kiegyenlítő, közelítő, minden irányban megértő álláspontot igyekezett elfoglalni, e későbbi művek már határozottan a szociáldemokrata vezetőség élesen forradalomellenes szárnyának álláspontját, magatartását tükrözik. Ez mutatkozik meg a tényanyag megválogatásában és csoportosításában, és különösen a nyílt állásfoglalásokban, melyekben bővelkednek e művek. Nem ritka ezekben a munkákban a levert forradalmak és a Tanácsköztársaság szidalmazása, a kommunisták rágalmazása sem. Persze, ez mind nem véletlen, hanem az adott időszak jobboldali szociáldemokrata vezetőinek általános magatartására jellemző, és a munkásosztályon belül folyó küzdelem jelenségei közé tartozik.

Ugyancsak forradalomellenes, kommunistaellenes hang és beállítottság jellemzi – bár sokszor számottevő árnyalati eltérésekkel – a szociáldemokrata pártvezetőknek (Garami, Weltner, Buchinger, Böhm) a két világháború között írt memoárjait is, amelyek ugyancsak sok fontos szakszervezeti adalékot és utalást tartalmaznak.

Nagyrészt ezek jellemzik a szociáldemokrata párt történetírójának, Révész Mihálynak a munkáit is. Kifejezetten szakszervezettörténeti munkát ugyan nem írt, de műveiben bőségesen találhatók szakszervezeti vonatkozások. Révész munkái szakszerűbbek, tényeikben alaposabbak a felsorolt munkák átlagánál, tendenciájukban, politikai tartalmukban azonban nem különböznek tőlük.

Külön kell szólnunk a korszak és általában a szociáldemokrata történetírás legjelentősebb produktumáról, Jászai Samu művéről.[26] Ez a mű mindmáig az egyetlen összefoglaló áttekintés a magyar szakszervezeti mozgalom története első hat évtizedéről. Jászai tiszteletre méltó teljesítményének mindenképpen elismeréssel kell adóznunk, különösen, ha figyelembe vesszük a nehézségeket, amelyekkel meg kellett küzdenie és a korlátokat, amelyek munkáját akadályozták, ezek között elsősorban azt, hogy a forrásanyag tekintélyes része nem állhatott rendelkezésére. A könyv tartalmas, nagy áttekintőképességről tanúskodó fontos mű, amely számunkra öt évtized múltán is sok értékes adatot, érdekes megfigyelést, megfontolandó szempontot tartogat. Szembeszökőek azonban hiányosságai, fogyatékosságai. Amikor ezt megállapítjuk, nem mai követelményeket akarunk történelmietlenül a múltba visszavetíteni, ellenkezőleg, az akkori követelményekkel szembesítjük a művet és azokkal a követelményekkel, amelyekre saját múltja, saját ismeret- és tapasztalatanyaga kötelezte volna szerzőjét. Jászai, könyvének megírásakor, csaknem négy évtizedes személyes, tevékeny szakszervezeti múltra tekintett vissza. Évtizedeken át a mozgalom fáradhatatlan szervezője, építője volt. Nemcsak mint történetíró, hanem mint funkcionárius is állandóan a teljes moz-

[26] *Jászai Samu:* A magyar szakszervezetek története. Bp. 1925.

galom áttekintésére törekedett. Ő volt a magyar szakszervezetek egyik legfontosabb képviselője a nemzetközi fórumokon is. A 20-as években nem volt Magyarországon senki, aki annyira részletesen és áttekintően ismerhette volna a magyar és a nemzetközi szakszervezeti mozgalom múltját és akkori jelenét, mint ő. Szemlélete azonban – bár szinte kezdettől fogva reformista volt – a vesztett forradalom után annyira az ellenforradalmi rendszerbe való beilleszkedés irányába hajlott, hogy műve, amely ebben az időszakban keletkezett, az értékes részletek ellenére egészében torz képet ad a magyar szakszervezeti mozgalomról. Az opportunizmus nála – az említett művekkel ellentétben – nem elsősorban a forradalmárok és a kommunisták szidalmazásában nyilvánul meg (bár ezt is megteszi), nem is a Novitzky-féle békítgető elmosásban, hanem főként abban, hogy művében egyszerűen elsikkadnak a mozgalom igazi osztályharcos vagy éppen forradalmi vonásai. Bár a „modern" szakszervezetek megjelenését tévesen és formálisan a szociáldemokrata párt első kongresszusának időpontjára, 1890-re teszi, szakszervezet-fogalma egészében jobban hasonlít a Webb-féle meghatározásra, mint a marxizmuséra. A szakszervezet társadalmi funkciója nélkülöz nála minden távolabbi perspektívát, kizárólag a kapitalizmus magjavítására szorítkozik. Olyan szakszervezeti mozgalmat rajzol meg – és ebben a tények elhallgatását és elferdítését egyaránt alkalmazza –, amely megfelel az uralkodó osztálynak és államhatalmának is. Mint elismerést könyveli el és idézi az ellenforradalmi rendszert képviselő „mérvadó kormánykörök" nyilatkozatát: „Ha nem lennének szakszervezetek, akkor ilyeneket gyorsan kellene alkotni."[27]

Jászai könyve, amennyire jó szolgálatot tett bizonyos szakszervezeti és történelmi ismeretek terjesztésével, legalább annyi kárt is okozott a jobboldali tendenciák erősítésével és a szakszervezetekről alkotott egyoldalú, torz kép megalkotásával, amely – mint erről szó lesz – sok tekintetben ott is hitelre talált, ahol legkevésbé kellett volna.

Hogyan értékelte és értékeli a szakszervezetek múltját a magyar marxista–leninista történetírás, milyen eredményekre hivatkozhat, milyen munkálatokat végez jelenlegi szakszervezet-történetírásunk?

Ahogyan a kommunista párt 1918. őszi megalakulása fordulópontot jelentett a magyar szakszervezetek történetében, úgy fordulópontot jelentett a magyar szakszervezeti mozgalom történeti értékelésében is. Míg a szociáldemokrata szellemű szakszervezet-történetírás egyoldalúan és elfogultan emelte ki a szakszervezetek történetének pozitívumait, eredményeit, és elhallgatta, vagy eljelentéktelenítette annak gyengéit, hibáit, addig a szakszervezetek múltjának kommunista értékelésében hosszú időn át, ugyancsak egyoldalúan a negatívumok domináltak és elsikkadtak vagy elhalványultak a történelmi jelentőségű érdemek.

Ez a történeti értékelés eleinte – a polgári demokratikus köztársaság és a Tanácsköztársaság idején, majd a vereséget követő években – még nem történeti munkákban, hanem az ideológiai-politikai publicisztikában és a múltat elemző vitákban jutott szóhoz.

[27] *Jászai Samu:* i.m. 7.

A magyar marxista–leninista történetírás a két világháború közötti időszakban az itthon és az emigrációban dolgozó kommunista ideológusok és történészek munkásságában született meg, majd a felszabadulás után bontakozott ki, és fokról fokra hatotta át nemzeti történetírásunkat és egész történettudományunkat. Olyan történelemszemléletet vitt a történetírásba, amely nemcsak az addigi polgári irányzatokkal, hanem a szociáldemokrata felfogással szemben is merőben mást, újat jelentett. Különösen ki kell emelnünk, hogy elvégezte azt, amitől a polgári történetírás elzárkózott, a szociáldemokrata történetírás pedig nem volt képes elvégezni: nem kevés küzdelem árán *méltó helyére tette a munkásmozgalmat a nemzet történetében.*

Amennyire azonban jelentőségének megfelelő helyet kapott maga a munkásmozgalom a nemzet történetében, úgy sokáig nem kaptak a szakszervezetek kellő figyelmet e történetírásban, sem pedig jelentőségüknek megfelelő helyet a munkásmozgalom történetében. Beszédesen igazolja ezt többek között az a puszta tény, hogy az első kifejezetten szakszervezettörténeti magyar marxista–leninista tudományos igényű munka 1962-ben jelent meg! Marxista–leninista történetírásunk néhány résztanulmányon és pár íves füzeten kívül csaknem négy évtizedes gyakorlata alatt 1962-ig nem produkált szakszervezettörténeti munkát.

Azt is feltételezhetnénk, hogy ez a történetírás annyira a munkásmozgalom elválaszthatatlan részének tekintette a szakszervezeteket, hogy nem külön művekben, hanem az általános munkásmozgalmon belül értékelte a szakszervezeteket. Ez azonban nem így van. A valóság az, hogy az általános munkásmozgalomtörténeti művek is vajmi kevés figyelmet szenteltek a szakszervezeteknek és rendszerint megelégedtek néhány felszínes, többnyire negatívan értékelő megállapítással velük kapcsolatban. Iskolapéldája ennek a magyar munkásmozgalom első fél évszázadáról a felszabadulás után a hazai olvasók kezébe került első jelentős történeti feldolgozás, Szántó Béla könyve.[28] S ez annál feltűnőbb, mert a szerző tárgyalt időszakának utolsó évtizedében (s ezt követően) maga is kiváló baloldali szakszervezeti vezető volt.

Ennek a jelenségnek a forrása marxista–leninista történetírásunk fogyatékosságaiban, konkrétan a dogmatikus, szektás szemlélet kialakulásában, majd eluralkodásában rejlik. Ahogyan a szektás – később a személyi kultuszos – szemlélet a gyakorlati politikában lebecsülte a tömegeket és a tömegek szervezeteit, úgy becsülte le a munkásmozgalom történetében a szakszervezeteket.

A 20-as–30-as évektől kezdve – 1948 után még inkább – az 50-es évek közepéig a magyar kommunista publicisztika és ennek nyomán a marxista–leninista történetírás az egész szociáldemokrata múlt merev és sommás megítélésével együtt túlnyomórészt megalapozatlanul negatívan értékelte az egész magyar szakszervezeti mozgalom útját. Ezeknek a műveknek nyomán az olvasóban az az érzés alakulhatott ki, hogy a szakszervezetek története nem egyéb, mint a megalkuvásoknak, a burzsoázia kiszolgálásának, az osztályharc elárulásának, a forradalmi törekvések elfojtásának szüntelen sorozata. Ugyanekkor ez a történetírás a „hivatalos" szakszervezetek ellenében

[28] *Szántó Béla:* A magyar munkásmozgalom 1914-ig 2. kiad. Bp. 1947.

bizonyos mértékig eltúlozta az ellenzéki csoportosulások és az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék tényleges jelentőségét.

Ez összefügg a szakszervezeti mozgalom politikai orientáltságának téves megítélésével, amelyről már szóltunk. A szakszervezet politikai elkötelezettségét és *közvetlen* politikai tevékenységét tekintették társadalmi szerepük legfőbb, gyakran egyedüli mércéjének, és nem, vagy alig méltatták figyelemre a szakszervezeti munka sok évtizedes eredményeit a munkásosztály szervezésében, a harci tapasztalatok felhalmozásában, a nevelőmunkában, gazdasági és kulturális téren.

A szakszervezeti múltnak ez az egyoldalú és szűkkeblű megítélése nemcsak az általános munkásmozgalomtörténeti és párttörténeti művekben, hanem a kifejezetten szakszervezettörténeti művekben is dominált, sőt hatása még a legújabb szakszervezettörténeti munkákban is érződik.

A szakszervezetek lebecsülése mindenképpen magának a munkásosztálynak a lebecsülését jelentette. Furcsa módon találkozott ebben a szélsőséges dogmatizmus a szélsőséges reformizmussal. Jászai – mint láttuk – igyekezett kiiktatni a történetből, elhallgatni a szervezett munkásság forradalmi hagyományait, a maga képére formálni a szakszervezeti múltat. A dogmatikusok viszont készpénznek vették Jászai állításait és egy Jászai-képű – a valóságnak meg nem felelő – *feltételezett* szakszervezeti mozgalmat becsültek valóságos értékénél sokkalta kevesebbre hallgatással vagy megalapozatlan, vulgáris megállapításokkal.

A dogmatikus szemlélet oldódása az 50-es évek közepe felé indult meg, és ezzel együttjárt az is, hogy a szakszervezetnek nagyobb figyelmet szenteltek a történeti kutatómunkának. 1954–1956 között jelentek meg az első olyan szakszervezettörténeti munkák, amelyek bizonyos átmenetet jelentenek a tisztultabb szemlélet felé. Ezek közé tartozik Erőss Emma és Erényi Tibor a vasasszakszervezet történetét népszerűsítő jelleggel összefoglaló munkája,[29] valamint az a négy füzetből álló sorozat, amely a SZOT Főiskola és a Párttörténeti Intézet közös szerkesztésében került kiadásra, főleg oktatási célra, és áttekinti a magyar szakszervezetek történetét, a kezdetektől a felszabadulásig. Ezek a művek tekinthetők az első olyan hazai marxista szakszervezettörténeti munkáknak, amelyek viszonylag széles forráskutatáson alapultak és megtették az első lépéseket a valóság bonyolultságának megfelelőbb, árnyaltabb értékelésre, a sémák merev alkalmazása helyett a tényleges elemzésre. Ezek az első lépések azonban még bátortalanok, tétovák, e művekben még vissza-visszatérnek a dogmák, erősen hat a személyi kultusz, túlteng bennük a politikatörténeti egyoldalúság, háttérbe szorulnak a tényleges szakszervezeti eredmények, és ahol a tényanyag fogasabb vagy „kényesebb" problémát rejt magában, ott a tényleges elemzés és a bátor értékelés helyét ismét elfoglalja a kipróbált séma. Az is megállapítható, hogy e munkák a tényanyag tekintetében is erősen bírálhatók. Helyenként a tények, adatok közötti fehér foltokat stiláris fordulatok hidalják át, máshol az adatok pontatlanok, tévesek.

[29] *Erőss Emma–Erényi Tibor:* Vasas, ne hagyd magad! A magyar vasmunkások harcos múltjából. 1848–1944. Bp. 1955.

Az 1956-os ellenforradalom leverését követően az ideológia és a társadalmi élet minden területén kibontakozó kétfrontos harc körülményei között bekövetkezett a szakszervezettörténet ügyének érdemi napirendre tűzése is.

Az általános munkásmozgalomtörténeti kutatások során nagyobb figyelmet szenteltek a szakszervezeti kérdésnek, s ennek nyomán az újabban megjelent művekben nagyobb teret és egyre inkább érdemi taglalást is kapnak ezek a kérdések. Ami pedig a legfőbb: a történetírás általában szakított a sémákkal, a megállapítások többnyire alapos tényfeltáró és gondos elemző munka termékei. Ilyen módon fokról fokra a történelmi művekben is helyreáll az az arány, ami megfelel a valóság tényleges arányainak. Ezt és a mulasztások pótlását hivatott szolgálni az is, hogy a kutatók egyre inkább vállalkoznak szakszervezeti témák önálló feldolgozására, és hogy megindult a rendszeres, intézményes szakszervezettörténeti kutatás.

A tudományos szintű szakszervezettörténeti publikációk sorát Erényi Tibor monográfiája nyitotta meg.[30] E munka érdeme, hogy a korai szakszervezeti mozgalomról úgy ad igazi jelentőségének megfelelő részletes képet, hogy megrajzolja hátterét is, a korszak eleven, sokoldalú munkásmozgalmát, magát az osztályt, amely megteremtette szervezeteit. A munka példát mutat az alapos forráskutatáson nyugvó, lelkiismeretes történészi módszerre, amely párosul a tények tengerében való eligazodás és eligazítani tudás képességével. Fogyatékossága, hogy csak a budapesti szakszervezeti mozgalmat öleli fel, amely pedig nehezen választható el az ország többi részén is már ekkor nekilendülő szervezkedéstől.

Ezt követően csaknem tíz esztendő telt el a szakszervezeti mozgalom egy másik, jelenünkhöz közel eső időszakának monografikus méretű feldolgozásáig. Habuda Miklós munkája[31] szakszervezeti mozgalmunk egyik rövid, de bonyolult és sorsdöntő időszakát mutatja be. A könyv tudományos színvonalon tesz eleget az előbbiekben tárgyalt fontos szakszervezet-történetírási követelményeknek: mozgalomtörténet s egyben szervezettörténet. A szakszervezetek belső életét, szervezeti fejlődését, napi tevékenységét úgy kapcsolja össze a mozgalom össztársadalmi hatásának megrajzolásával, hogy – a könyv címének is megfelelően – az olvasó előtt e nagy történelmi átalakulás, a népi demokratikus forradalom egész menete megelevenedik.

A két szakszervezeti korszak-monográfia megjelenése közötti időszakban a magyar szakszervezeti mozgalom történetének számos résztémájáról készültek tanulmány méretű művek. Ezeknek egy sorozata[32] a szakszervezetek keletkezésétől a fordulat évéig követi a mozgalom fejlődésének s a munkáspártokkal való kapcsolatának főbb mozzanatait. Egy másik gyűjtemény, amely a Tanácsköztársaság fennállásának 50. évfordulója tiszteletére rendezett szakszervezettörténeti tudományos ülésen elhangzott előadásokat tartalmazza, a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete kiadásában látott

[30] *Erényi Tibor:* A magyar szakszervezeti mozgalom kezdetei. Bp. 1962.

[31] *Habuda Miklós:* A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944–1948. Bp. 1971.

[32] Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. Szerk. és bev.: Kabos Ernő. Bp. 1969.

napvilágot.[33] Ez publikálja az első olyan írásokat, amelyek a szakszervezetek tanácsköztársasági szerepét minden szektás elfogultságtól mentesen, teljes sokoldalúságában igyekeznek bemutatni. Míg a régebbi felfogások a szakszervezetek tanácsköztársasági tevékenységét főként a jobboldali vezető csoport proletárdiktatúraellenes megnyilatkozásai és szervezkedése alapján, *egészében* negatívan ítélték meg, az e kötetben megjelentetett előadások és felszólalások rámutatnak arra a túlnyomóan pozitív szerepre, amelyet a szakszervezetek, s a szakszervezetekben iskolázott, forradalmárrá érett harcosok (pl. a baloldali üzemi bizalmiak csoportja) a kommunista párt létrehozásában, a polgári demokratikus köztársaság osztályharcaiban és a Tanácsköztársaság állam- és gazdaságirányítási munkájában, az első magyar proletárdiktatúra hatalmának kiépítésében s erősítésében, a szociális és kulturális tevékenység új alapokra helyezésében, a proletárhaza megvédésében játszottak.[34]

A nemzetközi és a magyar szakszervezeti mozgalom történeti útjának főbb vonásairól érdekes és értékes áttekintést ad több munkájában Gáspár Sándor, a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkára.[35] A szakszervezetek múltbeli és jelenlegi társadalmi funkcióinak történelmi összevetését végzi el Láncos János munkája.[36]

A hazai szakszervezeti mozgalom történetének tanulmányozásához és feldolgozásához jó segítséget nyújt „A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája"[37] című segédkönyv, amely a hazai össz-szakszervezeti kongresszusok adatait (időpontját, a küldöttek számát, tisztségviselőinek, szónokainak, felszólalóinak, s az újonnan választott vezetőknek a névsorát, a kongresszusok napirendjét, a fő beszámolók és a határozatok tartalmát stb.) közli az 1899-es I. kongresszustól az 1967. évi XXI. kongresszusig.

A magyarországi szakszervezeti mozgalom történetének leendő szintéziséhez igen jelentős hozzájárulást adnak azok a részmunkálatok, amelyek egy-egy rövidebb-hosszabb időszak vonatkozásában vagy valamely szakszervezeti tevékenységi terület aspektusából közelítik meg a kimeríthetetlenül gazdag tematikát. Elsősorban azokra a munkákra gondolunk, amelyek a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézetének gondozásában készültek és az intézet Történelmi Tanulmányok című sokszorosított sorozatában kerültek egyelőre a szűkebb nyilvánosság – a történészek és a szakszervezeti aktivisták – elé.[38]

[33] A magyar szakszervezetek a Tanácsköztársaságban. Bp. 1970.

[34] Ezt a tárgykört dolgozza fel és teszi még konkrétabbá gazdag adatanyagával és meggyőző elemzésével *Kende János:* A szakszervezetek szerepe a Tanácsköztársaság államában. *Párttörténeti Közlemények* 1974. 4. sz.

[35] *Gáspár Sándor:* A magyar szakszervezetek szerepe a szocializmus építésében. Bp. 1968; uő: Szakszervezetek a szocializmusért. Bp. 1970; uő: A munkáshatalom szolgálatában. Bp. 1973.

[36] *Láncos János:* Szakszervezetek Magyarországon. Bp. 1973.

[37] A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája. Összeáll.: Vértes Róbert, Ács Andrásné közreműködésével. Bp. 1971.

[38] Fontos adalékkal szolgál a szakszervezeti mozgalom előtörténetéhez *Dóka Klára:* A munkásszervezkedés kezdeti korszaka Magyarországon 1830–1872. Bp. 1972; a lassan történeti feldolgozás stádiumába kerülő közelmúlthoz pedig *Blaskovits János:* A szakszervezetek a szocialista konszolidáció kezdetén (1956. nov.–1957. jún.) című munkája. Bp. 1974. A sorozat fontos tematikai megközelítésű füzeteiből a következő munkákat tartjuk – mint a témaválasztás és a

A mozgalmi szempontú történeti publikációk sorába tartoznak azok a munkák, amelyek helytörténeti szinten,[39] de a város vagy tájegység teljes szakszervezeti mozgalmáról igyekeznek képet adni. Az önállóan megjelent helyi szakszervezettörténeti munkák közül Gaál Endre műveit említjük meg.[40] Ezek részint a szegedi szakszervezetek történetének rövidebb szakaszokra bontott feldolgozásai, részint ugyane témakör válogatott dokumentumait közlik. Jellemzőjük a maximálisan teljes összképre törekvés és a helytörténet országos, sőt nemzetközi összefüggésekben történő vizsgálata.

A helyi szakszervezettörténeti művek önálló publikálása még ritka jelenség. Örvendetes azonban, hogy a szépen gyarapodó ilyen tárgyú történetírási termés legalább az általános helytörténeti gyűjteményes kötetekben, évkönyvekben, folyóiratokban mind sűrűbben betakarításra is kerül.

A szakszervezeti mozgalom történetének kutatására irányuló tevékenységgel párhuzamosan megindultak és igen figyelemreméltó eredményeket hoztak az egyes szakmai és ágazati szakszervezetek történetének feldolgozását célzó munkálatok is. Ezek során mindenekelőtt az érintett szakmai, ágazati szervezetek történetének válogatott dokumentumait tartalmazó kötetek kerültek kiadásra.[41]

E munkák tartalma, színvonala, tudományos és mozgalmi értéke eléggé különböző. Akad közöttük olyan is, amely a dokumentumközlés elemi követelményeinek nem kellő figyelembevételével és tudományos kritikai, kiegészítő magyarázatok nélkül került kiadásra (pl. a húsipari és a malomipari gyűjtemény). A legtöbb azonban a gyűjtés és válogatás alaposságával, a hiteles közlésmóddal, a dokumentumokat kísérő jegyzetapparátussal, bevezető tanulmányokkal (pl. a bőripariaké a bevezetőn és a jegyzetanyagon kívül hasznos összekötő szövegeket is alkalmaz a dokumentumok között; a

---

kidolgozás szempontjából jelentős részeredményeket – elsősorban megemlítendőknek: *Fonó Zsuzsa:* Az ipari nőmunkások helyzetéről a századfordulón. Bp. 1974; *Molnár István:* A Szakszervezeti Ifjúmunkás és Tanoncmozgalom története 1945–1946-ban. Bp. 1974; *Topálovich Pál:* A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és a magyar szakszervezetek. Bp. 1975; *Szilágyi János:* A magyar szakszervezetek kulturális tevékenysége 1919–45. Bp. 1973; *Végh Oszkár:* A magyarországi szakszervezeti sajtó osztályharcos küzdelmei 1868–1918. Bp. 1975.

[39] A helytörténetírás problematikájáról lásd *Vass Henrik:* Munkásmozgalomtörténet és helytörténet c. tanulmányát e kötetben.

[40] Lásd Acta Universitatis Szegediensis de József Attila. Acta Historica 1965. 19.; 1967. 25.; 1969. 23.; 1972. 42.; 1974. 50. köteteiben.

[41] Munkáért, kenyérért, szabadságért! Az építő-, fa- és építőanyagipari dolgozók mozgalmának válogatott dokumentumai. 1–2. köt. 1823–1945. Összeáll. és szerk.: Palotás Imre. Bp. 1962–1965; Száz esztendő harcai. Olvasmányok a bőripari dolgozók mozgalmainak történetéből. Összeáll.: Borsányi György, Székely Ernő. Bp. 1966; A Közalkalmazottak Szakszervezete történetéhez. Tanulmányok és dokumentumok. Szerk.: Gerelyes Ede. Bp. 1970; Hősi múltunk. Húsipar 1870–1950. (Élelmezési Ipari Dolgozók Szakszervezete) Összeáll.: Rajki Árpád. Bp. é. n.; Hősi múltunk. Malomipar. (Élelmezési Ipari Dolgozók Szakszervezete) Összeáll.: Rajki Árpád. Bp. 1966; A Pedagógusok Szakszervezetének 50 éves története. Válogatott dokumentumok. Szerk. és vál.: Toldy Klára. Bp. 1970; Szakszervezetünk fejlődése 1952–1970. (Helyiipari és Városgazdasági Dolgozók Szakszervezetének Elnöksége) Összeáll. és szerk.: Péter István, Somoskői Gáborné stb. Bp. 1971; A vegyipari dolgozók osztályharcos küzdelmei 1867–1948. Szerk. és bev. Gerelyes Ede. Bp. 1972; A szocialista művészetért. A művészek és művészeti dolgozók szakmai szervezeteinek történetéhez. Szerk.: Gerelyes Ede, bev.: Sömjéni Sándor. Bp. 1974.

művészetieké kismonográfia számba menő áttekintő bevezető tanulmányt közöl) az érintett szakma vagy ágazat szakszervezettörténetének feldolgozásához értékes adalékokat nyújt.

A dokumentumgyűjteményeken kívül megindult az egyes szakszervezetek történetének monografikus feldolgozása is. Az első ilyen jellegű kísérlet nem pusztán szakszervezettörténet: a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezetének égisze alatt egy történészekből alakult munkaközösség feldolgozta és két kötetben kiadta a magyarországi földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak történetét.[42] Egy évszázad paraszt- és földmunkás mozgalmának e nagyszabású áttekintése természetesen bőségesen tartalmaz adalékokat a földmunkásság szakszervezetének, a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének és a felszabadulás utáni szervezeteknek a történetéhez is. Jó példa arra, hogy milyen pozitív eredményeket hozhat a szakszervezetek és a hivatásos történészek együttműködése. E témához kapcsolódik a legújabb termésből – most már szorosan szakszervezettörténeti jelleggel – Szakács Kálmán e tárgykörből írt tanulmánya.[43]

Túlnyomórészt szakszervezettörténetnek tekinthető a bányamunkások helyzetét és küzdelmeit tárgyaló két monografikus munka.[44] Tudományos színvonalú, tömör összefoglaló történeti munkát írt több érintkező ágazat szakszervezetéről Gadanecz Béla.[45] Ugyancsak ő készített áttekintést a vasutas-szakszervezet történeti útjáról is.[46]

Az első részletes szakmatörténeti monográfiát Gadanecz Béláné írta.[47] Ez a munka – bár sajnos tárgyának csak első nagy korszakát dolgozza fel – sok tekintetben mintája lehet a szakmai, ágazati szakszervezettörténeti feldolgozásoknak. Kiemelkedő érdeme a rendkívül szétszórt forrásanyag maximális teljességű összegyűjtése és kiaknázása. A fölényes, apró részletekig hatoló anyagismeret a feldolgozó munkában kitűnő áttekintő készséggel társul. A szerző a messzi előzményektől, az előtörténettől a szervezkedés első kísérletein – és tévútjain – át a történet szálát a már szocialista és határozottan szakszervezeti jellegű csoportosulás létrejöttéig viszi, s tovább ennek fejlődésén, felvirágzásán, küzdelmein keresztül a *periódus* lezáródásáig, ami azonban nem a *történet* lezáródása. A cezúra mindig éles: a szakszervezet világosan elkülönül az előfutár szervezetektől s még világosabban az osztálycélok útjáról letérő, „sárga" alakulattól. Érezhető az alkotóelemek és összefüggések életszerű aránya: a köztörténeti, politikatörténeti, gazdaság- és iparágtörténeti háttér jelen van, de nem nyomja el a fő témát. A könyv nem álcázott párttörténet, hanem *szakszervezettörténet,* amelyben a

[42] Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948. 1–2. köt. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. Bp. 1962.

[43] A Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének jellege, szervezeti kiépülése és tömegbefolyása (1906–1907). *Párttörténeti Közlemények* 1975. 3. sz.

[44] *Kubitsch Imre:* A magyar bányamunkásság küzdelmei 1919–1933. Bp. 1965; *Szekeres József:* A magyar bányamunkásság harcai 1934–1944. Bp. 1970.

[45] *Gadanecz Béla:* Közlekedési és hírközlési dolgozók a magyarországi munkásmozgalomban 1845–1945. Bp. 1968.

[46] *Gadanecz Béla:* A magyar vasutas munkásmozgalom történetének vázlata. Bp. 1975.

[47] *Gadanecz Béláné:* Vendéglátóipari dolgozók a magyar munkásmozgalomban a kezdetektől 1919-ig. Bp. 1972.

szakszervezeti jelleg domborodik ki, a szakszervezeti tevékenység minden oldala megfelelő ismertetést, értékelést kap, beleértve e tevékenység politikai orientáltságát, a szervezet politikai kapcsolatait és közvetlen politikai cselekvését is. Talán egyetlen gyengéje a történés valóságát meghaladó főváros-centrikussága, pontosabban az, hogy a vidéki szervezkedés bemutatása hiányosabb, erőtlenebb mint amilyen ez az oldal a valóságban volt.

Kollektív munkával készült el az első olyan szakszervezettörténeti könyv, amely egy ágazati szakszervezet – a KPVDSZ – teljes, részletes történetét mutatja be a kezdetektől egészen a máig.[48] A négy (a felszabadulás után három) önálló szakmai szervezetből – amelyek mindegyike maga is alakulások és megszűnések, egyesülések és szétválások tekervényes útját tette meg – 1950 elején alakult és hatalmassá nőtt ágazati szakszervezet bonyolult szervezeti fejlődésre tekint vissza. A könyv – többféle elképzelhető, de még ki nem próbált módszer közül – *egyik lehetséges* megoldás arra, hogy egységes műben dolgozzuk fel egy ágazati szakszervezet történetét, amely több, hosszú időn át önálló szervezet egyesülésével jött létre, s azóta már negyedszázados együttes útra tekint vissza. S mivel az itt szereplő szakmák, foglalkozási ágak túlnyomórészt nem az iparban termelő fizikai munkásokat, hanem nagyon heterogén alkalmazotti, tisztviselői rétegeket tömörítettek, a könyv a szocialista munkásszervezkedés példájának, módszereinek, harci szellemének kisugárzását, a nem tipikusan fizikai munkásrétegekre gyakorolt vonzóerejét is szemléletesen ábrázolja.

A Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete történelmi tanulmányainak már említett sorozata is számos szakmai, ágazati szakszervezet történetének részmunkáit publikálta.[49] E munkák mindegyike jelen formájában is fontos lépés az érintett szakmák és a szakszervezeti mozgalom történetének feldolgozásában. Értéküket és jelentőségüket növeli, hogy általában úgy kell tekintenünk őket, mint az illető szakszervezet történetét teljességében bemutató készülő monografikus munkák fejezeteit, előmunkálatait.

A szakmai, ágazati szakszervezetek történetéről számtalan cikk (főleg az illető szakszervezet lapjában) és tanulmány jelent és jelenik meg periodikákban, gyűjteményes kiadványokban. Ezek méltatására nincs lehetőség e tanulmány keretei között. Tudományos értéke miatt mégis ki kell emelnünk Babics Andrásnak a mecseki, illetve a pécsi-baranyai bányászszervezkedés egyes korszakairól szóló tanulmányait a Dunántúli Tudományos Gyűjtemény évfolyamaiban. Ugyancsak megemlítendők: Vadász Sándor-

[48] *Gadanecz Béláné, Gecsényi Lajos, Hegedüs Sándor, Jenei Károly:* Az egység útján. A Kereskedelmi, Pénzügyi és Vendéglátóipari Dolgozók Szakszervezetének története. Szerk.: Kabos Ernő, Sipos Péter. Bev.: Kabos Ernő. Bp. 1975.

[49] Ezek közül megemlítendők *Hetés Tibor:* A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének megalakulása. Bp. 1975; *Gergely Ernő:* A bányamunkások szakszervezeti mozgalma az ellenforradalmi rendszer első éveiben 1919–1923. Bp. 1973; *Gergely Ernő:* A bányászok szervezkedése és mozgalmai a stabilizáció és a mérsékelt gazdasági fellendülés időszakában 1924–29. Bp. 1973; *Friss Istvánné:* A textilmunkások sztrájkjairól a két világháború között. Bp. 1974; *Réti László:* A textilipari munkásmozgalom története az első világháborúig Magyarországon. Bp. 1975; *Németh József:* A műszaki értelmiség érdekképviseletének és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szervezetének néhány kérdése 1945–48. Bp. 1973; Történelmi tanulmányok a Vas-, Fém- és Villamosenergiaipari Dolgozók Szakszervezetének 100 éves történetéről. Bp. 1977; *Zbirkó József:* Régi szakszervezeti küzdelmek, szakszervezeti törekvések. Bp. 1977.

nak a fővárosi vasasok századvégi szakszervezeti mozgalmáról; a vasutasok, s főként a pedagógusok szervezkedésének különböző tájegységi történetéről szóló tanulmányok a különböző folyóiratokban és évkönyvekben.

Nincs lehetőség – bár tanulságos lenne – az utóbbi másfél évtizedben fellendült helytörténetírás és üzemtörténetírás hatalmas produkciójának szakszervezettörténeti szempontból való elemzésére.

A kép teljessége kedvéért – felsorolás nélkül – megemlítjük, hogy a munkásmozgalom-történetírás egészének legújabb termésében: összefoglaló munkákban, monográfiákban, kézikönyvekben, kronológiai és biográfiai összeállításokban, visszaemlékezésgyűjteményekben és egyéni memoár-kötetekben bőségesen találunk szakszervezettörténeti fejezeteket, utalásokat, adalékokat. Szakszervezettörténeti „érdekeltségük" természetesen a témaköröktől függően különböző, s így ezek a munkák más-más mértékben – olykor még nem kielégítő intenzitással – fordulnak a szakszervezeti oldal felé, de – s ez lényeges – nem feledkeznek meg erről az összefüggésről. Amit e tekintetben nyújtanak, jelentős előrelépés a szakszervezettörténetnek az általános munkásmozgalom- és párttörténetbe való szintetizálása felé. A dolog másik oldala, hogy ezek a művek az általuk feltárt és szempontjaikkal speciális oldalról megvilágított szakszervezeti összefüggések révén azonnal termékenyítően hathatnak vissza az önálló szakszervezet-történetírásra. Így valósulhat meg a történetírásban az a dialektikus összetartozás, amely a munkásmozgalom egésze és annak egyik alkotó eleme – a szakszervezetek – között a valóságos történeti folyamatban mindig is létezett.

A mozgalom veteránjainak, felső, közép és alsó vezetőinek, valamint közkatonáinak emlékezései a maguk egyéni élményanyagával és szubjektív látásmódjával nélkülözhetetlen részei a munkásmozgalomtörténeti irodalomnak. Ezeken az életpályákon úgy fonódtak össze a különböző – politikai, gazdasági, kulturális stb. – mozzanatok, párttörténeti és szakszervezettörténeti elemek, mint magában a munkásmozgalom egészében. Így az arányok és összefüggések gyakran a valóságnak megfelelőbben jutnak e művekben érvényre, mint a tudományos feldolgozásokban, amelyek szükségszerűen alkalmazzák az analízis és az absztrakció eszközeit s gyakran kénytelenek mesterségesen szétválasztani a valóságban együttesen lejátszódó folyamatokat.

*

Nem szükséges befejezésként összefoglalni a fentiek konklúzióit – gondolom, világosak, bár sem az elvi fejtegetésekben, sem a historiográfiai áttekintésben nem törekedhettem teljességre. A lényeg: az 1970-es évek derekán, amikor a problematika és a helyzetkép így mutatkozik, *minden tekintetben* – tudományos, ideológiai-politikai és szervezeti vonatkozásokban egyaránt – megvannak az előfeltételek a hazai szakszervezettörténet szépen megindult fellendülésének további kibontakoztatására. A munkálatok minden szinten folynak, új részmunkák, ágazattörténetek, szakszervezeti korszakmonográfiák vannak előkészületben, és belátható távlatba került a magyar szakszervezeti mozgalom egész történetének összefoglaló feldolgozása is. Ezzel nemcsak ez a sokáig homályban maradt fejezet kap jelentőségének megfelelő megvilágítást, hanem szintetizálásával teljesebbé, gazdagabbá, hitelesebbé válik a magyar munkásmozgalomtörténet és az új- és legújabb kori magyar társadalomtörténet összképe is.

SIPOS PÉTER

ÜZEMTÖRTÉNET ÉS MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET

A munkásmozgalom bonyolult, sokszínű történelmi jelenség. Társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai, kulturális életformák együttesen élnek benne, de nem párhuzamosan, elkülönülten, hanem szövevényes alá- és fölérendeltségi hálózatba rendeződve. A történész teendője, hogy az összefüggéseket, kölcsönhatásokat a valósághoz híven rekonstruálja, tehát a mozgalmat a maga összetett voltában ábrázolja.

A legutóbbi másfél évtized igen jelentős és értékes munkásmozgalomtörténeti termése ezt a feladatot teljesen nem oldotta, nem is oldhatta meg. Hiszen egyrészt még a munkásmozgalom politikai *eseménytörténete* is feltárásra várt, másrészt a munkásmozgalomtörténeti kutatómunka nem függetlenül folyt a legutóbbi száz esztendő köztörténeti kutatásainak mindenkori állapotától. Ezért szigorúan körülhatárolt rendeltetéssel és tematikai korlátozottsággal elsősorban a munkásosztály politikai szervezeteinek mozgására összpontosult, különös tekintettel a kommunisták vezette forradalmi irányzat küzdelmeire. A politikaközpontúság szükségszerű lépcsőfoka volt a munkásmozgalom-történetírás fejlődésének, hiszen ily módon tárult fel maga a vizsgálati anyag: események, egyéniségek, pártok, szervezetek a múlt század középső évtizedeitől szinte napjainkig.

Az irdatlan mennyiségű kutatási termék most már további feldolgozásra vár, arra, hogy a munkásmozgalomtörténet fontos részkérdéseinek kidolgozásától eljussunk a teljesebb szintézishez. A mélyebb belső összefüggéseket, a tendenciákat és törvényszerűségeket csak az elemzési látószög kettős irányú tágításának módszerével lehet észrevenni: a nemzetközi munkásmozgalom hatásának tekintetbevételével (ezt a problémát itt csupán jelezni kívánjuk), valamint a munkásságnak mint a magyar társadalom egyik alapvető osztályának társadalomtörténeti igényű vizsgálatával. A korszerű kutatás ezért mindinkább arra irányul, hogy az „anyag" – vagyis a mozgalom – a „közegében", tehát az osztályban és a társadalomban kerüljön analízisre. A társadalomtörténeti megközelítésnek egyúttal fel kell tárnia azokat a jellemző jegyeket is, amelyek a proletariátust elkülönítették az egyes periódusokban a többi osztálytól, rétegtől, azt a fejlődési folyamatot, amelynek során a munkásság tudatára ébredt, hogy „új nép, másfajta raj".

A szükséges ismeretek feltárása olyan sokágú kutató-feldolgozó munkát kíván, mint amilyen szerteágazó és bonyolult maga a probléma. A munkásmozgalomtörténetnek ezért interdiszciplináris eljárással össze kell gyűjtenie más társadalomtudományok munkásvonatkozású adatait is. Ezek külön-külön elsikkadva az egyéb eredménytömeg-

ben, könnyen töredékek maradnának, összefüggéstelen jelenségek, események, cselekedetek, alkotások. A szélesebb értelemben felfogott munkásmozgalomtörténet nem csupán megtalálja az egyéb stúdiumokból meríthető adatok helyét, amikor rendező elvként a mozgalom–osztály–társadalom összefüggését alkalmazva, beilleszti őket a múlt újból életre keltett változatos valóságába, de nem is lehet meg nélkülük.

A gazdaságtörténetből emancipálódott üzemtörténet a vállalatokat, a gyárakat nem csupán a gazdaság részének tekinti, hanem egy olyan mikroközösségnek, amelyben a helyi feltételek, keretek közepette zajlanak le az össztársadalmat jellemző folyamatok: érvényesülnek az osztályharc törvényszerűségei, illetve formálódik a szocialista termelő kollektíva. Ezért a tárgyát mindinkább társadalomtörténeti szempontból is beágyazó munkásmozgalom-történetírás nem nélkülözheti az üzemtörténet eredményeit sem.

A legutóbbi években sok üzemtörténeti munka készült, de a legtöbbről még a történésztársadalom sem szerzett tudomást. Ennek fő oka, hogy a művek terjesztése zárt körre, többnyire az érdekelt gyárra és felettes szerveire korlátozódik; következménye pedig a tudományos kritika szinte teljes hiánya. Az elszigeteltség következtében a munkásmozgalomkutatás mind ez ideig alig hasznosította az üzemtörténeti eredményeket. Jelen írás ezért áttekinti az elkészült munkákat a munkásmozgalomtörténet szempontjából, azzal a céllal, hogy felhívja a figyelmet a gyártörténeti művek értékeire; továbbá kísérletet tesz bizonyos módszertani igények megfogalmazására is.

Az üzemtörténetírás Magyarországon nem tartozik a régen meghonosodott tudományágak közé, nem annyira múltja van, mint inkább jelene. Nem állítható, hogy már kiforrott metodikával rendelkezik és kialakultak volna egyetemesen érvényesnek tekintett, általánosan betartott normatívák arra vonatkozólag, milyen követelményeknek kellene eleget tennie egy üzemtörténeti munkának, hogy a tudományosság mérlegén egyáltalán megméressék.

Különösen gyakori még a bizonytalanság a művek belső arányainak tekintetében. A gyár – vállalat, azaz gazdasági egység; egyúttal termékek előállításának, tehát technikai eljárásoknak, műszaki folyamatoknak a színhelye; s mindezt emberek tevékenysége hozza mozgásba, viszonyuk, konfliktusaik töltik meg nap nap után élettel. Vajon mennyiben tekintse az üzemtörténész a témáját a gazdasági viszonyok, mennyiben a technikai fejlődés vagy éppen a társadalmi élet históriájának részeként?

Úgy véljük, az egyes munkák megítélésének egyik lényeges kritériuma, hogy a kiadványok a „mit termel a gyár?" és a „hogyan termel a gyár?" problémái mellett mennyiben válaszolják meg a „ki termel a gyárban? " kérdését, bemutatják-e s miként az adott üzemben jelenlevő termelőerő legfontosabb alkotóelemét, a dolgozó embert, egységben szemlélve tegnapi osztályharcait és mai építőmunkáját.

A kapitalizmus korában a proletár a gyárban élt mint dolgozó, s naponta ösztönösen vagy tudatosan osztályharcban állt. A szocializmus megvalósításának idején pedig a munkás elsődlegesen az üzemben kapcsolódik be aktív közreműködőként az új társadalom anyagi alapjait és szellemi-erkölcsi arculatát kialakító tevékenységbe. Az üzemtörténet és a munkásmozgalomtörténet tárgya ezért feltételezi egymást, kapcsolatuk nem kölcsönhatások, korrelációs jelenségek sora, hanem a társadalom létfenntartását biztosító termelésből következő objektív összefüggés.

Az üzemtörténeti módszertani irodalom egyértelműen hangsúlyozza, hogy a gyárak történetét összetetten, komplex módon kell szemlélni, az üzem „viszonylagos állandóságában szüntelenül mozgó, alakuló gazdasági, technikai és társadalmi egységnek" tekintendő, bonyolult mikrokozmosznak, amely csak a külső világgal egységben ismerhető és érthető meg.[1] Már a legkorábbi útmutató célzatú írás hangsúlyozta az ágazat emancipálódásának kezdetén: „tudományos színvonalú monografikus igényű üzemtörténetnek megfelelő arányban kell felölelnie az üzem történetére, műszaki-technológiai fejlődésére s az üzem dolgozóinak munkakörülményeire, mozgalmaira vonatkozó teljes ismeretanyagot."[2] A megfogalmazásban érzünk bizonyos korlátozást, amennyiben az üzemtörténet mondanivalója a munkásokról nyilván sokrétűbb, mint munkakörülményeik és mozgalmaik ismertetése, de mindenesetre jelzi az összetett ábrázolás igényét.

Már a jelentősebb irodalmi termés tapasztalatainak összegezése tette lehetővé a teljesebb követelmények megszabását: „Az üzemtörténet sajátos feladata az, hogy megrajzolja az üzem egyéni profilját, az átlagostól eltérő gyártmányait, gyártási eljárásait, újításait, találmányait, maga alkotta szervezetét, piaci kapcsolatait, üzempolitikáját, élő emberként jellemezze a tőkést, a kiemelkedő műszaki vezetőket, a tipikus mellett egyéni vonásaikat is megmutassa, minél adatszerűbben tárja fel a munkaviszonyokat, minél sokrétűbben a gyár társadalmát."[3]

Az újabb keletű útmutatók[4] szintén előtérbe állítják a dolgozó ember társadalmi helyzetének szociológiai megrajzolását, a munkásmozgalom történetének bemutatását, és a forrásanyagra vonatkozó útbaigazításaik külön kitérnek a munkásosztállyal kapcsolatos speciális levéltári kútfők és könyvészeti anyagok ismertetésére.

Azok a munkák, amelyek szerves egységben vizsgálják a gyárat mint termelő-gazdálkodó egységet s mint emberi kollektívát, több vonatkozásban hozzájárulnak a magyar munkásmozgalom sokoldalúbb, konkrétabb megismeréséhez. A történész az üzem életében olyan jelenségekre, eseményekre bukkanhat, amelyek alátámaszthatják, tartalmilag gazdagíthatják, esetleg módosíthatják, helyesbíthetik a történetírásban megrajzolt általános képet.

A kapitalizmus korára vonatkozóan az üzemtörténeti irodalom kincsesbánya lehet a *valóságos* kizsákmányolás érzékletes ábrázolásához. Számos munka tartalmaz gazdag anyagot a bérezési, egészségügyi, szociális viszonyokról és közöl az üzemi, esetleg iparági miliőt megelevenítő munkarendeket és egyéb dokumentumokat. Egyes üzemek munkásainak különösen radikális magatartását sok esetben az átlagosnál súlyosabb helyi problémák indokolták.

A Gábor Áron (hajdani Oetl Antal) Vasöntőde és Gépgyár monográfusa a termelés, a beruházások és a munkáslétszám alakulását egybevetve arra a következtetésre jutott,

[1] *Kabos Ernő:* Reprezentatív gyártörténeti munka a Magyar Pamutiparról. *Párttörténeti Közlemények* 1966. 1. sz. 189.

[2] *Vígh Károly:* Hogyan írjunk üzemtörténetet? *Történelem* 1964. 3. sz.

[3] *Hanák Péter:* Az üzemtörténet kutatásának problémái. *Századok* 1968. 5–6. sz. 933.

[4] *Sárközi Zoltán:* Útmutató az üzemtörténeti kutatásokhoz. Országos Népművelési Tanács. Országos Helytörténeti Bizottság 1970. 34.; *Jenei Károly:* Az üzemtörténetírás tárgya és levéltári forrásai. *Levéltári Szemle* 1970. 2. sz. 335–349.

hogy 1926 és 1929 között az üzemben jelentősen emelkedett a munka intenzitása. Ez a körülmény, súlyosbítva a szociális létesítmények (egyébként másutt is észlelhető) teljesen elhanyagolt állapotával, érthetővé teszi, hogy „miért vált a munkásmozgalom egyik gócpontjává az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár".[5]

Sok helyen speciális szolgálati követelmények vagy bércsökkentési módszerek nehezítették a munkások helyzetét. A peremartoni Ipari Robbanóanyaggyár azokat a munkásokat, akik a gyári telepen laktak, bármikor igénybe vehette rendkívüli munkára túlóradíj nélkül.[6] A Budafoki Gyufagyárban a dolgozók fegyelmezésének leggyakoribb eszköze a pénzbírság volt. „Az igazgató naponta figyelte a kifizetett bérek alakulását. Ha a bérnél túllépést tapasztalt, a szokásos napi ellenőrzései alkalmával, kis figyelmetlenségekért osztogatta a 2, 4 vagy 6 pengő pénzbüntetést."[7]

Az üzemtörténeti művek a bérmozgalmakat, a sztrájkokat az egyes gyárak speciális, konkrét viszonyaival magyarázzák, így megalapozottabbá teszik az egyes időszakok osztályküzdelmeinek összegezését.

A Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár történetét tárgyaló munka az 1905-ös általános vas- és fémmunkássztrájk kirobbanásának körülményeit tisztázza.[8] A 30-as évek elején a Ganz Hajógyárban kezdődtek nagyszabású harcok a munkaintenzitás fokozását jelentő bedórendszer bevezetése ellen. A Ganz Villamossági Gyár történetét feldolgozó monográfia e tény indokolását visszavezeti a konszern részvénytöbbségét birtokló Klein család és a Hitelbank már a századfordulótól megfigyelhető rövidlátó üzletpolitikájára.[9]

A munkásmozgalomtörténet egyik fogyatékossága, hogy kevés munkától eltekintve, Budapest-centrikus. Pedig a vidéki üzemek fejlődését tárgyaló művek eredményeinek hasznosítása tágítja a szakirodalom földrajzi látókörét, s hozzájárul, hogy az átfogó művekben a mozgalom éppen úgy országos legyen, mint a valóságban volt. Így érdekes összefüggésre figyel fel a győri munkásmozgalomban meghatározó jelentőségű Vagon- és Gépgyár történetírója. Rámutat arra, hogy a szükséges nagyszámú szakmunkást a helyszínen nem tudták biztosítani, ezért mindenünnen toboroztak dolgozókat. „Így sokat látott, sokat tapasztalt, nem utolsósorban pedig mozgalmi harcokban megedzett szervezett munkások kerültek Győrbe és jelenlétük hamarosan érződött a vagongyári mozgalmi munkán is."[10] A pécsi Sopiana gépgyár története arra a sajátos helyzetre szolgál adalékokkal, amelyet egy kisebb vasas üzem egy jelentősebb iparral rendelkező városban is betölthet az osztályharc bázisaként.[11] A mezőberényi Alföldi Szövőgyár

[5] *Jenei Károly–Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor:* A Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár története. (1862–1962) Bp. 1962. 86.

[6] *Gáldonyi Béla–Szabó Ferenc:* Peremarton 50 éve. Peremarton, 1970. 38.

[7] *Barna József:* Képek a 75 éves Budafoki Gyufagyár történetéből. Bp. 1971. 75.

[8] *Jenei Károly–Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor:* i. m. 39. és köv.

[9] *Szekeres József–dr. Tóth Árpád:* A Klement Gottwald (Ganz) Villamossági Gyár története. Bp. 1962. 134. és köv.

[10] *Tabiczky Zoltánné:* A Magyar Vagon és Gépgyár története. 1. köt. 1896–1945. Győr, 1972. 40.

[11] A Pécsi Sopiana Gépgyár (1865–1965). Szerk.: Kopasz Gábor. Pécs, 1965. 68.

viszont – ahol ismételten sztrájkokat kezdeményezett a textilmunkás szakszervezet helyi csoportja – azt példázza, hogy iparilag elmaradottabb területen egy ipari létesítmény milyen szerepet tölthet be a munkásmozgalom időleges fellendülésében.[12]

Figyelemreméltó adatok gazdagítják ismereteinket az üzemi munkások politikai életéről, hangulatáról, nézeteiről. Magyarországon mind az állam, mind a munkaadók egyik sarkalatos célja volt, hogy minden erővel megakadályozzák a munkásszervezetek behatolását a gyárkapun. Törekvéseiket csupán részlegesen sikerült megvalósítaniuk. A feldolgozásokból kiderül, hogy alig volt üzem, ahol ne dolgoztak volna kisebb-nagyobb számban osztálytudatos munkások, többnyire szakszervezeti tagok. Ők voltak az elégedetlenség erjesztői, körülöttük alakult ki változó személyi összetételű kisebb-nagyobb szimpatizáns csoport.

„A baloldali munkások találkozó helye a mintakészítő üzem volt" – jellemzi a kőbányai Heisler-gyárbeli viszonyokat a történész. Itt dolgoztak a gyár legrégibb szervezett munkásai, Sándor József és Szmotyek József, „akik rendszeresen kapcsolatot tartottak fenn a szakszervezettel, szemináriumokra jártak és tájékozottak voltak a politikai kérdésekben. A műhelybe többen bejártak egy kis beszélgetésre, hogy megtudják, mi a helyzet a fronton, mert a munkások nem hittek a németek győzelmében."[13] Ugyanebben az időben egy bakonyi bányászfaluban, Kisgyónon Bugyács Antal és Spröder György töltöttek be hasonló szerepet. Ők tartották a kapcsolatot a külvilággal, azaz a bányászszakszervezettel és a tatabányai kommunistákkal. Tevékenységük eredményességét az igazgató 1943. novemberi beszámolója bizonyítja: „a más bányáknál észlelt munkalassítási ütem Kisgyónon is jelentkezett".[14]

Számos olyan jelenséggel találkoznak a munkásmozgalom kutatói, amelyek az üzemtörténet nyújtotta konkrét adatok nélkül nem magyarázhatók meg, viszont érthetővé válnak az egyes gyárak sajátos, egyedi vonásainak ismeretében. Így csakis a helyi viszonyok elemzése adhat választ az egész magyar munkásmozgalom történetén végighúzódó érdekes kérdésre: az északkelet-magyarországi iparvidéken (Diósgyőrött és Ózdon) a munkásság kifejezetten nehézipari jellegéhez, valamint nagyfokú koncentráltságához képest miért volt gyengébb a munkásmozgalom intenzitása, illetve halványabb a radikalizmusa. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, jelezzük, hogy „Az ózdi V. gyár munkásviszonyai a századforduló idején" és a „Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből" című tanulmányokban az üzemtörténeti megközelítés érdekes szempontokat ad a probléma vizsgálatához. „A gyárnak a Rimamurányi-Salgótarjáni Vas- és Acéláru Rt. termelési rendszerében betöltött kulcsszerepéből következően az igazgatóság Ózdon alakította ki a legkövetkezetesebb bérpolitikáját. Viszonylag magas átlagbér biztosításával a munkásság döntő többségének a többi ipar-

[12] *Dütsch Zsolt–Jakab Mihály:* 50 éves a Pamuttextilművek mezőberényi gyára. Gyula, 1970. 37. és köv.

[13] *Hollós József–Kiss Emil:* Ötven esztendő. A Szerszámgépipari Művek kőbányai gyárának története. Bp. 1968. 29.

[14] *Pera Ferenc:* A kisgyóni-balinkai szénbányászat ötven éve. Bp. é. n. 76.

telepekhez képest magasabb életnívót teremtett" – állapítja meg az ózdi nagyüzem munkásainak helyzetét elemző írás.[15]

Hasonlóan érdekes kérdés, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a közös vámterület megszűnése, valamint a technikai fejlődés következtében fellendülésnek indult vagy újonnan megjelenő iparágak (textil-, vegyészeti, híradástechnikai, szerszámgép- és műszeripar) gyárai a két világháború között miért voltak gyenge pontjai a munkásmozgalomnak, miért voltak alig megközelíthetők nemhogy az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja, de jobbára még a legális szociáldemokrata szakszervezetek számára is. Néhány jelentős üzem (Kőbányai Szerszámgépgyár, Magyar Optikai Művek, Danuvia) történetének feltárása után egyelőre még hipotetikus válaszra vállalkozhatunk: a kiépülő, illetve fejlődő ágazatokban a tőkések merészebben és gyakrabban alkalmazták a modern bérezési és szociálpolitikai módszereket, hogy kifogják a szelet a munkásmozgalom vitorláiból.

„A Magyar Optikai Műveknél a munkásokat viszonylag jól fizették. Az 1930-as években elkészült gyárépület pedig már a higiénia követelményeit figyelembe véve épült meg. Tiszta, világos munkahelyek, mosdók, zuhanyozók és öltözők a korabeli gyárak hasonló berendezéseit messze felülmúlták."[16] Hasonló volt a helyzet az Elzett-gyárban.[17] Kétségtelen, hogy mindezzel a kvalifikált, a gyárhoz kötődő munkaerő biztosítása volt a tőkések célja, tehát végső soron a profit állandó növelése. Mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy az adott viszonyok között a „reformok" megtévesztették az érintett munkásság jelentős részét.

Az üzemtörténeti nézőpont adhat választ arra is, hogy egyes idényjellegű vidéki gyárakban miért nem tanúsított a munkásság harcosabb magatartást. A környező községekben munkanélküli agrárproletárok sokasága várt munkaalkalomra. Ezért a rendszeresen foglalkoztatott idénymunkások nem merték kockáztatni, hogy rebellis fellépésük miatt elutasítsák visszavételüket a következő esztendő termelési kampányára.[18]

A történelem átfogó tendenciáját tekintve a proletariátus mint osztály állt szemben a burzsoáziával mint osztállyal. A küzdelem hétköznapjaiban azonban az egyes munkások vagy az üzemek munkásközösségei a tulajdonosokkal, gyárigazgatókkal mint individuumokkal kerülnek szembe. Persze más a tőkés–munkás egyéni kapcsolat jellege, szerepe a klasszikus kapitalizmus idején, mint a finánctőkés mammut konszernek megjelenése után. A tőkés fejlődés közepes szintjén álló Magyarországon azonban számos kis- és középvállalat, és esetenként számottevőbb nagyüzemek még az imperializmus időszakában is megmaradtak családi tulajdonban. Anélkül, hogy túlhangsúlyoznánk a személyes motívumok szerepét az osztályharcban, nem téveszthetjük szem elől, hogy a tőkés tulajdonosok, üzemvezetők egyéni jellemvonásait is számításba kell venni, ami-

[15] *Birta István:* Az ózdi vasgyár munkásviszonyai a századforduló idején. Történelmi Évkönyv. 2. Miskolc, 1968. 268.

[16] *Pintér Nándor:* A Magyar Optikai Művek története (1876–1963). Bp. é. n. 61.

[17] *Tóth Imre:* Az Elzett-gyár története. Tanulmányok Budapest múltjából. XIX. Bp. 1972. 456.

[18] 100 éves az Ácsi Cukorgyár. Szerk.: Dancs József. Bp. 1971. 62. és köv.

kor a munkásság helyzetét, illetve mozgalmainak szervezettségét, intenzitását vizsgáljuk.

Több üzemtörténeti munka plasztikus portrét ad egyes tőkésekről, többek között Kühne Lórántról, Szurday Róbertről, Láng Lászlóról, Mechwart Andrásról. „Kühne Lóránt aktív kiállása a munkások szociális helyzetét javítani szándékozó törvényjavaslat mellett (1928-ban – S. P.) a távolabb látó tőkések józanságát tükrözte, a kapitalista társadalmi rend védelmét szolgálta. Ő is egyike volt azon nem túlságosan nagy létszámot képviselő tőkéseknek, akik tudták, hogy a szociális terhek nem tönkretevők, hanem igen fontos biztonsági pillérei a kapitalista rendnek és az osztálytársadalomnak" – ítéli meg a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár egykori tulajdonosát a gyártörténész.[19]

A *népi demokratikus forradalom időszakának* kutatói számára az üzemtörténeti termésben elsősorban az újjáépítés lendületes és adatgazdag leírása a jelentős érték. Szinte kivétel nélkül valamennyi munka foglalkozik az élet és a termelés megindítása érdekében kifejtett erőfeszítésekkel, bizonyítja és méltatja a munkások áldozatkészségének, a szovjet katonai parancsnokok irányító, szervező tevékenységének és a szovjet hadseregnek mint elsőszámú megrendelőnek, nyersanyag és élelmiszerellátó bázisnak a szerepét az egyes gyárak helyreállításában.

A magyar társadalom fejlődésének új irányt adó 1945 és 1948 közötti időszak történetét élénk színekkel gazdagítja a munkások és tőkések új viszonyának, illetve a munkások hatalmi túlsúlya kialakulásának elemzése üzemi keretben. Szinte valamennyi munka foglalkozik az *üzemi bizottság* megalakulásával, termelésszervező tevékenységével és szerepével a tőkés tulajdonosokkal vívott küzdelmekben.

Korfestő leírások örökítik meg a győzelemnek, a gyárak birtokba vételének nagy pillanatát. „Az államosítás hírét a munkások határtalan lelkesedéssel, a régi vezetők és tulajdonosok némán, a meglepetéstől letörten fogadták – olvashatjuk a Pécsi Bőrgyár történetében. – Ellenállás nem volt. Rövidesen felharsant a gyár jelzőkürtje, a munkások a nagyterembe igyekeztek . . . ahol a bőrgyári dolgozóknak hivatalosan bejelentették: megszűnt a tőke uralma, a népé lett a gyár! S a munka folyt tovább, minden zökkenő nélkül, új, felszabadult légkörben, vidámabban."[20]

Az üzemtörténeti munkáknak a *szocialista építés korát* tárgyaló fejezetei a munkásság sorsának és tevékenységének főként két vonását kísérik figyelemmel. Egyfelől a munkához való új viszony kialakulásának ellentmondásos folyamatát ábrázolják. A tanulmányok egyöntetűen hangsúlyozzák a munkaverseny-mozgalom kibontakozásának jelentőségét, s a tudományos igényű írások arra is rámutatnak, hogy „a munkaverseny szervezésében kétségtelenül bizonyos bürokratizmus kezdett uralkodni, ami nem előrevitte, hanem hátráltatta a jó szándékú munkát. Annyiféle szerv, bizottság,

[19] *Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor–Szekeres József:* A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története (1856–1956). Mosonmagyaróvár, 1968. 177.

[20] *Gulyás József–Vörös Márton dr.–Tóth Géza–Fodor György:* A kétszázéves Pécsi Bőrgyár. Pécs, 1962. 108.

albizottság működött már a verseny körül, hogy igazán nem csodálható, hogy a sok bába kezdett megfeledkezni az újszülöttről."[21]

Másfelől különösen nagy figyelmet fordítanak a művek a gyárak új szociális, egészségügyi és kulturális létesítményeinek, szolgáltatásainak tárgyalására. A szocialista Magyarország szociálpolitikájának és kultúrforradalmának történetéhez gazdag anyagot foglal magában az üzemtörténeti irodalom még akkor is, ha nem minden szerző fogja vallatóra adatait. Ebben a vonatkozásban talán elfogadható az elemzés elmaradásának obligát mentsége: „a számok önmagukért beszélnek".

A jelenleg rendelkezésünkre álló üzemtörténeti irodalom tudományos hozamát a munkásmozgalomkutatás szemszögéből összegezve tehát a következőkben látjuk:

1. a tőkés korszakra vonatkozólag

a) egyes vállalatoknál a tőkés kizsákmányolás konkrét megvalósulásának ismertetése;

b) egyes üzemek szerepének értékelése az összmunkásság sztrájkharcaiban;

c) egyes gyárakban és iparvidékeken lezajlott mozgalmak intenzitását meghatározó sajátos körülmények feltárása;

2. a szocialista építés időszakára

a) az 1945 és 1948 között a hatalmi és a tulajdonviszonyokban végbement forradalmi változások leírása üzemi szinten;

b) egyes vállalatok dolgozóinak helyzetét, életmódját befolyásoló szociális és kulturális vívmányok felsorolása.

Jóval sokoldalúbb, bőségesebb eredményeket könyvelhetnénk el, ha a komplex feldolgozás módszere általános gyakorlatnak lenne tekinthető. Valójában még számos munkában tetten érhető az *egyoldalúság, a vállalat, a termelés és a dolgozó ember erőszakolt szétválasztása.* A szűk körű felfogásnak még „elvi" indokolására is rábukkanhatunk.

„Az Újlakitól a Budai Tégla- és Cserépipari Vállalatig" című munka szerzője mesterséges ellentétpárt konstruál kérdésfeltevésével: a műszaki-termelési fejlődést avagy a munkások életét, munkakörülményeit hangsúlyozza-e.[22] A dilemmát a „legfőbb érték az ember" jelszó leegyszerűsített értelmezése jegyében oldja meg, egyoldalúan a dolgozók helyzetének változásait ismertetve.

Vannak művek, amelyek e problémakört még csak nem is történetileg tárgyalják, hanem anekdoták, visszaemlékezések laza, szétesö halmazatával helyettesítik az üzemen belül lezajlott társadalmi fejlődés összefüggő ábrázolását. Az „Évek, emberek. Dokumentumok, riportok, vallomások a félévszázados Nitrokémiáról" c. könyv a bevezető szerint „elsősorban az embereknek, a gyárat felépítő, naggyá tevő, gyarapodásán ma is munkálkodó dolgozóknak kíván emléket állítani... Harmincegyen vallanak a múltról és a jelenről könyvünkben... Egy alaposabb, de szürke gyártörténet helyett így, az emlékezők személyes élményein keresztül reméljük, talán közelebb is kerül az Olvasóhoz a Nitrokémia 50 éve".[23] A cél az első pillanatban tetszetős, de áttekintve a

[21] *Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor–Szekeres József:* i. m. 232.

[22] Az „Újlakitól" a „Budai Tégla- és Cserépipari Vállalatig". Vállalati kiadás. 1967. 3.

[23] *Andrássy Antal:* Évek, emberek. Dokumentumok, riportok, vallomások a félévszázados Nitrokémiáról. Veszprém, é. n. 7.

munkát, kiderül, hogy nem valósult meg, éppen azért, mert elszakította az embert és a munkahelyet, sőt még a munkásgárda is atomizáltan, ugyanakkor egyéni jellemzés nélkül jelenik meg az olvasó előtt, holott a szociológiából kölcsönzött interjú-módszer legalább néhány markáns karaktert, típust eredményezhetne. (Csupán széljegyzetként fűzzük még az idézett sorokhoz, hogy az „alapos" nem szükségszerűen és mindig „szürke".)

Észlelhető a technikatörténeti szempontok túlzott érvényesítését kívánó állásfoglalás is. A Ganz Villamossági Gyár történetét feldolgozó munka egyik bírálója, bár hangsúlyozza, hogy az üzem a társadalmi és technikai kooperáció egysége, recenziójában mégis kizárólag a műszaki kritériumokat tekinti mércének. Kifogásolja a társadalmi kérdések állítólagos túlburjánzását, és helyteleníti, hogy a szerzők a gyár történetét nem mutatták be „az elektrotechnika nemzetközi történetének egy fejezeteként".[24] Holott úgy véljük, hogy éppen ezen igény esetleges teljesítése okozhatta volna a mű belső egyensúlyának felbillenését.

A gazdaságtörténeti elfogultság jellegzetes példájaként idézhetjük, miként fogta fel témáját a Sajószentpéteri Üveggyárról szóló monográfia írója: „A gyár története túlnő egy vidéki üzem históriáján. Sokkal inkább egy olyan nemzetközi Rt. krónikája, amelynek egyetlen gyára a Sajószentpéteri Üveggyár volt... Az Rt. életét vizsgálva végigjárjuk azt az utat, amelyet a magyar fináncoligarchia tett meg a tőke növekvő szerves összetételének biztosítására."[25] A szerző következetesen érvényesítve elképzelését, a legtöbb teret a különböző részvénymanipulációk ecsetelésének szenteli.

Lokálpatriotizmus nélkül aligha lenne Magyarországon üzemtörténeti irodalom. Amennyire serkentő, előnyös hatású lehet, ha a szerző jó arányérzékkel jelöli ki gyára helyét, méltatja jelentőségét, olyannyira káros e téren is a mértéktelenség. „Aki az Északi történetét ismeri, mint cseppből a tengert, megismerheti a hazai iparfejlődés, közlekedés, valamint a munkásharcok történetét is" – olvashatjuk a MÁV Északi Járműjavító Üzemének monográfiájában.[26] Ez a megfogalmazás, amelyhez hasonló más művekben is megtalálható, félrevezetheti az olvasót, különösen az adott esetben, hiszen ez a gyár sajátos közegben működött.

Az említett szemléleti torzulások nem elszigetelten felbukkanó tévedések, esetleg pontatlan megfogalmazások. Számos kiadványban, amelynek rendeltetése egy üzem történetének feldolgozása lenne, a dolgozók kollektívája csupán néhány, érezhetően protokolláris tehernek tekintett oldal, esetleg csak mondat erejéig kapott helyet.

Mélynyomású, gazdagon illusztrált terjedelmes kötet ismerteti a Budapesti Elektromos Művek történetét, anélkül, hogy a vállalat fejlődésébe szervesen beillesztve bármiféle információt nyújtana a fővárosnak fényt, meleget nyújtó munkásokról és alkalmazottakról. A mű utolsó lapjain egy hevenyészett függelék ugyan tartalmaz egyes évekből (számos más esemény felsorolása mellett) adatokat a vállalat létszám- és bérezési

[24] *Károly Zsigmond–Szekeres József–Tóth Árpád:* A Klement Gottwald (Ganz) Villamossági Gyár története. *Technikatörténeti Szemle* 1964. 1. sz. 172.

[25] *Rétly Gyula:* Üveggyár a Sajó-parton. Miskolc, 1969. 8.

[26] *Nagy István:* Az Északi Járműjavító története (1867–1967). Bp. é. n. 251.

viszonyairól. A számokat azonban minden elemzés, összefüggés nélkül ömleszti az olvasó elé. Valójában a díszes kötet összeállítói nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a dolgozókkal kapcsolatos sajátos problematikának. Hiszen pl. az 1894-es év eseményeinél egymás mellé sorolják a tűzoltási utasítást és a vállalat munkarendjét, 1926-nál egyenrangú a munkáslétszám foglalkozási megoszlásának leírása és az arról szóló beszámoló, hogy az Elektromos Művek megbízást kapott az augusztus 20-i díszkivilágításra. „A jóléti intézményeket" külön fejezet tárgyalja, amely minden kommentár, értékelés nélkül kijelenti: „Vállalatunk ... már a felszabadulás előtti időben gondot fordított jóléti intézmények létrehozására és fejlesztésére."[27] A felszabadulás utáni időszak értékelése: ekkor „nagy lendületet vett"[28] a szociális intézmények fejlesztése – tehát csak mennyiségi, fokozatbéli lenne a különbség.

„A Villamosgép- és Kábelgyár 50 éve és szerepe a magyar villamosipar fejlődésében" című, ugyancsak reprezentatív külsejű összeállításnak nincs mondanivalója a nagyüzem dolgozóiról. A munka az ellenforradalmi kormányzat gazdaságpolitikájáról minden magyarázat, értelmezés nélkül kijelenti: „a hazai ipar védelmére a kormány újabb intézkedéseket tett ..." Az 1925-ös vámtarifa „hatékonyan védte a magyar ipart a külföldi, de kiváltképpen az osztrák és cseh áru beözönlése ellen". A szocialista építés különlegesen bonyolult, ellentmondásos szakasza és hatása a gyár történetére itt semmi egyéb, mint: „az 1953–1957 közötti zavaró események",[29] amelyek ellenére a termelés és termelékenység a többszörösére emelkedett.

„Meg kell emlékeznünk magáról az alkotó emberről is ..." – fogalmazzák meg az igényt a „Hídépítő Vállalat 1949–1974." (Bp. 1974.) című munka szerzői, de ezzel ki is merült minden mondanivalójuk magukról a hídépítőkről. Teljesen elmosódott az adott gazdasági-termelési egység társadalmi arculata, többek között a Gamma, a Fővárosi Vízművek, a Földmunkát Gépesítő Vállalat, a Hajdúsági Iparművek, a Videoton történetét feldolgozó újabb keletű kiadványokban.

Az irodalomnak a munkásmozgalomkutatás szempontjából legkevésbé hasznosítható részei általában a szocialista építés időszakát felidéző fejezetek. Alig néhány munkában (a Magyar Pamutipar, a Goldberger Textilnyomógyár, a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár, a Danuvia, és a pécsi gyárak története) folytatódik a korábbi időszakot vizsgáló módszerek alkalmazása, azaz a szakszerű történeti elemzés, hogy sajnálatosan helyére lépjenek *a politikai zsurnalisztikából kölcsönzött szólamok és a kiragadott, esetleges, éppen ezért csekély bizonyító erejű adatok.* Nem kevesen feleslegesnek, károsnak, „ünneprontónak" tekintik az 1950 és 1956 közötti ellentmondásos nehéz évek ábrázolását, nemkülönben idegenkednek a problémák elemzésétől a konszolidáció és a további ötéves tervek időszakát illetően.

Az üzemtörténet további fejlődésének és tudományos emancipálódásának alapvető feltétele, hogy a tanulmányok, a valóságot kifejező egységben ábrázolják a gyár fejlő-

[27] 75 éves a Budapest Elektromos Művek. Bp. 1968. 261., 289.

[28] Uo. 235.

[29] A Villamosgép- és Kábelgyár 50 éve és szerepe a magyar villamosipar fejlődésében (1913–1963). Bp. é. n. 433.

dését meghatározó gazdasági, műszaki és társadalmi tényezőket, külön figyelemmel az egyedi, sajátos mozzanatokra.

Az üzemek társadalmának feldolgozásában alapvető követelmény a *munkásság történetének* feltárása: toborzódásának forrásai, létszáma, összetétele szakképzettség, nem és kor szerint. Különösen fontos az egyes kategóriák anyagi helyzetének vizsgálata: voltak-e a gyárban kiemelkedően jól, avagy az átlagosnál alacsonyabban fizetett munkások, mi volt ennek a speciális oka, hogyan hatottak a bérezési különbségek az egyes csoportok szervezettségére, radikalizmusára.

Figyelemre méltóak az egyes munkáscsoportok között kialakult kapcsolatok, illetve érdekellentétek, amelyek jelentősen befolyásolták egyes gyárakban a bérmozgalmak eredményességét.

Egy-egy üzem keretei között, a kapitalista időszakot tekintve, kevéssé nyílik mód a munkásság életmódjának, tudati helyzetének vizsgálatára. Mégis fontos összefüggések állapíthatók meg a munkakörülmények, a szociális ellátottság, illetve a munkások szemléletének, kulturális színvonalának alakulása között. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy különösen a vidéki helységekben vagy a Pest környéki „vörös övezetben" milyen hatásuk volt a nagyobb üzemeknek a helyi társadalmi-politikai környezetre.

Az imperializmus korszakában, s különösen az első világháború időszakától, mind erőteljesebb és hatékonyabb az állami beavatkozás a gazdasági életbe. A burzsoá állam igyekezett érvényesíteni akaratát a termelés és elosztás irányításán kívül a bérezéssel, a munkaidővel és a munkakörülményekkel kapcsolatos kérdésekben, a maga kezébe kívánta venni a tőkések és munkások viszonyának a szabályozását. A munkásmozgalomkutatás ezért nem nélkülözheti az egyes üzemekben az állami beavatkozás érvényesülésére vonatkozó adatokat.

A munkásosztály szervezettségének erősödése a századelőn a tőkéseket is egységes munkaadó szervezetek létrehozására késztette. A gyáriparban különösen a GYOSZ és a VGOE (Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete) törekedett diktatórikus hatalomra, időnként az állammal együttműködve, időnként azzal is vetélkedve. A munkaadó szervezetek működésének hatását az egyes vállalatok munkáspolitikájára szintén az üzemtörténeti feldolgozásoknak kell tisztázniuk.

A magyar munkásmozgalom kapitalizmus korabeli fejlődésének fontos sajátossága, hogy a mozgalmi élet kerete nem az üzem, hanem a szakszervezet volt. A szakszervezetek pedig szakmák szerint tagolódtak, s a hovatartozást meghatározó tényező a szakmai elhelyezkedés. A bérmozgalmak, sztrájkok, valamint a mozgalmi élet egyéb területeinek ábrázolása ezért üzemi szinten nehézségekbe ütközik, mégis gyakran előbukkanhatnak olyan adatok, amelyek a gyárakban lezajlott bérmozgalmakra, sztrájkokra vonatkoznak.

Bonyolult kérdés, miként ábrázolja az üzemtörténész az adott gyár munkásságának részvételét az országos jelentőségű demonstrációkban, forradalmi mozgalmakban. Olyan események, mint az őszirózsás forradalom, 1919. március 21., 1930. szeptember 1. stb. semmiképpen nem tárgyalhatók egy-egy üzem történetének részeként, hiszen aligha van olyan budapesti vagy nagyobb vidéki városban levő gyár, amelynek dolgozói ne vettek volna cselekvően részt bennük. Persze ha vannak adatok az adott üzem

munkásainak konkrét tevékenységére, esetleg kezdeményezési érdemére az országos eseményekben, ezek igen hasznosak a munkásmozgalomkutatás számára. Ezen a téren azonban különös óvatosság ajánlatos mind az ismeretek előadása, mind átvétele terén.

Mi sem áll tőlünk távolabb, minthogy a szerzőktől a munkásmozgalom utólagos „megteremtését" kívánjuk olyan üzemek vonatkozásában is, amelyekben az nem alakult ki. Ugyanakkor rendkívül érdekes eredményekre vezet annak vizsgálata, miért szorultak egyes üzemek az osztályharc perifériájára. Ez nem valamiféle „szégyenfolt", hanem objektív és szubjektív körülmények eredője.

A felszabadulás után a tulajdonviszonyok megváltozásának eredményeként forradalmi átalakulás következett be a munkásosztály létében. Az üzemtörténészek figyelme elsősorban a szociológiailag értékelhető új jelenségekre összpontosulhat: a munkásosztály átrétegződésére, létszáma ugrásszerű gyarapodásának és a munkásság legöntudatosabb, legaktívabb rétege kiáramlásának következményeire.

A munkásmozgalom fogalmához helytelenül tapad a létét kizárólag a szocialista forradalom *előtti* időszakra elismerő esetleges értelmezés. A munkásosztály a szocialista társadalom felépítése során a párt vezetésével szervezett keretek között aktívan politizál küldetésének teljesítéséért. Ezért mind a tudományos igényű valóságfeltárás, mind az üzemtörténeti művek szerepe a közösség szocialista tudatának kialakításában szükségessé teszi, hogy a tanulmányok részletesen foglalkozzanak az MKP, az SZDP, az üzemi bizottságok és szakszervezetek megerősödésével, küzdelmével a tőkések ellen; ismertessék a munkásegység létrejöttét, az 1949 és 1956 közötti ellentmondásos fejlődés hatását az üzem politikai életére. Nem hagyható figyelmen kívül, hogyan alakultak ki 1956 után az MSZMP irányító szerepének új vonásai, a szocialista munkaverseny új formái, miként fejlődtek a tömegszervezetek, milyen szerepet töltöttek be az üzemek a munkások művelődésében, tudati színvonalának emelésében.

Az üzemtörténeti művek hasznát a munkásmozgalom-történetírás szemszögéből befolyásolja a szerkesztés, a szerkezeti felépítés is. A krónika, amely évről évre válogatás nélkül közli a gyárban történt eseményeket, nyersanyagként, dokumentumtárként hasznos lehet, de semmiképpen nem azonos a történetírói feldolgozással.

A tematikus, tehát a történeti időrendet mellőző felépítés sem biztosít azonban mindig megfelelő teret a munkásság helyzetének ábrázolására. A „Kábelgyártásunk 75 éve. 1891–1966" című kiadvány (Budapest, 1966.) három részre tagolt: az első nagyobb egység a vállalat szervezeti felépítését ismerteti, a második kifejezetten vállalattörténeti jellegű, míg a harmadik a kábelipar műszaki története. Ebben az elrendezésben nem is juthat hely a gyár társadalmának érdemleges elemzésére.

Szívós kutatómunka eredményeként, tömérdek tényanyagot tartalmaz a Szombathelyi Pamutipar történetéről szóló kötet. Az imponáló, helyenként talán túlságosan is bőkezűen adagolt adatok mégis torzóként hatnak – szintén a helytelen szerkesztés miatt. A szerző az anyag elrendezésénél nem követte a gyárnak mint vállalatnak és mint termelő üzemnek a természetes életfolyamatait, hanem önkényesen alakított ki tárgyi egységeket, amelyek a műben minden történeti időszak vizsgálatánál mechanikusan visszatérnek. Így kerül külön egyik fejezetbe pl. a munkabér–munkásképzés–munkásvédelem s másikba a munkaidő és a munkarend. A gépies szerkesztés nehezíti,

hogy az olvasó akár csak egy adott periódusra is átfogó képet kapjon a dolgozók helyzetéről, mozgalmairól.[30]

Úgy véljük, a helyes szerkesztési eljárás korszakonként önálló fejezeteket illeszt a tanulmányba, külön a munkásság összetételéről, helyzetéről s külön a mozgalmairól. Ezt az elvet valósítják meg többek között a Magyar Pamutipar, a Ganz Villamossági Gyár és az Athenaeum nyomda[31] történetének feldolgozói. Szűkösebb forrásanyag esetén elfogadható megoldás (hogy elkerülje az adatok széthullását össze nem gyúrható törmelékké), ha a szerző az egész tőkés időszakot átfogó egy fejezetben tárgyalja a munkásosztály helyzetét és szervezkedését, s hasonló összefoglalást nyújt ismét külön részben a felszabadulás utáni időszakra. E módszer sikeres példája Babics András könyve az észak-mecseki kőszénbányászatról vagy M. Baranyai Dóra műve a Franklin nyomdáról.[32]

Természetesen nem állítjuk, hogy minden kérdés valamennyi gyár történetére vonatkozóan azonos részletességgel kidolgozható. Mégis fontos módszertani feltétele az üzemtörténeti irodalom nagyobb eredményességének a források körének bővítése, különösen a felszabadulás utáni periódusra. Ennek hasznát igazolja Steib György és Tarcsay István gazdag tudományos apparátussal ellátott munkája a Bonyhádi Zománcgyárról.[33]

Források bőségesen állnak rendelkezésre a pártarchívumokban, az állami levéltárakban, a vállalati igazgatósági, párt- és szakszervezeti irattárakban. A könyvészeti anyagból különösen hasznosak a statisztikai kiadványok. A „Statisztikai adatforrások. Bibliográfia. 1867–1967." című összeállítás (KSH 1967.) a rendszeres adatgyűjtés megindulásától tartalmazza a tárgykörben megjelent műveket. Az újabb keletű publikációk közül a rendszeresen megjelenő munkaügyi és ipari adattárak aknázhatók ki előnyösen, különösképpen összehasonlító vizsgálatokra.

A munkásmozgalomkutatás és más történeti diszciplínák kölcsönhatását a munkásmozgalom-történetírás színvonala is befolyásolja. A jelen tanulmány bevezetésében írottakból következően mindmáig csupán részlegesen került sor az üzemtörténet szempontjából lényeges témák kutatására. Az egyes szakszervezetekről szóló művek mellett a szakszervezeti mozgalom egészének kérdéseivel csupán két önálló monográfia és egyetlen tanulmánykötet foglalkozik. Nem dolgozták fel mértékadóan az egyes korszakok gazdasági harcainak történetét sem. A magyar munkásosztály társadalomtörténetének témakörében ez ideig egyetlen szintézis keletkezett, s jelentős részben lerovandó adósság még a munkásság fejlődésének kutatása szakmák, rétegek, települések szerint.

Sajnálatos, hogy az üzemtörténeti művek általában még a rendelkezésre álló újabb keletű irodalom eredményeit is alig veszik figyelembe. Nem is a közvetlen hivatkozá-

[30] *Bogdán István:* A Szombathelyi Pamutipar története (1899–1967). Szombathely, 1969.

[31] *Bánáti Ágnes–Sándor Dénes:* A százesztendős Athenaeum (1868–1968). Bp. 1968.

[32] *Babics András:* Az észak-mecseki kőszénbányászat története. Bp. 1967; *M. Baranyai Dóra:* A Franklin nyomda százéves története. Bp. 1973.

[33] *Steib György–Tarcsay István:* A Bonyhádi Zománcgyár történetéről. Bp. 1973. Üzemtörténeti füzetek 8. sz.

sokat hiányoljuk, hanem azt kifogásoljuk, hogy *az üzemtörténeti művek a munkássággal és mozgalmával összefüggő problémák tárgyalásánál még nemritkán a munkásmozgalom-történetírásnak egy alapvetően dogmatikus, ma már elavult szemléletét tekintik irányadónak.*

Az üzemtörténeti ágazat jelenlegi objektív körülményei sem kedveznek minden tekintetben a tudományos munkának. Az üzemtörténeti irodalom megszületését kétségkívül a vállalatok mecénás szerepe tette lehetővé, de nem vitatható, hogy a vállalatokhoz való kötöttség ma már a fejlődés egyik legfőbb akadálya. A „megrendelő fél" igényei nem egy esetben kifejezetten megakadályozzák a történetiség elvének érvényesítését. Gyakori eset, hogy fontos üzemek történetét tárgyaló, már elkészült munkák publikálása is hosszú ideig elhúzódik a vállalatok szubjektív természetű, tudományosan és politikailag egyaránt megalapozatlan módosítási kívánságai miatt.

Másrészt a munkásmozgalomkutatás szempontjából is hátrányos, hogy számos gyár története nem került és előreláthatólag nem is kerül feldolgozásra. Hiszen sok üzem az idők során megszűnt. A 20-as években a gépiparban és a malomiparban több nagy vállalat bezárta kapuit. Összehasonlíthatatlanul más gazdasági környezetben, különösen az 1962–63-ban végrehajtott nagyvállalat-képezési kampány során szintén számos nagy múltú gyár eltűnt mint önálló egység. Ezek története az üzemtörténetírás jelenlegi szervezeti állapotának konzerválódása esetén egyszer s mindenkorra megíratlan marad. A megoldás útja *üzemtörténeti kutatóbázis kialakítása,* ami – a második nemzetközi üzemtörténeti konferencián elhangzott beszámolók tanúsága szerint[34] – néhány szocialista országban már megvalósult. E diszciplína további fejlődésének biztosítása nemcsak a munkásmozgalom történetével foglalkozó kutatók és intézmények ügye, hanem mindazoké, akik érdekeltek a magyar munkásosztály múltjának és jelenének sokoldalú megismerésében.

Mind igényesebb közönségnek írnak a magyar munkásmozgalom történetének kutatói. Számolniuk kell azzal, hogy akár a folyóiratokban közölt tanulmányaikat, akár a vaskosabb monográfiáikat az olvasó lényegesen bővebb *előzetes* ismeretekkel veszi a kezébe, mint a korábbi években. Egyre növekszik közöttük azok száma is, akik már nem rendelkeznek személyes, közvetlen tapasztalattal a munkásosztály életének, illetve mozgalmainak korábbi korszakairól. A történetíróknak kerülniük kell az imamalomszerűen pergetett elvont formulákat, az összefüggéseikből kiragadott számadatokat, és érzékletesen megjelenített korképet kell nyújtaniuk, ha meggyőzően akarnak szólni a fiatalabb nemzedékhez is. Ezt elősegíti, ha a munkásmozgalom-történetírás beemeli ismerettárába a társadalomtudományok egyéb ágazatai, így az üzemtörténet által elért eredményeket.

[34] Vö. Az 1972. június 7–10. között megtartott II. Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencia rövidített jegyzőkönyve. Szerk.: Sipos Péter. Bp. 1974.

KABOS ERNŐ

A MUNKÁSKULTÚRA TÖRTÉNETI KUTATÁSÁNAK PROBLEMATIKÁJÁRÓL

Kevés ága van a történetírásnak, amely az elvi megközelítések olyan ellentétességét, tisztázatlanságát mutatná, mint a kultúratörténet[1] általában, s ennek is talán leginkább az az ágazata, amely egy másik igen bonyolult problémakörhöz, a munkásosztály történetének problémaköréhez kapcsolódik.

Itt elsősorban nem is arra gondolok – bár ez sem hagyható figyelmen kívül –, hogy magának a kiindulási alapfogalomnak, a kultúra fogalmának a meghatározása sem tekinthető megnyugtatóan lezártnak. Köztudott, hogy évszázados a konfrontáció a kultúra értelmezésében egyfelől a marxizmus, másfelől a különböző nem marxista vagy antimarxista irányzatok között. A polgári tudomány különböző iskolái olykor egymás között is végletesen eltérő álláspontokat képviselnek a kultúra mibenlétét illetően, de azt sem állíthatjuk, hogy a marxista filozófiai irodalom teljesen egyértelmű eredményekre jutott volna ebben a kérdésben.[2]

A történettudomány számára a kultúra az emberi társadalom életének mindenképpen olyan átfogó jelenségcsoportja, amelynek kutatásával nem várhatja meg a filozófiai viták lezáródását. Ellenkezőleg: a történeti megközelítés és feltárás tulajdonképpen *nélkülözhetetlen eszköz* magának a fogalomnak a filozófiai szintű általánosításához, tehát tisztázásához is.

A kulturális jelenségcsoport történeti feldolgozása minden esetben tartalmaz egy bizonyos – megfogalmazott vagy kimondatlan – kultúraértelmezést. A kultúratörténeti munka tehát nemcsak feltárja a konkrét anyagot a filozófiai általánosítás számá-

[1] A kultúratörténet kifejezés szokatlan szóhasználatunkban. A *kultúrtörténet kifejezés germanizmusát elkerülendő szinonimaként gyakorta alkalmazzuk a művelődéstörténet* terminusát. A műveltség, művelődés fogalmát azonban a szakirodalom manapság – teljes joggal – szűkebbnek érzi a kultúra fogalmánál. Ebben az értelemben írásomban magam is a munkásművelődést magában foglaló, de nála szélesebb körű *munkáskultúráról* s ennek történeti kutatásáról kívánok szólni.

[2] A marxista, illetőleg a polgári kultúrafogalom vonatkozásában fontos adalékok találhatók *Durkó Mátyás:* Gondolatok a kultúra marxista meghatározásáról és legfőbb jegyeiről c. munkájában (Debrecen, 1960), továbbá az 1966. évi országos történész vándorgyűlés előadásaiban (ismertetésüket lásd *Századok* 1966. 4–5. sz. 1056–1064.), valamint az MTA Történettudományi Intézete és a Magyarország története 1–10. c. összefoglaló mű szerkesztő bizottsága által 1969-ben rendezett művelődéstörténeti vitaülés anyagában, főként Elekes Lajos előadásában, Hermann István és Makkai László hozzászólásában. A vita referátumait közreadja, a hozzászólásokat ismerteti *Századok* 1970. 1. sz. 126–172.

ra, hanem egyúttal maga is álláspont, *történészi állásfoglalás* a kultúra fogalma körüli vitákban.

A kultúra fogalomkörének meghatározásán túl, attól el nem választhatóan, döntő jelentőségű probléma a kultúra társadalmi funkciójának megítélése, s ez már túlnyomóan történelmi, történelemszemléleti kérdés.

A történeti folyamatban az emberi tevékenység sokféle formája fut össze. A szüntelenül változó, alakuló társadalmi összképben azonban e tevékenységi és mozgásformáknak sohasem egyszerű összegeződése fejeződik ki, hanem egymást feltételező, egymástól függő, egymást is állandóan alakító tényezők igen bonyolult kölcsönhatása. Nem áttekinthetetlen káosz, hanem törvényszerű összefüggések szerint lezajló folyamat, amelyben a különböző tényezők immanens hierarchiája érvényesül. S amennyire segít az eligazodásban a valóságos hierarchia felismerése, annyira félrevezető minden olyan próbálkozás, amely a történelmi jelenségeket valamely önkényesen feltételezett és a folyamatba mesterségesen beerőszakolt hierarchia révén akarja értelmezni.

A marxista történelemfelfogás éppen ennek a hierarchiának a felismerésével, közelebbről a *gazdasági tényező* döntő jelentőségének felfedezésével forradalmasította a történettudományt. A marxizmus azonban sohasem állította, hogy a gazdasági tényező *önmagában* megmagyarázhatná valamely társadalom egész alkatát, mozgását. Mégis előfordul egyes munkákban, hogy a gazdasági tényező primátusa e tényező kizárólagosságává torzul és kimondatlanul valamiféle direkt, szinte automatikusan működő hatásmechanizmust tételez fel a gazdaság és a társadalmi élet egyéb jelenségei között.

Más munkákban viszont az egyoldalú politikatörténeti szemlélet uralkodik el. Az ilyen munkák – akarva-akaratlan – a politikát tüntetik fel a társadalmi mozgások kiindulópontjául és magyarázójául. Valójában ez a szemlélet magát a politikát is torzítva mutatja be, elszakítja a történelem alapvető mozgatóerőitől; tükrében a történelem szubjektív szándékok és törekvések összeütközéseinek sorozataként jelenik meg.

A történetírásnak tehát el kell határolnia magát mind az egyoldalúan ökonomista, mind az egyoldalúan politikacentrikus felfogásoktól. De a kultúratörténet helyét keresve el kell határolnunk magunkat attól a már letűntnek tekintett, de az antimarxista ideológiákban napjainkban különböző elnevezésekkel minduntalan újjászülető irányzattól is, amely a történeti folyamatot pusztán „szellemi fejlődésnek" tekinti és a kulturális tényezőt a vizsgálódás általános, mindent megmagyarázó szempontjaként kezeli.

Ezt visszautasítva is abból indulunk ki, hogy a kultúra *aktív tényezője,* nem pedig passzív terméke a társadalom életének: olyan tényező, amely miközben más tényezők hatása alatt alakul, maga is visszahat a társadalom minden megnyilvánulására, befolyásolja egyének, osztályok, nemzeti közösségek s az egyetemes emberi társadalom életét, magatartását. Történeti vizsgálata konkrét megjelenésben deríti fel ezt a hatást; megállapítja azokat a törvényszerűségeket és formákat, amelyek szerint a kultúra közreműködik a társadalmi fejlődés komplex folyamatában.

Ilyen értelemben a kultúratörténet semmi esetre sem szorulhat a történeti kutatómunka és a történetírás perifériáira. A gazdaságtörténeti és a politikatörténeti munká-

latokhoz hasonlóan – a reális, hiteles történelmi szintézis szolgálatában is – intenzív, *önálló* művelést igényel.

A specializálódás természetesen nem jelentheti a kultúratörténet öncélúságát, a történeti folyamat egészétől való elszigetelődést. Ellenkezőleg, azt a kötelezettséget rója e kutatási ág specialistáira, hogy tevékenységüket a többi társadalomtörténeti ágazattal kontaktusban végezzék, támaszkodjanak azok eredményeire, kísérjék figyelemmel az ott felvetődő problémákat és mindezt kamatoztatva saját munkájukban járuljanak hozzá eredményeikkel a *komplex* történeti folyamat hiteles és mindenoldalú rekonstruálásához.[3]

*

Az eddig írottak a történetírás egészének és a kultúratörténet egészének a viszonyára vonatkoznak. Ezekből kell kiindulnunk azonban ahhoz is, hogy szemügyre vehessük a *munkáskultúra* történetének speciális problematikáját.

Annál is inkább így van ez, mert a magyar munkásság kultúráját nem tekinthetjük az egész magyar kultúrától elválasztható jelenségnek. Ahogy a munkásosztály része a magyar népnek, ahogy a magyar munkásmozgalom története része a magyar nép új- és legújabb kori történetének, úgy a magyar munkáskultúra története szerves alkotórésze az általános magyar kultúratörténetnek. A munkáskultúra történeti feltárása nélkül éppúgy nincs nemzeti kultúratörténet, mint ahogy nincs és nem lehet teljes értékű munkásmozgalomtörténet sem. A munkáskultúra története közvetlenül kapcsolódik hozzájuk, s a munkásmozgalomtörténeten és a nemzeti kultúratörténeten keresztül illeszkedik be a magyar köztörténeti szintézisbe.

A munkásság kultúrájának a magyar kultúra egészéhez való tartozását vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez az összetartozás dialektikus természetű; különböző oldalainak megértéséhez Leninnek a két kultúrára, a kultúra kettősségére vonatkozó tanításaiból kell kiindulnunk.[4]

E tanítások körül ideológiai életünkben bizonyos zavar tapasztalható, s ez azt mutatja, hogy valójában nem foglalkoztunk még kellő alapossággal velük. A kultúrával, s főleg a munkáskultúrával kapcsolatos publikációkban gyakorta idézik a lenini gondolatokat, érdemi alkalmazásukkal azonban ritkán találkozunk, olykor pedig egyoldalú

[3] Az általános kultúratörténet fogalmára, tárgyára, helyzetére, funkciójára vonatkozólag lásd az említett történész vita publikált anyagában főként Mátrai László, Elekes Lajos, R. Várkonyi Ágnes, Pamlényi Ervin, Vörös Károly előadását, illetve hozzászólását, valamint Niederhauser Emil, Makkai László, Kosáry Domokos és Hanák Péter újabb írásait e tárgykörben. *(Történelmi Szemle* 1974. 3. sz.)

[4] E tekintetben különösen iránymutató jelentőségűek *Lenin* következő írásai: A munkásosztály és a nemzeti kérdés. *V. I. Lenin* Összes Művei. 23. köt. Bp. 1969. 149–150.; Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatosan. 24. köt. Bp. 1970. 113–147.; A szovjethatalom sikerei és nehézségei. 38. köt. Bp. 1973. 37–70.; Az ifjúsági szövetségek feladatai. 41. köt. Bp. 1974. 284–303.; A proletárdiktatúráról. 41. köt. Bp. 1974. 319–320. – A lenini „két kultúra" kérdéseit taglalta az 1966. évi történész vándorgyűlésen Földes Éva előadása *(Századok* 1966. 4–5. sz. 1060–1061.).

értelmezésük vezet félreértésekre. Egyes vitákban – ellentétes nézetek alátámasztásának szándékával – összefüggéseikből kiragadott idézetekkel hasonlóan kiragadott más idézeteket szegeznek szembe, figyelmen kívül hagyva, hogy ezek valójában nem *ellentétes álláspontok*at tartalmaznak, hanem a szóban forgó jelenség *ellentétes oldalaira* mutatnak rá. A kultúra sajátosságáról szólva Lenin különböző szituációkban különböző, de egymást nem kizáró vonásokra hívta fel a figyelmet. S ha egy adott polémiában a szociálnacionalistákkal szemben a „két kultúrát", más alkalommal pedig a proletkultosokkal szemben a „külön kultúra" elvének ártalmasságát hangsúlyozta, ez nem valami önellentmondás, hanem *együttesen* jellemzi a kultúrát. A lenini tanítás lényege, hogy a kultúra, mint minden átfogó társadalmi jelenség, egyidejűleg tartalmazza az egység és az ellentmondás mozzanatait. A lenini fogalmazás szerint a két nemzet a *nemzetben,* a két nemzeti kultúra a *nemzeti kultúrában* van együtt. Azaz a kultúra általános, nemzeti és osztálytartalma egymással keveredve, egységben és harcban, hol inkább az összhang, hol inkább az ellentét tendenciáját érvényesítve, egymással összefonódva és egymással összeütközve, egymást feltételezve és áthatva befolyásolja az adott társadalom életét.

A társadalmi tagozódásból eredő, egyúttal azt tükröző kulturális tagozódás meghatározó jelentőségű a nemzeti kultúra egészének vizsgálatánál is, a munkáskultúra történeti kutatása pedig szinte sűrítetten hozza felszínre ennek jelenségeit és társadalomtörténelmi konklúzióit.[5]

Milyen kérdések tartoznak a munkáskultúra történetének vizsgálódási körébe? Az áttekinthetőség megkönnyítése érdekében célszerűnek látszik három nagy tematikai egységbe csoportosítani a munkáskultúra fogalomkörébe vágó jelenségeket.

Az első kutatási terület a fizikai munkás-népesség kulturális állapota, annak mintegy *statikus* vizsgálata; a második terület tárgyát a munkáskultúra *legdinamikusabb eleme, lényegében a munkásság – politikai pártja és szakszervezetei által irányított – kulturális osztályharca képezi*; a harmadikét pedig – amely részben túlmegy a munkáskultúra fogalomkörén – a munkásosztály létének, helyzetének és küzdelmének *tükröződése* a kultúra egészében, főként a tudomány és a művészet alkotásaiban. Az egyes kérdéscsoportokon belül sokszálú összefüggés, összefonódás van a különböző mozzanatok között, sőt a nagy egységek sem választhatók el élesen egymástól.

Az első kutatási terület feladata, hogy felmérje azoknak az anyagi és szellemi javaknak a mennyiségét, minőségét, színvonalát, amelyek valamely adott időszakban, illetőleg időszakról időszakra a munkásság tömegeinek tényleges birtokában vannak, tehát amelyek közepette és amelyekkel valójában él. Azt kell itt megvizsgálni, milyen mértékben részesül a munkásság az adott időszakban a nemzet kulturális „összvagyonából", kulturális „össztermékéből" és hogyan él vele. E vizsgálat *részben* egybeesik a

[5] A kulturális tagozódással, az uralkodó osztály művelődési monopóliuma kérdéseivel, a munkásság kapitalista viszonyok közötti művelődési lehetőségeivel, a kulturális forradalom össztársadalmi jelentőségével részletesen foglalkozik *Fukász György:* Munka, technika, kultúra c. gyűjteményes kötete Bp. 1972. Témánk szempontjából különösen érdekes A munka és a művelődés összefüggésének problémái c. tanulmánya.

munkáséletmód történetének kutatásával. Ez a munkáskultúra kutatásának legszélesebb, legbonyolultabb, legnehezebb megközelíthető szférája. Itt számos érintkező tudományág – általános művelődéstörténet, gazdaságtörténet, ideológiatörténet, etikatörténet, történeti szociográfia és etnográfia stb. – együttműködésére van szükség, hiszen a munkásélet olyan körülményeinek feltárását igényli, mint az analfabetizmus aránya, illetve az írni-olvasni tudás méretei és foka, az iskolázottság, az iskolában szerzett ismeretek mennyisége és minősége, az ismeretek megőrzésének és továbbfejlesztésének mértéke; a foglalkoztatottság és a munkakultúra, a bérezés és a munkakörülmények; a műszaki-szakmai ismeretek színvonala, a tudományos ismeretek mennyisége és milyensége; a munkások gondolkodásmódja, pszichológiai alkata, hajlandóságai, vágyai, törekvései; a lakáshelyzet, a táplálkozás, a ruházkodás és a tisztálkodás, a munkáskolóniák, a tömegszállások élete; a szerelem, a házasság, családi élet; a nők, a gyermekek helyzete a munkában és a családban; az etikai kultúra; a szokások és a szertartások; a veszekedés és verekedés, az alkoholizmus; az olvasás, a nyelvi kultúra, a szabad idő és a szórakozás; a sajtó, a rádió, a mozi, a vallás és a babona hatása stb., stb. E felsorolás is csak ötletszerű ízelítő abból, hogy milyen összetevői vannak valamely társadalmi csoport kulturális összképének.

Felderítendő a vizsgált tényezők eredete is. Milyen kapcsolatuk van a feltárt momentumoknak a népi, paraszti kultúra forrásaival, mit hozott magával a beáramló idegen ajkú munkásság, mit a valcról hazatérő; mi jut le és mi honosodik meg a tömegekben a polgári életmódból, a „magas" kultúra produkciójából és mi a felső- és középrétegek kulturális szemetéből? Mi ötvöződik mindebből eggyé, kialakul-e ezekből az elemekből valami olyan egységes kulturális kép, amely a munkásságnak legalább valamely nagyobb csoportjára, rétegére jellemző? Figyelembe kell venni a munkásság belső heterogenitását, amely már a korai időszakban is szembetűnő, később pedig módosul. Ez a heterogenitás főként a származásból (szociális származás, magyar, magyarországi nemzetiségi etnikum, külföldről jött munkások, falusi vagy városi eredetűek); a termelésben elfoglalt helyből (ipari és agrárproletariátus, nagy- és kisipari, szak- és segédmunkás, napszámos stb.); a munkásmozgalomhoz tartozás mértékéből (a mozgalmi vezetőség, a szervezett munkásság, az alkalmilag köré tömörülő gyűrű és a kapitalizmus idején túlnyomó többséget alkotó szervezetlen tömeg) adódik.

Figyelembe kell venni persze azt is, hogy a *statikus* megjelölés is viszonylagos, hiszen állóhelyzet a társadalomban nincs, nem tekinthetünk el attól, hogy bármely adott időszak helyzetképe is mozgás eredménye és szüntelenül tovább változik. Tehát az egy meghatározott időszakra, történelmi helyzetre érvényes helyzetképet tárjuk fel e szférában. Bemutatjuk azt a szellemi energiát, amellyel ténylegesen rendelkezett a tárgyalt időszakban a munkásság, amely szerepet játszott a tömegek társadalmi-politikai magatartásában, előrevitte vagy hátráltatta a szervezkedés ügyét, befolyásolta a tömegek álláspontját a mozgalom és a nemzet alapvető kérdéseiben. Egyúttal természetesen feltárjuk azt a kulturális *hiányt* és negatívumot is, amely gátlóan hatott a szervezkedésre, a gazdasági és politikai harcokra és késleltette a tisztánlátást ezekben a sorsdöntő társadalmi kérdésekben.

A második kutatási területen az vizsgálandó, hogy fentieket, azaz egy adott korszak munkáskultúrájának adott szintjét, hogyan változtatja meg a szervezett osztályharc, a szervezeti élet, s a munkásszervezetek kulturális tevékenysége. Itt törekvésekről, tudatos tendenciákról, mozgalomról, a munkásintézmények kulturális tevékenységéről van szó, ezért neveztem a munkáskultúra eme jelenségcsoportját dinamikusnak.

A munkásság anyagi és szellemi kultúrája szempontjából egyaránt felbecsülhetetlen jelentősége volt azoknak a küzdelmeknek, amelyek révén, ha fillérekkel is, emelkedett a munkabér, ha félórákkal is, rövidült a munkaidő, elviselhetőbbé váltak a munkakörülmények. Mindez nemcsak a nyomort csökkentette. A szervezett harc s maga a szervezet nemcsak az éhezés, a hajléktalanság, a rongyos ruházat ellen küzdött, de felkeltette a *kulturáltabb* táplálkozás, lakás, az emberi méltóságot kifejező öltözködés és a kulturált munkaviszonyok iránti igényeket is. Ehhez kapcsolódott az, amit a szervezet a közvetlen kulturális tevékenység keretében adott a munkásnak – kulturális igényeket támasztva és azokat részben ki is elégítve – az öntudat és önismeret, az általános műveltség, a természet és a társadalom megismerése, a politikai tevékenységbe való bekapcsolódás, a szakmai tudás fejlesztése, a műélvezés készségének felébresztése, sőt a művészi alkotó tevékenység gyönyörűségének megízleltetése, a kulturált életmód és magatartás elsajátítása, a szabad idő célszerű kihasználásának megtanulása terén stb.[6]

Ennek a területnek történeti feldolgozásával tehát kibontakozik előttünk a nagyszabású összeütközés az uralkodó osztály kultúrpolitikája, valamint a munkásosztály politikai pártjának, szakmai és egyéb szervezeteinek kultúrpolitikája között.

A munkásszervezetek kulturális tevékenységének *kettős funkciója* volt: egyfelől pótolnia kellett azt, amit a tőkés rendszer kulturális téren megtagadott a munkásságtól, másfelől ellensúlyoznia kellett azt, amit mégis kapott a munkás a nacionalista és klerikális iskolától, művelődési intézményektől hamis ismeretekben, világnézet- és gondolkodásformálásban.

Meg kell tehát vizsgálni, mit követelt és mit vívott ki a mozgalom a különböző időszakokban – a gazdasági javak igazságos elosztásáért vívott küzdelemhez hasonlóan – a kulturális javakban való igazságosabb részesedés tekintetében (a magyar munkásmozgalomnak kezdettől fogva állandó követelése volt pl. az általános, ingyenes állami közoktatás megvalósítása), másrészt milyen mértékben építette ki és fejlesztette tovább a kulturálisan is mostoha tőkés renddel szemben saját oktatási és kulturális apparátusát, milyen tartalommal tudta telíteni és milyen hatásfokkal tudta üzemeltetni annak különböző szervezeti formáit. Azaz, ki kell deríteni, hogy a kulturális mozgalmi munka milyen mértékben volt egyidejűleg része az általános osztályharcnak s ugyanakkor fegyverkezés is a további társadalmi küzdelmekre.

[6] A gazdasági és kulturális harc, az anyagi és szellemi kultúra összekapcsolásának tudatosságára jellemző, hogy a dualizmus korának egyik kiváló szakszervezeti vezetője, a vasöntő Teszársz Károly, a szakszervezeti munka egészét kulturális tevékenységként ábrázolta. – A művelődés munkája. Visszapillantás a Magyarországi Vasöntők Szakegyletének és a Budapesti Ércöntők, Satumunkások és Segédmunkásaik Szakegyletének tízéves működésére. Szerk.: Teszársz Károly. Bp 1901. 35.

Ez szükségessé teszi a kulturális tevékenység tartalmi, formai, módszertani elemzését. Ami viszont rávilágít a munkásmozgalom belső küzdelmeire, a forradalmiság és a reformizmus konkfliktusára, az osztályharc kulturális szférájában. Meg kell vizsgálni, hogyan telítődik kritikus politikai helyzetekben az általában „hosszú távú" kulturális nevelőmunka közvetlen politikai tartalommal, s hogyan torkollik a kulturális cselekvés ilyen pillanatokban közvetlen politikai akciókba (mint például az antifasiszta, függetlenségi ellenállási mozgalmak kibontakozása idején).

Mindez elvezet annak vizsgálatához, hogy a munkásmozgalom kulturális tevékenysége mennyire sugárzik túl a mozgalmi kereteken, sőt magának a munkásosztálynak a határain is már elnyomottsága időszakában. Közismert, hogy a munkásmozgalom erkölcsi-politikai ereje, hatása – különösen az illegális kommunista párté – mindig sokszorosan meghaladta számszerűen kifejezhető szervezeti erejét. Izgalmas feladat annak felderítése, milyen szerepe volt ebben a munkásszervezetek kulturális tevékenységének, amely feltárta a hatalmi szervek által gondosan titkolt tényeket, az uralkodó oktatási és kulturális apparátus által céltudatosan homályban tartott tudományos igazságokat; új eszméket, forradalmi gondolatokat terjesztett, s ezek a legális és illegális kulturális gócokból szétgyűrűzve a társadalom széles rétegeiben hatottak termékenyítően, mozgósítóan.

Ennek természetes folytatásaként kell vizsgálnunk azt a folyamatot, amelynek során a felszabadult munkásosztály a hatalom részeseként majd birtokosaként kiterjesztette a mozgalmi kulturális tevékenység alapelveit – sőt részben módszereit is – a hivatalos állami kulturális politikára. Megvilágítandó, hogyan indult meg és bontakozott ki a forradalmi munkásmozgalom és a szocialista típusú állam immár együttműködő és egymást kiegészítő oktatási és közművelődési tevékenységének kiszélesedésével, elmélyülésével az a korszakos átalakulás, amelyet a társadalmi forradalom szerves részeként a szó marxi–lenini értelmében nevezünk kulturális forradalomnak; s amely a kultúra kincseinek tényleges „köztulajdonná" tételére, az egész nép kulturális felemelésére, erkölcsi-szellemi arculatának átformálására hivatott – a mozgalmi kulturális munka évszázados menetében kialakított elvek, célok és eredmények magasabb színvonalú, össznépi szintű folytatásaként. Megvizsgálandó, hogyan módosul a meghaladva megőrzés jegyében eme átalakulás folyamatában a mozgalmi kulturális munka eredeti kettős funkciója: a kulturális elmaradottságból eredő hiányok *pótlása* s a szüntelenül áramló reakciós kulturális hatások *ellensúlyozása;* s mennyiben tölti be mindez a további társadalomépítő munkára való erkölcsi-szellemi felfegyverzés feladatát.[7]

A jelenségek és kutatások harmadik csoportjába tartozik a munkásosztály és a munkások küzdelmének tükröződése az alkotó kultúrában, azaz egyfelől a munkásmozgalom, másfelől a tudomány és a művészet szüntelen kölcsönhatása; a munkásproblémának s vele kapcsolatban a társadalom fejlődésének, forradalmi átalakulásának megjelenése a tudományban; a munkáshős, a munkássors, a munkásküzdelem megjelenése a szépirodalomban és más művészeti ágakban.

[7] A kulturális forradalom története feldolgozásának kérdéseivel az 1969. évi művelődéstörténeti vitán Balogh Sándor előadása foglalkozott. *(Századok* 1970. 1. sz. 135–136.)

Ennek nyilvánvalóan van egy tudománytörténeti, valamint irodalomtörténeti, képzőművészettörténeti és zenetörténeti stb. oldala, amely túlmegy a munkáskultúra történetének fogalomkörén, de azzal érintkezik. Elhatárolhatók-e tehát, illetve hogyan határolhatók el ezek a történetírási ágazatok ezen az érintkezési ponton a munkáskultúra történetétől?

Ha a munkáskultúra történetének tárgyát a munkásságnak ténylegesen a birtokában levő anyagi és szellemi javakban látjuk, akkor a határvonalak meghúzhatók, azzal a fenntartással, hogy a munkáskultúra-történet bizonyos témakörei – más aspektusból – egyidejűleg más történetírási ágazatok figyelmére is igényt tartanak.

Vitathatatlanul a munkáskultúra történetének körébe tartozik a munkás-alkotók tudományos, irodalmi és művészeti produktuma, a munkásmozgalom kereteiben folyó tudományos és művészeti tevékenység. De a nemzeti szinten vizsgálódó tudománytörténet, irodalomtörténet, művészettörténet csak azt tekintheti belőle tárgyának, ami értékében, jelentőségében nemzeti érdekűvé emelkedett. Ennek megvilágítására nézzük a munkásirodalom példáját.

A munkásmozgalom történetének minden időszakában tucatszámra, olykor százszámra, léptek a munkásnyilvánosság elé alkotásaikkal munkás-tollforgatók, akiknek tevékenysége művészi-esztétikai mércével mérve nem érte el az irodalmi szintet, népköltészetnek sem tekinthető, tartalmilag a társadalmi igazság felszíni mozzanatainak többnyire banális-sablonos kifejezője. Az irodalomtörténet nem tarthatja számon ezeket a műveket, a munkáskultúra története viszont nem mellőzheti őket, mert a munkásság nem jelentéktelen csoportjainak szellemi táplálékot jelentettek, megjelentek a munkássajtóban, elhangzottak mozgalmi összejöveteleken, rendezvényeken – hatottak, eszméket terjesztettek, tömegeket befolyásoltak, neveltek. Hozzátartoztak az adott időszak munkásságának szellemi vagyonához, a kulturális helyzetkép összetevőinek tekintendők.

Volt az alkotóknak egy ennél magasabb szinten tevékenykedő csoportja, amely már méltó az irodalomtörténet érdeklődésére is, noha még mindig nagyobb a munkásmozgalmi, mint az irodalomtörténeti jelentősége, s így ezeknek az íróknak, költőknek, és főleg műveknek értékelése, történelmi regisztrálása még főként ugyancsak a munkáskultúra történetébe tartozik. Ez a csoport átmenetet képez a munkásalkotók ama sorához, amely végleg kinőtte a dilettantizmus és epigonizmus korlátait; eredeti, tartalmilag-formailag egyaránt valóban művészi termékeivel épp oly rangos helyet foglal el az irodalomtörténetben, mint a munkáskultúra történetében.

A munkásmozgalommal szoros kapcsolatban tevékenykedő, tehát vele erkölcsileg, ideológiailag-politikailag azonosuló polgári, kispolgári származású alkotók munkástárgyú, szocialisztikus és szocialista szellemű művei ugyanúgy részei a munkáskultúrának, mint az előbbiek. Ezek a művek a tartalmi és esztétikai színvonal tekintetében ugyanúgy kategorizálhatók, mint az előbbiek, történeti feldolgozásuk illetékessége is hasonlóan bírálandó el. A közvetlen munkáskapcsolatokat nélkülöző, de munkásérdekű, szocialista szellemű irodalmi alkotásoknak – miközben irodalomtörténeti „illetőségük" nem vitás – a munkáskultúra történeti tárgykörébe sorolását kizárólag hatásvizsgálati mérlegelés döntheti el. Erre a továbbiakban még visszatérünk.

Az irodalom példája – az alkotók legtömegesebb jelentkezése révén – a legnyilvánvalóbban mutatja a teljesítménynek ezt a megoszlását és a történeti feldolgozás ágazatainak ebből eredő illetékességi konzekvenciáit. Minőségileg hasonló a helyzet – ha mennyiségileg kevesebbről is van szó – a szellemi alkotó munka egyéb területein is. Ebből következik, hogy a munkáskultúra történetének keretein belül szó lehet munkás-irodalomtörténetről, munkás-művészettörténetről, munkás-zenetörténetről, sőt munkás-tudománytörténetről is.

Szokatlannak tűnhet, hogy a munkásügy és a munkásmozgalom művészi tükrözésével együtt a tudományos tükrözést is a munkáskultúra tárgykörébe soroljuk. A kettő között nyilvánvalók a tartalmi, formai és főként a funkcionális különbségek. Elég arra gondolnunk, hogy a munkásügy tudományos tükröződése a tudományos szocializmusban, a marxizmusban s annak szüntelen továbbfejlesztésében testesül meg. A modern munkásmozgalom erre épül, ez adja létének, harcának elméleti alapját, gyakorlatának vezérfonalát, ez szabja meg történelmi feladatát, társadalmi programját. A művészi alkotó munka – a munkásosztály fejlődésére és mozgalmára gyakorolt minden pozitív hatásával együtt is – ilyen jelentőségre nem tehet szert.

A marxista társadalomtudomány és a szocialista művészet közötti alapvető különbségek mellett sem tekinthetjük a munkásügy és a munkásmozgalom tudományos tükrözését a munkáskultúra tárgykörén kívül eső kategóriának, mellőzhetőnek a munkáskultúra történeti feldolgozásában. Sőt: a marxista tudományt a munkásság legfőbb szellemi kincsének, a munkáskultúra alapjának kell tekintenünk, amely áthatja e kultúrakör minden egyéb mozzanatát, s tartalmilag mércéje is ezeknek az egyéb mozzanatoknak.

A társadalomtudományi ismeretek tényleges elterjedtségét a kulturális helyzetkép keretében, ez ismeretek terjesztésére irányuló munkát a szervezetek oktatási és kulturális tevékenységének elemzése során vizsgáljuk. Itt, a csoportosításunk szerinti harmadik kategóriában – a művészi alkotó munkához hasonlóan – annak a tudományos alkotó munkának elemzésére és értékelésére, a marxizmus, majd a marxizmus–leninizmus hazai művelésére gondolunk, amely a munkásmozgalom kereteiben az egyes időszakokban különböző intenzitással és színvonalon, s a mozgalom áramlatai szerint különböző ideológiai töltéssel ugyan, de mindig folyt.

E tevékenység munkáskultúra-történeti és tudománytörténeti érintkezési pontjainak és feldolgozási illetékességének elbírálására lényegében ugyanazok a megfontolások érvényesek, amelyeket az irodalmi alkotások kapcsán részleteztünk.

A *munkások* tudományos és művészeti tevékenysége, valamint a *munkástárgyú* tudomány és művészet összefüggésének megítélésében figyelmet kell fordítanunk a marxizmus létrejöttének bizonyos tanulságaira. Elsősorban arra a közismert megállapításra, hogy a szocializmust mint tudományt szükségszerűen csakis a polgári tudomány eredményeinek birtokában levő alkotó elmék hozhatták létre, s az ideológiát kívülről kellett bevinni a munkásmozgalomba. Ez sok szempontból a szocialista *művészetre* is vonatkozik. Maga a proletariátus, kialakulásának, mozgalma kibontakozásának időszakában, majdnem éppen olyan kevéssé rendelkezett a művészi alkotó munka korszerű fegyverzetével, mint a tudományos alkotó munkáéval. Nem csoda hát, ha a szocializ-

mus igazsága, sőt maga a munkás alakja is a polgárságból jött alkotók műveiben jelent meg először megrázó erővel, igazi művészi színvonalon.

Ezt a jelenséget – bizonyos források erre mutatnak – Lenin is regisztrálta. Egy régi harcostársa visszaemlékezéseiben olvasható:

„Úgy emlékszem, Lenin kifejtette azt a gondolatot, mely szerint aligha volna várható, hogy az elnyomott munkás, aki az eltompultságig fáradtan tér haza a gyárból, a polgári eredetű értelmiség segítsége nélkül képes volna megteremteni saját művészetét és irodalmát. A fő dolog a munkásosztály harca, amelyet már meg is kezdett, és amely – mint ezt a forradalmi marxizmus elmélete mutatja – a szocializmus teljes győzelméhez vezet. A művészet – nem cél, hanem eszköz ebben a harcban. A narodnyik művészet nem védi meg a narodnyik elméletet a forradalmi marxizmussal való összeütközés esetén. Amilyen mértékben fejlődik a munkásosztály harca, olyan mértékben jön a munkások segítségére az a művészet, amely maguktól a munkásoktól ered, vagy amelyet az az értelmiség teremt, amely a proletariátus forradalmi elméletének nézőpontján áll."[8]

Hamarosan kilépett a mozgalom porondjára tehát a még botladozó gondolatmenettel ideologizáló és botladozó rímekkel verselő munkás is, de idő kellett ahhoz, hogy ez a törekvése valóban alkotásszámba menjen. Természetesen, amikor a munkásmozgalom kitermelte a maga vezető gárdáját, a saját mozgalmi értelmiségét, ez az új, munkásságból jött értelmiség felzárkózott a nagy nem munkás elődökhöz az ideológiának mind tudományos, mind művészeti síkján. És még egy körülmény: ahogyan a tudományos szocializmus megalkotói származásuk kötöttségétől szabadultan azonosultak a munkásmozgalommal, úgy váltak a polgári származású szocialista alkotóművészek legjobbjai is a munkásmozgalom kiváló harcosává. Ez utóbbi folyamat együtt haladt a másikkal, azzal, hogy a munkásosztályból származó, a proletársorsot közvetlen élmények alapján megjelenítő alkotók legjobbjai fokról fokra felemelkedtek az egyetemes, szocialista tartalmú „magas kultúra" színvonalára.

Nagy figyelmet igényel ennek a többágú folyamatnak a magyarországi kibontakozása a dualizmus időszakában: a múlt század végén szinte egyidejűleg színre lépő *szocialisztikus polgári és proletár* jellegű költészet és novellairodalom; mindkettő felvirágzása, együtthaladása és egyúttal rivalizálása; a közeledő forradalom dübörgése a kor legnagyobb alkotóművészének, Ady Endrének a költészetében és publicisztikájában a századfordulót követő viharos másfél évtizedben; a polgári radikális szellemű társadalomtudomány fellépése és szoros eszmei és politikai kapcsolatai a szocialista munkásmozgalommal ugyanebben az időben.

Ezzel összefüggésben kell vizsgálni a szocialista munkásmozgalom és a polgári radikalizmus egyidejű és együttes, s éppen ezért ellentmondásos inspiráló hatását arra a polgári – szocializmussal szimpatizáló – alkotói fellendülésre, amely látványosan megindult az 1905-ös orosz forradalom idején, s némi visszaesés után a magyar forradalmi

[8] *A. Sapovalov:* V szibirszkoj szilke. V. I. Lenin o lityerature i iszkussztve. Izd. 4. dopolnyennoje. Moszkva, 1967. 550. (Erre a visszaemlékezésre hivatkozik Illés László is, Viták a proletárirodalom lehetőségéről c. kéziratos munkájában.)

művészet 1917–1919-es első nagyszabású kivirágzásához vezetett. Ennek kapcsán tanulmányozandó az a görbe, amelyet a 20. század első felében a nagy költő- és íróegyéniségek alkotói pályája ír le a munkásmozgalom vonzásának, majd egyes esetekben a kiábrándultság taszításának nyomán. Ahány alkotó, annyiféle ez a görbe, de szinte egyetlen olyan komolyabb tollforgató sincs a század magyar irodalmában, akinek pályaíve – kisebb vagy nagyobb szakaszon – ne hajolt volna a marxista munkásmozgalom felé. Külön tanulmányt érdemel: kinek a pályája és miért kapcsolódott véglegesen a forradalom ívébe, kié és miért távolodott el ettől a „politikamentesség" irányába, s kié, miért, mennyire fordult – másféle vonzásoknak engedve – a politikai jobboldal felé.

Nagy figyelmet kell fordítani a történeti kutatómunkában arra a mind politikailag, mind kulturálisan jelentős tényre, hogy az ellenforradalmi korszak munkás-kultúrmozgalmi fellendülése milyen nagy mértékben kihatott a munkás- és szocialista tudományos, valamint irodalmi és művészeti alkotó munkára. Hogyan talált egymásra és hogyan kapcsolódott minden addiginál magasabb színvonalon össze itthon és az emigrációban a forradalmi, a függetlenségi, az antifasiszta mozgalmak kulturális porondján a munkásszervezetek és a hivatásos alkotók – szociográfiai írók, költők, képzőművészek, színészek, muzsikusok stb. – kulturális és egyben politikai tevékenysége. Hogyan jelent meg e nehéz körülmények között a művészi alkotó munka és egyben a társadalmi elkötelezettség immár a marxizmus alapos ismeretével is felvértezett új típusú *poeta doctusa,* akinek legmagasabb szintű megtestesítője a magyar kultúra történetében mindmáig József Attila. Megjelent s – ha e csúcsot el nem is érte – magas színvonalon dolgozott e korszakban ama széles gárda, amely a kulturális élet, a forradalmi szellemű társadalomtudományok és a forradalmi szellemű művészetek minden ágában olyat alkotott, ami közvetlen előkészítője lehetett a felszabadulást követő tudományos kulturális megújhodásnak, a kulturális forradalomnak.

Összefüggéseiben ide tartozik azonban annak vizsgálata is, hogyan tükröződik a munkásmozgalom a *reakciós* kulturális termékekben. Annak vizsgálata, hogyan törekszik az uralkodó tőkés rendszer a tudomány és a művészet eszközeinek felhasználásával gátolni, visszavetni a mozgalom fejlődését, és akadályozni a munkástömegek kulturális igényeinek és tevékenységének kibontakozását, magasabb szintre emelkedését, forradalmi tartalommal való telítődését.

A tudományos és művészi alkotások vonatkozásában a munkáskultúra történetének legfontosabb területe az, amelyet a hatásvizsgálat segítségével tárhatunk fel. Ezen a téren nincs, vagy alig lehet munkamegosztásról szó – legfeljebb kooperációról – egyfelől a munkáskultúra-történet, másfelől az irodalomtörténet, művészettörténet, tudománytörténet között. Ez jellegzetesen a kultúratörténeti kutatás tárgya, amelyhez szempontok nyerhetők az érintkező történetírási ágazatoktól, s amelynek eredményei viszont tanulságosak lehetnek ezeknek az ágazatoknak is.[9]

[9] A hatásvizsgálat képzőművészettörténeti, illetve irodalomtörténeti aspektusairól fontos észrevételek találhatók e kötetben Aradi Nóra és Szabolcsi Miklós tanulmányában.

Itt derül ki, hogy a létrejött alkotások valóban részévé válnak-e a munkásság kultúrájának, ami ott kezdődik, hogy egyáltalán eljutnak-e és milyen mértékben ezek a művek a legérdekeltebb osztályhoz, a munkássághoz. És a fizikai értelemben vett eljutás mennyire jelent egyszersmind érdemi eljutást is. Azaz, érdeklődést keltő-e, érthető-e, befogadásra alkalmas-e tartalmilag és formailag egyaránt a munkásokhoz eljuttatott mű. A publikációs lehetőségek puszta megteremtésén túl – ami már önmagában is nagy tett, de nem elegendő – mit tesz a mozgalom kulturális apparátusa azért, hogy az arra legérdemesebb művek előtt valóban megnyíljanak a munkásszívek és a munkásfejek? S amit tesz, milyen hatásfokkal sikerül tennie? Milyen mélységekig jutottak el a tömegek között például Ady Endrének a munkássajtóban megjelent, a munkásünnepélyeken előadott modern forradalmi költeményei? Mit hozott a mozgalomnak a modern költészetről a szocialista sajtóban a század elején lefolyt izgalmas vita?

Nem lehet szemet hunyni afölött például, hogy bár a Népszava annak idején teljes mellel állt ki Ady költészete mellett, az olvasó munkástömegek szellemi táplálékát mégis túlnyomórészt Csizmadia Sándor – egyébként korántsem elvetendő, időnként művészi magaslatra emelkedő – írásai, később József Attilával szemben pedig Tuba Károly művei adták. Gyagyovszky Emil érzelmes lírája közvetlenül a munkásszívekhez szólt, a munkásbánatot egyszerű strófákba öntő verseit, még inkább Bodrogi Zsigmondéit, a munkások könyv nélkül tudták, népdal módjára variálták, de Kassák Lajos költészete érthetetlen s idegen volt számukra. Milyen mélységekig hatolt tehát le a tömegekbe Ady, József Attila, Derkovits és a többiek alkotása életükben és haláluk után, mely rétegek nem jutottak túl Csizmadia költészetén? És mit kaptak azok, akiknek Farkas Antal verse is túlságosan igényes olvasmány volt? És hogyan enyésztek el mégis, egy-két évtized alatt, az egykori munkásköltők szállóigeként élt sorai a tömegek tudatából? Mennyire fogadta el a munkásság a haladó polgári írók, költők szocialista tendenciájú műveit?

A hatásvizsgálati kutatások azt sem veszíthetik szem elől, hogy hogyan hatnak a szocialista szellemű műalkotások a többi társadalmi osztályban, rétegekben, milyen rokonszenv- és ellenszenv-hatásokat váltanak ki, hogyan szélesítik a munkásmozgalom társadalmi bázisát.

Nem kevésbé izgalmasak azok a munkáskultúra-történeti kérdések, amelyekre a képzőművészeti és zenei hatásvizsgálatnak kell fényt derítenie.

Mi az oka például annak, hogy bár a munkástéma viszonylag korán megjelent a magyar képzőművészetben is, e művészeti ágak kapcsolatai a munkásokkal – a nyugati országokhoz képest – mégis igen későn bontakoztak ki? S amikor kibontakoztak, milyen tömegeket fogtak át? Milyen rétegekig hatott a munkásság soraiban a legnagyobb szocialista jellegű művészeti tömörülés, a Szocialista Képzőművészek Csoportjának tevékenysége? Hogyan alakult mindez a zenében? Hogyan, mikor talált egymásra a korán és széleskörűen kibontakozott munkás dalosmozgalom és a szociális érdeklődésű zenei alkotóművészet, a zenei ismeretterjesztés? Milyen rétegekig és hogyan hatottak az érdekeltek körében az ugyancsak viszonylag korán meginduló munkáshangversenyek? Milyen szerepet töltöttek be a munkások között a művészeti isme-

retterjesztés olyan korai művelői, mint Bálint Aladár és Csáth Géza, vagy később Jemnitz Sándor? S ez az ismeretterjesztő munka milyen mértékben szélesítette a műalkotások élvezőinek, értőinek körét s ezzel társadalmi hatását?

Eljutott-e a magyar munkástömegekig annak a nagyszabású irodalmi, képzőművészeti, zenei fellendülésnek és forrongásnak a híre, kisugárzása, hazai alkotásokban és vitákban való lecsapódása, amely a két világháború közötti időszakban határainktól keletre, a Szovjetunióban és nyugatra, főként a hitlerizmus előtti Németországban és Franciaországban olyan széles munkás- és értelmiségi rétegeket hozott termékeny izgalomba?

Az irodalomtörténeti, művészettörténeti, zenetörténeti kutatások feltárták ennek hatását a művészeti ágak művelőire és az általuk alkotott művekre. Szórványos adalékaik vannak a munkásérdeklődésről is. A befolyás teljes mértékét azonban csak a munkáskultúra-történeti hatásvizsgálat derítheti fel.

A vizsgálandó jelenségeknek ennél a harmadik kategóriájánál: a tudományos és művészi tükrözés taglalásánál a hatásvizsgálat könnyíti meg számunkra, hogy a második tematikai egységben részletezettel: a kulturális mozgalom bemutatásával együtt alaposabban vehessük szemügyre az elsőként felvázolt kutatási szféra tárgyát, a lényeget: a munkástömegek tényleges kultúráját, annak tartalmát, mélységét, szélességét. És természetesen azt, hogy *mindez együttesen* milyen közvetlen és közvetett utakonmódokon válik a mozgalom törekvéseiben, napi küzdelmeiben s a munkásság magatartásában, életében valóságos, eleven hatóerővé.

*

Könnyű belátni, hogy a jelenségeknek s egyúttal a kutatások tárgykörének ez a hármas csoportosítása elsősorban metodikai érvényű, s mint ilyen sem alkalmazható mechanikusan. Valójában egymást átszövő és együttesen ható motívumokról van szó, a felosztás azonban, úgy vélem, az áttekintést, s így mind a kutató-, mind a feldolgozó munkát mégis megkönnyíti. Mindhárom területen intenzív, a részletekre kiterjedő, s a szférák bizonytalan határait át-átlépő tudományos kutatásokat kell végezni ahhoz, hogy a munkáskultúra teljes értékű, önálló feldolgozás révén kerüljön be a történelmi szintézisbe.

A továbbiakban megkísérlem általánosságban áttekinteni, hogy mit teljesített történetírásunk a fentiekben körvonalazott programszerű elgondolásokból, és ennek alapján jelezni néhány tanulságot.

Egy tanulmány nem vállalkozhat részletes historiográfiai bemutatásra. Ahhoz azonban, hogy az eddigi eredményeket helyesen értékelhessük, előbb-utóbb nélkülözhetetlenné válik a magyar munkáskultúra történelmi irodalmát teljességre törekvően számba vevő, elemző és a többi szocialista ország ilyen teljesítményére is kitekintő historiográfiai mű elkészítése. Csak ennek révén lehet kitűzni a munka további célpontjait, feltárni és továbbfejleszteni a legalkalmasabb módszereket, számot vetni a tematikai hiányokkal, a megközelítések, a kutatások és feldolgozások fogyatékosságaival.

Tény, hogy ma már a munkáskultúra történetének igen tekintélyes mennyiségű részfeldolgozása áll rendelkezésünkre, főként a két világháború közötti periódus vonatkozásában, de kisebb mértékben a dualizmus koráról, valamint a népi demokrácia korszakáról is. Ez az anyag az egyes művek terjedelmét, igényességét, műfaját tekintve igen változatos, minőségüket, tematikai megoszlásukat tekintve pedig nagyon egyenetlen. Apró széljegyzetek, kisebb-nagyobb tanulmányok sora, emlékezések, dokumentum- és szemelvény-gyűjtemények, nagy értékű monográfiák mutatják a terjedelmi és műfaji gazdagságot. Különböző érintkező területek összefoglaló munkái, lexikonok és egyéb művek is sok munkásművelődési adalékot tartalmaznak.[10] Sajtópolémia is folyik alkalmanként a munkásművelődési mozgalomnak egykori résztvevői között, e hatalmas tárgykör részkérdéseiről. Számos intézményünk és sok, általában jól felkészült egyéni kutató folytat intenzív és rendszeres gyűjtő- és feldolgozó munkát ezekben a témákban. Egyes gyűjtők birtokában felbecsülhetetlen értékű forrás- és jegyzetanyag halmozódott már fel; egy-egy ilyen gyűjteményben szinte egész életmű összegeződik.[11]

Az egész gyűjtő, feldolgozó és publikációs tevékenységre jellemző azonban az egységes tervezés hiánya, az átgondolatlanság, az ötletszerűség. A munkálatok többsége a tudományos kutatóhelyek keretében is rendszerint egyéni kezdeményezésből indul, a kezdeményező személyes érdekeltsége vagy érdeklődése kapcsán. Az intézmények többnyire nem dolgoztak ki átfogó perspektivikus programot a kutatásokra, még kevésbé létezik ilyen terv intézményközi kooperációban, vagy éppen az egész ismeretágat átfogó, országos méretekben. Az egyetlen nagyobb szabású, szervezett és átgondoltan tervezett tevékenység e tárgykörben az a munka, amely a Magyarország története tízkötetes szintézisének előkészítése során a munkáskultúra történeti áttekintése és összefoglaló bemutatása céljából folyik.

Az eddig publikált munkákat tekintve ma még szembeszökőek a tematikai és a feldolgozás mélységét illető aránytalanságok. Egyes részterületek és témakörök már szinte készen állnak a szintézis szolgálatára; másutt pedig még csak a hiányos tényfeltárás, a kiérleletlen megállapítások, az ellenőrizetlen feltevések, sejtések homályában tapogatózhatunk.

A legelmaradottabb kutatási terület a munkásosztály tényleges kulturális helyzetének, állapotának vizsgálata. Keveset tudunk a munkásság anyagi és szellemi kultúrájának mennyiségi és minőségi állapotáról, szintjéről, jellegéről, alkotóelemeiről bármelyik korszakot vesszük is figyelembe. Nem ismerjük a munkásosztály kialakulásának kulturális körülményeit, a munkásság kultúrájának eredetét, forrásait, a fiatal munkásosztály és munkásmozgalom magyarosodási folyamatát, nyelvi állapotát. Nagyon ke-

[10] Ezt a gazdag irodalmat itt csak jellemezni tudom, azt is csak vázlatosan, anélkül, hogy részletes bibliográfiai felsorolásra vagy historiográfiai értékelésre ezúttal sor kerülhetne. A továbbiakban állításaim illusztrálására példaképpen és emlékeztetőül helyenként egy-egy kiragadott munkát említek meg.

[11] Nem túlzás ezt állítani például Tiszay Andor munkásságáról és gazdag gyűjteményéről. Ugyancsak értékes gyűjtő- és feldolgozó munkát végez e területen Tiborc Zsigmond.

vessé ismerjük a munkástömegek ideológiai és politikai színvonalát, még az átlagos képzettségű szervezett munkásokét sem, hát még a túlnyomó többséget alkotó szervezetlenekét. Nem tudjuk, mit jelentett az átlagmunkás számára és mennyire hatolt be tudatába a marxizmus, milyen eszmékkel keveredett az egyszerű kétkezi dolgozó fejében a szocializmus tana, egyáltalán milyen volt elképzelése a szocializmusról mint tudományról és mint a jövő társadalmáról.

Csak egyetlen példát az utóbbi részprobléma vizsgálatának indokoltságára. Nem találkozunk történelmi irodalmunkban azoknak a sajátos ideológiai keverékáramlatoknak a jellemzésével, amelyek főleg az első világháború előtt és főleg az agrárproletariátus és a félparaszti munkásrétegek körében burjánoztak. Ezeket az utópisztikus, anarchista és marxista elemeket is tartalmazó, de mindezt valamiféle egyházellenes, mégis keresztény töltésű bibliás-misztikus, szektás mozgalmakat s ezeknek hatását, következményeit a munkásmozgalomra mindenképpen fel kellene deríteni. Főleg szépirodalmi és memoár forrásokból vannak sejtéseink erről a messianisztikus, az egyháztól el nem ismert, sőt üldözött, eretnek „keresztény szocializmusról", amely egymás mellé tudta helyezni Marxot és Jézust, s amelynek semmi köze nem volt a Rerum Novarumhoz, annál több az Ó- és Újtestamentum magyar fordításához és Tolsztoj magyarul megjelent műveihez, amelyek a falusi olvasókörökben nagy érdeklődésre találtak.[12]

Nem ismerjük eléggé a munkástömegek tudásanyagát, olvasottságát; valójában az analfabetizmus és a félanalfabetizmus fokáról is kevés megbízható adatunk van. Nyilvánvaló, hogy mindezeknek a feltárása sok olyan motívummal világíthatja meg munkásmozgalmunk történetét, a forradalmi osztályharc és a reformizmus erőviszonyait, a mozgalom sikereit és kudarcait, amelyekre ilyen kutatások hiányában nem is gondolhatunk.

Persze túlzás volna azt állítani, hogy semmilyen kezdeményezés nem történt e tekintetben. Nem érdektelen itt hivatkozni arra, hogy mai történetírásunk olyan hagyományokat értékesíthet a felszabadulás előtti idők kommunista és más baloldali szociográfusainak munkásságából, amelyek mind problémalátási és megközelítési, mind módszertani szempontból igen tanulságosak, nem is szólva arról, hogy adatanyaguk és elemzéseik jó része mai napig is állja a kritikát és felhasználható.[13] Az utóbbi években jelentős vizsgálódások folynak a munkásosztály struktúrája kérdéskörében, s e kutatá-

[12] Érdekes motívumokat tartalmaznak erre vonatkozólag például Veres Péter különböző írásai és előadásai, valamint a televízióban 1975-ben lejátszott, K. Nagy Magda szakértői irányításával készült négyrészes sorozat, amely éppen Veres Péter szülőhelye, Balmazújváros múltját és jelenét mutatta be, megragadó képekben és beszélgetésekben.

[13] *Földes Ferenc:* A munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. (Bp. 1941), valamint Földes többi munkája, amelyeknek egy része Válogatott írások. (Bp. 1967) címmel jelent meg; továbbá Jahn Ferenc írásai, amelyek gyűjteménye A toll fegyverével. (Vál. és bev. Jahn Anna. Bp. 1968) címmel került kiadásra; *Rézler Gyula:* Egy magyar textilgyár munkásainak társadalmi, gazdasági és kulturális helyzete. (Pécs, 1943) munkája. – A mezőgazdasági munkásság (és parasztság) anyagi és szellemi kultúrájáról az ismert falukutató művek tartalmaznak viszonylag bő tényanyagot. Ezeken kívül tárgyunk szempontjából is hasonlóan hasznos számos más munkát tartalmaz a Magyar szociográfiák 1885–1945. c. gyűjtemény. Szerk. és bev.: Litván György. Bp. 1974.

sok már bizonyos adalékokat felszínre hoztak a munkásság széles rétegeinek kultúrájáról.[14] Ez azonban csak kezdeti lépés, mint ahogy tiszteletreméltó, de kezdeti lépést jelentenek azoknak a kutatóknak úttörő jellegű publikációi is, akik a munkásművelődés globális, minden szférára kiterjedő vizsgálatát tűzték ki célul a két világháború közötti időszak vonatkozásában.[15] Ugyancsak értékes adatokat hoztak felszínre a munkásság általános és műszaki kultúrájáról, sőt mindennapi életmódjáról is a lendületes fejlődésnek indult üzemtörténetírás és helytörténetírás legjobb produktumai is.[16]

Felvetődik a kérdés: mi az oka, hogy a munkáskultúra történetének ez a fontos fejezete – nem túlzás alapvető részének, gerincének tekinteni – csak ilyen szegényes részfeltárásokig jutott el mindeddig? S ami ezzel összfügg, vagy éppen ebből következik: a munkásmozgalomtörténeti művek, tárgyukat a munkásosztály általános helyzetének felvázolására alapozva, miért csak esetleges, szórványos adalékokkal tudják ezt a helyzetképet az anyagi és különösen a szellemi kultúra oldaláról is megvilágítani?

Gyakran halljuk a magyarázatot: nincsenek források. Így volna ez? Lehetséges volna, hogy a történetírás (segédtudományai révén is) meglepően kerek képet tud alkotni letűnt évszázadok, sőt évezredek népeinek életmódjáról, anyagi és szellemi kultúrájáról – és korántsem csak uralkodó csoportokéról, osztályokéról, hanem tömegekéről is –, csak éppen a legutóbbi egy–másfél évszázad új, feltörekvő, forradalmi osztályainak kulturális élete volna a kutatás számára oly nehezen megközelíthető? Azé a koré, amelynek általános történeti rekonstruálása folyamán a források tekintetében sokkal inkább a „bőség zavarával" küzd a történetírás, semmint a források szűkösségével?

Ha így volna, ha a letűnt időszakok munkáskultúrája tényleg nem hagyott volna az utókor számára olyan nyomokat, amelyekből a történetírás hitelesen rekonstruálhatná, az erre irányuló törekvés nem volna több jámbor óhajnál.

Hol vannak hát, s hogyan deríthetők fel ezek a nyomok, amelyek természetesen megvannak? Azt meg kell hagynunk, hogy ezeknek a nyomoknak a felkutatása, összegyűjtése, értékelése és összefüggő képpé illesztése nehezebb, körülményesebb és főként szívósabb, kitartóbb munkát igényel, mint talán bármely más társadalomtörténeti tárgykör kutatása.

[14] *Lackó Miklós:* Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában. *Századok* 1960. 4. sz.; a munkások iskolai oktatásának helyzetéről lásd *Jáky László:* A munkásság és a szegényparasztság gyermekei a Horthy-rendszer iskoláiban. *Pedagógiai Szemle* 1960. 4. sz., valamint e folyóirat több más tanulmányát.

[15] Elsősorban *Szilágyi János* munkáiról van szó, köztük Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919–1945 között c. könyvéről Bp. 1964; és A munkásosztály természettudományos műveltsége a két világháború között c. tanulmányáról. *Népművelés* 1963. 6. sz.

[16] Például *Hanák Péter–Hanák Katalin:* A Magyar Pamutipar története 1887–1962. Bp. 1964; *Babics András:* A komlói kőszénbányászat története. Pécs, 1958; *Szalai György:* Az Újpesti Munkásotthon története. Bp. 1964; *Nagy Dezső:* A pesterzsébeti munkáskultúra útja. Bp. 1965; *Nagy Dezső:* Csongrád megyei munkáshagyományok. Szeged, 1954. – Az ipari tanulókról lásd *Szakasits Antal:* Az ipari tanoncoktatásról 1907–1919. *Iparitanulóképzés* 1961. 4. sz., valamint e folyóirat több más írása.

A munkásmozgalom-történetírásban a kutatói érdeklődés elsősorban az osztályharc közvetlen politikai és gazdasági momentumai felé irányult, s ez – figyelembe véve e történetírási ág társadalmilag legsürgősebb feladatait – hosszú időn át indokolt is volt. De maguk a források – az elsődleges, mozgalmi eredetű irat- és sajtóanyag éppen úgy, mint a tőkés állam hatóságainak, rendőri szerveinek anyaga, valamint a polgári szervezetek iratai és sajtója – is ezt sugallták. Nem csoda, ha a kutatók szeme többnyire átsiklott az egyéb más momentumokon, amelyeket a források – ha az előbbieknél csekélyebb mértékben is és olykor maguk is jelentéktelenítő beállításban – igenis *tartalmaznak*, s amelyek a munkások kulturális helyzetére világítanak. Vagy az ilyenek közül legfeljebb egy-egy kirívóan beszédes adatot ragadtak meg és használtak fel a mondanivaló illusztratív alátámasztására.

Elkerülhetetlen tehát a már át- és átforgatott munkásmozgalomtörténeti forrásanyagot újra átkutatni kifejezetten és céltudatosan a munkáskulturális összefüggések és adatok feltárása végett. S itt nemcsak a munkásszervezetek kulturális tevékenységének dokumentumaira gondolok, amelyekről még szó lesz, bár ezek sem kerültek még eddig értéküknek megfelelő feldolgozásra, különösen a mozgalom keretein kívül maradt munkások (tehát a felszabadulásig a túlnyomó többség) kulturális helyzetét illetően nem. Ezeken messze túl alig van a munkásságra vagy a munkásmozgalomra vonatkozó archívumi, könyvtári és múzeumi anyagban olyan őrzési egység, amely ne tartalmazna a munkásság anyagi és szellemi kultúrája szempontjából figyelemreméltó adalékot vagy utalást.

A munkáskultúra történetének kutatásába azonban a munkásmozgalom-történetírásban általánosan felhasznált forrásokon kívül be kell vonnunk más forrástípusokat és forráscsoportokat, s ezáltal magának a munkásmozgalom történetének forrásbázisa is jelentékenyen bővül.

A lehetséges kutatási bővítések közül itt most csak a fontosabbakat említem:

a) A munkás-néprajzi kutatások. Több intézményünkben (az MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Népművelési Intézet, Néprajzi Múzeum, Munkásmozgalmi Múzeum) lendületet vett az utóbbi években a munkás-életmód és a munkáskultúra múltjára és jelenére vonatkozó gyűjtő- és tudományos feldolgozó munka. A munkás-életmód kutatásának ígéretes kezdetei[17] máris érdekes mozzanatokra hívják fel figyelmünket a munkások anyagi és szellemi kultúrájának múltját illetően.

A tárgyi dokumentumok gyűjtésén túl nagy szerepe lehet a munkás-életmódra vonatkozó emlékezésgyűjtésnek is letűnt korok még köztünk járó átélői körében. A Balmazújvárosról szóló – agrárproletár-tárgyú – említett film, több más kísérlettel együtt, tanulságos példája, hogy ma még hasznos anyagot lehet ilyen módon feltárni – persze a volt ipari proletárok körében is – az első világháború előtti évek viszonylatában is, s mennyivel inkább a későbbi időszakokra vonatkozólag!

b) Az iskolák, oktatásügyi hatóságok, egyházak dokumentumai. Munkásmozgalmi és munkásügyi tekintetben ez még alig-alig érintett forrásanyag. A polgári fejlődés

[17] Itt például Dömötör Ákosnak A magyar munkásság életmódja a dualizmus időszakában c. megjelenés alatt levő tanulmányára gondolok.

útjára tért Magyarországon az általános tankötelezettséget elrendelő törvény 1868-as életbeléptetése óta az elemi népiskolák, a velük kapcsolatos továbbképzők, az iparostanonciskolák évről évre vezették és elrakták a felvételi, anyakönyvi és osztályozási naplókat (amelyek természetesen a szülők foglalkozási adatait is tartalmazzák). Ennek az irdatlan mennyiségű anyagnak jelentős része ma is rendelkezésre áll és várja azokat a kutatókat, akik akár csak egy-egy ipari munkásnegyed vagy agrárproletár többségű falu iskolája viszonylatában átvizsgálnának néhány évtizedet vagy akár az egész évszázadot átfogó poros iskolai naplót, s számokkal, tényekkel, statisztikai összesítésekkel alátámasztott elemzést adnának közre a munkásgyerekek iskoláztatási helyzetéről. Ez kiegészítendő az iskolai hatóságok, az egykori vallás- és közoktatási minisztérium, a tanfelügyelőségek, egyházak e témára vonatkozó okmányaival, valamint a középiskolák hasonló irataival, értesítőivel stb. Ha a szinte felmérhetetlen munkamennyiség irreálissá is teszi ennek országos méretű elvégzését, a részleges vizsgálatok is – amelyek önmagukban is tetemes munkabefektetést igényelnek – a munkás-művelődéstörténet, sőt az általános művelődéstörténet szempontjából is izgalmas részeredményekkel kecsegtetnek.

c) Egykorú és visszatekintő szépirodalmi feldolgozások. Mind a munkássorsot közvetlen átélés alapján megjelenítő munkásalkotók, mind a munkáséletet közelről ismerő hivatásos írók, költők műveinek jelentős történeti forrásértéke van – a szóban forgó alkotás művészi értékétől függetlenül is. A munkásmozgalom-történetírás sajnálatosan kevés figyelmet fordít még ezekre a forrásokra.[18]

Ezek a művek a munkás, a munkáscsalád vagy a mozgalmi közösség életét ábrázolva gyakran adnak hiteles, az érintett munkástípust vagy réteget illetően jellemzőnek tekinthető képet anyagi és szellemi kultúrájukról.[19]

*

[18] A munkáséletet és a munkáskultúra történeti forrásaként a magyar proletár irodalom termékeinek igen terjedelmes sora jön számításba. Példaként itt most csak két alkotót említünk meg a két típusból. A munkásíró Palotás Imre és a kispolgárságból jött hivatásos író, Révész Béla munkáit. A szociáldemokrata, majd kommunista építőmunkás Palotás közvetlen élményekből; a századforduló táján a szociáldemokrata párthoz csatlakozott Révész pedig beható tanulmányozással és művészi beleéléssel ismerte meg és ismerteti a munkássorsot és ebben a kulturális mozzanatokat is. Palotás novellái 1912-től a 20-as évek végéig jelentek meg a Népszavában, Állványok alatt c. regénye pedig először 1933-ban látott napvilágot (2. kiad. Bp. 1952). Révész Béla munkáiból a felszabadulás után két kötetnyi válogatás jelent meg: Szemtől szembe. Vál. és bev.: Bölöni György. Bp. 1958; és Velük, értük. Vál. és bev.: Kabos Ernő. 1961.

[19] Itt kell megemlítenem az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének Tanulmányok a munkásosztályról c. gyűjteményes kötetét (Bp. 1973), amely a jelen és a közelmúlt viszonylatában tartalmaz jól válogatott adatokat, megalapozott értékeléseket a munkásnők és a munkásifjúság kulturális helyzetét illetően, jól összekapcsolva ezt e rétegek általános helyzetének, állapotának egyéb körülményeivel. Ezek a tanulmányok – Turgonyi Júlia–Ferge Zsuzsa, illetve Balogh István–Gál Róbert munkái – módszertani tekintetben a munkáskultúra történeti kutatása számára is tanulságosak, persze a forráslehetőségek előbb jellemzett alapvető eltéréseinek figyelembevételével.

A *szervezett munkásmozgalom kulturális tevékenységét* illetően némileg számottevőbb eredmények vannak, bár ebben a kutatási szférában is nagyok a hiányok mind a tényanyag feltárásában, mind elemzésében. Pedig ebben a tekintetben igazán nem lehet a források hiányára hivatkozni, még túlságos szétszórtságukra is kevéssé. Mind az elsődleges, mozgalmi eredetű archívumi és könyvtári forrásokban, mind a hatósági és egyéb anyagokban bőségesen találhatók a szervezetek és intézmények kulturális tevékenységére vagy egyes kulturális akciókra vonatkozó jelentések, statisztikák, értékelések, feljegyzések stb. Igen nagy az ide vonatkozó fennmaradt plakátok, apró nyomtatványok – röplapok, műsorok, meghívók stb. – és a mozgalmi sajtó hasonló hirdetményeinek száma. Szinte kimeríthetetlen forrás a kulturális mozgalmak egykori résztvevőinek, munkásoknak s a kulturális tevékenységbe bekapcsolódó értelmiségieknek – hivatásos íróknak, képzőművészeknek, színművészeknek, zenészeknek stb. – az emlékezései. Persze a közvetlenül kulturális tárgyú forrásegységeken kívül itt sem szabad megfeledkezni az általános forrásanyag többi részéről, mert esetleges utalásaik a kulturális tevékenységre fontos összefüggésekre világíthatnak rá.

A munkásosztály és a munkásmozgalom művelődési politikájáról a legtöbbet a Tanácsköztársaság időszaka vonatkozásában tudunk, amikor ez a munkásállam hivatalos politikájaként az egész társadalmat átfogó méretekben került megvalósításra. A Tanácsköztársaság művelődési politikájának és a proletárdiktatúra alatti kulturális életnek nagy irodalma van mind feldolgozások, mind forráspublikációk, mind pedig visszaemlékezések formájában helytörténeti és országos viszonylatban egyaránt. Ezek kiterjednek a kultúra valamennyi mozzanatára. Tartalmazzák, sőt elemzik a Tanácsköztársaság kormányzati szerveinek kulturális rendelkezéseit, ismertetik a társadalmi szervezetek kezdeményezéseit s azokat a forradalmi jelentőségű változásokat, amelyeket a proletárhatalom véghezvitt vagy megkezdett a közoktatás, az iskolán kívüli népművelés, az anyagi és a szellemi kultúra minden területén.[20]

A források bősége, és viszonylag könnyű fellelhetősége ellenére is az a helyzet, hogy a párt- és szakszervezetek általános politikai és szakmai ismeretterjesztő tevékenysége, a munkáskönyvtárak, a sajtó, a könyvkiadás, az énekkari mozgalom, a képzőművészeti mozgalmak, a munkásszínjátszás, a szavalókórusok mozgalma, a sportmozgalom is főleg csak a két világháború közötti korszak vonatkozásában és csupán többé-kevésbé kielégítő tényfeltárással és nagyon kiforratlan értékeléssel állnak előttünk, az e kor-

[20] Itt csak a témánk szempontjából legfontosabb munkákat említjük meg: *Hajdu Tibor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság c. könyve (Bp. 1969) sokoldalúan mutatja be – a többi között – a kulturális tevékenység kibontakozását és szerepét a forradalmi átalakulásban; A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. (Szerk.: Petrák Katalin és Milei György. Bp. 1959) c. gyűjtemény a tárgyra vonatkozó legfontosabb rendeleteket, dokumentumokat közli; *József Farkas:* A Magyar Tanácsköztársaság sajtója. (Bp. 1969); *Szabolcsi Miklós:* A Tanácsköztársaság irodalma. (Problémák és tanulságok) c. tanulmánya fontos módszertani problémákat fejteget a forradalmi időszak irodalma kapcsán, s megállapításainak a szocialista irodalom történetére nézve általános tanulságai vannak. – *Szabolcsi Miklós:* Változó világ – szocialista irodalom. Újabb tanulmányok. Bp. 1973. 103–119. – A Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának országos és helyi részkérdéseiről egyébként tucatnyi önálló munka és ezernyi folyóirat- és újságcikk jelent meg, különösen a 40. és az 50. évforduló idején.

szakban megszülető munkásfoto- és rádiókörök tevékenységével, valamint az antifasiszta ellenállás kulturális fejezetével együtt. Nagyon keveset tudunk mind az 1918 előtti, mind az 1919 utáni időszak vonatkozásában a szervezett oktatómunka, a tanfolyamok, szemináriumok, előadássorozatok tartalmáról, méreteiről, hallgatóságuk összetételéről, arányáról és főleg az oktatómunka hatásáról mind szociáldemokrata, mind kommunista vonatkozásban. Nagyon kevés ismeretünk van a munkásemigráció kulturális életéről, viszonylag több, de korántsem kielégítő a munkásmozgalmi emigráció ez irányú tevékenységéről.

Egyetlen, a tárgy nagyságához és jelentőségéhez mérten igen rövid összefoglaló áttekintés jelent meg a KMP-nek az illegalitás idején folytatott kulturális munkájáról,[21] s ugyancsak egyetlen rövid munka vázolja fel összefüggően a magyar szakszervezetek sokágú és széles kiterjedésű művelődési tevékenységét.[22]

Módszertani szempontból helyeselhető, hogy a nagyobb szabású összefoglalásokat kisebb-nagyobb résztémákra szorítkozó országos vagy helytörténeti szempontú feldolgozások készítik elő.[23] Persze – mint a felsorolás is mutatja, a résztémák kiválasztása nem tükröz valami – a majdani szintézis tudatos előkészítését célzó – tervszerűséget. Az egyes, önmagukban értékes munkák egymástól és egy leendő összefoglalás igényei-

[21] *Serfőző Lajos:* A KMP tevékenysége a kultúr- és sportmozgalomban – 1925–1945. Bp. 1963.

[22] *Szilágyi János:* A magyar szakszervezetek kulturális tevékenysége 1919–1945. Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete, 1973. (soksz.).

[23] E széles körű irodalomból lásd például *Munkásotthonokra, könyvtárakra, olvasókörökre: Szilágyi János:* A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között. Bp. 1961; *Bárdos László István:* Munkáskönyvtárak Tatabányán a felszabadulás előtt. A Komárom Megyei Könyvtár Évkönyve 1952–1961. Tatabánya, 1962. 51–59; *Zádor Béla:* Munkás- és munkásmozgalmi hagyományaink ápolásának formái a művelődési otthon jellegű intézményekben. Adalékok Szolnok megye munkásmozgalmának történetéből. Szolnok, 1975. (soksz.); *Nyilas Márta:* A budapesti nyomdászkönyvtár. Az első magyar munkáskönyvtár története 1865–1945. *Magyar Könyvszemle* 1959. 2. sz. 163–179.; *Hernádi Istvánné:* A Borsodnádasdi Munkás Olvasó Egylet könyvtárának története. Miskolc, 1971. – *Könyvkiadásra, sajtóra: Botka Ferenc:* Kassai Munkás. Bp. 1969; *Szilágyi János:* Adalékok a szociáldemokrata könyvkiadás történetéhez a két világháború között. *Magyar Könyvszemle* 1963. 1. sz.; *Friss Istvanne:* A KMP, a KIMSZ és az ESZE nyomdáiról. *Párttörténeti Közlemények* 1962. 2. sz.; *Tamás Aladár:* A 100% története, Bp. 1973. – *Munkásénekkarokra, szavalókórusokra:* Zengjen a dal... Az ÉDOSZ Dalkar 75 éves története. Bp. 1964; Magyarországi munkásdalok. Szerk.: T. Szerémi Borbála, bev.: Réti László. Bp. 1955; Munkásének 1919–1945. A magyarországi munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között. Összeáll.: Czigány Gyula. Bp. 1967. – *Munkásszínjátszásra:* Munkásszínjátszó hagyományok. Bev.: Németh Béla. Népművelési Intézet, 1960.; *Palasovszky Ödön:* A húszas évek munkás-kultúrharcairól. *Párttörténeti Közlemények* 1964. 2. sz.; *Nagy Dezső:* A szegedi munkásszínpad története 1919–1959. A Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve 1960. 1961. 67–100. – *Eszperantista mozgalomra: Rátkai Árpád;* A szegedi munkás-eszperantista mozgalom létrejötte és megerősödése 1914–1925. Az MSZMP Csongrád megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának Évkönyve 1973. Szeged, 1973. 47–65.; *Bátint Ferenc:* A Békés megyei munkás eszperantó mozgalom válogatott dokumentumai 1925–1934. Gyula, 1969. – *Munkássportra:* Sportolók a szabadságért (A magyar munkássport múltjából). Összeáll.: Baracs Györgyné. Bp. 1955; *Terényi Imre:* A szocialista munkás-testkultúra fejlődése Magyarországon. Bp. 1971.

től függetlenül jönnek létre. A kutató- és feldolgozó munka valamelyes koordinálása, a résztémák rangsorolása mindinkább szükségessé válik.

A felfogások korántsem tisztázottak a munkásmozgalom egész kulturális tevékenységének értékelését illetően. Tudományos publikációkban és a sajtópolémiában egyaránt találkozhatunk a régi, mind a szociáldemokrata, mind a kommunista irányítású kulturális mozgalmak nosztalgikus idealizálásával, vagy ellenkezőleg, eljelentéktelenítésével. Ezért elengedhetetlen a tényanyag alaposabb feltárásával párhuzamosan az elemző értékelések magasabb színvonalra emelése.

Nincs kellően feltárva a nem szocialista vagy a marxista elemeket tőlük idegen eszmékkel elegyítő ideológiai rendszerek, áramlatok, motívumok beszüremkedése és tudatos benyomulása a munkás-kulturális mozgalomba, és hatásuk a munkásosztály tömegeire, sőt vezető gárdájára. Ide tartozik a polgári radikális szellemű tudományos ismeretterjesztés pozitív és negatív hatása, a polgári radikális és a polgári liberális befolyás mértéke, ereje;[24] az érzelgősség, a kispolgári giccs behatolása s a szocialista giccs megszületése, elterpeszkedése a munkásművelődési intézmények tevékenységében, kulturális produktumaiban; a vulgáris materializmus a természettudományos és a történelmi tárgyú előadásokban, írásművekben; proletkult-tendenciák nyomai egyes kommunisták kulturális tevékenységében – ugyanakkor dogmatikus szűkkeblűség egyes magasrendűen művészi, forradalmi szemléletű, de a megszokottól eltérő hangvételű, modern kifejező eszközöket, merész, újszerű képeket és gondolati asszociációkat alkalmazó alkotásokkal szemben.

*

A legnagyobb eredményeket mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben a harmadik terület egyik oldala: a *munkásügy és a munkásmozgalom művészi tükröződésének* történeti feldolgozása érte el. (E kutatási terület másik oldala, a munkásosztály és a munkásmozgalom *tudományos* tükröződésének történeti feldolgozása – amelynek elvi idetartozásáról már szó volt – azonban még a kezdet kezdeténél tart.[25])

A művészi tükrözés történeti feldolgozásában a legnagyobb teljesítményt mindeddig vitathatatlanul az irodalomtörténetírás nyújtotta. Erről tanulmányok sokasága, tanulmánygyűjtemények,[26] továbbá terjedelmes dokumentum- és szemelvénygyűjtemé-

[24] Erre nézve sok érdekes adalék található *Horváth Zoltán:* Magyar századforduló. A második reformnemzedék története – 1896–1914 c. könyvében. 2. kiad. Bp. 1974. Filozófiai jellegű elemzéssel, világos eszmei-politikai elhatárolással tárgyalja ezt a kérdést *Fukász György:* A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata c. műve. Bp. 1960.

[25] Éppen ezért úttörő jelentőségű az a néhány ideológiatörténeti munka, amely irodalmunkban eddig napvilágot látott, mint pl. *Márkus László:* A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. A kezdetektől 1918-ig Bp. 1963; *Fenyő István:* Korai szocialista eszmék jelentkezése a reformkori magyar sajtóban. *Magyar Tudomány* 1967. 1. sz.

[26] Mindenekelőtt az MTA Irodalomtudományi Intézetének vaskos tanulmánygyűjtemény sorozatát kell megemlíteni: Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk.: Szabolcsi Miklós, Illés László, József Farkas. Bp. 1962–1975. Ezek a gyűjtemények számos olyan tanul-

nyek,[27] önálló monográfiák,[28] s A magyar irodalom története című irodalomtörténeti szintézis e kort bemutató kötetei, bibliográfiák tanúskodnak,[29] s ezt mutatja a Magyar irodalmi lexikon is. Az irodalomtörténet nagyon átgondoltan és tervszerűen folytatta és folytatja a munkás- és szocialista irodalomra vonatkozó kutatásokat. A feltárás kiterjed magára a munkásirodalomra éppen úgy, mint a szocializmus gondolatvilágának megjelenésére a legnagyobb írók alkotásaiban. Nyomon követi a szocialista irodalom kibontakozását előzményeitől, szárnypróbálgatásaitól, [30] bemutatva mai szocialista irodalmunk sokágú gyökérzetét.[31]

Az irodalomtörténeti műhelyek és a kutatók érdemei mellett azt is figyelembe kell venni, hogy a nagyobb teljesítményt ez esetben maguk a történeti tények is ösztönzik. Kétségtelen ugyanis, hogy valamennyi művészeti ág közül természeténél fogva az irodalom került a legszélesebb és legszorosabb kapcsolatba a munkásmozgalommal. Figyelemre méltó az, amit erről a munkás-dalosmozgalom kutatója állapít meg: „A munkásfolklórnál sokkal hívebb szövetségese az osztályharcos proletariátusnak a munkásirodalom: kezdve maguknak a munkásoknak irodalmi kezdeményeitől egészen az olyan nagy proletárművészek műveig, mint Gorkij vagy József Attila."[32] S valóban: az irodalom reagált először az osztály megjelenésére, helyzetére, a mozgalom létrejöttére és törekvéseire egyaránt. Az is érthető, hogy a munkás művészi alkotókedve is az irodalomban ébred először magára. Az irodalomban mindkét szféra – a munkásírók tevékenysége és a „nagy irodalom" szocialista orientációja – szinte a kezdetektől, úgyszólván megszakítatlan folyamatban erősödött és bontakozott ki.

Az irodalomtörténet munkásművelődés-történeti eredményeit jól egészítik ki a munkáskönyvtárakra, a könyvkiadásra, a sajtótörténetre, a cenzúratörténetre és más,

---

mányt tartalmaznak, amelyek – általános irodalomtörténeti szempontjaikon túl – a szocialista irodalom és a munkásmozgalom kapcsolatait is megvitatják. Hasonló jellege miatt megemlítendő az Arcképek a magyar szocialista irodalomból c. gyűjtemény. Szerk.: Illés László. Bp. 1967; *Geréb László:* A munkásügy irodalmunkban – 1832–1907. Tanulmányok. Bp. 1961; *Pándi Pál:* Elsüllyedt irodalom? Tanulmányok. Bp. 1963.

[27] „Mindenki újakra készül..." Az 1918–1919-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény) 1–4 köt. Szerk. és a jegyzeteket írta: József Farkas. Bp. 1959–1967; *Tamás Aladár:* A 100%. Bp. 1964.

[28] *Diószegi András:* Gábor Andor. Bp. 1966; *József Farkas:* „Rohanunk a forradalomba". A magyar irodalom eszmélése 1914–1919. 2. kiad. Bp. 1969; *Szabolcsi Miklós:* Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp. 1963; *Király István:* Ady Endre. 1–2. köt. Bp. 1970; *K. Nagy Magda:* Balázs Béla világa. Bp. 1974.

[29] Pl. Magyar szocialista irodalom. Első kiadások 1945-ig. Szerk.: Botka Ferenc. Bp. 1975.

[30] Ebben a vonatkozásban alapvető jelentőségű *Komlós Aladár:* A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei. Az MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei X. köt. 1957. 3–4. sz. 263–319.

[31] *Illés László:* Szocialista líra a két világháború között. Az MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei XXI. köt. 1964. 183–214.

[32] *Voigt Vilmos:* Irányzatok és távlatok a mai munkásdalkutatásban. A parasztdaltól a munkásdalig. Bp. 1968.

érintkező területekre vonatkozó értékes feldolgozások, amelyek már hatásvizsgálati momentumokat is tartalmaznak.[33]

A többi művészeti ág, elsősorban a képzőművészet története és a zenetudomány munkásművelődési feltáró munkája felzárkózóban van az irodalomtörténet teljesítményéhez. E két terület intézményei és kutatói ugyancsak kitűnő műveket produkáltak, mind a munkások műkedvelő csoportjai, mind a szocialista vagy a munkásmozgalommal szimpatizáló alkotók tevékenységének történeti és esztétikai feltárásában, értékelésében.

A szocialista *képzőművészet* történetének, valamint a képzőművészet munkásmozgalmi kapcsolatainak kutatói az utóbbi két évtizedben számos cikkben, résztanulmányban tették közzé eredményeiket.[34]

E tárgykörből több gyűjteményes kötet is napvilágot látott s a kötetekből lassanként átfogó kép bontakozik ki a hazai képzőművészet munkásmozgalmi szerepéről.[35] E kötetek jelzik, hogy érlelődik az összefoglalás, a szintézis igénye és lehetősége. Egész művelődéstörténetünk szempontjából kiemelkedő jelentőségű tény, hogy napvilágot látott a szocialista képzőművészet első átfogó történelmi áttekintése.[36] Ez a munka – ha kellőképpen élünk az általa kínált lehetőségekkel – a munkásmozgalomtörténeti kutatásokhoz is sok adatot, s ami ennél is több: termékenyítő gondolatokat nyújthat. S talán még inkább érvényes ez Aradi Nóra újabb munkájára, a szocialista képzőművészet jelképeit enciklopedikusan rendszerező, ismertető és értelmező könyvére.[37]

A munkásosztály és a munkásmozgalom létének, törekvéseinek *zeneművészeti* tükröződéséről szóló történeti irodalom szegényesebb. Itt elsősorban, sőt szinte kizárólag a munkásdalokról van és lehet szó. (A dalosmozgalom történetét tárgyaló irodalomról az előbbiekben, a munkásszervezetek kulturális tevékenysége kapcsán volt szó.)

Kétségtelen: a lelkes, de nem eléggé szervezett és rendszeres munka, amely a még feltalálható munkásdalok (szöveg- és dallamanyag) összegyűjtésére irányul, talán az utolsó pillanatban ment meg a teljes feledésbe merüléstől egy osztály- és nemzeti értékű kulturális kincset. A munkásélet és a munkásküzdelem dalokban való sajátos

[33] A már említetteken kívül *Markovits Györgyi:* Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbefogott kötetek, versek a Horthy-korszakban. Bp. 1964; A cenzúra árnyékában. Válogatta, szerkesztői előszóval és összekötő szöveggel ellátta: Markovits Györgyi és Tóbiás Áron. 1966; *Lengyel Béla:* Szovjet irodalom Magyarországon – 1919–1944. Bp. 1964.

[34] Csak néhány példa közülük: *Pogány Ö. Gábor:* Fél évszázad. A kommunista mozgalom hatása a képzőművészetre. *Művészet* 1968. 11. sz.; *U. Heil Olga:* A Szocialista Képzőművészek Csoportja 1933–1944. *Művészet* 1964. 4. sz.; *Németh Lajos:* A Szocialista Képzőművészek Csoportjáról. *Kortárs* 1964. 5. sz.; *Perneczky Géza:* Gondolatok a Szocialista Képzőművészek Csoportjáról. *Kritika* 1964. 6. sz.; *Szelesi Zoltán:* Szegedi Képzőművészek a munkásmozgalomban. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966–67. Szeged, 1968. 173–187. stb.

[35] Témánk szempontjából a következő gyűjtemények a legfontosabbak *Aradi Nóra:* Daumier, Derkovits és utódaik. Tanulmányok. Bp. 1968; *Aradi Nóra:* Képzőművészet és munkásmozgalom. Bp. 1974; *Oelmacher Anna:* A szocialista képzőművészet nyomában. Bp. 1975.

[36] *Aradi Nóra:* A szocialista képzőművészet története. Magyarország és Európa. Bp. 1970.

[37] *Aradi Nóra:* A szocialista képzőművészet jelképei. Bp. 1974.

tükröződését tárják fel – rendszerint értő és eligazító magyarázatok kíséretében – azok a publikációk, amelyek e gyűjtőmunka eredményeit adják közre.[38]

Az anyag gazdagságát, a szöveg- és dallamközlés, valamint a történeti bemutatás tudományos színvonalát illetően egyaránt kimagasló értékű mű „A parasztdaltól a munkásdalig" című monográfia.[39] Ezt a művet – néhány már méltatott irodalomtörténeti és művészettörténeti munkával együtt – a munkáskultúra-történet standard könyvei közé sorolhatjuk. A dalt és a dalolást a munkásélet részeként vizsgálja, s eredetében, keletkezésében, a parasztdalból és egyéb forrásokból történő ki- és átnövésében mutatja be. A munkásmozgalomtörténeti kutatásokhoz főként a korai időszakok vonatkozásában nyújthat adalékokat és szempontokat.

Azokat a történeti kapcsolatokat keresve, amelyek a munkásságot és a munkásmozgalmat a daloláshoz, az énekkari és általában a zenekultúrához fűzik, nem kevésbé értékes meglátásokkal, gondolatokkal találkozunk Maróthy János monografikus munkájában.[40] Megállapításait, következtetéseit gazdag egyetemes zenetörténeti tényanyagra alapozza s így – Aradi Nóra említett művészettörténeti munkáival együtt – a vizsgálódások és az összefüggések horizontját szélesre tárja.

A munkásélet művészi tükröződésének történeti irodalmát áttekintve Aradi Nóra egyik tanulmányából idézek egy – az egész problémakör lényegébe vágó – kérdésfeltevést: „hogyan válik a képzőművészeti alkotás – direkt gyakorlati funkciója révén – munkásmozgalmi dokumentummá és hogyan válhat a kép, a grafika, szobor – visszatükröző funkciója révén – történeti forrásanyaggá?"[41] Ez a kérdés korántsem csak a képzőművészeti alkotás vonatkozásában jogosult, hanem – értelemszerűen kiszélesítve a művészet egészére – a munkásügy és a munkásmozgalom egész művészi tükrözésének, valamennyi művészeti ág és a munkásság kapcsolatának alapvető kérdése. Ezt a kérdést önmagában sem az irodalomtörténet, sem a művészettörténet nem képes megválaszolni – legfeljebb segíthet a megválaszolásban. A válasz alapjaiban egy specifikus történetírási ágazatnak a feladata, azé a történetírási ágazaté, amely a kérdést a munkásosztály felől közelíti meg: a munkáskultúra történetének kutatásáé.

*

A magyar munkáskultúra történeti kutatásának ismertetett pozitívumai és negatívumai olyan előzményekre vezethetők vissza, amelyek összefüggésben állnak a magyar történetírás történetével.

[38] Ezek közül megemlítendők: Fáklyavivők. Dalok, kórusok a magyar munkásmozgalom múltjából 1. köt. Népművelési Propaganda Iroda, 1967; *Káldor János:* Az első forradalmi munkásdalok. Klny. a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvéből, 1959. 229–235.; Ének Leninről. Lenin a magyar nyelvű dalokban és zeneművekben. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta: Tiszay Andor. Eger, 1970. (soksz.); Vörös toborzó. Józsefvárosi munkásdalok. Szerk.: Pálinkás József. Bp. 1975.

[39] A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk.: Katona Imre, Maróthy János, Szatmári Antal. Bp. 1968.

[40] *Maróthy János:* Zene és polgár, zene és proletár. Bp. 1966.

[41] A képzőművészet és a munkásmozgalom kapcsolata a két világháború között Magyarországon. In: *Aradi Nóra:* Képzőművészet és munkásmozgalom. Bp. 1974. 192.

Munkásmozgalom-történetírásunk hosszú időn át szinte kizárólag politikatörténeti jellegű volt. Ezt számos körülmény magyarázza, amelyeket itt most nem részletezek, mert ha érthetővé is teszik a jelenséget, annak lényegén nem változtatnak. E politikacentrikusság eleve szűkítette a munkásmozgalom-történetírás tematikáját, problémalátását számos fontos vonatkozásban, többek között a kulturális összefüggéseket illetően is.

A munkáskultúra kérdései csak kevéssé kaptak helyet a művekben. Alkalmanként egy-egy kulturális tény, adat szerepelt főként *illusztrációs* és csak nagyon ritkán *motivációs* rendeltetéssel. A munkásság kulturális körülményei és kulturális mozgalmai nem kaptak valóságos szerepüknek megfelelő megvilágítást. Holott ezek kellő feltárása nélkül – ma már ez egyre inkább kitűnik – a mozgalom politikatörténetének számos kérdése sem válaszolható meg, vagy nem válaszolható meg kielégítően.

Ma már – mind a köztörténetírás, mind a munkásmozgalom-történetírás problémalátásának örvendetes gazdagodása idején – lehetetlen nem tudomásul vennünk, hogy a munkáskultúra története a maga egészében – a kulturális állapot megrajzolásával, a kulturális mozgalom részletes feltárásával és a kulturális tükrözés elemzésével együtt – nem kísérő jelenség, hanem alkotórésze a munkásosztály, a munkásmozgalom és a nemzeti kultúra, végső fokon pedig a magyar társadalom történetének.

INCZE MIKLÓS

KORTÖRTÉNET ÉS MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET*

A kortörténet, a jelenkorkutatás fogalma általánosan használatos. Az azonban tudományosan tisztázatlan, hogy ez a fogalom valójában mit takar, hogy milyen kritériumok alapján vonjuk e fogalom alá a vonatkozó jelenségeket.

Általában praktikus megközelítéssel és megfelelő elvi megalapozás nélküli történetírói gyakorlattal találkozunk a vonatkozó történeti irodalomban.[1] Századunk, a 20. század történetét, vagy a jelenleg a társadalmat alkotó nemzedékek által megélt történelmi korszak történetét, tehát nagyjában egészében az utolsó jó ötven év, az első világháború óta eltelt időszak történetét szokás kortörténeten érteni. Ennél időben szűkebb, de pontosan meg nem határozott értelmezés esetén pedig a kortörténet, a jelenkorkutatás valóban tudományos voltának a kétségbevonását hirdető nézetekkel lehet gyakran találkozni.

Ne tévesszen meg bennünket az, hogy évtizedünk nyugati tudományosságában a jelenkorkutatás igen kiterjedt és megerősödött.[2] Elsősorban arról van ugyanis szó, hogy Nyugaton a legjobb esetben is az első világháború kitörésére, ha nem a századfordulóra (egyes nyugatnémet történetírók pedig már Bismarck bukásának idejére) teszik a kortörténeti periódus kezdő határát.[3] Így aztán – ilyen felfogás és történetírói

*A Magyar Történelmi Társulat 1969. évi országos vándorgyűlése megvitatta a kortörténet elvi és módszertani problémáit. Az alábbiakban a referátum némileg átdolgozott és a munkásmozgalomtörténet problematikájával kiegészített változatát közöljük.

[1] Hazai történeti irodalmunkban kortörténeti témájú cikk *Lissauer Zoltán:* Marx és a kortörténet c. tanulmánya (*Párttörténeti Közlemények* 1968. 2. sz.), amely elsősorban Marx történeti módszerével foglalkozik.

[2] „A veszély ma már – olvassuk a jelenkortörténeti angol nyelvű folyóirat, a *The Journal of Contemporary History* bemutató számában (1966) a legújabb kori történelem kutatásának elvi és módszertani kérdéseit fejtegető bevezető, iránymutató cikk szerzőjének, L. Woodward-nak a tollából (1–13.) –, főleg az Egyesült Államokban, az, hogy túlságosan előtérbe helyezik a jelenkori történelem tanulmányozását."

[3] Lásd erre a vonatkozó jelenkortörténeti folyóiratokat, így elsősorban: *The Journal of Contemporary History, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* továbbá a vonatkozó nyugati történeti irodalmat általában. Utóbbi vonatkozásban külön említést érdemel *Geoffrey Barraclough:* An Introduction to Contemporary History (Németül: Tendenzen der Geschichte im 20. Jahrhundert, München, 1967) c. munkája, amely – szellemesen, de nem meggyőzően, mert a problémát szélsőségesen relativizáló módon – a jelenlegi problémák eredetéig vinné vissza (pl. Németország esetében Bismarck bukásáig) a kortörténet problémáinak kezdő határát.

gyakorlat mellett – meg sem lehet valójában érdemben különböztetni egymástól a legújabb kort és a kortörténetet, a kettő összemosódik.[4] Igen szemléletesen példázzák a mondottakat a nyugati kortörténeti folyóiratokban publikált – esetenként témakörönként is csoportosított[5] – tanulmányok. Az angol jelenkori történelmi szemle, a The Journal of Contemporary History célja a 20. századra vonatkozó történettudományi kutatások elősegítése és az eredmények közzététele. Ennek megfelelően az I. évfolyam fő témái: Nemzetközi fasizmus 1920–45; Baloldali értelmiségiek a két világháború között; 1914. Hasonló jellegű a német nyelvű kortörténeti folyóirat, a Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte is.[6]

Az időben 50 évnél szűkebben értelmezett kortörténet, jelenkorkutatás tudományos voltát kétségbe vonó, említett, nálunk inkább csak lappangó, írásban általában meg nem fogalmazott nézet, amely Nyugaton egyes esetekben határozott megfogalmazást is nyert (bár ez a felfogás ott is egyre inkább háttérbe szorul), mindenesetre felette kényelmes álláspont, mert éppen a tudományosság igényére való hivatkozással igyekszik felmentést adni a kortörténet valóban tudományos igényű művelése alól és utalja át a problémát – ha ugyan hajlandó tudomásul venni, vagy éppen rákényszerül arra – a publicisztika területére. Jean Bruhat „A történész és a jelenkor" című előadásában (A Marxista Gondolat Hete keretében 1961-ben rendezett vita során) említette – mint sűrűn hangoztatott vélekedést – azt a nézetet, hogy a szaktörténész értetlenül áll saját kora története előtt, és így az a napi sajtó vadászterületévé válik.[7]

Véleményem szerint ez az álláspont és szemlélet, amely a tudományosságra hivatkozva akar felmentést adni a kortörténet művelése alól, tarthatatlan. A *jelen ugyanis része a múltnak,* a társadalom általános mozgástörvényei a múltból a jelenen át vezetnek a jövőbe, s nem válnak a történeti vizsgálat és elemzés számára érdektelenné azzal az indokolással, hogy még nem telt el legalább 50 év a megtörténtük óta. Nem látom a jogosultságát annak a kényelmes álláspontnak, hogy ami tegnap történt, az a történelemtudomány számára *elvileg-minőségileg* különbözik attól és *módszertanilag alapvetően más,* mint ami egy évtizeddel, vagy éppen egy évszázaddal ezelőtt történt.

Más kérdés az, hogy ha a problémát valóban komolyan vesszük és jelentőségének megfelelően elemző módon és tudományos módszerekkel foglalkozunk vele, akkor az említett *lényegi,* elvi-minőségi azonosság és az *alapvető* módszertani hasonlóság leszögezése mellett éppen a kortörténet specifikus problémáira való rámutatás és ennek

[4] Megállapításunk a nyugati – angolszász, francia, olasz, nyugatnémet – történetírásra teljes mértékben érvényes. Még a francia marxista történészek is az 1917-tel periodizált *legújabb kort* tekintik jelenkornak (és azon belül különböztetnek meg három *szakaszt).* Lásd erre: L'historien face à son temps. *La Pensée* 101. sz. 1962. jan.–febr. 3–40..

[5] *The Journal of Contemporary History* 1. a folyóirat további évfolyamaiból lásd a következő tematikusan csoportosított példákat: Historians on the Twentieth Century; Education and Social Structure (1967); The Middle East, 1918–1919; From War to Peace (1968); Colonialism and Decolonisation (1969).

[6] A folyóirat elsősorban az első világháborúval és főleg a német fasizmussal foglalkozó tanulmányokat közöl nagy számban.

[7] Vö. L'historien face à son temps. *La Pensée* 101. sz. 1962. jan.–febr. Jean Bruhat referátuma. 6–21.

alapján e *sajátos problémák és módszerek kimunkálása* az érdekes, az a tulajdonképpeni feladat a jelenkorkutatás korszerű tudományos művelhetősége érdekében. Őszintén szembe kell néznünk tehát a tudományos kortörténetírás sajátos problémáival – a gondokkal és a lehetőségekkel egyaránt.[8]

Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, röviden szemügyre kell vennünk azokat a *szokásosnak mondható ellenérveket, amelyeket a kortörténet tudományos művelhetősége ellen általában fel szoktak hozni.*

A forrásanyag nem kellő mértékű hozzáférhetősége, a teljesnek tekinthető dokumentáció hiánya mellett (ez valóban probléma, de nem kizáró oka a tudományos művelhetőségnek, amint erre majd visszatérünk) a *perspektíva, a történelmi távlat hiányát* szokás leginkább ellenérvként felhozni.

Önmagában tekintve ebben az ellenérvben van is igazság. A perspektíva, a távlat kérdése valóban létező probléma, de ez, véleményem szerint, nem lehet kizáró kritérium a tudományossággal szemben, és valójában nem is ez a fő kérdés.

Mi valójában a távlat? Annak ismerete, hogy mire vezettek a szóban forgó történelmi eseménysorok, folyamatok, mit eredményeztek, mi lett belőlük. Ezt valóban nem tudhatjuk bizonyossággal a jelenkor történetének kutatása esetén, de egyrészt ismeretesek előttünk a társadalom általános mozgástörvényei, Nyugaton pedig, s újabban nálunk is, mint prognosztikával, külön stúdiumként foglalkoznak a futurológiával.[9] A perspektíva pontos ismeretének hiánya tehát – bár nem szabad lebecsülni e probléma fontosságát – nem döntő akadálya a kortörténeti kutatás tudományosságának. Persze nemcsak azért nem döntő akadály, mert a mindenkori legújabb tudományos eredmények bizonyos fokig és bizonyos értelemben új összefüggésekbe állíthatnak már régen lezáródott történeti folyamatokat is, hanem a történelmi *távlat ellentmondásossága* miatt is, ami némi ellensúlyt jelent a távlatprobléma súlyosságára nézve. Mint tudjuk, a perspektíva azt jelenti: már látjuk, hogy hova vezettek az adott korszak eseménysorai, folyamatai, hiszen lezárt történelmi korszakkal van dolgunk. Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy valahányszor valaki azt állítja, hogy pl. az 1848-as magyar forradalmat és szabadságharcot az 1867-es kiegyezés szempontjából kell megítélni, akkor bizonyos jogosultsággal lehet beszélni arról, hogy a későbbi, lezárult eseményekből vetítjük vissza 1848-ra a dolgokat. S ezek a később lezárult események is új meg új események lehetnek: például 1918, 1919, 1945 stb. A távlatnak tehát ellentmondásossága is van.

[8] Lásd ugyanerre *Imreh István:* Saját korunk történetírása nemzetközi mérlegen. *Korunk* 1969. 5. sz. 762–765.

[9] A futurológiára lásd többek között *Simai Mihály:* Közgazdaságtudomány és futurológia. *Valóság* 1968. 12. sz. 1–10.; vö. továbbá *Imreh István:* „Az időbeli alakulás trend-vonalának, irányulásának valószínű íve egy életterületen és korrelációja más szektorok fejlődés-görbéivel, csak úgy állapítható meg, ha képesek vagyunk a jövő mérlegelésére, a prognózisalkotásra, nemcsak a tudományos előrelátás érdekében, hanem a jelenség mai súlyának felmérése miatt is. A történésztől pedig mindez nemcsak tudást, hanem sajátos – rendkívüli egyéniségre jellemző és nem oly gyakori – képességeket is megkíván." (I.m. 763.)

Az természetesen vitathatatlan, hogy lezárt történelmi korszakok vonatkozásában a *nagyságrendi különbségek* jobban kiugranak, mint a még le nem zárult kortörténet esetében, ám ez a jelenkorkutatás vonatkozásában annyit jelent, hogy ezt a különbséget a történelem és a kortörténet között a *kortörténeti témaválasztásban* kell – hogy úgy mondjuk – az *óvatosság szintjén* kifejezésre juttatni.

A *fő probléma* a kortörténet művelésében tehát nem a történelmi perspektíva hiányában, még csak nem is a korban benne élő történész fokozott szubjektivitásában, elkötelezettségében – hiszen ez régmúlt korok vonatkozásában is fennáll –, nem is elsősorban a történetíró gazdasági-társadalmi-politikai-ideológiai kötöttségeiben rejlik, bár a legutóbbi – elsősorban gyakorlati szempontból – igen komoly problémák forrása lehet, hanem elsősorban a *forrásanyag hiányosságaiban,* a teljes dokumentáció lehetőségének a hiányában. Erről azonban később fogunk szólni, előbb még a perspektíva kérdéssel összefüggő *történelmi lezáratlanság* kérdéséről kell szót ejtenünk. E történeti lezáratlanság tény és – anélkül, hogy a kortörténet tudományos művelésének szükségességét és lehetőségét emiatt kétségbe vonnánk – éppen ebben látjuk a *kortörténet legfőbb meghatározó kritériumát,* éppen ez által tartjuk megkülönböztethetőnek és megkülönböztetendőnek a kortörténetet a történelemtől, azaz a történelem már lezárult szakaszaitól.

Említettük már, hogy a *köztudatban* a kortörténet a történelemnek az a szakasza, *amit a ma élő generációk átéltek* és ez a történeti szakasz lényegében egybeesik az *első világháború óta eltelt időszakkal.* A kortörténet ilyen felfogása, véleményem szerint, nem felel meg a tudományos értelmezésnek, de gyakorlatilag fennálló problémára – létező tudattartalmakra, illetve azok egymásra hatására és összefonódottságára, *meghatározott társadalmi-történeti tudatra* utal. A történeti tudat, a múltról való vélekedés – vélemény, a jelenleg egymás mellett élő *nemzedékek tudati összhatása* folytán természetesen *igen heterogén elemeket* is tartalmaz.[10] Ez azonban – tegyük mindjárt hozzá – nemcsak a kortörténeti tudatra, tehát szubjektíve átélt egyéni élményekre, hanem korábban élt nemzedékek egész sorától származó, különböző eredetű és jelenleg is továbbélő történeti hagyományokra is vonatkozik. E probléma tehát nem par excellence kortörténeti probléma, hanem sokkal szélesebb: *magának a történelemnek a problémája,* és ebből csak a *megfelelő rész vonatkozik a jelenkorra, a kortörténetre.* Hogy a mondottakat példán érzékeltessem: a magyar őstörténetről vallott vélemény pl. éppen úgy érdekes és jellemző ellentéteket produkál a mai történeti és politikai tudatban, mint a mai generációk által átélt kortörténeti, jelenkori problémák. Természetesen ez egyáltalán nem változtat azon, hogy rendkívül *fontos* a jelenlegi nemzedékek tudati összhatása folytán heterogén elemeket is tartalmazó *tudati problémával a tudatformálás érdekében a jelenkorkutatás keretében is foglalkozni,* de nem szabad azt hinni, hogy a történelemszemléletnek, korunk történelemszemléletének a problémája kortörténeti alapon leszűkíthető a jelenleg élő nemzedékek által átélt korszakok történetének a problémájára. Tehát csak bizonyos, nagyon is meghatározott és körülhatárolt

[10] A történeti tudat problémáira lásd *Elekes Lajos:* Történelmi ismeret – történelmi tudat. Társadalomtudományi kismonográfiák. Bp. 1968.

értelemben – és semmiképpen sem tudományos értelemben – igaz az, hogy a kortörténet az a szakasza a történelemnek, amelyet a ma egymás mellett élő nemzedékek, generációk átéltek.

A zavar onnan adódik, hogy, mint ismeretes, a *történelem szó két egymástól teljesen különálló fogalmat jelöl.* Jelöli azt, ami megtörtént, és jelöli azt, hogy milyen véleményünk van arról, ami megtörtént – akár tudományos, akár más módon és eszközökkel.

A kortörténet, a jelenkorkutatás tudományosan természetesen az elsőként említett történelemfogalom szerint definiálható, hiszen a valóságot csak a *valóság szempontjából* lehet meghatározni. Ebben az értelemben tehát a kortörténet magának a történésnek az éppen folyamatban levő szakasza. A történelemről vallott kortársi vélekedés viszont – amit természetesen a politikai vezetésnek, a művelődéspolitikának, az oktatásügyi politikának és benne a történelemtanításnak elkerülhetetlenül figyelembe kell vennie – a *tudattartalom szempontjából* definiálódik. Különösképpen figyelemmel kell lennie tehát a történelemoktatásnak arra, hogy a történeti valóság tudományos igényű megismerése milyen létező, szubjektív élményektől is befolyásolt tudattartalmakba ütközik, de ahogyan pl. a kémiai vegyületeket nem lehet definiálni az azokról való szubjektív vélemény alapján, lényegében véve ugyanúgy nem lehet a kortörténetet szubjektív vélemények – egymás mellett létező, egymásra ható és összefonódó szubjektív vélemények – alapján definiálni.

Az ilyen értelmű kortörténeti szemlélet problémája tehát – össszefoglalóan nyomatékosan hangsúlyozzuk – rendkívül fontos a politika, a művelődéspolitika, az oktatásügy, benne a különböző szintű történelemoktatás szempontjából, de világosan kell látnunk, hogy az ilyen értelmű történelemszemléleti probléma nemcsak a kortörténet, nemcsak a jelenkorkutatás problémája, hanem az általános történelemszemlélet problémája is, ami messze túlmutat a kortörténet problémáján. Fontosságára és a kortörténeti problémáknak ebben az összefüggésben való jelentkezésére azonban nem mulaszthatjuk el felhívni a figyelmet.

Mindezek előrebocsátása után, felmerül most már a kérdés: *hogyan határozhatjuk meg tudományosan a kortörténet fogalmát?* Az eddigiekből tudjuk már, hogy a jelenleg folyamatban levő szakasz – a kortörténet – fő kritériuma a történeti lezáratlanság. A legújabb koron belül ama történelmi szakaszok, amelyek a történeti periodizáció ismert kritériumai alapján lezárt történeti szakaszok, a legújabb kori történet és nem a kortörténet szakaszai. A *kortörténet* tehát tudományos értelemben véve a *legújabb kor legutolsó szakasza, a legújabb kori történelem éppen folyamatban levő, még le nem zárult történeti szakasza.* Ami ugyanis lezártnak tekinthető történeti szakasz a legújabb kor történetén belül, az már nem kortörténet.

Véleményem szerint tehát a *jelenlegi kortörténet* világviszonylatban 1945, a *második világháború lezárulása után kezdődik,* mivel ekkor indult a legújabb, napjainkban is folyamatban levő, eddig még le nem zárult történeti periódus. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy van olyan felfogás – ennek *Simon Péter* adott nyomatékkal hangot –, amely a lényeget illetően felfogásunkkal egyező módon, a második világháború után a *szocialista világrendszer* kialakulásának befejeződéséhez köti a kortörté-

net, illetve a jelenkor kezdőpontját, tehát az 1948–1949-es periódushatár elfogadása felé hajlik.[11]

Milyen *kritériumokkal* határozható meg a jelenleg folyamatban levő kortörténeti periódus? A nyugati fejlett tőkés országokat tekintve az imperializmus új szakasza, az *állami monopolkapitalizmus uralkodóvá válása* a második világháború után jellemzi ezt az időszakot. (Csak közbevetőleg és érintőlegesen utalok arra, hogy az állami monopolkapitalizmus csírái – gondoljunk Lenin megjegyzéseire – már az első világháború idején jelentkeztek; döntő lökést az 1929–1933. évi gazdasági világválság, azon belül az 1931-es pénz- és hitelválság adott az állami monopolkapitalizmus kialakulásához, amit a második világháború időszaka nagymértékben elősegített, de uralkodóvá az állami monopolkapitalizmus a második világháború lezárulása után vált a legfejlettebb tőkés országokban.[12]) Ugyanekkor alakul ki a *szocialista világrendszer.* A szocialista és a kapitalista világrendszer egymás mellett élése és harca, valamint az imperializmus előző szakaszaira jellemző *gyarmati rendszer felbomlása* és a kibontakozó *tudományos-technikai (műszaki) forradalom* jellemzi a jelenleg folyamatban levő, 1945-tel induló kortörténeti periódust.

A *kortörténet* tehát tudományos értelemben véve a legújabb kor jelenleg folyamatban levő, még le nem zárult történeti szakasza. Pontosabban: a *legújabb kornak a mindenkori legújabb szakasza, egyben az az időszak, amelynek a kutatásával a történettudomány előkészíti a legújabb kori történet mindenkori folytatásának a feldolgozását* – beleértve ebbe a forrásgyűjtést és a forráskiadást is.[13]

Természetesen abban a történetileg később bekövetkező időpontban, amikor a jelenleg folyamatban levő kortörténeti periódus uralkodó tendenciái úgy sűrűsödnek össze, hogy a jelenlegi kortörténeti szakasz lezárul, új alakulások új minőségi változást hoznak, *újra történeti határvonalat kell majd vonni.* Ekkor az addigi kortörténet bevonul majd a legújabb kori történelembe, mint annak utolsó lezárult történeti szakasza és a *kortörténet az akkor kezdődő új történeti szakasz jelölésére fog szolgálni.* Vagyis akkor – miként most 1945 után – új kortörténeti periódus fog kezdődni.

Ezen a ponton térünk ki arra, hogy a kortörténeten, a jelenkorkutatáson belül, amit most már nyilvánvalóan 1945-tel kezdődően tartunk helyesnek periodizálni, *felvehetünk egy szoros értelemben vett jelenkortörténeti szakaszt is, napjaink történetét.*[14]

A másik kritérium, amely a már tárgyalt le nem zártság, a történelmi távlat hiánya mellett a kortörténet definiálása vonatkozásában általában felmerül: a *forrásanyag*

[11] *Simon Péter:* A jelenkor és a munkásmozgalom történetének kutatása. *Századok* 1970. 3. sz. 566.

[12] A probléma irodalmából lásd *Csapó László:* Az állami monopolkapitalizmus. Bp. 1962; *Ádám György:* Új technika, új struktúra. Bp. 1969; *Gönczöl György:* A monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanának fő problémái. Bp. 1966.

[13] A Német Demokratikus Köztársaság történetírása nem elsősorban a feldolgozást tartja döntőnek a Zeitgeschichte vonatkozásában, hanem elsősorban a források összegyűjtését és megfelelő publikálását tekinti feladatának. – Lásd erre elsősorban *Walter Eckermann–Hubert Mohr:* Einführung in das Studium der Geschichte. Berlin, 1966.

[14] Lásd erre nézve e kötetben *Vass Henrik:* Munkásmozgalomtörténet és helytörténet c. tanulmányát.

problémája. Kimondva vagy kimondatlanul, e probléma miatt húzták meg a nyugati történészek általában a napjainktól visszafelé számított 50 évnél a kortörténet határvonalát, ami a 60-as évek végén – véletlenül – éppen egybeesett a legújabb kor kezdetével.

A források oldaláról közelítve meg tehát a kortörténetet: főleg Nyugaton közkeletű felfogások szerint az utolsó 50 év történetének a feldolgozását tekintik kortörténetírásnak, jelenkorkutatásnak, arra való tekintettel, hogy ennek az időszaknak a primér (levéltári) forrásanyaga a nyugati országokban általában nem áll a történeti kutatás rendelkezésére. Ezen a tényen érdemben nem változtat az, hogy a legutóbbi években, elsősorban Angliában, de Franciaországban és Ausztriában is, további évekre is megnyílik a levéltári kutatás lehetősége; amíg ugyanis ennek a gyümölcsei a történeti munkákban, feldolgozásokban beérnek, a szokásos 50 éves határ is időben előrébb tolódik, másrészt az elvi álláspontot ez a tény alapjában természetesen nem változtat. Nálunk Magyarországon és általában a népi demokráciákban a primér levéltári források vonatkozásában más a helyzet, mint a nyugati országokban; itt ugyanis lényegében egybeesik az általunk adott kortörténeti periodizáció kezdő határával, 1945-tel az az időszak, amely időhatárig primér források, amennyiben és amilyen mértékben megmaradtak, a kutatás rendelkezésére állanak. 1945-től, az említett korszakhatártól ezekben az országokban a társadalmi rend megváltozása, társadalmi-gazdasági és politikai rendszerváltozás következett be, aminek a folyamányaként a levéltári források tekintetében más a helyzet, mint a nyugati országokban. Nyilvánvaló, hogy egy korábbi, kapitalista formáció záróhatárán belül nálunk általánosságban nem szükséges a levéltári iratanyag vonatkozásában *lényeges kutatási fenntartásokat* tenni. Ez a tény természetesen lényeges előnyt és kutatási modernizálódást jelent a legújabb kor kutatási lehetőségeiben.

A társadalmi rend megváltozása ugyanakkor azt is jelenti, hogy a kortörténet, tehát az 1945 utáni időszak története szempontjából Magyarországon és általában a népi demokráciákban a vezető szerepet játszó kommunista pártoknak volt és van döntő szerepük, és ezért döntő jelentőségűek e korszak kutatását illetően a *párttörténet művelési lehetőségei* – és itt igen lényeges, hogy a megfelelő források hogyan állnak rendelkezésre.

Ennek megvilágítása szempontjából nagyon fontosnak tartjuk Rákosi Sándor „A kortörténet párttörténeti forrásai" című írását.[15]

Rákosi Sándor hangsúlyosan rámutatott arra, hogy a párt archiválís anyagainak a felhasználása az egyik döntő kérdés e tekintetben. Joggal szögezte le, hogy nem a levéltári anyag mennyisége, hanem fontossága, forrásértéke a döntő. A párt levéltári iratanyagában ugyanis az egész történeti fejlődés lényege tükröződik. Sőt: e dokumentumok – a pártellenőrzés realizálódása révén – más irattermelő szervek tevékenységének summáját is tartalmazzák.

Ami pedig a pártforrások forrásértékét illeti – s itt ugyancsak Rákosi Sándorra kell hivatkoznunk –, e források ugyanolyan komoly forráskritikával használhatók, és ez

[15] *Századok* 1970. 3. sz. 591–593.

természetes, mint bármely más történeti forrás. E források *egésze* azonban lényegében objektíven tükrözi a társadalmi fejlődés fő vonásait, a párt tevékenységét – legalábbis a jelenségeket illetően. A mélyebb összefüggések és okok feltárása – a források alapján – természetesen a feldolgozó kortörténész feladata.

A kortörténet tudományos művelése tekintetében a *fő problémát a források mikénti rendelkezésre állásában* látjuk. A kortörténet művelésének alapvető nehézsége tehát nem a történeti távlat hiányában rejlik, hanem mindenekelőtt a forrásanyag hiányosságaiban.

Nem mintha a régi korokra nézve a forrásanyag teljes volna, vagy minden történész megfelelő mennyiségű és értékű forrással dolgozna,[16] hanem – a dolgok természetéből érthetően – a döntő forrásanyag nem hozzáférhető volta miatt. Persze e tekintetben is áll az, mint sok esetben a régen történt eseményeknél is, ti., hogy előkerül olyan forrásanyag, amely utólag megváltoztathatja a már kialakult történeti képet. De azért a kortörténeti forrásanyag eléggé lényegesen más.

Ha viszont a kortörténet, a jelenkorkutatás művelésének a tematikáját és kutatási elveit ahhoz igazítjuk, hogy lényeges források nem (vagy gyakran nem) állanak rendelkezésre, illetve ahhoz, hogy mennyiben limitáltak a rendelkezésre álló források, akkor *művelhetjük tudományosan a kortörténetet.* Tehát tudnunk kell, hogy milyen limitációkkal dolgozunk. Pl., ha az 1950-es évek első felének a hazai történetét akarjuk megírni, akkor tudnunk kell, hogy erre a problémára nézve a sajtó is forrás ugyan, de nagyon indirekt forrás, és ennek megfelelően indirekt módszerekkel kell ehhez a forrásanyaghoz közelednünk. A jelenségekből kiindulva kell a mélyebb összefüggések irányába haladnunk. Nem lehet azt mondanunk, hogy ha nincs primér iratanyag, akkor az indirekt forrásokkal nem tudunk mit kezdeni, hanem a *meglevő történeti forrásanyaggal, indirekt módszerekkel kell dolgoznunk.* A hiba általában az szokott lenni, hogy nem vesszük elvileg tudomásul a forrásanyag limitáltságát, azt, hogy csak indirekt módon kezelhető – így viszont hasznosítható – a forrásanyag. Tudnunk kell tehát pl. olvasni a korabeli sajtóból is, meg kell találnunk ennek a kulcsát. S ha tudunk olvasni az indirekt forrásokból, ha megfelelően tudjuk használni és egybevetni a fellelhető, rendelkezésre álló forrásokat, akkor van is számunkra mondanivalójuk.

Másik probléma a forrásanyag vonatkozásában: ismeretes, hogy általában a legfontosabb forrásanyag a levéltári forrás és a 18. századtól fogva – a régebbi koroktól eltérően – az ügyintézési akták számítanak a fő forrásnak. Ebben a vonatkozásban elsősorban arra a jelenségre kell módszertanilag figyelmeztetni, ami érdekesen jelzi a főleg legújabb kori történelem forrásproblémáinak általános tendenciáját: az aktatermelés – mind a felső, mind az alsó szinteken – óriási, az akták pedig ugyanakkor többnyire meglehetősen semmitmondóak. Igen lényeges döntések nem aktaszerűen, nem írásban történnek.

[16] Vö. *Imreh István:* i. m. 764. – *The Journal of Contemporary History* I. évf. 1. sz. (1966): „Korunk statisztikailag megfogható, mérhető és mérlegelhető forrásanyaga minden korábbi korszak forrásanyagát felülmúlja." (Persze ez általában vonatkozik a legújabb kori történet forrásaira.) – Ugyanezzel a gondolati tartalommal találkozunk a *La Pensée* id. cikkében, ugyancsak a legújabb korra értelmezett jelenkortörténetre nézve.

Erre a kérdésre nézve angol diplomáciatörténészek már a 20. század eleji eseményekkel kapcsolatban is rámutattak, hogy *lényeges döntéseknek, a döntések lényeges okainak nincs írásbeli nyomuk.* Más jellegűek tehát az iratok, jegyzőkönyvek, mint a 18. században, vagy a 19. század közepén, általános formulákat tartalmaznak és nem derül ki belőlük a valóság.

Ilyen körülmények között mindama veszélyekkel együtt, amely veszélyek a *visszaemlékezést,* a memoárt *mint műfajt* jellemzik, *nő* a memoároknak a *forrásértéke,* akármilyen formában jöttek is ezek létre. A memoárok sokszor éppen olyan döntések vonatkozásában szolgáltatnak használható és értékes adatokat a kortörténeti kutatás számára, amely döntéseket nem foglaltak írásba, és időben, a közzététel időpontját tekintve, a memoárok általában véve meg is előzik a primér levéltári forrásanyag hozzáférhetőségét. Természetesen fokozott gonddal kell kidolgozni a memoárok értékelésének, adataik és következtetéseik ellenőrzésének s a belőlük használható információk értéke megállapításának az ismérveit. Ehhez ugyanis, az eddigiekből következően, nem elég a 19. századi forrásokkal, köztük az akkori memoárokkal kapcsolatosan használatos módszer.

A visszaemlékezések fontossága a kortörténeti kutatás számára tehát nagyobb, mint pl. a múlt századbeli memoárok esetében volt, ahol a visszaemlékezések általában csak színesítő elemeket hoztak, míg most *lényeges mozzanatokról, lényeges döntésekről is beszámolnak.* Ebből következően a *memoárirodalom kritikai módszertanát jobban ki kell dolgozni.*

A hagyományos forrásfajták mellett a legújabb korban és a kortörténet időszakában új forrásféleségek is jelentkeznek,[17] elsősorban a kommunikációs technika fejlődése következtében. De ugyanebből az okból támadnak lényeges hiányosságok is a rendelkezésre álló, fennmaradt forrásanyagban: pl. írásbeli közlés helyett *telefonbeszélgetések* révén is születnek fontos, írásban esetleg le nem csapódó titkos jellegű utasítások, döntések.

A *memoárok,* a visszaemlékezések jelentősége, fontossága a kortörténet és munkásmozgalomtörténet vonatkozásában igen nagy. És itt kétségtelenül bizonyos különbséget kell tennünk általában a visszaemlékezések és a munkásmozgalomtörténeti visszaemlékezések között. Bár természetes, hogy maguk a munkásmozgalomtörténeti visszaemlékezések is, bizonyos fokig – a dolog természetéből következőleg – szubjektívek, mégis nagyobb forrásértékűek, mint általában a memoárok. Következik ez többek között elsődlegesen abból, hogy a kommunista mozgalom harcosai, visszaemlékezői viszonylag objektívebbek – éppen a tudományos szocializmus, a marxizmus–leninizmus objektív, a társadalmi fejlődés lényegét alapvetően hűen tükröző elméletével való felvértezettségük birtokában. És e tény fontosságát – nem feledkezve persze el ez esetben sem a megfelelő forráskritika alkalmazásáról – aligha lehet eléggé hangsúlyozni.

[17] Lásd erre Das Fischer Lexikon. Geschichte. Mit einer Einleitung von *Hans Rothfels,* herausgegeben von *Waldemar Besson.* Frankfurt am Main, 1961. – *Qullen,* Neueste und Zeitgeschichte, 297–303.

Más összefüggésben említettük már, hogy a *kortörténeti kutatás a források vonatkozásában végez bizonyos előkészítő munkát is.* Ez az előkészítés persze bizonyos hiányokkal és nehézségekkel küzd, de ennek az előkészítő munkának olyan konkrét feladata is van, ami később nem végezhető el: részben a *primér forrásanyag történeti forrásanyaggá érése megfelelő körülményeinek a biztosítása,* részben meghatározott, *csak jelenleg rendelkezésre álló forrásféleségek* (emlékezések, körkérdésekre adott válaszok stb.[18]) *összegyűjtése.* Ez utóbbi kategóriába tehát olyan forrásféleségek, forrásfajták is beleértendők, amelyek csak jelenleg állhatnak rendelkezésre.

A kortörténet egyik jelentős feladata így annak állandó figyelemmel kísérése is, hogy a jelenlegi kortörténet szempontjából fontos forrásanyagok megfelelő színvonalú őrzésben és kezelésben érjenek történeti forrásanyaggá a levéltárakban. Ebből is, de egyébként is teljesen világos, hogy egy később elkövetkező időszakban azon túlmenően is lesz a történész számára forrásanyag – éspedig elsősorban primér, levéltári forrásanyag –, mint amit ma a kortörténész használhat, feldolgozhat. Éppen e miatt is a kortörténet jelenleg rendelkezésre álló különböző forrásait annak tudatában kell használni, hogy a *jelenleg rendelkezésre álló forrásanyag alapján írott kortörténeti munkák szembesítése valamikor meg fog történni a jelenleg még a kutatás szempontjából rendelkezésre nem álló,* de megfelelően őrzendő és kezelendő *primér forrásanyaggal.* Vigyáznunk kell tehát egyfelől arra, hogy ez a forrásanyag épségben, használható állapotban maradjon, de vigyáznunk kell másfelől arra is, hogy az, amit a kortörténeti kutatás során írunk, a vonatkozó primér forrásanyagból ellenőrizhető és ellenőrizendő lesz akkor, amikor a jelenlegi kortörténeti szakasz lezárul, történelemmé érik és a fennmaradt összes források kivétel nélkül a kutatás rendelkezésére állanak majd. (Ez persze nem jelenti azt, hogy éppen a mi viszonyaink között – és ez kutatástechnikai szempontból nagy előny – ne állhatnának a jelenkorkutatás rendelkezésére levéltári források is.)

A történeti forrásanyag is olyan tehát, mint maga a történelem; van egy olyan – első – etapja, amikor még elsősorban a gyakorlati életet szolgálja és még nem érett történeti forrásanyaggá, később viszont már elsődlegesen történeti forrásanyag és nem szolgálja (legfeljebb kivételesen) a gyakorlati életet.

A forrásanyag oldaláról nézve tehát véleményem szerint a *kortörténet az az időszak, amely a levéltári jellegű forrásanyagnak azt a szakaszát jelöli, amikor az még nem szakadt ki a mindennapi élet gyakorlatából és szolgálatából, nem ment még át a történelembe, nem vált történeti forrássá.* Ez az *átmeneti periódus,* amely a forrásanyagnál ily módon jelentkezik, *felel meg a forrásanyag oldaláról a kortörténetnek.* Abban a pillanatban viszont, amikor egy történeti periódus forrásanyaga történetivé válik, tehát, amikor már nem elsősorban a mindennapi élet érdekeit és szempontjait szolgálja, hanem primér történeti forrásanyaggá érik, akkor már természetesen nem kortörténetről, hanem az általános értelemben vett történelemről van, illetve lesz szó.

Szóltunk már arról, hogy a forrásanyag kiterjedése, növekvő volumene a forrásanyag üresebbé válását is magával hozhatja – és ez érvényes a kortörténeti kutatásnál.

[18] Uo.

E tekintetben mindenekelőtt tisztában kell lenni azzal, hogy általában *minden típusú forrásanyagnak van egy optimális mérete és egy optimális telítettsége.* Hogy ne kortörténeti példát mondjunk, hiszen ez a megállapítás általánosságban érvényes: a középkori magyar megyékről, a forrásanyag szűkössége miatt, általában keveset tudunk, a 18. századi megyére viszont áttekinthető és lényeges információkat tartalmazó forrásanyaggal rendelkezünk, míg a 19. század második felének kiegyezés utáni magyar megyéjéről megint csak keveset tudunk, most azonban már azért, mert igen nagy tömegű s igen nehezen áttekinthető forrásanyaga van, amely ugyanakkor kévés viszonylag lényeges, érdemi információt tartalmaz.

Meg kell jegyeznünk itt, hogy a *párttörténet* vonatkozásában számos olyan forrással találkozunk a két világháború közötti időszak magyar történetének nagy iratanyagában, amelyek az uralkodó osztályok oldaláról tükrözik a munkásmozgalom történetét. Nyilvánvaló, hogy e forrásokat fokozott forráskritikával kell kezelnünk, de ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy elhanyagolásuk, kellő figyelembe nem vételük súlyos hibákhoz vezethetne. Ilyen aspektusból kell tehát e forrásokat kezelnünk, hasznosítanunk.

Ennyit tartottunk feltétlenül szükségesnek elmondani a források alapvető fontosságú problémájáról. Most ismét fel szeretnénk hívni a figyelmet arra – más összefüggésben ezt már kifejtettük –, hogy a kortörténet általában olyan történeti periódus eseményeit tárgyalja, amely időszakot a jelenlegi generációk láttak és átéltek, illetve jelenleg is átélnek. Milyen ez a szóban forgó időszak? *Mi jellemzi specifikusan a történelemnek e jelenlegi kortörténeti szakaszát?* Azt hisszük, nem tévedünk, ha elsősorban a szemünk előtt is folyó *események gyorsuló ütemére hívjuk fel elsősorban a figyelmet, az eseményeknek, az* ismeretfelhalmozásnak, *az információnak és a kommunikációnak a torlódására és a gyorsulására.*

Mindebből *két probléma* következik. Az *egyik* a kortörténet számára mindenképpen forrástani kérdés. Itt ugyanis *nem* egyszerűen *csak* arról van szó, hogy *sok a rendelkezésre álló forrás,* hanem arról is, hogy *a források összefüggése időben meggyorsul, az információ időben olyan sűrűvé válik,* amilyen régebben, előző történeti korszakokban nem volt. Az információk és az ezeken alapuló emberi döntések hihetetlenül meggyorsulnak és torlódnak. Az egyik probléma tehát az, hogy mindennek következtében az ember döntési nehézségek elé kerül. Ám egyidejűleg a másik probléma is jelentkezik; a *természettudományos világkép és a természettudományos bázis gyors cserélődése.* Összefügg ez természetesen azzal a közismert jelenséggel, hogy az emberiség történelme folyamán hol a társadalomtudományok, hol a természettudományok járnak elöl a tudományok fejlődésében.

Jelenleg kétségkívül olyan korszakban élünk, amikor a *természettudományok* rendkívül erőteljesen fejlődnek, *előretörnek,* általában a társadalomtudományok előtt járnak. De az előretört természettudományokban is adódik zavar a gyors előretörésből. (Pl. a fizikusok többsége is lemarad saját tudománya gyors fejlődéséhez képest, nem tud elég gyorsan átállni, mert a tudományos bázis túl gyorsan cserélődik ki, egészen új tudományágak is előugranak, egy tudósgeneráció kétszer-háromszor is át kell hogy

képezze magát. Tehát azok a természettudósok is zavarba kerülhetnek, akik a jelenlegi tudományos-technikai forradalom élén haladnak.)

A történész számára *módszertani problémaként jelentkezik* az a kérdés, hogy hogyan tud ezzel a gyors fejlődéssel együtthaladni, hogyan éri utol az információt, mikor vannak periódusváltások.

A nagymérvű *gyorsulás*, amely világviszonylatban jelentkezik, kétségkívül *korunk egyik jellegzetessége.* A világ napjainkban gyorsuló módon egységesülni látszik, hiszen az – említett – információgyorsulás is előmozdítja ezt a tendenciát. De milyen világ gyorsuló, látszólagos egységesüléséről van korunkban szó? Egy olyan világról, amely két egymással szemben álló rendszerre, a szocialista és a kapitalista világrendszerre, s mellettük a két rendszer harcától távolról sem független ún. harmadik világra oszlik. A világot tehát a kortörténésznek egyszerre kell lényegében különbözőnek és látszólag egységesülőnek is látnia – hiszen ez a jelenleg létező valóság. Differenciáltan kell látni a lényegi különbözőségeket, de az esetleges egyezéseket, a világjelenségeket is. Nem véletlen tehát, hogy a *komparatisztika,* a történeti összehasonlító módszer egyre követelőbb igénnyel jelentkezik és hogy nem akármilyen, hanem *minősülő* komparatisztikáról van szó, mint egyre kötelezőbb metódusról.

A komparatisztika, a történelmi összehasonlítás mint módszer alkalmazása annál izgalmasabb, mert a történelmi haladás, a szocializmus irányába tartó *egységesülés* tendenciája – mint a történészek a legjobban kell hogy tudják – nem magától értetődő, hanem *éles harcban,* küzdelemben *megy végbe.* És az említett nagymérvű gyorsulás sem egységes és egyenletes, hanem olyan gyorsulás, amely a társadalom különböző – gazdasági-technikai, kulturális – területeire, tevékenységi köreire nem egyformán terjed ki. E tekintetben a történész előnye abban van, hogy látja az időben visszanyúló vonalakat is, és így jobban meg tudja ítélni, hogy melyik vonal az, amelyik nehezebben és melyik az, amelyik könnyebben alkalmazkodik a fejlődés új feltételeihez.

A jelenkorkutatásban – figyelembe véve az elmondottakat – a *bizonyítási eljárás* tekintetében nyilvánvalóan *új módszereket* is kell alkalmazni, a *forrásszelekció problémája veti fel elsősorban ennek szükségességét.* Ez a probléma ugyanis annál inkább előtérbe jut, minél közelebb jutunk időben a jelenkorhoz. A rendkívül nagy tömegű forrásanyag és információ történetírói szempontú használhatóvá tételéhez nyilvánvalóan erős szelekcióra van szükség.

A nagy tömegű forrásanyag és információ használhatóvá tételéhez tehát meg kell keresnünk a megfelelő módszereket. Ennél a problémánál óhatatlanul felmerül a társadalomtudományok és a természettudományok helyzete és szerepe, egymáshoz való viszonya a jelenkorban. Napjainkban – mint már említettük – a természettudományok nagyarányú előretörésének vagyunk a tanúi, ami persze azzal is jár, hogy azok a módszerek, amelyekkel a mai természettudományok dolgoznak és amelyek a dolog természetéből következőleg számszerűségeken alapulnak, nem maradnak minden hatás nélkül a társadalomtudományok, így a történettudomány, benne a jelenkorkutatás módszereire. Azok a finom *mérési módszerek és technikák* tehát, amelyek a mai természettudományokat, főleg a fizikát jellemzik, *hatással vannak a társadalomtudományok mai módszereire is,* márcsak azért is, mert az emberek természettudományos érdeklő-

dése, és általában a természettudományok haladása következtében az egzakt, matematikai mérési módszerek a társadalomtudományok vonatkozásában is újabb igényeket támasztanak és a nagy tömegű történeti forrásanyag és információ használhatóvá tétele új módszerek és bizonyítási eljárások keresetét is a kortörténész feladatává teszi. Enélkül az ilyen nagy tömegű forrásanyag bizonyos esetekben úgyszólván használhatatlan.

Módszertanilag felmerül itt a strukturális *modellalkotás* problémája.[19] Ilyen módszer alkalmazása esetében azt kell a megfelelő módszerrel *kiválasztani a forrásanyagból, ami a struktúramodell szempontjából érdekes.* A modell kitapintása, a modellalkotás szempontjából viszont a többi társadalomtudomány, elsősorban a *szociológia és a közgazdaságtudomány* a fontos, hiszen a *megfelelő kérdéseket* sem tudjuk *feltenni* akkor, ha nem számolunk azzal, hogy milyen a társadalom gazdasági és szociális struktúrája, mi az a modell, amelyet meg kell keresnünk, hol, milyen szektorban kell megkeresnünk és megtalálnunk és ezen az alapon megkonstruálnunk a modellt.

A szelekció fentiekben már érintett problémája természetesen felveti a *kvantifikáció* problémáját,[20] ami a mind nagyobb fontosságú komparatisztika, az összehasonlító módszer szolgálatában is áll. A kvantifikáció is, miként a kortörténetírás többi új módszere, abból az igényből fakad, hogy a források tömeges volta miatt szelektálni kell a forrásanyagot. A hagyományos *történetkutatói „érzék" nagyobb mértékben kell* hogy érvényesüljön, főleg a jelenségek mai súlyának helyes felmérése vonatkozásában,[21] s emellett a forrásanyag gazdagsága, torlódása megkívánja, hogy a történész – az elengedhetetlen történeti statisztika széles körű alkalmazása mellett – más *kvantitatív módszerekkel* is dolgozzék.

A kvantifikáció két szempontból érdemel figyelmet. Egyrészt a kvantifikáció egy *anyagválogató önfegyelmezés,* amely bizonyos *képleteket, mutatókat* stb. produkál, magának a komparatisztikának egyik fő feltételeként is, hiszen a komparatisztika számok nélkül valójában nem tud létezni; hasonlítani csak számszerűségek segítségül vételével lehet. Másrészt azonban fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy egy *spekulatív komparatisztikát* is alkalmaznak Nyugaton a történeti kutatásban, amelyet a polgári történettudomány a maga módján szélsőségesen hasznosít: *feltételezett mozgástörvényekről* van itt szó, amelyek meghatározott elméletekkel (cikluselméletek stb.) függnek össze, s amelyek azután ugyancsak *maguk után vonják a kvantifikációt.* A modern kvantifikációhoz tehát Nyugaton hozzátartozik egy *spekulatív kvantifikáció is* – ez azonban már nem csupán módszertani probléma, hanem a *történelemszemléletet is érinti,* s a marxista történetírásnak el kell határolnia magát tőle.

[19] Lásd erre *E. M. Stajerman:* A strukturális analízis kérdése a történetírásban. *Századok* 1969. 1. sz. 89–102.; *M. A. Barg:* Sztrukturnij analiz v isztoricseszkom isszledovanyii. *Voproszi Filoszofii* 1964. 10. sz.; *Lucien Sebag:* Marxisme et structuralisme. Paris, 1964; Structuralisme et marxisme. *La Pensée* 135. sz. 1967. okt.; *Jean Piaget:* Le structuralisme. Paris, 1968; *Fernand Braudel:* Ecrits sur l'histoire. Paris, 1969.

[20] Lásd erre *A. Soboul:* A társadalomtörténet statisztikai ábrázolásának egyes kérdései. *Világtörténet* 1967. 14–15. sz. 45–72.; *P. Lebrun:* Történelem, struktúra és kvantifikáció. *Világtörténet* 1965. 7–8. sz. 21–26.

[21] Vö. *Imreh István:* i. m. 763.

Maga a kvantifikáció, mint minden új gondolat és módszer, természetesen tartalmaz újat, de nem kétséges, hogy nem azonosítható magával a történelmi megközelítéssel. Kétségkívül hasznos aspektus a megfelelő vonatkozásban, egzakt leírást ad, de ez a kvantitatív leírás csak egy része a történeti leírásnak. Egy sor gazdaság- és társadalomtörténeti folyamat egyáltalán nem kvantifikálható és a kvantifikáció nem is adhat választ a történésznek a „miértre". Végső soron – nyomatékkal ismételem – azt mondhatjuk, hogy a kvantifikáció egy igen egzakt leírást ad, de ugyanakkor csak része a teljes történeti leírásnak. Felmerül itt a kérdés: vajon hogyan használható a kvantifikáció a munkásmozgalomtörténet szempontjából. Alighanem azt kell erre válaszolnunk, hogy elsődlegesen a munkásosztály gazdasági sztrájkharcai szempontjából hasznosítható. Hiszen, ha a munkásosztály helyzetét, mozgalmait vizsgáljuk, olyan tényekkel és jelenségekkel találkozunk, amelyek e módszerrel regisztrálhatók. És itt egy olyan összefüggésre is fény derülhet: mi az a kötőanyag, ami a proletariátus helyzetét és mozgalmait együttesen meghatározza. Itt találunk rá arra az összefüggésre, amely helyzet és megmozdulás, mozgalom kapcsolatát konkrétan meghatározhatja. És ez igen jelentős kutatási szempontból.

Az eddigiekből, úgy vélem, világos, hogy a kortörténész számára rendkívüli mértékben megnő a többi társadalomtudomány fontossága. A klasszikus, hagyományos – mondhatnók: technikai jellegű – történeti segédtudományokon felül, amelyek tehát csak technikai segédeszközöket biztosítanak a történész számára, a kortörténetnek, a *jelenkorkutatásnak nagy szüksége van a többi társadalomtudományra* – politikai tudományra, szociológiára, társadalomlélektanra, közgazdaságtudományra stb. A jelenkorkutatás tehát mindebből következően más képzettséget, felkészültséget, szélesebb körű, *komplexebb társadalomtudományi műveltséget kíván, mint az előző korok történeti kutatása,* mivel elkerülhetetlenül feltételezi a társadalomtudományok szoros összefüggését és együttdolgozását. A kortörténetírás a többi társadalomtudomány segítsége nélkül nem képes érdemi eredményt elérni.

És mindez a *történeti forrásanyag vonatkozásában is érvényes.* Ugyanis egyedül ez az a kor, amikor a forrásokat meg is lehet kérdezni és a forrás le is kontrollálható. Mindez már elsősorban a szociológia területe, amely tudomány a történész számára is hasznosan tudja a maga módszereivel megszólaltatni a forrásokat és mintegy kísérletszerűen tudja kontrollálni őket. Sőt új forrásokat is lehet szociológiai módszerekkel a kortörténetírás számára teremteni; lehetnek ugyanis esetek a jelenkorkutatásban, amikor a forrás nem áll rendelkezésre, hanem meg kell teremteni, és ez a szociológia segítségével lehetséges. (Pl. hogyan lehet történeti források alapján megállapítani, hogy milyen ma nálunk a munkásosztály származási összetétele. Rendkívül nehéz ezt a történeti források alapján megállapítani, míg a szociológia módszereivel viszonylag könnyebb.)

Ilyen forrásokat a gazdaság- és társadalomtörténet terén kétségkívül lehet teremteni. Ha a művelődéstörténet terén akarunk ilyen forrásokat produkálni, természetesen ott is szociológiai módszerekkel kell dolgoznunk. A politikatörténet terén a tömeges visszaemlékezést lehet mint módszert, segítségül hívni.

Ha végül a *történelemtudomány egyes ágazatait* vizsgáljuk a kortörténet, a jelenkorkutatás, illetve annak módszertana szempontjából, akkor azt kell mondanunk, hogy a gazdaság- és társadalomtörténetben a kvantifikáció és a modellalkotás mint módszer, az említett korlátok között alkalmazható, s a társadalomtudományok közül elsősorban a közgazdaságtudomány és a szociológia nyújt segítséget. A jelenkorkutatás és a technikatörténet tekintetében arra kell rámutatni, hogy tulajdonképpen egy azonos folyam három ága – az atomkutatás, a komputertechnika és az űrkutatás – sodorja magával ma a technikatörténetet, és mind a három területen az információelmélet szerepe a döntő. A jelenkorkutatás és a művelődéstörténet tekintetében azt a tendenciát kell elsősorban látni és szem előtt tartani, hogy a munkamegosztás meghatározott fokán – ahogyan arra Marx rámutatott – az emberek tiszta ideológiákban tudnak gondolkodni, azaz az ideológia elszakad a gazdasági-társadalmi alaptól és rátér a maga viszonylag önálló útjára. Megvalósul a felépítmény relatív autonómiája, ami a kultúrtörténetben rendkívül fontos tendencia. A történész számára a metodikai nehézség abban áll, hogy a viszonylag autonóm tudati lehetőségeket olyan feltételek között kell hogy hozzákösse a gazdasági-társadalmi léthez, amikor a logika, az esztétika és a morál területe igen bonyolulttá és specializálttá vált, s emellett az irreverzibilis specializálódás mellett a logikai elem gyorsan tör előre. A kultúrhistorikusnak, a művelődéstörténésznek a jelenkorban egy világképmodellben kell megpróbálni gondolkodnia és ez jelenleg még kidolgozatlan terület.

Mondanivalóm összegezése helyett legyen szabad egyfelől Ernest Labrousse véleményét idéznem arról, hogy megírhatja-e a történész saját kora történetét: „nincs választásunk, ez a történet mindenképpen megíródik, és leggyakrabban a történelem ellen íródik meg. Annál inkább a történelem ellen íródik majd, minél jobban tartózkodnak a történészek az ebben való részvételtől."[22] Másfelől arra kell utalnom, hogy a kortörténet, a jelenkorkutatás problematikája mind ez ideig nem kellően kimunkált, és sok teendő áll még előttünk.

Kortörténet és munkásmozgalomtörténet vonatkozásában végső soron azt kell leszögezni, hogy ez a problematika az utolsó három évtized, s napjaink történetére nézve döntő fontosságú.

A téma hallatlanul időszerű, ugyanis, hogy Vass Henrik vonatkozó, teljes egészében helytálló megállapítását idézzem: „A történettudomány sem maradhat közömbös azoknak a folyamatoknak a vizsgálatában, amelyek a jelenkor kialakulásához vezettek és amelyekből a szükséges következtetések levonásával lehet csak a politikát is tudományos alapokra helyezni. Ebből következik, hogy a történelmet nem tekinthetjük pusztán a múlttal foglalkozó tudománynak és hogy a marxista történész a folyamatok befejezetlenségére való hivatkozással szemben a maga eszközeivel segítheti a társadalmi fejlődést."[23]

[22] L'historien face à son temps. Ernest Labrousse felszólalása. *La Pensée* 101. sz. 1962. jan.–febr. 31.

[23] *Vass Henrik:* Párttörténet és a párt tudományos politikája. *Századok* 1970. 3. sz. 572.

VASS HENRIK

MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET ÉS TUDATFORMÁLÁS

Olyan kérdéseket érintünk ebben a dolgozatban, amelyek együttesét közéletünk egyik meghatározó jellegű problémakörének lehet tekinteni: a munkásmozgalomtörténet, elsősorban a kommunista párttörténet tudatformáló ideológiai szerepét, e funkció tudományos és ideológiai-politikai alapjait, a funkció betöltésének főbb elvi és módszertani tényezőit.

*

A téma megfogalmazása – történetírás és tudatformálás – már önmagában is polemikus, amennyiben a két fogalom összekapcsolása állásfoglalást tartalmaz egy olyan vitában, amely szellemi életünkben lappangóan hosszú ideje jelen van. Némelyek szerint ugyanis a történelem, ha tudomány igényével lép fel, nem kapcsolható közvetlenül össze egy egész más tevékenységi körrel, a nevelés szférájába tartozó tudatformálással, ideológiai munkával. A tudomány által feltárt ismeretek persze sokféle célra felhasználhatók – mondják –, a történelmi ismeretek is alkalmazhatók a nevelésben, a tömegek befolyásolásában, de ez már a tudománytól függetlenül történik, amiben maga a történész nemcsak hogy nem részes, de nem is vállalhatja érte a felelősséget.

Ebben az álláspontban mindenesetre van annyi igazság, hogy – mint ezt a társadalmi küzdelmek során megismertük és nap nap után ma is tapasztalhatjuk – a tudomány eredményeivel vissza is lehet élni. Feljogosítaná azonban ez a tudóst, a kutatót arra, hogy önmagát a társadalmi érdektől elhatárolja, a pozitivizmus illuzorikus elefántcsonttornyába zárkózva azzal bocsássa útjára termékeit: csináljatok vele, amit akartok?

Éppen ellenkezőleg áll a dolog. A visszaélés lehetősége csak növeli a tudománynak és művelőinek – és nem kevésbé a művelődéspolitika irányítóinak – felelősségét, s a kutatót eleve közvetlenül is aktív részesévé teszi a társadalmi és benne az ideológiai küzdelmeknek. Különösképpen áll ez olyan tudományágra, mint a történelem, s ezen belül még *megkülönböztetettebb mértékben vonatkozik a munkásmozgalom-történetírásra.*

Manapság persze nálunk nemigen történik meg, hogy valaki nyíltan a pozitivizmus, a burzsoá objektivizmus álláspontjára helyezkedjék. Azt azonban mégis tapasztalhatjuk, hogy egyesek a történelem ténytudomány jellegét hangsúlyozzák, szembeállítva

ezt a társadalmi mozgásformák törvényszerűségének felismerésére és felfedezésére irányuló törekvéssel, vagy különösen a tudományág világnézeti jellegével.

Napjainkban az állammonopolista kapitalizmus ideológiai síkon is válságba jutott, ami többek között a marxista társadalomtudományok eredményei ellen eddig soha nem tapasztalt széles körű harc és manipuláció formájában jelentkezik. A marxista történettudomány elleni támadások igen változatos formát öltenek, de közös vonásuk: tagadják, hogy a történelemnek specifikus, tudományosan megismerhető tárgya lenne. Egyes burzsoá történészek pedig ahelyett, hogy a társadalom törvényszerűségeit összefüggésükben és mozgásukban ábrázolnák, különböző részekre „tördelik, osztják" a történelmi valóságot (gazdaságtörténet, társadalomtörténet, művelődés, néphagyományok stb.) és egymástól „függetlenítve" igyekeznek „alkotni" – szerintük – általános érvényű történelmi megállapításokat.

Jóllehet a fentebb említett ágazatok mindegyikének az önálló vizsgálata lehetséges és szükséges is, de ezeket a vizsgálódásokat sem lehet elszakítani a társadalmi viszonyok egyéb, meghatározó területeitől.

Mások még tovább mennek és tagadják a történettudomány „tudományjellegét", annak létjogosultságát. Marc Bloch ismert francia történész „A történelem védelmében" című könyvében említi, hogy egyes úgynevezett tudósok szerint „a történelemnek sem haszna, sem belső összefüggése nincs. Mások ... egyenesen károsnak minősítették ... Ezek az elítélő szavak – írja – félelmetes hatásúak: eleve igazolják a tudatlanságot."[1] A közelmúltban hallhattunk nálunk is olyan fejtegetést, amely kétségbe vonja, sőt egyenesen tagadja, hogy a társadalom mozgásában törvényszerűségek érvényesülnek. Ha ez így volna, akkor a történelemnek mint tudománynak semmiféle létjogosultsága nem volna. Mondanom sem kell, hogy ez alapjában ellenkezik világnézetünkkel, a társadalomról, a tudományról és benne a történelemről vallott felfogásunkkal. A marxista álláspont egyik legtömörebb megfogalmazása ebben a tekintetben Engelstől származik, aki az „Anti-Dühring"-ben ezt írta: „a modern materializmus a történelemben az emberiség fejlődési folyamatát látja, amelynek mozgástörvényeit felfedezni az ő feladata."[2]

Az ideológiai munka, a tömegek tudatának formálása szempontjából igen lényeges, hogy felfedjük: az úgynevezett ténytudomány és a törvénytudomány-jelleg szembeállítása hamis, tudománytalan, sőt tudományellenes. Valójában egyetlen tudományág sem minősíthető pusztán ténytudománynak, hiszen funkciójuk nem merül ki tények felsorolásában, hanem éppen azáltal válnak tudománnyá, hogy keresik és lépésről lépésre fel is fedezik a tények összefüggéseit, mozgásuk, egymásra hatásuk törvényszerűségeit. A klasszikusok – elsőként Marx – szilárd alapra helyezték azt a tételt, amely szerint a társadalom fejlődését objektív, törvényszerű folyamatnak kell tekinteni, amely megvalósítja az adott társadalmi alakulatra jellemző törvényszerűséget, s amely okságilag összefügg mind az előző társadalmi alakulattal, amelyből az adott alakulat

[1] *Marc Bloch:* A történelem védelmében. Bp. 1974. 51.
[2] *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei. 20. köt. Bp. 1963. 25.

létrejött, mind a következővel, amelynek még létre kell jönnie.[3] Ennek a folyamatnak a tudományos alapon történő feltárása a marxista történészek legfőbb feladata.

Van azonban a tudományoknak – minden tudományágnak – még egy fontos funkciója. Hadd emlékeztessek arra, hogy az emberi tudomány egésze az objektív lét sajátos tükröződése az emberiség társadalmi tudatában, a tudatnak viszont igen lényeges tulajdonsága az objektív létre való visszahatás képessége. „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is" – állapítja meg Lenin a „Filozófiai füzetek"-ben.[4] Ebben testesül meg a lét és a tudat állandó, törvényszerű kölcsönhatása.

Végső soron tehát minden ismeretnek van tudatformáló és világnézetet befolyásoló szerepe, a társadalomtudományok azonban a természettudományoknál és a műszaki tudományoknál közvetlenebbül, direkt módon formálják az emberek gondolkodását és szemléletét. Nem kíván bővebb fejtegetést annak bizonyítása, hogy a társadalomtudományok terén már maga az alkotó munka is eredendőbben befolyásol *világnézetileg,* mint más tudományágazatokban, a *munka produktuma pedig itt kivétel nélkül minden esetben* – bevallottan vagy burkoltan – *világnézetet sugároz.* „Elfogulatlan" társadalomtudomány osztályharcon felépülő társadalomban nem lehetséges – mondja Lenin „A marxizmus három forrása és három alkotórésze" című munkájában. „Vagy így, vagy amúgy az *egész* hivatalos és liberális tudomány *védelmezi* a bérrabszolgaságot, a marxizmus viszont könyörtelenül hadat üzen neki."[5]

S mennyivel inkább így van ez ma. A polgári ideológusok sokféle irányzatának egyike sem vallja a lét és a tudat kölcsönhatásának materialista elvét, gátlástalanul alkalmazza azonban a tudatformálás olyan eszközeit, amelyektől bizonyos kívánt vagy megrendelt visszahatást remél a társadalmi valóságra, lényegében ennek konzerválása céljából. A modern tőkés államokban a társadalmi valóságnak az emberek tudatára gyakorolt spontán hatását már régóta kiszorítani igyekszik az irányított tudatformálás. A klasszikus felépítmény nevelő-befolyásoló tevékenységéhez járul ma a tömegbefolyásolás mechanizált rendszere, közkeletű néven a manipuláció, amely a fogpasztamárkák megítélésétől a művészeti, irodalmi állásfoglalásokig, valláserkölcsi és világpolitikai nézetekig mindent igyekszik a „fogyasztó" házához szállítani. Ebben a hatalmas apparátusban megvan a maga helye a „történelmi ismeretek" házhoz szállításának is.

Nem állíthatja persze senki, hogy a mai polgári történetírásban nem találkozunk tisztességes törekvésekkel, a tudomány művelőihez méltó magatartással, tiszteletre méltó tárgyilagossággal, olykor a társadalmi valóságnak a szemléleti korlátokon is áttörő érvényesülésével. De mit karol fel a legfőbb hatalom: a tőke? A társadalmi valóság tényleges tudományos feltárására irányuló következetes törekvést avagy ellenkezőleg, annak elkendőzését, torzítását? Azt hiszem, a tőke természete Lenin óta nem változott, Lenin előbb idézett szavai tehát erre a *mai* kérdésre is választ adnak.

Mondhatnánk persze – mondják is –, hogy a marxista–leninista ideológia, a marxista–leninista történetírás is befolyásolni igyekszik az emberek tudatát, miért

[3] *V. F. Asztmusz:* Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973. 214.
[4] *V. I. Lenin* Összes Művei. 29. köt. Bp. 1972. 175.
[5] *V. I. Lenin* Összes Művei. 23. köt. Bp. 1969. 40.

vesszük tehát ezt rossz néven másoktól? Nos, a tudományos ismeretek terjesztésével történő céltudatos tudatformálás és a burzsoá manipuláció közé nemcsak hogy nem lehet egyenlőségi jelet tenni; a két fogalom nemcsak hogy nem hasonló tevékenységet jelent (még akkor sem, ha a tömegkommunikációs eszközöket egyaránt igénybe veszik), hanem minden tekintetben ellentéte egymásnak. Az igazi tudomány a társadalmi valóságot viszi az emberek tudatába saját felszabadulásuk és felemelkedésük érdekében; a manipuláció a valóság torzításával a tömegek tudatát kizsákmányolásuknak, más népek imperialista elnyomásának szolgálatába igyekszik állítani.

Mindaz, ami a társadalomtudományok és a történelem világnézeti jellegére vonatkozik, fokozottan érvényes a munkásmozgalom-történetírásra. A munkásmozgalom-történetírás kapcsán ugyanis – ez ágazat tárgyánál, jellegénél fogva – még frappánsabban tűnnek elő mindazok a problémák, amelyek a történetírás és a történeti ismeretterjesztés egészére jellemzőek. Érthető tehát, hogy e téren kiélezettebbek az ütközési pontok, hevesebb és bonyolultabb a konfrontáció, szenvedélyesebbek a polémiák, mint a történelemnek talán minden más témakörében.

A marxizmus – mint azt Lenin megállapította – abban különbözik minden más szocialista elmélettől, hogy *egyrészt* egyesíti a tudományos körültekintést, valamennyi lényeges tényező számbavételét az objektív helyzetnek és a fejlődés objektív menetének elemzésében, *másrészt* mindig számol a legfontosabb szubjektív tényezőkkel, történetesen a tömegek forradalmi energiájával, forradalmi alkotó erejével, forradalmi kezdeményezésével – és természetesen egyes személyek, csoportok, pártok szerepének jelentőségével. Ezen lenini gondolatok képezik – kell hogy képezzék – a forradalmi munkásmozgalom stratégiájának és taktikájának alapját. Ebben az összefüggésben is felvetődik a kérdés: a munkásmozgalom és a párttörténet „speciális" helyet foglal-e el a szocialista történeti szemlélet formálásában, az ideológiai munkában? Megismerhetők-e korunk hazai társadalmának, a nemzetközi munkásmozgalomnak az eredményei és gondjai, ha figyelmen kívül hagyjuk a munkásmozgalmi múlttal való kontinuitását? Megérthetők-e hazai és nemzetközi méretekben a szocializmus építésének mai folyamatai azoknak a „szálaknak" tanulmányozása nélkül, amelyek a mai gazdasági, politikai, társadalmi életünket összekötik múltunkkal? Ideológiai, politikai munkánk, közművelődésünk tapasztalatai alapján adhatunk választ ezekre a kérdésekre, amelyek egyértelműen aláhúzzák témánk tudatformáló, ideológiai szerepét, jelentőségét.

Érthető tehát, hogy a munkásmozgalomtörténet társadalmi szerepét kiemelkedően nagynak tartjuk, hiszen ez a tudományág a modern kor múltja és jelene döntő társadalmi faktorának történetével foglalkozik. A marxizmus klasszikusai számtalanszor hangsúlyozták a múlt gyakorlati kapcsolatát a jelennel, a kapcsolatot a tegnap tapasztalatai és a holnap feladatai között. Ma is, miként a múltban, a munkásmozgalom- és párttörténetírás szélesebb horizontú művelése tárhatta és tárhatja fel azokat a tanulságokat, amelyeket a mozgalom ideológiai és gyakorlati tevékenysége számára hasznosítani lehet. A munkásmozgalom-történetírás önálló tudományos diszciplína, de a történettudománynak erre az ágára is ugyanazok a tudományos követelmények vonatkoznak, mint általában a történettudomány többi ágára. És hogy az utolsó másfél évtizedben olyan jelentős eredményeket érhetett el ágazatunk hazai és nemzetközi

méretekben egyaránt, az többek között összefügg ennek a fontos elvi és módszertani kérdésnek a felismerésével.

A történettudomány egységes egészként való kezelése mellett kutatási lehetőség és szükséglet, hogy a munkásmozgalomtörténet belső fejlődésében való, ha úgy tetszik, vertikális fejlődését vizsgáljuk. Tehát mindkét megközelítési módnak megvan a létjogosultsága, s a kettő együtt teheti teljessé a kutató- és oktatómunkát, tárhatja fel az egységes köztörténeti, egyetemes történeti, illetve mozgalomtörténeti folyamatokat. A „speciális" jelzővel tehát óvatosan kell bánni, mert elvi és módszertani szempontból akaratlanul is elszakíthatja a munkásmozgalom történetét az egyetemes és nemzeti történettől, holott helyének, szerepének, jelentőségének megértetése megköveteli, hogy a nemzeti és az egyetemes történelemmel összhangban vizsgáljuk. Mindez egyenesen következik abból a tudományos felfogásból, hogy a történelem „roppant sokoldalúságában és ellentmondásosságában is törvényszerű folyamat",[6] amelynek egyes ágazatait, eseményeit stb. nem lehet és nem szabad az össztörténeti folyamatokból kiszakítani, különválasztani.

Mindennek persze nem mond ellent, ha hangsúlyozzuk a munkásmozgalomtörténet és a párttörténet különösen nagy szerepét az ideológiai munkában, mint a *mozgalom önismeretének eszközét és nélkülözhetetlenül gazdag tapasztalatainak tárházát.* Mégsem speciális helyét és szerepét kívánjuk hangsúlyozni, hanem *elsősorban nagy fontosságát, nélkülözhetetlenségét, a kutatók és oktatók ebből eredő nagy felelősségét az össztörténeti kutatómunkán, illetve a történelem oktatásán belül.*

Akkor, amikor munkásmozgalomtörténetről beszélünk, tudatában vagyunk annak, hogy a munkásmozgalomtörténet legfontosabb része a kommunista mozgalom története – a *párttörténet.* A történelem messzemenően igazolta a kommunista elmélet és gyakorlat igazát különböző más irányzatokkal szemben. A mi feladatunk, hogy elemezzük ennek az elméletnek és gyakorlatnak a kialakulását, fejlődését, gazdagodását – egyszóval történelmi útját. Különösen fontos, hogy behatóan foglalkozzunk – párttörténeti aspektusból – a szocializmus építésének problematikájával.

A forradalmi munkásmozgalomban – amint ez közismert – a marxizmus–leninizmus legfontosabb tanításai öltenek testet. A munkásmozgalom történetének tanulmányozója a hely, az idő, az adott körülmények konkrétságában, személyiségek, szervezetek, tömegek cselekvésének leírása alapján ismeri meg az elvont elméleti tételeket az osztálytársadalomról, az osztályharcról, a munkásság osztállyá szerveződéséről, történelmi szerepéről, a mozgalom kialakulásáról, stratégiájáról és taktikájáról, az államról, a forradalomról, az osztály nélküli társadalom távlatairól. A történelemnek egységes törvényszerű folyamatként való felfogásából következik, hogy nemcsak a múlt segíti elő a jelen megismerését, hanem a jelen is segíti megvilágítani a múltat. *Ilyen értelemben is a munkásmozgalom története viszi be a legszemléletesebben az emberek tudatába a forradalmi harc legfőbb tapasztalatait, a munkásosztály és mozgalma létének, küzdelme sikereinek vagy balsikereinek hazai és nemzetközi összefüggéseit, összefogásának, egysége szakadatlan erősítésének történelmi szükségszerűségét.*

[6] *V. I. Lenin* Összes Művei. 26. köt. Bp. 1971. 51.

Ismeretes például, hogy Marx – többek között – a Párizsi Kommünnek mint az első győztes proletárforradalomnak a tanulságaiból messzemenő következtetéseket vont le a szocialista ideológia számára (például a párt és a proletárdiktatúra problematikája vagy a munkásság vezető szerepe kérdésében), amit „A gothai program kritikájá"-ban is hasznosított. Lenin már fiatalkori műveiben („Kik azok a népbarátok . . ." stb.) nemcsak kifejtette a történelmi materializmus alapvető tételeit, hanem az oroszországi valóság és a történelem marxista értelmezése alapján lépett fel az oroszországi forradalmat zsákutcába vivő kispolgári illúziók és tévedések ellen, és ezzel nemcsak az osztályharcos proletariátus soron levő feladatait világította meg, hanem elméletileg is újat alkotott. Az 1905–1907-es forradalom Leninnek ugyancsak számos, a marxizmus továbbfejlesztését szolgáló tanulságot szolgáltatott pl. a munkás-paraszt demokratikus diktatúra vagy az agrárkérdés vonatkozásában. Vagy említsük meg például az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaságot, amely több kérdésben (az agrárkérdésben, az egyesülés és a párt szerepének értékelésében) ideológiailag is fontos tanulságokat szolgáltatott az egész nemzetközi munkásmozgalom számára. S a példákat tovább lehetne sorolni. *Tehát a párt ideológiájának egyik fontos forrásával van dolgunk,* amely a munkásmozgalom történeti harcainak tapasztalatai és általánosításuk, valamint a belőlük levonható törvényszerűségek összegezése során fejlődik és gazdagodik.

Mind a pozitív, mind a negatív példák azt bizonyítják, hogy a munkásmozgalom története bőséges tárháza azoknak a tapasztalatoknak, amelyekből a történészeknek ki kell bányászniuk a tanulságokat és törvényszerűségeket, és amelyeket az ideológia továbbfejlesztésére és egyben népünk szocialista szemléletének formálására hasznosítani lehet és szükséges is.

Közismert, hogy a munkásmozgalom szervezeti és ideológiai fejlődése, történelmi küzdelme nem valamiféle egyenesvonalúan, mindig felfelé ívelő folyamat. Ezért a munkásmozgalom- és párttörténetírás akkor tudja betölteni ideológiai szerepét, ha kutatói a múlt és a közelmúlt küzdelmeit ellentmondásaival, sikereivel és kudarcaival együtt tárják fel, mert csak ilyen módon nevelhet helytállásra és szolidaritásra. A tudományosan megalapozott propagandával tudatosíthatjuk a dolgozók nemzetközi összefogásának szükségességét a kizsákmányolással, a tőkés és gyarmati elnyomás minden válfajával szemben, illetve az új társadalom, a szocializmus győzelmének jelentőségét a munkásosztály és minden dolgozó felszabadításáért folytatott hazai és nemzetközi küzdelemben. Más szóval, azt valljuk, hogy ha például a magyar munkásmozgalom történetét a nemzeti történet integráns részeként vizsgáljuk, egyidejűleg rávilágíthatunk arra is, hogy a nemzeti keretekben folyó osztályharc eredményessége vagy balsikere a belső feltételeken kívül a nemzetközi munkásmozgalom helyzetének, az abban megvalósuló nemzetközi kölcsönhatásoknak is függvénye.

A mozgalmon belül fellépő nem marxista nézetek bírálva-elemző vizsgálata jelentős hozzájárulás lehet a párttörténetírás részéről az antimarxista nézetek ellen folyó általános ideológiai harchoz, egyúttal tudatosíthatja, dokumentálhatja a nemzetközi összefogás szükségességét ily módon is. A munkásmozgalom történeti helyének, nemzeti és nemzetközi vonatkozásainak ilyen *egységbe állítása,* a múlt tanulságainak, a jelen küzdelmeinek és a jövő alakításának szoros kapcsolata – a marxista történetírás alapvető

módszertani követelménye. Csak ilyen módon képes tudatosítani a párttörténetírás azt is, hogy a munkásosztály sohasem csupán szűk osztályérdekeiért küzdött és küzd napjainkban, hanem *mindig az egész dolgozó nép érdekeiért és egyben ezzel szoros kapcsolatban a nemzetközi haladás ügyét tekintette és tekinti harca fő feladatának.*

A marxizmus–leninizmus klasszikusai igen nagyra értékelték a történelmet mint tudományt, és a *történelmi megközelítést mint a valóság feltárásának alapvető módszerét a tudományos munkában, s valamennyi tudományágban.* A maguk tudományos munkásságában és politikai tevékenységében egy pillanatra sem tértek el a történelmi szemlélettől, a történetiség jelentőségét nemcsak félreérthetetlen világossággal fogalmazták meg, hanem egész életművük példájával igazolták is.

A tudomány és a politika történetében soha azelőtt nem kapott olyan rangot, megbecsülést a történelem és a történelmi szemlélet, mint Marx, Engels és Lenin életművében. Nem feledkezve meg a marxista–leninista történetírás azóta világméretekben történt kibontakozásáról és világszerte elért eredményeiről, mégis azt kell állítanunk, hogy mai társadalomtudományunkban és ideológiai életünkben nem foglalja el azt a centrális helyet a történeti szemlélet, mint amit klasszikusaink életművében betöltött, s amit a történetiség számára a tudományban és az ideológiai-politikai tevékenységben ők kijelöltek.

Itt nemcsak arra utalunk, hogy a marxizmus úgynevezett „továbbfejlesztése" ürügyén vagy pedig a technikai fejlődés, a természettudományok szerepe jelentőségének túlzott hangsúlyozása kapcsán fellépő különféle revizionista, álmarxista, antimarxista nézetek hirdetői körében divatossá vált a történettudomány lebecsülése, sőt tudomány mivoltának kétségbe vonása. Ha ezeknek nem is tulajdonítunk a kelleténél nagyobb jelentőséget, az nem kerülheti el figyelmünket, hogy a valóban marxista társadalomtudományokon belül is tapasztalhatók annak jelei, hogy a jelen társadalmára vonatkozó kutatások előtérbe kerülése bizonyos fokig a történetiség háttérbe szorulásával jár. Amilyen örvendetes a sokáig elhanyagolt marxista szociológia erőteljes fellendülése, általános és szakágankénti kutatásának impozáns kibontakozása, olyannyira hibás és káros volna e tudományt elszakítani a történeti alaptól, a történeti szemléletmódtól. Az igazság az, hogy marxista történettudomány nélkül nem létezik és nem létezhet marxista szociológia. *A jelen nem ismerhető, nem érthető meg a múlt megismerése és megértése nélkül, a jelenhez vezető út megismerése és megértése nélkül.* A történettudománynak – benne a mi tudományágunknak – egyik alapvető funkciója éppen az, hogy *elősegítse a jelen megértését, megismerését és alakítását,* felvázolja a jövő fejlődésének alapvető irányát. Természetesen nem arról van szó, hogy a jövő minden részletében „megjósolható", hanem arról, hogy a fejlődés fő tendenciái, mozgástörvényei meghatározhatók. E tekintetben is hasznos visszanyúlni klasszikusainkhoz, akiknek alkotó tevékenysége „dialektikusan egyesíti magában a történelmi előrelátást annak elvi tagadásával, hogy létezhet bármiféle olyan történelmi jövőbe látás, amely előre és mintegy a priori teljes és pontos, adekvát képet adna a fejlődés előre látható irányáról, illetőleg az események eljövendő alakulásáról.".[7]

[7] *V. F. Aszmusz:* Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973. 255.

A történelmi előrelátás elméletében azonban következetesen érvényesítették az általános és a különös dialektikáját, amely biztosította számukra a *történelmi előrelátás lehetőségét.* Vagyis azt vallották, hogy a történelmet előre látni nem lehetetlenség. Éspedig azért nem, mert a termelés gazdasági feltételeiből időről időre végbemenő fordulatok „természettudományos pontossággal mindig megállapíthatók", s mivel a jövő törvényszerűen jön létre bizonyos olyan tendenciákból, amelyeket a jelenben tudományosan meg lehet ismerni, s amelyek szintén törvényszerű összefüggésben állnak a társadalom múltbeli fejlődésével. Különösen fontos ennek leszögezése a munkásmozgalomnak és történelmi feladatának meghatározása szempontjából.

Persze a történelmi előrelátás sohasem jelentheti azt, hogy a jövőbeli fejlődés valamennyi váratlan fordulatát és részletét matematikai pontossággal előre ki lehet számítani. Megmutatja azonban a mozgás általános irányát, a történelmi fejlődés fő tendenciáit, melyeknek megismerése, feltárása a munkásosztály és mozgalma harcai, közvetlen és távolabbi céljainak meghatározása szempontjából nélkülözhetetlen.

*

Manapság, a „történelem meggyorsulásának" időszakában sokan elfeledkeznek a múlt és a jelen dialektikus összetartozásáról, arról, hogy a társadalmi változások ma is a „megszüntetve megőrzés" törvénye szerint zajlanak le. Téves és a marxizmus tanításainak alapjaiban ellentmond az a nézet, amely szerint a világ valóban gyors és egyre gyorsulóbb ütemű átalakulása olyannyira új körülményeket teremt a társadalom életében, hogy közöttük eleve használhatatlanná válik minden úgynevezett történelmi tapasztalat, s a mai társadalmi gyakorlat nem támaszkodhat többé történelmi tanulságokra, a történelemtudomány által feltárt törvényszerűségekre.

Az igazság az, hogy a szüntelenül változó világban a születő új mindig ezer szállal kötődik a régihez, a változás minden mozzanatát bizonyos fokig determinálja a múlt, a változások megértésében és irányításában éppen a gyorsulás teszi még fontosabbá a fejlődés történetiségének tudatos figyelemmel kísérését. A jelen meg nem értése általában a múlt nem ismeréséből származik. De hiábavaló lenne figyelmünket, minden erőnket a múlt megismerésére fordítani, ha a jelenről semmit sem tudunk. Lenin erről azt vallotta: hogy „felelevenítsem a múltat anélkül, hogy a jelenre és a jövőre gondolnék, számomra, bevallom, erőmet meghaladó feladat volna".[8]

Korunk történetének az előző korszak gazdasági, politikai és társadalomtörténetével való szoros összekapcsolása nélkül nem lehet tudományos objektivitással ábrázolni a felszabadulás után országunkban és nemzetközileg végbement folyamatokat. A jelenkor történetének tanulmányozása lassan elfoglalja az őt megillető helyet a történetírásban. Nem kétséges, hogy e korszak korábbi mellőzésének egyik tényezője volt a történeti távlat tilalomfájára hivatkozó álobjektivitás, a személyi kultusz és a dogmatizmus okozta torzítás, konjunkturális szempontok béklyója. A közelmúltban megjelent tanulmányok és monográfiák haladást jelentenek ezen a téren is.

[8] *V. I. Lenin* Összes Művei. 38. köt. Bp. 1973. 128.

Minden olyan törekvés, amely korszakunk gyors változásait a történeti tapasztalatanyag kiiktatásával próbálja értelmezni, elkerülhetetlenül misztikumba fullad. Nálunk ez a veszély talán közvetlenül még nem fenyeget, de ide is el-elérkeznek azoknak a „modern" misztikus gondolatrendszereknek a rezgései, amelyek az ember, a társadalom tehetetlenségét hirdetik saját fejlődésével szemben. Ezek a tudományos és művészi alkotások formájában fellépő gondolatrendszerek nem ismerik el a történelem mozgásának törvényszerűségeit, tagadják a történelem hősét: a *cselekvő, alkotó, harcoló embert.* A jelen megismerhetetlenségét és érthetetlenségét hirdetik, s ennek logikus folytatásaként az apokaliptikus és kegyetlen jövő kétségbeejtő perspektíváját prófétálják.

A történetiség tehát nem nélkülözhető a jelen megismerésében és megértésében, nem nélkülözhető a tudatos társadalmi cselekvésben sem, még kevésbé a társadalom irányításában. Néha mégis az a benyomásunk, hogy a nemzetközi és a hazai munkásmozgalom, pártunk gazdag, a tudomány által már feltárt történelmi tapasztalatainak felhasználása elmarad a szükségletektől és a lehetőségektől, helyenként pedig a „divatos" tendenciák miatt mintha kissé háttérbe szorulna a munkásmozgalom történetének kutatása, feldolgozása és oktatása.

Holott a szocialista társadalom Engels előrelátását kell hogy vezérfonalának tartsa, amely szerint a társadalmi tevékenység törvényeinek ismeretében az emberek majd „teljes tudatossággal maguk csinálják történelmüket". Ez a törekvés homlokegyenest ellenkezője annak a felfogásnak, amelyet fentebb vázoltunk, s amely a történelem misztikuma előtti teljes tehetetlenségre és tétlenségre kárhoztatja az embert. A marxisták a világtörténelmet azok szemével nézik, akik csinálják. Mi misztikum helyett tudatosságra, kiszolgáltatottság helyett politikai aktivitásra tartjuk méltónak az embert. Számunkra minden bonyolultságával és minden gyors változásával együtt nemcsak megérthető, hanem formálható is a jelen és a jövő egyaránt. De ahhoz, hogy jól értsük és helyesen formáljuk, *elengedhetetlen a hozzá vezető út ismerete és megértése,* a történelmi tapasztalatok felhasználása a ma politikájának, a holnap feladatainak kidolgozásánál. *Ebben az összefüggésben is nélkülözhetetlennek tekinthetjük a munkásmozgalom és párttörténet tudatformáló, ideológiai szerepének növelését.*

A tömegek körében végzett ideológiai munka, az emberek tudatának formálódása és formálása rendkívül összetett folyamat, amelynek tényezőit, alkotóelemeit, s főleg kölcsönhatásuk mechanizmusát, egymást keresztező, egymást erősítő vagy egymást gyengítő mozzanatait sem szociológiai, sem pszichológiai tekintetben nem kutatták még fel kellőképpen. Ennek hiányában a tudatformálás hivatásos fórumai és munkásai tevékenységüket szinte kizárólag gyakorlati tapasztalatok alapján végzik. E tapasztalatok természetesen nem lebecsülhető értékűek, de nem pótolják a korszerű tudományos szintű metodológiát.

Mindez teljes mértékben vonatkozik az emberek gondolkodása alakulásának és a tudatformálásnak történelmi alkotó elemeire is. A múlt történeti valósága bizonyos mértékben – helyesen vagy torzítva – spontán módon is befolyásolja a jelen társadalmi tudatát. Ezt többé-kevésbé spontán hatásformák bővítik (szülők, idősebb nemzedék elbeszélései stb.), s a tudatformálás hivatott, céltudatos eszközei, intézményei

(oktatási és nevelési hálózat, művelődési intézmények, vallás, irodalom, művészet, tömegkommunikáció, propagandaapparátus, ellenpropaganda) teszik teljessé.

Világos, hogy a céltudatos, a marxizmus–leninizmus világnézetén nyugvó történelmi tudatformálás hatékonyságát nagymértékben növelné, ha mindezekről tudományosan feltárt képünk volna, s birtokában lennénk az ideológiai munka, a tudatalakulás széles körű szociológiai és pszichológiai összefüggéseinek. Addig is, e metodológiai vonatkozású kérdések tekintetében elsősorban gyakorlati tapasztalatainkból kell kiindulnunk.

Ha figyelembe vesszük, hogy a kommunista pártoknak – ott is, ahol immár évtizedek óta a szocializmus építésén munkálkodnak – mennyi, a múltból örökölt tehertétellel kellett és kell megküzdeniük, akkor tudjuk igazán értékelni a munkásmozgalom történetének kutatása területén eddig elért eredményeket. Itt a történeti feldolgozó munka eredményeit mellőzve mindössze arra utalnék, hogy az antikommunizmus, de általában a burzsoá történetírás torzításait a munkásmozgalomról, különösképpen pedig a kommunista pártokról nagymértékben sikerült egy történetileg helyes, tudományosan megalapozott történelemszemlélettel felváltani. Úgy vélem azonban, célszerűbb, ha eredményeink felsorolása vagy értékelése helyett néhány olyan problémára utalok, melyek ma is fékezik az ideológiai munka hatékonyabbá tételét, és egyben újfent felhívják a figyelmet a munkásmozgalom és benne a kommunista pártok történetének nagy ideológiai jelentőségére.

Az egyik a *múlt rendszer retrográd szellemi öröksége,* elsősorban a nacionalizmus, a sovinizmus, a klerikalizmus, a kommunista- és szovjetellenesség, amelyek „ötös ikrek" voltak a Horthy-rendszer kulturális és iskolapolitikájában. Ezek közül kettőt kiemelnék.

Köztudott, hogy a szocialista tudatformálásnak és ideológiai munkának általában is egyik sarkalatos problémája a nemzeti és nemzetközi dialektikája. Korunk egyik jellemző ténye világviszonylatban a forradalmi munkásmozgalom internacionalizmusának megnyilvánulása mellett s ezzel egyidejűleg a nacionalizmus különböző válfajainak intenzív továbbélése, újratermelődése és új ideológiai-politikai irányzatainak megjelenése. Ezekben az irányzatokban többnyire a reakciós és haladó vonások keveredése tapasztalható. Azzal is szembe kell néznünk, hogy ez a problémakör a szocializmus világtáborában is, a szocialista társadalom építésének történelmi korszakában is a vártnál nagyobb nehézségeket okoz és megoldása hosszabb időt, mélyrehatóbb ideológiai, tudatformáló tevékenységet igényel. Nem vitás, hogy ebben különleges szerep illeti meg a történetírást és a történeti ismeretterjesztést.

A munkásmozgalom nemzeti és internacionalista kapcsolatának, nemzeti és internacionalista szellemének, nemzeti és internacionalista céljainak elválaszthatatlan összetartozása alaptörvény, szinte axióma a munkásmozgalom-történetírásban. Nélküle a tudományág nem képes választ adni a konkrét történeti folyamatok számos kérdésére. Figyelmen kívül hagyása, egyik vagy másik oldalának háttérbe szorítása ellentmondásokhoz vezet, gyengíti a tudományág hitelét és ezzel ideológiai funkciója teljesítésének lehetőségét.

Ami a munkásmozgalom-történetírás jelenlegi helyzetét illeti, nem mondhatjuk el, hogy teljesen megoldottuk volna ezeket a problémákat. Szinte közhely számba megy ugyan az olyan (egyébként igaz és helyes) elvi megállapítások hangoztatása, amelyek szerint: a munkásosztály – amióta szervezett mozgalma kialakult – társadalmunknak nemcsak legforradalmibb, de egyben legnemzetibb osztálya, s a munkásmozgalom nemcsak a legnemzetközibb, de egyben a legnemzetibb mozgalma is új- és legújabb kori történelmünknek. Az is kétségtelen, hogy ezeket a megállapításokat jórészt éppen a tudományos színvonalú munkásmozgalom-történetírás segítségével lehetett felszínre hozni és meggyőzően bizonyítani. Nálunk mégis előfordul, hogy egyes művekbe még beszüremkednek olyan motívumok, beállítások és sugalmazások, amelyek a munkásmozgalom hazai kötöttségei kapcsán nacionalista szemléletnek vagy pedig nemzetközi kötöttségek kapcsán nemzeti nihilista szemléletnek adhatnak tápot.

A problémák sorába tartozik a *nemzeti és egyetemes hagyományokhoz való viszony tisztázásának* kérdése. Ez nem is annyira elméleti síkon jelentkezik, mint inkább a téma elhanyagolásában. A kommunista mozgalom létrejötte óta minden haladó – hazai és egyetemes – hagyomány örökösének vallotta és vallja magát. Jól tudjuk, hogy a mozgalom gyakorlatában jó ideig ezt az elvet megsértették vagy formálisan kezelték.

Témánk kapcsán nem kerülhetjük meg ezt a néha „kényesnek" minősített kérdéskomplexumot sem, mert közvetlenül érinti a nacionalizmus és az internacionalizmus, a hazafiság, a nemzet, a függetlenség, a szuverenitás kérdését. Itt mindössze arra utalunk, hogy tudományunk felelősségét e téren is hangsúlyozzuk. A munkásmozgalom érdeke volt és marad minden értékes nemzeti hagyomány fenntartása, az ideológiai munka feladata pedig ezek közkinccsé tétele. Nyilvánvaló, hogy a hagyományok sorában leginkább a nemzetközi és hazai forradalmi munkásmozgalom áldozatos küzdelmeinek feltárása és a nemzeti köztudatba való „bevitele" a fő feladatunk, de ezeket nem szakíthatjuk el azoktól az egyéb hagyományoktól, amelyek a forradalmi folyamat irányába mutatnak, a munkásmozgalom fellépését előkészítő, azt közvetlenül vagy közvetve segítő tényezői voltak egy-egy ország történetének. Ez azért is fontos elvi és gyakorlati kérdése munkánknak, mert ma is a dolgozó nép, mindenekelőtt a munkásosztály és mozgalma tekinthető minden általános és nemzeti érték örökösének. Másfelől a hagyományok értékelésében, a hozzájuk való viszony értelmezésében találkozhatunk leszűkítési tendenciákkal, és ennek kontrasztjaként a kritikai értékelés hiányával. Ezért – ha kissé sommásnak tűnik is – úgy vélem, le lehet szögezni, hogy a haladó nemzeti hagyományok ápolása nem nacionalizmus, hanem a szocialista történelemszemlélet fontos elemét képezi. Azt is hangsúlyozni kell azonban, hogy a hagyományok ápolása nacionalizmussá válhat, ha összekapcsolódik más nemzetek – ez Közép- és Kelet-Európában különösen veszélyes lehetőség – haladó hagyományainak elhanyagolásával vagy lebecsülésével. A párttörténészek feladata: feltárni és előtérbe állítani azokat a hagyományokat, melyek nem eltávolítanak, hanem közelítenek más nemzetek munkásmozgalmának megértéséhez, fejlesztik a nemzetköziség és az igaz, szocialista hazafiság érzését. Sajnos ezen „összekötő" tényezők feltárására és közkinccsé tételére eleddig kevés figyelmet fordítottunk. Pedig a történetírás a múlt megszakíthatatlan menetének, a hagyományoknak, vagyis a megőrzésre érdemesnek ítélt

társadalmi tapasztalatok fenntartásának nélkülözhetetlen eszköze és egyik letétemenyese.

Nehezítik a helyzetet továbbá a *nemzetközi munkásmozgalomban kialakult ellentmondások.* Emellett ellentmondásos a nemzetközi élet pozitív tényezőinek hatása a társadalomtudományokra, közöttük a történelemtudományra is. Egyfelől a tudományos és a szakmai kapcsolatok, az információáramlás felgyorsulása, a látóhatár széles körű kitágulása stb. a tudományág fejlődésére is megtermékenyítő hatással volt, másfelől előfordul a különböző nyugati irányzatok, iskolák és módszerek helyenként kritikátlan átvétele, az objektivizmus, esetenként pedig a marxista mezbe bújtatott antimarxista tendenciák jelentkezése.

A tudományágban kialakulatlan vagy sok esetben formálisnak tekinthető a kritika napjainkban is. Minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy szinte fehér hollónak tekinthető egy-egy olyan kritika és recenzió, amely elmélyülten és a témához méltó igénnyel vizsgálja egy-egy megjelent munka tudományos színvonalát, szerepét, helyét a tudományág fejlődésében, és amely valóban megalapozottan, igényesen fogalmazza meg a munka gyengeségeit, tudományosan kifogásolható vagy helytelen megállapításait. A történettudomány fejlődésének egészséges tendenciái mellett – a különböző előjelű téves felfogások esetenkénti érvényesülésén kívül – az ideológiai közömbösségre is van példa tudományos életünkben. Közismert pl., hogy a tudományos fokozatra aspirálóktól, illetőleg a benyújtott disszertációktól marxista történelemszemléletet kell megkövetelni. Ennek ellenére néhány alkalommal már olyan kéziratok elfogadása is szóba került, melyek nyilvánvalóan nem tesznek eleget ennek a követelménynek. A kritika területén tapasztalható igénytelenség a tudományág fejlődésének egyik kerékkötője, egyben a szakmai közvélemény és az olvasóközönség helyes orientálásának súlyos akadálya is.

Ahhoz, hogy tudományágunk a reá háruló ideológiai feladatoknak megfeleljen, erősíteni kell az elvszerű marxista kritikát. Sajnos ma még különböző csoportérdekek, személyi összefonódások, „a mundér becsületének védelme" stb. akadályozzák kritikai közéletünk olyannyira szükséges fejlődését. Pedig több tényező is sürgeti kritikai életünk fejlesztését, elvszerűbbé tételét. Sürgeti ezt mind több tehetséges fiatal kutató tájékozódási szükséglete, továbbá az is, hogy egyre több olyan kérdés kutatása kerül előtérbe (sokszor kevés politikai tapasztalattal rendelkező emberek közreműködésével), amely a műhelyviták szerepének növekedése mellett jelentős felelősséget hárít a megalapozott marxista kritikára. (Ilyen témák: a hazai és nemzetközi kortörténet különféle kérdései; a szociáldemokrata párt története; az eszme- és kultúrtörténet; a társadalomstruktúra kutatása stb.) A szocialista országok közötti fokozódó tudományos együttműködés fókuszában is az élő történelem problémái állnak. Érthető okokból a propagandamunka, tehát a széles körű tudatformálás igényei is itt a legnagyobbak. A kortörténet, benne a szocializmus időszakának kutatása – objektív és szubjektív nehézségei ellenére –, a vele való intenzív foglalkozás a hatékony nevelőmunka egyik elengedhetetlen feltétele, hiszen a *legtöbb közvetlen tanulságot a ma politikája számára is az elmúlt negyedszázad történelmi tapasztalatai nyújtják.*

A munkásmozgalomtörténeti feldolgozó munka nehézségei közé tartozik a *komplexitás lassú térhódítása a tudományos feldolgozó munkában, valamint módszertanának kidolgozatlansága.* Egy-egy korszak komplex szemlélete egyenesen megköveteli, hogy – jóllehet kutatási területeik viszonylagos önállósága megmarad – a köztörténész (vagy akár az irodalomtörténész) munkásmozgalom-történész is legyen és megfordítva. Hogyan lehetne pl. Magyarországon a hazai népi mozgalmakkal foglalkozni, ha nem mélyed el a kutató a munkásmozgalom és általában más baloldali irányzatok belső történetében? Lukács György vagy Révai József ideológiai útja beszorítható-e egy szűken vett párttörténetbe? És ezt a kört szélesíteni lehet és szükséges a gazdaságtörténet, a filozófia, a szociológia stb. területére. Talán elegendő példaként megemlíteni, hogy Magyarországon a nemzetközi munkásmozgalom történetét szervezetten nem kutatják, az erre alkalmas erők tevékenysége szétforgácsolt. A számunkra oly fontos „kapcsolattörténet" (a szomszédos országok és a magyar munkásmozgalom kapcsolatainak történetére gondolunk) kutatása nálunk még a kezdeténél tart. Ennek hiányával is magyarázható, hogy a hazai munkásmozgalom- és párttörténet-kutatás egyetemes történeti „beágyazása" nem érvényesül kellő mértékben.

Miként más szocialista országokban, olyképpen nálunk is csak az utóbbi időben indult meg a munkásosztály történetének kutatása, amelynek előrehaladása a tudományág további fejlődésének és oktatásának alapvető feltétele. Magyarországon szembetűnően elhanyagolt terület a munkáséletmód, a munkáskultúra történeti kutatása, a munkáshagyományok, a munkásfolklór gyűjtése és feldolgozása. Pedig nyilvánvaló eme területek kutatásának tudományos és politikai jelentősége: elősegítheti a történeti események indítékának, az „osztály" magatartásának, tettei motiváló tényezőinek mélyebb és sokoldalúbb megértését. A munkáshagyományok feltárása és ismerete nemcsak a munkásosztály öntudatát, hanem egész népünk szocialista szemléletét erősítheti.

Különösen sürgető feladat a *struktúrakutatások* és struktúraelemzések intenzívebb művelése. A munkásosztály strukturális vizsgálata feltárja rétegződésének fontos objektív és szubjektív összetevőit; a munkáspártok és szakszervezetek strukturális elemzése pedig a munkásmozgalom össztársadalmi helyzetét, hatóerejét világíthatja meg.

A munkásosztály rétegeződésének figyelembevétele a munkásmozgalom-történetírásban is elengedhetetlen követelmény. Elvesztené hitelét az a történetírás, amely például a munkásosztály egészét a legforradalmibb, leghaladóbb, legképzettebb csoportja szerint, vagy éppen egyes kiváló személyiségei alapján értékelné. Nem juthatunk azonban ebből olyan következtetésre, amilyenre nálunk egyes, magukat marxistának valló kutatók jutottak, amely szerint „a munkásosztály nem egységes osztály, nem lehet tehát egységes ideológiája sem". Ez az álláspont a heterogenitás olyan fokú abszolutizálása, ami ha végiggondoljuk, lényegében magának az osztálynak a tagadásával egyértelmű. A heterogén jellemvonások mellett – amelyek a származásból, az eltérő hagyományokból, a termelési folyamat különböző szintjén való elhelyezkedésből, az anyagi és szellemi életszínvonal különbségéből, a politikai befolyásoltságból és egyéb másodlagos tényezőből adódnak – sohasem feledkezhetünk meg azokról az *alapvető azonosságokról,* amelyek a munkásságot minden belső rétegződése ellenére is egységbe fűzik, amelyek tulajdonképpen osztállyá tömörítik: a termelőeszközökhöz

való viszonyuk azonosságáról, kapitalista rendszer esetén a tőkések által való kizsákmányoltságuk tényének azonosságáról. Ezek az azonosságok a munkásság osztályideológiájának objektív alapjai, s ezen nem változtat az az egyébként tagadhatatlan tény sem, hogy a munkásosztályhoz tartozók egyénileg még nem valamennyien tették tudatosan magukévá osztályuk ideológiáját.

A heterogenitás mellett az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni az egység problémakörének is. Munkásmozgalom-történetírásunk eddigi nem csekély produkcióját vizsgálva az a benyomásunk támad, hogy az ellentétek olykor látványosabb megnyilvánulásai kissé elterelték a figyelmet az egység állandóan jelenlevő, szüntelenül ható tendenciájáról. Nem domborodik ki eléggé munkásmozgalom-történetírásunk összproduktumából az az igazság, hogy az *egység tendenciája objektív törvényszerűség,* amelyet csak rövidebb távon szoríthatnak háttérbe a heterogenitás megnyilvánulásai. Holott az eddigi kutatások eredményei is igazolták már, hogy a magyar mozgalomban a legélesebb elvi viták ellenére is hosszú távon mindig erősebbek az egység, mint az elkülönülés tendenciái.

Felvetődik egy régen vitatott kérdés is: hogyan kell értelmezni a szocialista építés gyakorlatának és a marxizmusnak – benne a történettudománynak – eleven kapcsolatát? Lehet-e a tudományosság követelményeinek megsértése nélkül a párt jelenlegi politikáját segíteni a munkásmozgalom történetének művelése és oktatása útján? Megengedhető-e, szükséges-e a történetírásnál általában és ezen belül a párttörténetírásnál az „aktualizálás"? Mit értünk az elmélet és a gyakorlat egységén?

Az elmélet és a gyakorlat egysége egyenlő azzal, hogy a kutatómunkában uralkodóvá válik a marxizmus–leninizmus elmélete, hogy a kutató- és oktatómunka során védjük annak tisztaságát; egyet jelent azzal, hogy tudatosan szolgáljuk a marxista–leninista elmélet alapján született politika fő vonalát, a szocialista építés fő feladatait. „Fejlődésünk jelenlegi időszakának egyik jellemzője, hogy a politikai harc is gyakran ideológiai formában jelentkezik. A kapitalista múlt eszmei öröksége – az ellenséges erők utolsó mentsvára – fékezi a szocialista építést."[9] Az ideológiai munka aktuális feladatainak megoldásából a történészeknek is ki kell venniük részüket.

Az aktualizálás fogalma ellenszenves sokak előtt, mert megismerték ennek olyan formáját, amely a történeti igazságon való erőszaktétellel volt egyenlő, a tényeknek napi agitációs szempontokhoz való igazítását jelentette. Az ilyen aktualizálást senki sem helyeselheti. A marxizmus igazsága nem tűrheti az igazságnak semmilyen megcsorbítását, mert az szemben áll a munkásosztály és a párt érdekeivel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történetírásban nem lehetséges vagy pedig szükségtelen az aktualizálás. Tulajdonképpen bizonyos értelemben minden történész törekszik az aktualizálásra, hiszen célja, hogy publikáljon, a mai olvasók számára érthetővé és elfogadhatóvá tegye írásait, direkt vagy indirekt módon felvázolja az összefüggéseket a múlt története és a jelen között, hasson az olvasó gondolkodására, szemléletének alakulására. Ennek érdekében *szükség van olyan* – jó értelemben vett – *aktualizálásra, amely a múlt*

[9] A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. 1963. 463.

tükrében a mai fejlődést segíti jobban megértetni, amely a tudományos igazság feltárására törekedve keresi a mai események történelmi hátterét, gyökereit.

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik a kortörténet, a jelenkor története feldolgozásának értékelése. Az utóbbi 10–20 évben fellendült pártunk és népünk felszabadulás utáni történetének kutatása is, jóllehet ez elsősorban az 1945–1948 közötti időszakra, és részben az 1956. évi ellenforradalom és az ezt követő évek történetére vonatkozik. A népi demokratikus korszak kutatása számos elméleti és módszertani kérdést vetett fel, amelyeknek megválaszolására a munka menetében nagy figyelmet kellett és kell fordítani. Úgy ítéljük meg, hogy a sokéves vita után sikerült tisztázni az 1944–45-ben hazánkban kibontakozó forradalom jellegét, osztályerőit, az osztályok kölcsönös viszonyát, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra proletárdiktatúrába való átnövésének folyamatát, majd fő vonásaiban a szocializmus alapjainak lerakásáért folytatott küzdelem történeti útját.

Az e korszak kutatásának elvi-módszertani kérdéseiről folytatott viták több forrásból származtak. A jelenkor kutatása és feldolgozása mindig különlegesen nehéz történetírói feladat. Akadtak történészek, akik kétségbe vonták (és talán egyesek ma is kétségbe vonják) ennek az immár több mint negyedszázados korszak kutatásának tudományos lehetőségét, jogosultságát. A történelmi távlat hiányára, csoportok, személyek közvetlen érdekeltségére, tehát a szubjektív szempontok érvényesülésének nagyobb lehetőségére hivatkozva a jelenkor történetének kutatását és értékelését kizárólag az utókor feladatának tartották vagy tartják. Igazolni látszik ezt a nézetet az a tény, hogy a történész maga is kortárs, alakítója, formálója korának, és szubjektív élményanyaga befolyásolhatja értékítéletét. Mi abból indulunk ki, hogy a marxista–leninista történettudománynak tudatosan vállalnia kell, hogy a múltat a jelennel összekötő kapocs legyen. Ha valljuk, hogy a múlt megismerése a jelen és a jövő érdekében történik, akkor a jelenbe nyúló közelmúlt történeti értékelését sem engedhetjük át teljes mértékben az utókornak.

A szubjektív nehézségek mellett a jelenkor történeti feldolgozása más összefüggésekben is bonyolultabb feladat. A politikai élet, a gazdasági fejlődés, a kulturális tevékenység területein – és társadalmi életünk egyéb oldalait tekintve – olyan folyamatokat is elemezni kell, amelyek bizonyos vonatkozásokban, végkifejlődésükben még nem is lemérhetők. Kétségtelenül nehézséget okoz a korszak történelmi forrásanyagának rendezetlensége és részbeni hozzáférhetetlensége is.

Népi demokratikus fejlődésünk történetének feldolgozása és tapasztalatainak mai felhasználása között szerves összefüggés van. Azoknak a törvényszerűségeknek a bemutatása, amelyek társadalmunk fejlődését az utóbbi negyedszázadban meghatározták, elengedhetetlen feltétele annak, hogy megértsük mai feladatainkat, céljainkat, hogy eleget tegyünk azoknak a követelményeknek, amelyeket korunk megoldásra váró feladatai az emberek szocialista tudatának kialakítása során a történészek elé is állítanak.

Tulajdonképpen minden marxista szemléletű történelmi mű valamilyen formában mai politikánk, feladataink segítését szolgálja. Ezek a munkák a múltról szólva – a mának is szólnak, hiszen sokszor éppen a jelenben bomlanak ki azok a tendenciák, amelyeket mozgalmunk történetéből a múltban vizsgálunk.

A napi politika segítésének értelmezésénél már szakítottunk a „hozzáigazítás", az előregyártott koncepciók történelemhamisító és káros módszerével. Esetenként tapasztalható még a sematizálás veszélye: ez gyengíti nagy vívmányaink történelmi jelentőségét, amikor egyszerűsíti a párt küzdelmeit, elkeni a fejlődés ellentmondásait és a párt történetét valamiféle egyenes vonalú „diadalútként" ábrázolja. A fejlődés ellentmondásainak elhallgatása torzítja a valóságot, hamis megvilágításba helyezi és elhomályosítja azt a hősies és bonyolult küzdelmekkel teli utat, amelyet a kommunista pártok megalakulásuk óta napjainkig megtettek. A pártosság azt is megköveteli, hogy a maga bonyolultságában, összetettségében, ellentmondásosságában mutassuk be pártjaink küzdelmeit, fejlődését, a szocialista országokban immár azoknak a pártoknak az útját, amelyek minden buktató és kínlódás ellenére is eredményesen oldották és oldják meg a nemzet, a nép jólétének emelése, a szocialista haza építése terén eléjük tornyosuló feladatokat.

A marxista történészeknek erkölcsi és tudományos kötelességük, hogy tevékenységükkel a szocializmus, a haladás ügyét szolgálják, hogy a régebbi és a mai történelem eseményeinek kutatásával, feldolgozásával, oktatásával egyaránt erősítsék a munkásosztályban történelmi hivatásának tudatát, erősítsék a proletariátus hatalmát, segítsék az emberek szocialista tudatának formálását.

Megítélésünk szerint a párttörténeti kutató-, oktató- és ismeretterjesztő munkában szigorúan szem előtt kell tartani Lenin tanítását a marxista történész pártosságáról: „A materialista – írta Lenin – . . . következetesebb az objektivistánál és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, *melyik az az osztály*, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza . . . a materializmus, hogy úgy mondjuk magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésében közvetlenül és nyíltan, egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk."[10]

E tanítás arra kötelez minket, hogy vegyük figyelembe a munkásmozgalom fejlődésének sajátosságait is. Nem szorítkozhatunk csupán a kommunista mozgalom létrejöttének, fejlődésének és harcainak ábrázolására, mutassuk be az egész mozgalom, benne a különböző irányzatok, a szociáldemokrata párt, a szakszervezeti mozgalom tevékenységét is. Vázoljuk fel a történeti fejlődés teljes folyamatát, amely végül is a nemzetközi kommunista mozgalmat, a szocialista világrendszert történelmünk fő folyamatát meghatározó döntő tényezőjévé fejlesztette.

A lenini tanítás továbbá arra kötelez bennünket, hogy a különböző történeti időszakok eseményeit – az objektív lehetőségeket számba véve – a nemzeti és nemzetközi eseményekkel dialektikus összefüggésbe hozzuk, mutassuk meg a fejlődés eredményeit és a megtorpanásokat, a hibákat is. A pártosság marxista–leninista értelmezése megköveteli, hogy feltárjuk a teljes történelmi igazságot, megköveteli, hogy harcoljunk a pártosság fogalmának szubjektivista értelmezése ellen, és az ennek látszólag ellent-

[10] *V. I. Lenin* Összes Művei. 1. köt. Bp. 1963. 388–389.

mondó, de vele szorosan összefüggő dogmatikus-mechanikus szemlélet ellen. Ugyanakkor harcolni kell az objektivista tendenciák ellen is, mert a történettudományban is „a pártonkívüliség burzsoá eszme".[11]

*

Mind a feldolgozó munka, mind pedig a történeti szemlélet fejlesztése szempontjából kritikusan és önkritikusan, az itt felsorolt tehertételek és nehézségeink figyelembevételével differenciáltan kell vizsgálni a munkásmozgalom- és párttörténetírás ideológiai szerepét, fejlődését a felszabadulás óta. Ennek a folyamatnak a megítélése sem mentes ellentmondásoktól. Vannak, akik úgy vélik, hogy tudatformáló szerepét, ideológiai nevelő hatását a párttörténetírás jelentősebb mértékben betöltötte a felszabadulás utáni időszak első periódusában, annak ellenére, hogy módszere ekkor még kiforratlan volt és viszonylag gyér kutatási eredményre épülhetett. Viszont sok ember számára merőben új ismereteket nyújtott, és hitele még csorbítatlan volt. Úgy vélem, vitatható eleme ellenére ez figyelmet érdemlő megállapítás.

Sokkal ellentmondásosabb az 1948 és 1956 közötti periódus kutató- és nevelő munkájának megítélése. Amiképpen hiba volna ezt az időszakot a szocializmus építésének egésze szempontjából egyoldalúan megítélni, úgy ez évek történettudományát sem értékelhetjük felszínesen. A munkásmozgalom-történetírásban a dogmatizmus, a voluntarizmus jelentkezése nemcsak következménye volt e periódus politikai torzulásainak, hanem „alakítója" is; nemcsak kiszolgálta a személyi kultuszt, hanem igazolni is próbálta törvénytelenségeit; nemcsak aktualizálta a munkásmozgalom-történetírást a mindenkori politikai feladatokhoz, hanem sok tekintetben előtte is járt, rossz értelemben „utat mutatott" neki, jóllehet művelőinek jóhiszeműségében nem kételkedhetünk. E súlyos hibák ellenére ki vitathatja, hogy már ebben a periódusban, az ekkor frissen kiépült és szűkös személyi és tárgyi feltételek mellett készült munkák is számos új ténnyel és adattal ismertették meg népünket, munkásosztályunkat, lehántották azt a sok-sok sarat és mocskot, amit a horthysta történetírás rakott főleg a kommunistákra és mozgalmukra. Ki tagadhatná, hogy nagy szerepe volt a munkásmozgalom forrásanyaga összegyűjtésének és közreadása megkezdésének, egyes fontos kérdései feldolgozásának még akkor is, ha ezek később (és egyebek között ebben rejlik az akkori munka legsúlyosabb ellentmondása) sok tekintetben rontották a munkásmozgalom- és párttörténetírásnak a hitelét, s ezzel néha még napjainkban is meg kell küzdenünk. Kétségbe vonhatjuk-e annak jelentőségét, hogy lényegében ebben a periódusban, jóformán minden előzmény nélkül kezdett hozzá e tudományág műveléséhez az a néhány fiatal történész és sok mozgalmi tapasztalattal rendelkező kommunista, akik hivatásuknak tekintették, hogy közkinccsé tegyék a mozgalom gazdag tapasztalatát, és akik később a dogmatizmus, a szubjektivizmus hibáitól megszabadulva, tudományos alapra helyezték és ma is eredményesen művelik a munkásmozgalom történetének kutatását, feldolgozását, oktatását.

[11] *V. I. Lenin* Összes Művei. 12. köt. Bp. 1966. 129.

A tárgyilagos válasz ezekre a kérdésekre csak pozitív lehet. Egy általam végzett, aránylag szűk körű „közvélemény-kutatás" során[1 2] joggal állapította meg több kiváló történész és oktató, hogy a munkásmozgalomtörténeti kutató- és feldolgozó munka sem a szakterület egészével, sem más társadalomtudományokkal összevetve „nem marasztalható el nevelői feladatának elhanyagolásában. Az oktató- és kutatómunka minden súlyos ellentmondása és hibája ellenére jelentős szerepet játszott a burzsoá ideológiai maradványok elleni harcban, a párt- és állami káderek képzésében, tájékoztatásában, ismeretanyaguk bővítésében. Ez egyébként természetes, hiszen a tudományág összes ágazatai közül a mi témánk kapcsolódik legközelebbről a mozgalmi munka gyakorlatához."

Egybehangzóan kedvező az 1957 utáni időszakban folytatott tevékenység megítélése, és a különböző területeken jelentkező feladatok, gondok megfogalmazása is. Az MSZMP megújhodása során, a konszolidáció folyamatában ezen a téren is jelentős energiák szabadultak fel, és a korábbi időszak eredményeire támaszkodva, de szemléleti, módszertani, tematikai stb. szempontból azt meghaladva indulhatott fejlődésnek a munkásmozgalomtörténet kutatása, és a korábbinál tudományosabb alapokon nyugvó széles körű oktatása hazánkban. Most a mennyiségi tényezőket elhanyagolva csupán azokra, a munka fejlődését mutató *minőségi tényezőkre* utalok, amelyeket kutatók és oktatók egyaránt mind a tudományos, mind az ideológiai, politikai és nevelő funkció betöltése szempontjából jelentősnek tartanak. Számos, korábban helytelenül bemutatott, történeti szempontból azonban alapvető kérdést sikerült tudományos megvilágításba helyezni. Ilyenek: a magyarországi szocialista munkásmozgalom kialakulásának és kezdeti tevékenységének megalapozottabb feltárása; az egyes feldolgozásokon belül a szociáldemokrata párt történeti szerepének árnyaltabb értékelése; az 1918–1919-es forradalmak történetének tudományosan időálló feldolgozása; a magyar internacionalisták hazai és nemzetközi szerepének tudományos feltárása; a húszas évek munkásmozgalmának, benne a KMP újjászervezésének, a frakcióharcok történetének, továbbá az első MSZMP létrejöttének és tevékenységének értékelése; a gazdasági világválság évei munkásmozgalmának, valamint az ellenállási mozgalomnak, benne a KMP szerepének átfogó és történelmileg hiteles értékelése. Becses munkák születtek már az 1945–48 közötti periódus fő kérdéseiről, nemzetközileg is figyelemre méltó a népi demokratikus forradalom elméleti előzményeinek, ütemének és szakaszainak, valamint e periódus több igen fontos részkérdésének, pártpolitikai küzdelmeinek monografikus feldolgozása. Pozitív visszhangra találtak a párt szövetségi politikájáról, az 1956-os ellenforradalom történetéről megjelent művek. Kutatók és oktatók egyaránt örömmel fogadták a magyar munkásmozgalomtörténet legfontosabb dokumentumainak publikálását, amely lehetővé tette, hogy a szervezett mozgalom kialakulásától kezdve szinte napjainkig hiteles források alapján oktathassuk munkásmozgalmunk és pártunk történetét. A két évtizedes kutató- és feldolgozó munka eredményeképpen létrejött szintézis, „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" megjelenésében új- és legújabb kori

[1 2] Mintegy ötven történész szakembernek és vezető történelemtanárnak kiküldött kérdőívre beérkezett válaszokból néhány általánosítható megállapítást – tekintve, hogy ezek nem archívumi anyagok – a válaszadók megnevezése nélkül idézek a tanulmányban.

történetírásunk értékes gazdagítását látják kutató történészek és oktatók egyaránt. Ugyancsak az előző évtizedek megalapozó munkája tette lehetővé olyan összefoglaló kézikönyvek létrehozását, mint a „Munkásmozgalomtörténeti Lexikon", továbbá az ismeretterjesztő és népszerűsítő munka korábbinál megalapozottabb és sokkal szélesebb kiterjedésű művelésének lehetőségeit.

Mindezeknek az eredményeknek – amelyeket tovább is lehetne sorolni – nyilvánvalóan részük van abban, hogy népünk önismerete ma jóval nagyobb, magasabb fokon áll, mint akár tíz évvel ezelőtt, hogy a ma élő nemzedék szemléletéből a polgári osztálytartalmú téveszmék fokozatosan eltűnnek, hogy a forradalmi múltunk és forradalmi jelenünk közötti kontinuitás megértetése terén előrehaladtunk, hogy a szocialista országokkal, a világ haladó erőivel való törvényszerű, szoros összefogásunkat népünk, munkásosztályunk mind szélesebb körben tudatosan elfogadja és támogatja.

Ezen az sem változtat, hogy a jelentős fejlődés mellett számos szemléleti probléma mutatkozott. Ezeknek a forrásai sokfélék. E munka során a közvélemény tudatába számos, korábban jól besulykolt, de tudományosan meg nem alapozott összefüggést, értékelést kellett felülvizsgálni, sok esetben meg kellett haladni, vagy el kellett vetni régebbi álláspontokat. Ehhez járult az az előbbiekben már említett körülmény, hogy a marxista történetírás nem lehetett mentes attól a hatástól, amelyet a szocializmus hazai fejlődésének politikai fordulatai gyakoroltak rá. A szakemberek többsége jól látja, hogy e szemléleti problémák egy része az 1956 előtti korszak történetírásának hosszan elnyúló reakciójaként értékelhető. Érezhető még az 1956-os ellenforradalom szellemi előkészítését mutató eszmei zűrzavar egyes elemeinek továbbélése vagy újra jelentkezése. És, amint erről már volt szó, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a külföldön, főleg Nyugaton felbukkanó különböző divatos antimarxista és antikommunista politikai és eszmei áramlatok beszüremlését sem.

Ezek és egyéb tényezők éppen egy nagyszabású feltáró munka közepette erősen fékezhetik a tudományág ideológiai nevelő hatását. Az sem lenne viszont reális, ha azt várnánk, hogy a munkásmozgalom- és a párttörténeti kutatás „érett korba lépése" konfliktusmentesen, ingadozás nélkül menjen végbe. Ez az ingadozás viszont egyes esetekben nem az említett gondok terméke, hanem a korábban vallott helyes marxista elvek feladásában, a tőlük való elfordulásban, vagy a marxizmus–leninizmus bizonyos alapkérdéseinek relativizálásában gyökerezik. Helyenként tapasztalható még az álobjektivitás is, a tudományosság álarca mögé búvó, leíró, értelmezni nem kívánó módszer, és – mi tagadás – esetenként a kedvező nyugati vélemények utáni vágyakozás. Az objektivizmus kapcsán ismét hangsúlyozni kell, hogy ez – képviselőinek szándékától függetlenül – lényegében véve mindenütt az osztályharcos szemléletmódra és harckészségre nevelés leszerelésére irányul. Amíg az objektivizmus Nyugaton a burzsoá uralom fenntartásának egyik közvetlen ideológiai eszköze, nálunk a szocialista közgondolkodás kialakulási folyamatának megállítását vagy lassítását szolgálja.

Ezek a szemléleti gondok azonban – és ezt újból hangsúlyozni kell – egy felfelé ívelő, pozitív folyamat kísérő jelenségei, amelyeknek szerepét ugyan nem szabad lebecsülni, de túlzott hangsúlyozásuk is helyzetünk torz megítéléséhez vezetne. A történészek – köztük a munkásmozgalomtörténet művelői – munkájának eredményei je-

lentősek, uralkodó tendenciájuk a marxizmus–leninizmus eszmeisége, a politikai felelősségtudat, a tudomány és a politika egymásra utaltságának, kölcsönhatásának mind helyesebb értelmezése.

*

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a történelmi ismeretterjesztés és tudatformálás céltudatos eszközei, szervezett formái közül mindmáig a *közoktatási hálózat, az iskolai történelemoktatás a legfontosabb, össztársadalmi tekintetben a legnagyobb jelentőségű.* Egyrészt azért, mert az emberek a legfogékonyabb életkorban itt kapják történelmi műveltségük, szemléletük gyakran egy életre kiható alapjait, másrészt mert az iskolarendszerű oktatás a legszervezettebb, legegységesebb és talán legszélesebb körű a történelmi tudatformálás csatornái közül. A jelen kutatások eredményei főként az ifjú nemzedék felnövekedésével válhatnak a felnőtt társadalom tudatállományának szerves részévé.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a történeti tudatformálás hosszú távú programjának kulcsszereplői – a *történelemtanárok.* Az ő történeti ismereteik színvonala, mélysége és nem utolsósorban korszerűsége, az ő „történeti tudatuk" alakulása és tanításmódszertani kultúrájuk színvonala döntő jelentőségű a felnövekvő nemzedék szemléletének alakítása szempontjából. S ha figyelembe vesszük, hogy ifjúságunk szocialista szellemű nevelésében a munkásmozgalom történetének megkülönböztetett szerepe van, világossá válik előttünk a történelemtanárok munkásmozgalomtörténeti képzésének jelentősége.

Ez a kérdés része annak a szélesebb problémakörnek, hogy mennyire képesek oktatóink a munkásmozgalom történetét a történelmi folyamatokon belül lehetőleg minden lényeges összefüggés feltárásával tárgyalni. Mennyire sikerült „beágyazni" a magyar munkásmozgalom történetét a nemzeti történetbe, milyen mértékben érvényesült az egyetemes látásmód ebben a munkában? Milyen segítséget nyújt tankönyvírásunk a mai színvonalával és metodikájával ennek megoldásához? Ezeknek a kérdéseknek megítélésében jelentős különbség mutatkozik a kutatók és mindenekelőtt az általános és középiskolai oktatók között.

A szervezett kutatómunka megindulásától kezdve a történészek általában tudatosan törekedtek arra, hogy a magyar munkásmozgalom történetét a nemzeti és kisebb mértékben az egyetemes történettel összefüggésben vizsgálják. Ennek megfelelően a munkásmozgalom közvetlen előzményeit az 1848-as forradalomban kezdték el kutatni, a kiegyezés teremtette viszonyokat figyelembe vették a szervezett munkásmozgalom kibontakozásánál; a legelső munkákban is foglalkoztak már azzal, hogy az európai politika (például a francia–porosz háború) hogyan hatott a nemzetközi és a hazai munkásmozgalomra. Tehát a szűk céhszemléletet sikerült elkerülni, és ami korábban csak törekvés volt, 1957 után már határozott tendenciaként nyomon követhető a kutató- és feldolgozó munkában. Így pl. a magyarországi szociáldemokrata mozgalom kialakulását, vagy például 1912. május 23-ának a történetét már teljesen országos, illetve nemzeti viszonylatban dolgozták fel szerzőik. Az 1918. októberi forradalomról készült monográfia a világháborúval, a monarchia összeomlásával és az ország belső helyzetének sokoldalú elemzésével egybekapcsolva tárgyalja a periódus munkásmozgal-

mának történetét. „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" tekintélyes terjedelemben tartalmaz mind általános magyar történeti, mind világtörténeti, mind pedig nemzetközi munkásmozgalomtörténeti vonatkozásokat is.

Egyre szélesedő körben tapasztalható, hogy az úgynevezett köztörténettel foglalkozó szakemberek mindinkább bevonják vizsgálódási körükbe a munkásmozgalom történetét is. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy az új- és legújabb korral foglalkozó történészek többsége – bármely területen tevékenykednek is, és ha helyzetmegítélésük esetenként részletkérdésekben különbözik is egymástól – a lényeget tekintve egyazon platformon áll. Mindkét terület művelői megtették tehát a lépéseket ahhoz, hogy egybekapcsolják a munkásmozgalom történetét a nemzeti történettel. Nem pusztán azért, mert csak így számolhatunk le azzal a hazug és torz beállítással, amely szerint a munkásosztály idegen a nemzet egészétől, tehát a munkásmozgalom kívül esik a magyar történelmen, hanem mert az új- és legújabb kor nemzeti történetével foglalkozó szakemberek felismerték, hogy korszakunk magyar társadalmának történetét nem lehet a munkásság és a parasztság, a dolgozó nép történetének feltárása nélkül érzékeltetni, ha az egész magyar történeti fejlődést teljes összetettségében és bonyolultságában akarjuk felvázolni. Ugyanakkor a munkásmozgalomtörténet kutató szakemberei is felismerték, hogy a munkásmozgalomtörténet szerves része a köztörténetnek és integrálódnia kell a hazai és nemzetközi történelemmel.

Ez a felismerés a köztörténetnek és a munkásmozgalom történetének művelői körében nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megszünt az olyan „rivalizálás", amely a szakmai körök egy részében uralkodott, hogy egyik oldalon állnak az igazság kövének hordozói, „a tudományosság egyedül hivatott és prominens képviselői", a másik oldalon pedig a politikusok, a mozgalmárok, az ideológusok, vagyis a munkásmozgalmi történészek. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ennek a torz szemléletnek a maradványai már teljesen eltűntek volna, de azt nyugodtan állíthatjuk, hogy amilyen mértékben valóban tudományossá vált a történelem – és benne a munkásmozgalomtörténet – művelése, olyan arányban foszlottak szét ezek az előítéletek is. Jól érzékeltetik ezt többek között azok a vélemények, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy „a munkásmozgalom- és párttörténet a történetírás egészével együtt nagy fejlődésen ment át, és ez a fejlődés egyenesen a fordulat szóval jellemezhető. A nem párttörténész szakemberek egy időben hajlamosak voltak azzal büszkélkedni, hogy ők előbbre haladtak, mint a párttörténészek. Ez a vélemény a múltra vonatkozóan – az ötvenes éveket értve rajta – sem volt igaz: akkor általában a kibontakozás stádiumában levő marxista történetírás különböző ágazatai többé-kevésbé párhuzamosan fejlődtek. Sőt tovább is mehetünk: vannak területek, ahol a munkásmozgalomtörténet megelőzte a köztörténetet". Mások pedig azt hangsúlyozták: nem véletlen, hogy „a felszabadulás utáni történelem tanítása ma is a párttörténeti tankönyv (vagy az azt népszerűsítő jegyzetek) alapján folyik. Így azután egy sor alapvető köztörténeti kérdésben a munkásmozgalom- és párttörténészek foglaltak előbb állást". Mindezeket nem dicsekvésből idéztük, erre nincsen okunk, hiszen gondjaink manapság is bőven akadnak.

Ezt a kedvező fejlődést segítette, hogy bővültek a tudományág különböző területein dolgozók közötti személyi, szervezeti és munkakapcsolatok, jóllehet ezek sem

teljesen zavartalanok. A párttörténet kutatói nagy erőfeszítéseket tettek korszakuk általános történeti hátterének feltárására. Ezzel nemcsak azt a reakciós beállítást sikerült megtörniük, amely a nemzeti történelem perifériájára szorította a munkásmozgalom történetét, hanem ennek a helytelen ellentétét is, a már említett „öntudatos" elkülönülést.

Más a helyzet az oktatás különböző szintjein. Ez mindenekelőtt az oktatást szolgáló tankönyveink módszertani, szerkezeti felépítésével, továbbá történelemtanáraink felkészültségével függ össze. A pártjellegű oktatási formákkal (Politikai Főiskola és esti egyetemek) ezúttal nem foglalkozom. Mindössze annyit kell megjegyeznem – bár ennek értékelése nagyon is különböző a szaktörténészek körében –, hogy ezeken az oktatási formákon tudjuk a leginkább összekapcsolni a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetének oktatását, ennek megfelelően elhelyezni a munkásmozgalom történetét a korszerű történeti képben. Természetesen e két területen is jelentős minőségi különbségek mutathatók ki, hiszen a Politikai Főiskola jellegénél, személyi és tárgyi feltételeinél fogva sokkal nagyobb igényeket támaszthat és képes kielégíteni, mint a munkásmozgalom történetét a szélesebb tömegeknek oktató esti egyetemek hálózata.

Ez utóbbin sem az oktatás színvonala vagy a legújabb eredmények közvetítésének lehetőségei okoznak problémát, hiszen például a Budapesti Pártbizottság Esti Egyetemén többségében tudományágunk elismert kutatói végzik az oktatói munkát. De felvetődik a kérdés: az esti egyetemek hallgatói között sokaknak nem csupán „tantárgy"-e ez a stúdium? Vajon az egyre növekvő érdeklődés nem csupán jószándékból eredő „bizonyítványszerzési" lehetőség, funkciójuk betöltéséhez megkívánt követelmény? Reális-e, összhangban van-e a nagy létszámnövekedés stb. az oktatás igényével? Nem kellene-e olyan oktatási rendszert kialakítani, amely elsősorban az önálló gondolkodásra, tehát szemléletformálásra késztetné azokat, akik ebben az oktatási formában ismerkednek meg a munkásmozgalom történetével? Mindezek olyan kérdések, amelyekre választ kell adni, ha reálisan akarjuk értékelni azt a sok-sok erőfeszítést, amelyet az esti egyetemek vezetői és tanárai e téren olyan nagy hivatástudattal, ügyszeretettel kifejtenek.

A munkásmozgalom története tudatformáló szerepének nehezebb problémáit kell mérlegelni az állami oktatás területén. Mindazt, amit erről mondani kívánok, hét történelem szakos szakfelügyelő, és az őket irányító intézmény legilletékesebb szakembereitől kapott vélemény, valamint a Párttörténeti Intézet munkatársainak egy, 1971 végén befejezett vizsgálata alapján alakítottam ki.

A problémák három köréről kell itt szólni: a) a tankönyvekről; b) a tanári karról; c) a tárgyi feltételekről.

A *tankönyvekről.* Nem az elmondandó kritikai észrevételek, hanem a tárgyilagosság miatt le kell szögezni, hogy tankönyveink – mind tartalmilag, mind módszertanilag – az utóbbi 10–15 évben sokat fejlődtek.

Az 1960-as évek elején megjelent új tankönyvek nagymértékben képesek voltak szakítani az előző tankönyvek szemléleti dogmatizmusával és pedagógiai sablonosságával, színtelenségével. Megjelenésük idején tartalmilag korszerűek voltak, metodoló-

giailag pedig elérték a nemzetközi színvonalat. Azóta azonban nagy fejlődés ment végbe a tudományág művelésében, amellyel tankönyvírásunk nem tartott, vagy nem tudott lépést tartani. Ezért napjainkban sok esetben a szubjektív tényezőkön múlik, hogy miképpen ágyazódik be a munkásmozgalomtörténet oktatása a nemzeti történetbe, mennyiben fejti ki nevelő hatását annak a generációnak a formálásában, amelynek és amelyre épül a jövő szocialista társadalma.

Az új tankönyvek elkészítésénél az egyik vezérlő szempont az volt (ennek szándékát eddig sem hiányolhattuk), hogy a tankönyvekben kialakítsák a hazai és az egyetemes történelem helyes arányát és egységét, valamint integrálják a köztörténetet és a munkásmozgalomtörténetet. E téren is jelentős a fejlődés, ha az 1950-es és az 1960-as évek általános és középiskolai tankönyveit vetjük össze. Egy sor tényező azonban kedvezőtlenül befolyásolta a helyesen felismert elvek gyakorlati megvalósítását, pl. a tantervkészítés és tankönyvírás elméletének fejlődési szintje, a történelemtanítás pedagógiájának helyzetéből származó realitások, s az egész iskolai nevelő-oktató munka didaktikai felépítése. Az említett oktató szakemberek egybehangzó véleménye szerint jelenleg a történelem egy-egy ágazata egyes tankönyvekben hol külön-külön, saját belső rendszerében, törvényszerűségeiben jelenik meg, hol pedig szintetikusan, az összes ágazatok együtt, belső összefüggéseik végső konzekvenciáiban. Tehát az oktatásban sajátos kettős vonulat található. Különösen élesen megtalálható ez a kettősség a munkásmozgalom, még élesebben a kommunista párt történetének esetében. A munkásmozgalom története ugyanis, mint a politikatörténet része – minden jóakaratú törekvés ellenére – a tankönyvekben gyakran nemcsak önálló, de különálló jelenség képét ölti. Az érintett terület szakembereinek egyöntetűen az az igénye és javaslata, hogy a munkásmozgalom önfejlődésének törvényszerűségei a nemzeti és az egyetemes történet szerves részeként világosodjanak meg. Jelenleg a munkásmozgalmi részek általában külön leckeként, néha külön fejezetként szerepelnek az általános és középiskolai tananyagokban, s nem egy esetben stilárisan is elkülönülnek, érzelmileg kevésbé megragadók, mint más részek, feldolgozási módjuk száraz, a munkásmozgalmi személyiségek tankönyvi rajza eszménykép formálására igen ritka esetben alkalmas.

Jóllehet egy és más történt már nagy történelmi személyiségeink valóságos szerepének, emberi portréjának megrajzolása érdekében, de be kell vallanunk, ez nem elegendő ahhoz, hogy a tankönyvírók és a történelemtanárok emberközelbe hozzák őket. Pedig az ifjúságnak ma is szüksége van eszményekre, eszményképekre. Mindezt azért kell hangsúlyoznunk, mert talán a személyi kultusz ellenhatásaként megjelent történetírásunkban az a törekvés, hogy a kiemelkedő személyiségeket úgymond „illúziómentesen" mutassák be. Deheroizálásnak szokták nevezni ezt a gyakorlatot, amely annyiban jogosult, amennyiben mindenfajta hamis dicsfényt száműzni akar a tudományos történelmi értékelésből. Ha azonban valóságos érdemeket akar elvitatni, akkor éppen olyan tudománytalan módszert alkalmaz, mint a korábbi tendenciózus történetírás. Ez az észrevétel nemcsak a tankönyveket érinti, de tény, hogy tankönyvíróink közel sem aknázták ki a nagy munkásmozgalmi alakjaink megismertetésében rejlő nevelési lehetőségeket.

Pedig a történelmi tudat és formálása szempontjából aligha van izgalmasabb és lényegre mutatóbb téma, mint a tömegek és a kiemelkedő történelmi személyiségek viszonya, szerepük, lehetőségeik és korlátaik a társadalom és a történelem formálásában. Ez korántsem csak elméleti szempontból fontos, hanem mindenekfelett etikai jelentősége van. Közvetlenül érinti ugyanis mind a vezető, mind az úgynevezett egyszerű ember személyes felelősségét a társadalom jelenéért, jövőjéért, távlatilag tehát a történelemért. Aligha lehet eltúlozni felelősségünket ezen a téren, hiszen a kimagasló személyiségek megfelelő bemutatását csak úgy érhetjük el, ha hozzáférhetővé tesszük – és ebben a tudományos ismeretterjesztésnek, a népszerűsítésnek felbecsülhetetlen szerepe van – mindazt, amire már támaszkodhatnak a történelemtanárok (az utóbbi évek memoárirodalmának java része; a „Forradalmi elődeink" című kötet; a Párttörténeti Közlemények életrajzi rovatának írásai; az Akadémiai Kiadónál megjelenő „Életek és korok" című életrajzsorozat stb.); továbbá, ha aktívan bekapcsolódunk a tömegkommunikációs eszközök ilyen irányú tevékenységébe. E téren is súlyosan érződik a történelmi népszerűsítő folyóirat hiánya, és túlzásai ellenére alapjában véve egyet lehet érteni azzal a megjegyzéssel, amely szerint „botrányos állapot, hogy miközben szakfolyóirataink 19. századi akadémikus közlönyökké válnak, nincs egy tekintélyes népszerű történeti folyóirat, ahol egy történész megírhatná véleményét a Bors Máté-szerű munkásmozgalmi hősökről".

A politikai vezetőket s általában az embereket, kivált fiatalságunkat nagyon érdekli a munkásmozgalomban tevékenykedő kiemelkedő művészek, tudósok (Lukács György, József Attila, Derkovits Gyula, Mészáros László) stb. mozgalmi életrajza. Elég utalni arra, hogy pl. József Attila életútjának megítélésében még ma is mennyi találgatásnak lehetünk tanúi egyes irodalmi körökben, miközben a „szakemberek" hallgatnak. Ezen a téren is sok még az adósságunk.

Ugyancsak általánosnak tekinthető kifogás, hogy egyes tankönyvek feldolgozási módja még (vagy már) nem eléggé korszerű, erősen fogalmi jellegű és elvont. A viszonylag kis terjedelmű fejezetekben rengeteg tényt zsúfol össze, és a „tömör" fogalmazások számos esetben pontatlanok. A szóhasználat követi a munkásmozgalom történetének terminusait, amelyek jórészt ismeretlenek a tanulók előtt, és ez is nagyban hozzájárul, hogy a munkásmozgalmi anyag egy része, szürkesége és feloldatlansága miatt, szinte taníthatatlan. Meghökkentő példát mondott erre az egyik szakközépiskolai tanár, amelyet szó szerint idézek: „A 19. század végi nemzetközi munkásmozgalom és a II. Internacionálé néhány, legalább értelmezésre szoruló fogalma: polarizáció, a proletariátus koncentrációja, munkásarisztokrácia, tömegpárt, proletárpárt, kivételes törvény, legális működés, delegátus, közvetlen politikai célok, munkásvédelmi törvény, nemzetközi munkásünnep, szakszervezeti munka, munkássajtó, ideológiai győzelem, anarchista, opportunizmus, revízió, revizionizmus, illegális, forradalmi propaganda, szociális reform, forradalmi baloldal, centrista. Mindez – egyetlen leckében." Úgy vélem, ehhez felesleges kommentárt fűzni. Ennyi fogalom nemcsak szükségtelen az oktatásnak ezen a szintjén, hanem lehetetlenné teszi azt is, hogy az amúgy is sok felkészültségbeli és más gonddal küszködő tanárok többsége felhasználja a munkás-

mozgalom történetét a reá bízott fiatal nemzedék történelemszemléletének, szocialista gondolkodásának, emberré formálásának fejlesztésében.

S itt rátérek a másik kérdésre: a *történelemtanárok problémájára.* Ellentmondás feszül ugyanis a munkásmozgalomtörténet kutatás fejlődése, a vele szemben támasztott nevelési igények, valamint a jelenleg oktató tanárgeneráció egy részének „történeti tudata", felkészültsége között. A gond tulajdonképpen egyszerűen megfogalmazható: a tanárok egy része nem tudott és nem tud lépést tartani a tudomány fejlődésével, nem tud teljesen eleget tenni a reá háruló ismeretterjesztési, oktatási és nevelési feladatoknak. Ez megmagyarázható, de ettől a probléma még nem oldódik meg. A történelmet tanító mai tanárgenerációnak a 40–42 évestől a 60 éves korig terjedő zöme vagy még a dogmatizmussal terhelt időszakban, a revizionista bomlasztás kibontakozása idején szerezte meg a diplomát, vagy akkor képezték át marxista történelemtanításra. Ismereteinek és szemléletének alapjaira is ebben a szellemben oktatták, így csak az új ismeretanyag elmélyült tanulmányozásával lenne képes átállni a korszerű szemléletre. Közismert okok miatt – időhiány, az iskolai könyvtárak hiányos felszereltsége, a terület elnőiesedése (második műszak) stb. – sok esetben képtelen tanulmányozni a korszerű szemléletű marxista munkásmozgalomtörténeti irodalmat. Ami keveset olvas, amihez a különböző tanfolyamokon hozzájut, vagy amit a népszerűsítés nyújt számára, azt igyekszik beolvasztani saját ismeretanyagába, amit az legfeljebb színesebbé tehet, de átalakítani nem képes.

Igazságtalanok lennénk, ha nem vennénk tudomásul azt is, hogy a történelemtanárok körében milyen nagy az érdeklődés tudományágunk problémái, új eredményei iránt. Az illetékes intézmények szervezésében évenként ismétlődő tanfolyamokon csupán a jelentkező történelemtanárok egy részének tudnak helyet szorítani. Pedig ezeken a tanfolyamokon a legilletékesebb kutatóktól hallhatnak előadást, konzultálhatnak a kutatás legújabb eredményeiről, a történelem oktatásának egy-egy adott problémájáról.

Az előbbiekben már említett „közvélemény-kutatás" kapcsán a szakfelügyelők megjegyzéseiből is kitűnt, milyen nagyra értékelik ezeket a találkozókat. Ezek azonban csupán csökkentik az e téren jelentkező gondokat, de nem oldják meg őket. Ugyanis a tankönyvek előbb említett ellentmondásait csak a korszerűen művelt történelemtanárok oldhatnák fel. Ehhez pedig egy szemléletformáló, permanens művelődési folyamatra lenne szükség. A kérdés azzal nincsen megoldva, hogy most már a történelemtanárok tudják, hogy például Kun Béla nem volt „áruló", hanem nagy alakja volt a magyar és a nemzetközi munkásmozgalomnak; hogy a Tanácsköztársaság nem „elbukott", hanem megdöntötték; hogy Károlyi Mihályt nem „szidni kell", hanem életútjának ellentmondásaival együtt kell megfelelően értékelni; hogy a szociáldemokratákat sem lehet fekete-fehér alapon ábrázolni, hanem a mindenkori történelmi szerepük szerint kell róluk beszélni stb. Azoknak, akik kellő áttekintőképességgel nem rendelkeznek, az ilyenfajta értékelésbeli korrekciók sokat segítenek, de nem fokozzák a tanári munka nevelő hatását. Ez persze nemcsak tanárkérdés, de itt éleződik ki leginkább az ellentmondás ifjúságunk szocialista nevelésének igénye és a munkásmozgalom történetének oktatási gondjai között. Oktatási munkánk tartalmi és különösen pedagó-

giai gyengeségei gátolják a munkásmozgalom történetének mélyebb megértéséhez szükséges dialektikus történeti gondolkodókészség kialakulását.

A harmadik kérdés: az *oktatás tárgyi feltételei.* Szintén az érdekeltek egységesen megfogalmazott és jogos panasza, hogy kevés a munkásmozgalomtörténeti forrás- és szöveggyűjtemény; kevés az úgynevezett alapfokú, a munkásmozgalomtörténet különböző kérdéseit korszerűen feldolgozó művek száma; kevés a dia, a film, amellyel szemléltetni lehetne a munkásmozgalom történetének különböző eseményeit. Amelyek rendelkezésre állnak, azoknak feldolgozási módja és nem egy esetben tartalma is igen elavult. Az egyik szakfelügyelő megfogalmazása szerint „van film, amely bizonytalan értékű filmművészeti kísérletezés tárgya, nem iskolába való; van, amelyik érzelmileg túllő a célon, kedves humorral dolgozza fel mindazt, ami 1951 és 1956 között történt". Kevés az ajánló bibliográfia, és igen nagy szükség lenne a kutatások legújabb eredményeit népszerűen összefoglaló munkákra, amelyeket a tanárok fel tudnának használni munkájuk színvonalának emeléséhez.

Ám nemcsak a tankönyvek szerkesztési módjában, a tanárok felkészültségében és szemléletében mutatkoznak problémák a munkásmozgalomtörténet tanításával kapcsolatban, hanem a didaktika alapjaiban is. Itt egyre inkább egy új ellentmondás alakul ki a tudomány, az oktatás és a népszerűsítés között.

Az utóbbi évtizedben jelentős eredményeket értünk el a tudomány népszerűsítése terén is, igaz, az eredményeknél itt is sokkal nagyobbak a lehetőségek. De, ami ezen a téren történt, azt nagyra értékeljük. Jelentek meg valóban olvasmányos, a nem szakemberek számára is élvezhetően megírt munkásmozgalomtörténeti könyvek, ide sorolhatók a történeti forrásanyagra támaszkodó dokumentumregények, az utóbbi évtizedben felvirágzó memoárirodalom legjava stb. Ugyanakkor a párttörténet tanítására készült kézi- és tankönyvek megírásukat tekintve általában szürkék, és valljuk be, unalmasak, többnyire nem élnek sem a modern tankönyvírás didaktikai eszközeivel, sem a népszerű tudományos irodalom művészetével. Ez alkalommal csak a diagnózist állapíthatjuk meg, okainak keresése messze vezetne, egyszer azonban – s minél hamarább, annál jobb – szembe kell nézni ezzel is.

A tömegkommunikációs eszközök révén, ha nem is megfelelő mennyiségben, s néha nem megfelelő minőségben, de már többségében értékes és gyakran érdekes műsorokat láthatnak, hallhatnak, olvashatnak százezrek a munkásmozgalom egyes kérdéseiről. Itt megszokták, hogy érdekes, esetleg izgalmas formában kapnak képet a munkásmozgalomról. Lassanként – de történelmi mértékben rohamos tempóban – beidegződik megismerési mechanizmusukba az eddigi „száraz", „hagyományosan iskolás" megismerési forma helyett az érdekfeszítő megismerési forma. Számolni kell azzal, hogy a tömegek, különösen a fiatalság (amelynél e fogékony korban ez a beidegződés gyorsabb és teljesebb) előbb-utóbb nem is lesz képes más módon megismerni, befogadni a párttörténetet. Ezért kellene saját eszközei modernizálásával lépést tartani a pártoktatásnak és a munkásmozgalmi propagandának is, a tudományos eredményeket nyilvánosságra hozni vagy legalább továbbadni.

Két úton: nagyobb mértékben és tervszerűbben kell bevonni egyrészt a tömegkommunikációs eszközöket, másrészt korszerűsíteni a hagyományos és nélkülözhetetlen eszközök, elsősorban a tan- és segédkönyvek didaktikáját és stílusát.

Ahhoz, hogy hatékonyabbá tegyük a munkásmozgalom oktatását és népszerűsítését, alaposabban kell foglalkoznunk azokkal az ismeretelméleti és más pszichológiai kérdésekkel, amelyek nemcsak motiválják, hanem döntően befolyásolják tudatformálásunk sikerét a munkásmozgalom történetén keresztül. Nem hisszük, hogy a munkásmozgalomtörténet írásának, tanításának és népszerűsítésének saját külön pszichológiája lenne, de biztos, hogy vannak sajátos pszichológiai tényezők, amelyek általában vagy sajátosan az adott körülmények között befolyásolják tudatformáló hatását. A munkásmozgalomtörténet oktatása, a tapasztalatok szerint, a már ismert pszichológiai ismeretelméleti, pedagógiai kelléktárral is szegényesen bánik, nemhogy kidolgozta volna hozzá saját „egyéni" módszerét, saját pszichológiai motivációit. Pedig van ilyen, s élni kellene vele. Nem elég egyre több tudományos eredményt felszínre hozni, gondoskodni kell arról, hogy ez bekerüljön a köztudatformálás vérkeringésébe. *Legalábbis, ha a múlt eseményeit nem önmagukért kutatjuk, hanem a jelent és a jövőt akarjuk vele szolgálni.*

*

Napjainkban az ideológiai nevelő munka még fokozottabb jelentőségűvé válik. Erre hívta fel figyelmünket a kommunista pártok központi bizottságai ideológiai titkárainak 1973. decemberi moszkvai tanácskozása és az MSZMP XI. kongresszusának határozata is.

Ennek okai közismertek. A békés egymás mellett élés térhódításával törvényszerűen együtt jár az ideológiai harc előtérbe kerülése. Az ideológiában nincs sem együttélés, sem együttműködés, a kapitalizmus és szocializmus eszméi kizárják egymást, nem élhetnek békésen egymás mellett. Ezt egyébként jól példázza az az egyre szélesedő és sokszor igen agresszív, minden rendelkezésére álló eszközt és lehetőséget igénybe vevő antikommunista, a marxizmus–leninizmust diszkreditálni törekvő ideológiai kampány, amely az utóbbi években bontakozott ki a burzsoázia ideológusainak körében. A két rendszer ideológiailag is hat egymásra: a szocialista rendszer kisugárzása, példájának hatása erősíti a kapitalizmus ellenzékét a forradalmi munkásmozgalomtól a polgári humanizmusig. Azonban azt is látnunk kell, hogy a tőkés rendszer sokszor rafinált propagandája sem teljesen hatástalan a szocialista országok polgárainak egyes köreiben. A békés egymás mellett élés kibontakozásának körülményei között az ideológiai harc közvetlenebbül is „átlépi" a rendszerek határait és annak mélyülésével, szélesedésével számolnunk kell, mert ellenfeleink manipulációs eszközeiknek és elméleteiknek egész arzenálját vetik be ebbe a harcba.

A szocializmus és a kapitalizmus közötti világméretű küzdelem tehát a fegyverekről egyre inkább a gazdasági, a politikai, a kulturális és az ideológiai területre tevődik át. *Ez a jelenlegi nemzetközi helyzet objektív követelménye,* amelyben a harc az emberek megnyeréséért, mindenekelőtt a jövő nemzedék megnyeréséért folyik. Az igazság a mi oldalunkon áll, de ez önmagában nem elegendő. Minél tisztábban látják a tömegek,

mit, miért és hogyan teszünk, annál erőteljesebb lesz a közös akarat szándékaink megvalósítására, céljaink elérésére. Tehát a kérdések kérdése: hogyan tudjuk ezt a felismerést realizálni az emberek magatartásában, gondolkodásában, mindennapi életében; milyen eszmei, erkölcsi, emberi tulajdonságokkal ruházzuk fel a felnövekvő nemzedéket; hogyan érti és jól érti-e munkásosztályunk, népünk a múlt és a jelen kontinuitását ebben a nemzetközi méretű osztályharcban.

A kérdések megválaszolásában a szocialista történelemszemléletnek megvan a nélkülözhetetlen funkciója. Ezt a szerepet betölteni megtisztelő feladat, amelyet mindenekelőtt megfelelő, marxista–leninista művekkel és a rájuk épülő színvonalas oktatási, ismeretterjesztő és népszerűsítő munkával oldhatunk meg. Mint Kádár János egy alkalommal utalt rá: nélkülözhetetlenül fontosak a korszerű gyárak, a fejlett mezőgazdaság, az iskolák, az óvodák stb. De ha ehhez nem járul a *szocialista közszellem*, vagyis az emberek szocialista gondolkodása, akkor nem lesz fejlett szocialista társadalom, nem lesznek marxi értelemben szabadok az emberek.

Társadalmunk „tudatképlete" bonyolult, ezt történelmi jelentőségű eredményeink sem takarhatják el, s ezt figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk oldani nagy célunkat: a fejlett szocialista társadalom felépítését. Az MSZMP ezzel kapcsolatos álláspontját Kádár János röviden így foglalta össze a Központi Bizottság 1972. novemberi ülésén: „A párt szövetségi politikájával összefüggésben még tisztábban és világosabban, még félreérthetetlenebbül le kell szögeznünk: a különböző ideológiát képviselő rétegekkel, emberekkel, csoportokkal politikailag szövetségesek lehetünk, de az ideológiában szintézist nem csinálunk. Ragaszkodunk a marxizmus–leninizmushoz, ennek alapján a kritikai tevékenységet érvényesítjük, sőt fokozzuk még szövetségeseinkkel kapcsolatban is, miközben a politikai szövetséget szorgalmazzuk és erősítjük . . . A politikai szövetségnek az a rendeltetése, hogy szövetségeseink közelebb kerüljenek hozzánk az ideológia területén is, és itt csak egyféle közeledés képzelhető el, az, hogy a marxizmus–leninizmus eszmerendszerét szövetségeseink fogadják el, vagy sajátítsák el olyan mértékben, ahogyan az lehetséges."[13]

Rendezettebb, békésebb világért, fejlettebb szocialista társadalomért harcolunk. *Ehhez megvannak az objektív feltételek, de nem automatikusan működnek a szocializmus javára, hanem az emberek tudatos cselekvésén keresztül.* Ebben felbecsülhetetlen szerepe van az ideológiai munkának, benne marxista történettudományunknak, a munkásmozgalom történetének.

---

[13] *Kádár János:* Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1975. 419.

Ára: 81,– Ft